ปทรูปสิทธิมัญชรี

สมาสกัณฑ์

พระพุทธัปปิยเถระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๐ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๓

คำอนุโมทนา

เมื่อครั้งที่ข้าพเจ้าได้รับอาราธนานิมนต์จากพระเดชพระคุณ พระธรรมคุณาภรณ์ (เช้า จิตปญฺโญ ป.ธ. ๙ ขณะนั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระเมธีวรคณาจารย์) อดีตเจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ให้เดินทางมาสอนพระไตรปิฎกและวิชาบาลีชั้นสูงในพุทธศักราช ๒๕๐๒ ข้าพเจ้าได้สอนปทรูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์วุตโตทัย และสุโพธาลังการแด่ท่านเจ้าคุณ พร้อมกับสอนวิชาบาลีชั้นสูงและพระไตรปิฎกแก่พระภิกษุสามเณรประมาณ ๒๐๐ รูปในวัดโพธาราม ข้าพเจ้าทราบจากท่านเจ้าคุณว่าในเมืองไทยสมัยนั้นนิยมเรียนคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีของพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้นิพนธ์ไว้โดยสังเขปเพื่อเป็นพื้นฐานของการเรียนไวยากรณ์บาลี โดยมิได้ผ่านการศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสอันได้แก่ กัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ สัททนีติปกรณ์ และโมคคัลลานไวยากรณ์ เป็นต้น ที่เรียกโดยย่อว่า “บาลีใหญ่”

กาลต่อมาข้าพเจ้าได้รับอาราธนาจากพระเนมินทะ (อัครมหาบัณฑิต) เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ รูปที่ ๓ ให้มาช่วยงานพระศาสนา ณ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ จึงได้เริ่มต้นเปิดสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ในพุทธศักราช ๒๕๑๖ และนับจากปีพุทธศักราช ๒๕๑๘ เป็นต้นมา พระเดชพระคุณ พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ได้ส่งภิกษุสามเณรจากจิตตภาวันวิทยาลัยมาศึกษาบาลีใหญ่ที่วัดนี้ติดต่อกันหลายปี ปัจจุบันข้าพเจ้าชราภาพลง จึงได้อาศัยศิษย์จิตตภาวันวิทยาลัย เป็นกำลังสำคัญในการสอนหนังสือ คือ พระคันธสาราภิวงศ์, พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต และอาจารย์บุญถนอม นพโสภณ

ข้าพเจ้าเปิดสอนบาลีใหญ่ในสำนักวัดท่ามะโอนี้ด้วยเห็นว่า การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยยังขาดความละเอียดและสมบูรณ์ อาจส่งผลให้มีความเข้าใจในพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อน และอาจจะนำไปสู่สัทธรรมปฏิรูปขึ้น ดังนั้นตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้จึง

ได้อุทิศเวลาให้กับการสอนหนังสือเป็นหลัก ปัจจุบันมีศิษย์จากสำนักนี้หลายท่านได้ขยายการสอนบาลีใหญ่ในหลายที่ เช่น พระมหาสมปอง มุทิโต สอนที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุฯ กทม. พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร และอาจารย์รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม สอนที่วัดจากแดง สมุทรปราการ อาจารย์จำรูญ ธรรมดา และอาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ สอนที่สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ข้าพเจ้าอนุโมทนาความอุตสาหะของท่านเหล่านั้นเป็นอย่างยิ่ง

ในปีพุทธศักราช ๒๕๔๗ พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ทำการแปลและอธิบายคัมภีร์ปทรูปสิทธิปกรณ์ในวาระครบ ๓๐ ปีแห่งการสอนคัมภีร์นี้ โดยให้ชื่อคัมภีร์ว่า ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑ เพื่อส่งเสริมภูมิปัญญาในภาษาบาลีให้สมบูรณ์ บัดนี้ ท่านได้ประพันธ์ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๒ ในวาระบำเพ็ญกุศลอายุวัฒนมงคล ๙๐ ปีของข้าพเจ้า หนังสือเล่มนี้ไม่เพียงเป็นคำแปลและอธิบายหลักภาษาไว้อย่างเดียว แต่ยังเป็นตำราศึกษาเชิงวิเคราะห์ไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต พร้อมทั้งเปรียบเทียบกับอุทาหรณ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอีกด้วย

ศิษย์รูปนี้ของข้าพเจ้าได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณร อายุ ๑๕ ปี และได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศสหภาพพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จนจบการศึกษาระดับธรรมาจริยะ (เทียบเท่าเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันของรัฐบาลและสถาบันเอกชนจังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษาได้เกียรตินิยมอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจริยะของสถาบันเอกชนได้รับเกียรตินิยมอันดับสองของประเทศ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าเป็นผู้เหมาะสมที่จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์นี้เพื่อให้เป็นมรดกธรรมฝากไว้ในพระพุทธศาสนา

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้ธรรมะของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทะมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

คำนำของคัมภีร์

ในสมัยพุทธกาลนับเวลาได้สองพันกว่าปีก่อนภาษามคธเป็นภาษากลางที่ประชาชนทั่วไปนิยมใช้สื่อกันเป็นภาษาท้องถิ่น เพราะแคว้นมคธและแคว้นโกศลที่นิยมใช้ภาษามคธเป็นมหาอำนาจที่แผ่แสนยานุภาพไปทั่วอินเดีย เหมือนภาษาอังกฤษที่นิยมใช้ทั่วโลกในปัจจุบัน ส่วนภาษาสันสกฤตเป็นภาษาเฉพาะของชนชั้นวรรณะกษัตริย์และพราหมณ์ซึ่งจัดเป็นชนชั้นสูงในสังคมอินเดีย ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงแสดงธรรมด้วยภาษามคธอย่างเดียวเพื่อให้พุทธธรรมเผยแพร่ไปสู่ประชาชนทั่วไปทุกภูมิภาคในประเทศโดยไม่จำกัดชั้นวรรณะ จะเห็นได้ว่าพระองค์ตรัสห้ามการสาธยายธรรมเป็นภาษาสันสกฤตไว้ในคัมภีร์จูฬวรรคว่า

น ภิกฺขเว พุทฺธวจนํ ฉนฺทโส อาโรเปตพฺพํ. โย อาโรเปยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว สกาย นิรุตฺติยา พุทฺธวจนํ ปริยาปุณิตุํ. (วิ. จูฬ. ๗.๒๘๕.๓๕)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงยกพุทธวจนะขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต รูปใดยกขึ้น ต้องอาบัติทุกกฏ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เล่าเรียนพุทธวจนะด้วยภาษาของตน”

อนึ่ง การเรียนรู้ภาษาทุกอย่างมักเริ่มต้นด้วยการศึกษาไวยากรณ์ที่ว่าด้วยหลักภาษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษามคธที่มีความละเอียดลึกซึ้งโดยอรรถและพยัญชนะ เนื่องจากเป็นที่รองรับพระพุทธพจน์ คัมภีร์นิรุตตปิฎกได้กล่าวถึงความสำคัญของการเรียนรู้ไวยากรณ์ภาษามคธว่า

ธมฺโม ชิเนน มคเธน วินา น วุตฺโต
เนรุตฺติกา จ มคธํ วิภชนฺติ ตสฺมา
เนรุตฺตเมว มุนิโน วจนานุกูล-
มิจฺจาทรํ มติมตา กรณียเมตฺถ. (พุทฺธิปฺปสาทนี. หน้า ๓๖)

“พระชินเจ้ามิได้ทรงแสดงธรรมโดยเว้นภาษามคธ ส่วนนักไวยากรณ์
ทั้งหลายย่อมแจกแจงภาษามคธไว้ ดังนั้น ไวยากรณ์จึงเกื้อกูลแก่พระดำรัส
ของพระมุนี ด้วยเหตุนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรทำความเอื้อเฟื้อในไวยากรณ์นี้”

คัมภีร์ไวยากรณ์ที่โบราณาจารย์ประพันธ์ไว้เพื่อความเข้าใจพระพุทธพจน์อย่างถูกต้อง ซึ่งมีสูตรเฉพาะของตน มี ๘ ฉบับ คือ

๑. มหานิรุตติ (เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า นิรุตติปิฎก หรือนิรุตตสังวรรณา) พระมหากัจจายนะ ผู้ได้รับตำแหน่งเอตทัคคะในการขยายความย่อให้พิสดารเป็นผู้รจนา

๒. จูฬนิรุตติ พระยมกะรจนา

๓. โพธิสัตตไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระโพธสัตตะ) ซึ่งมีสูตรแรกว่า นรวรวจโน-ปการานิ จตฺตาลีสกฺขรานิ (อักษรที่เกื้อกูลแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า มี ๔๐ เสียง)

๔. สัพพคุณากรไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของสัพพคุณากร) ซึ่งมีสูตรแรกว่า สิทฺธกมาทา-ทโย วณฺณกฺขรา ติตาลีส (เสียง อ เป็นเสียงแรก ๔๓ เสียง ชื่อว่า อักษร ตามลำดับแห่งการปรากฏ)

๕. กัจจายนไวยากรณ์ พระกัจจายนะรจนาสูตร พระสังฆนันทีรจนาวุตติ และพรหมทัต รจนาอุทาหรณ์

๖. โมคคัลลานไวยากรณ์ พระโมคคัลลาน พระเถระชาวสิงหล รจนาในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ.๑๖๙๖-๑๗๒๙)

๗. สัททนีติปกรณ์ พระอัคควงศ์ พระเถระชาวพม่าในสมัยพุกาม รจนาในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา (พ.ศ.๑๗๗๘-๑๗๙๔)

๘. สัททสังคหะ แต่งโดยเจ้าโภลาย เจ้าครองนครยอ และเป็นมหาอำมาตย์ที่ปรึกษาราชการในรัชสมัยพระเจ้ามินดง (พ.ศ.๒๓๕๗-๒๔๒๑) คัมภีร์นี้แต่งอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายคัมภีร์ โดยเน้นคัมภีร์สิทธานตเกามุทีเป็นหลัก มีสูตรเป็นเอกเทศกว่า ๔,๐๐๐ สูตร ยังไม่ได้รับการพิมพ์เผยแพร่

คัมภีร์มหานิรุตติและจูฬนิรุตติมีเอ่ยถึงไว้หลายแห่งในสัททนีติปกรณ์ ส่วนคัมภีร์โพธิ-สัตตไวยากรณ์และสัพพคุณากรไวยากรณ์มีการเอ่ยถึงในคัมภีร์พุทธิปปสาทนี อันเป็นฎีกาของคัมภีร์ปทสาธนะ (คำอธิบายสูตร ๑ หน้า ๓๘)[๑] ซึ่งประพันธ์โดยพระราหุละ พระเถระชาวสิงหลในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๐ แต่คัมภีร์ทั้งสี่ฉบับนั้นสาบสูญไปตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ สันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะมีไวยากรณ์ฉบับอื่นที่ละเอียดบริบูรณ์กว่าจึงไม่นิยมใช้ศึกษา ต่อมาได้สาบสูญไปตามกาลเวลา

พระเถระในสมัยก่อนตั้งแต่พระวชิรพุทธิผู้แต่งคัมภีร์นยาสะเป็นต้นมาจนถึงสมัยที่แต่ง

สัททนีติปกรณ์มีความเห็นว่าท่านผู้แต่งกัจจายนไวยากรณ์คือพระมหากัจจายนะผู้ได้รับตำแหน่งเอตทัคคะในการขยายความย่อให้พิสดาร แต่นักวิชาการพม่าและสิงหลในปัจจุบันเห็นว่าการกล่าวเช่นนั้นคงจะเป็นกุศโลบายให้อนุชนรุ่นหลังมีความเคารพและนิยมศึกษาเล่าเรียน แต่เนื่องด้วยกัจจายนไวยากรณ์แต่งอาศัยสูตรของคัมภีร์กาตันตระที่รจนาโดยศรรววรรมันและทุรคสิงหะ ศรรววรรมันแต่งสูตรของกาตันตระในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าสาตวาหนะ ส่วนทุรคสิงหะแต่งวุตติและอุทาหรณ์ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ นอกจากนั้น วุตติและอุทาหรณ์บางแห่งของกัจจายนไวยากรณ์ก็ไม่สอดคล้องกับสูตร ด้วยเหตุนี้ ผู้แต่งสูตร วุตติ และอุทาหรณ์ของกัจจายนไวยากรณ์จึงควรเป็นคนละท่านกัน กล่าวคือ พระกัจจายนะแต่งสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ในรัชสมัยของพระเจ้าสกมันธาตุในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ หรือในสมัยราชวงศ์ของพระองค์ซึ่งเรืองอำนาจตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ จนถึงพุทธศตรรษที่ ๙ ภายหลังต่อมาพระสังฆนันทีได้แต่งวุตติ และพระพรหมทัตแต่งอุทาหรณ์ของกัจจายนไวยากรณ์ เหมือนกับคัมภีร์กาตันตระที่แต่งโดยศรรววรรมันและทุรคสิงหะสองท่าน แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้เช่นเดียวกัน[๒]

อนึ่ง พระพุทธโฆสาจารย์ผู้ประพันธ์สังคหอรรถกถา คือ อรรถกถาประมวลความ ในรัชสมัยพระเจ้ามหานามใน พ.ศ.๙๗๓ มิได้อ้างถึงกัจจายนไวยากรณ์หรือไวยากรณ์มคธฉบับอื่นไว้ แต่อ้างไวยากรณ์สันสกฤตเท่านั้น ข้อนี้คงเป็นเพราะว่ากัจจายนไวยากรณ์และไวยากรณ์มคธฉบับอื่นในสมัยนั้นมิได้กล่าวถึงระเบียบทางไวยากรณ์โดยละเอียดเหมือนคัมภีร์ปาณินิและกาตันตระ ขอนำตัวอย่างจากคัมภีร์อรรถกถามาแสดงไว้โดยย่อ ดังนี้

๑. คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๒) กล่าวถึงคำแปล ๓ นัยของประโยคในคัมภีร์มหาวรรค (วิ. มหา. ๑.๒๖.๑๕) ว่า น ตฺวํ ตาต สุทินฺน กิญฺจิ ทุกฺขสฺส ชานาสิ (พ่อสุทินความทุกข์ยากสักนิดหนึ่งลูกก็ยังไม่รู้จัก <ปฐมนัย> พ่อสุทิน ลูกมิได้เสวยสิ่งเล็กน้อยด้วยทุกข์ <ทุติยนัย> พ่อสุทิน ลูกมิได้ระลึกถึงทุกข์สักนิดหนึ่ง <ตติยนัย>) โดยทุติยนัยแสดงถึง ทุกฺขสฺส ว่าลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถตติยา และ ญา ธาตุใน ชานาสิ ใช้ในความหมายว่า เสวย ส่วนตติยนัยแสดงถึง ทุกฺขสฺส ว่าลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม และ ญา ธาตุใน ชานาสิ ใช้ในความหมายว่าระลึก อีกทั้งอ้างไวยากรณ์สันสกฤตว่า ตํ สพฺพํ สทฺทสตฺถานุสาเรน ญาตพฺพํ (พึงทราบข้อความทั้งหมดนั้นโดยคล้อยตามคัมภีร์ไวยากรณ์)

คัมภีร์ไวยากรณ์ที่ท่านเอ่ยถึงในเรื่องนี้ คือ คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๓ สูตร ๕๑-๒) ว่า ชฺโญ'วิทรฺถสฺย กรเณ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในกรณการกแห่ง ชฺญา ธาตุที่ไม่มีความหมายว่า รู้) และ อธีครฺถทเยศำ กรฺมณิ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในกรรมการกแห่งธาตุที่มีอรรถว่า ระลึก, ทย ธาตุ และ อีศ ธาตุ) พร้อมทั้งคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๔๔) ว่า สฺมฤตฺยรฺถกรฺมณิ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในกรรมการกแห่งธาตุที่มีความหมายว่า ระลึก)

๒. คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑๐) กล่าวถึงการลงภวิสสันตีวิภัตติในอดีตกาลซึ่งพบในคัมภีร์มหาวรรค (วิ. มหาวิ. ๑.๘๕.๕๖) ว่า กถญฺหิ นาม โส ภิกฺขเว โมฆปุริโส สพฺพมตฺติกามยํ กุฏิกํ กริสฺสติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไฉนโมฆบุรุษจึงขยำโคลนก่อกุฎีดินล้วนเล่า) โดย กริสฺสติ ลง สฺสติ วิภัตติในอดีตกาล อีกทั้งอ้างไวยากรณ์สันสกฤตว่า ตสฺส ลกฺขณํ สทฺทสตฺถโต ปริเยสิตพฺพํ (พึงแสวงหาสูตรของศัพท์ว่า กริสฺสติ นั้นจากคัมภีร์ไวยากรณ์)

คัมภีร์ไวยากรณ์ที่ท่านเอ่ยถึงในเรื่องนี้ คือ คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๓ สูตร ๑๔๔) ว่า กึวฤตฺเต ลิงฺลฤเฏา ([เมื่อปรากฏการตำหนิ]ในอุปบทที่ประกอบด้วย กึ ศัพท์ ให้ลง ลิงฺ และ ลฤฏ วิภัตติ) [ลิงฺ วิภัตติเทียบได้กับสัตตมีวิภัตติ ส่วน ลฤฏ วิภัตติเทียบได้กับภวิสสันตีวิภัตติ] พร้อมทั้งคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๖-๗) ว่า ตาสำ สฺวสํชฺญาภิะ กาลวิเศษะ (พึงทราบกาลที่แตกต่างกันด้วยชื่อของตนแห่งวัตตมานาวิภัตติเป็นต้นเหล่านั้น) และ ปฺรโยคตศฺจ (พึงทราบกาลที่แตกต่างกันด้วยศัพท์ที่ประกอบร่วมกัน)

๓. คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๒๑) กล่าวถึงการเพิ่มปาฐเสสะว่า ภวิสฺสติ ในประโยคซึ่งพบในคัมภีร์มหาวรรค (วิ. มหา. ๑.๑๙๓.๑๒๒) ว่า เอโสเยว โข อาวุโส เสยฺโย, โย อมฺหากํ คิหีนํ อญฺญมญฺญสฺส อุตฺตริมนุสฺสธมฺมสฺส วณฺโณ ภาสิโต (ท่านทั้งหลาย วิธีที่พวกเราจักกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรมของกันและกันให้พวกคฤหัสถ์ฟังเป็นวิธีที่ดีกว่าวิธีอื่น) แล้วอ้างไวยากรณ์สันสกฤตว่า ลกฺขณํ ปน สทฺทสตฺถโต ปริเยสิตพฺพํ (พึงแสวงหาสูตรจากคัมภีร์ไวยากรณ์)

คัมภีร์ไวยากรณ์ที่ท่านเอ่ยถึงในเรื่องนี้ คือ คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๔ สูตร ๑) ว่า ธาตุสํพนฺเธ ปฺรตฺยยาะ (เมื่อมีการสัมพันธ์กับอรรถของธาตุ ให้ลงปัจจัยในกาลอื่นจากกาลที่กล่าวแล้ว) และคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๓๐) ว่า ธาตุสมฺพนฺเธ ปฺรตฺยยาะ (เมื่อปรากฏความสัมพันธ์แห่งอรรถของธาตุ ลงปัจจัย[ในกาลแห่งอรรถของธาตุ])

๔. คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๖) กล่าวถึงนิรุตตินัย ๕ อย่างด้วยบาทคาถาแรกว่า วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโย โดยละข้อความอื่นไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ นิรุตตินัยดังกล่าวพบในคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐๙) ว่า

วรฺณาคโม วรฺณวิปรฺยยศฺจ เทฺวา จาปเรา วรฺณวิการนาเศา
ธาโตสฺตทรฺถาติศเยน โยคสฺ ตทุจฺยเต ปญฺจวิธํ นิรุกฺตมฺ.

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๘๐) ว่า

วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโย จ
เทฺว จาปเร วณฺณวิการนาสา
ธาตุสฺส จตฺถาติสเยน โยโค
ตทุจฺจเต ปญฺจวิธํ นิรุตฺตํ.

"การลงเสียงอาคม การสลับเสียง การแปลงอักษรและการลบอักษรสองอย่างอื่น พร้อมด้วยการประกอบอรรถพิเศษ [อรรถที่นอกเหนือจากอรรถที่รู้กันอยู่] ทั้งห้าประการนั้นเรียกว่า นิรุตตินัย"

๕. คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๖) กล่าวถึงปิโสทราทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มีปิโสทร เป็นต้นด้วยคำว่า ปิโสทราทิปกฺเขปลกฺขณํ คเหตฺวา (ถือเอาสูตรที่นับเข้าในปิโสทราทิคณะ) กลุ่มศัพท์ข้างต้นพบในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐๙) ว่า ปฤโษทราทีนิ ยโถปทิษฺฏมฺ (กลุ่มศัพท์มี ปฤโษทร เป็นต้น เป็นศัพท์สำเร็จได้ตามวิธีที่แสดงไว้แล้ว) [มีรูปบาลีว่า ปิโสทราทีนิ ยโถปทิฏฺฐํ] กล่าวคือ คำว่า ปฤโษทร มีศัพท์เดิมมาจาก ปฤษตฺ (หยาดน้ำ) + อุทร (ท้อง) มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์กาศิกาว่า ปฤษทุทรํ ยสฺย ปฤโษทรมฺ (สิ่งที่มีท้องคือหยาดน้ำ, เมฆ) ลบ ตฺ อักษรใน ปฤษตฺ ศัพท์ หรือมีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์สิทธานเกามุที (สูตร ๑๐๓๔) ว่า ปฤษตะ อุทรํ ปฤโษทรมฺ (ท้องคือหยาดน้ำ) ลบ ต อักษรใน ปฤษต ศัพท์ ส่วนบาลีมีรูปว่า ปิโสทร ตัดบทเป็น ผุสิต + อุทร มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ปโยคสิทธิ (สูตร ๔๗) ว่า ผุสิตมุทรมสฺส ปิโสทรํ (สิ่งที่มีท้องคือหยาดน้ำ, เมฆ) เมื่อควรมีรูปว่า ผุสิโตทร ให้แปลงสระ อุ ใน ผุ เป็น อิ, แปลง ผ เป็น ป และลบ ต อักษร จึงสำเร็จเป็นรูปว่า ปิโสทรํ

นอกจากนั้น แม้คัมภีร์ฎีกาก็อ้างถึงไวยากรณ์สันสกฤตไว้เช่นเดียวกัน ดังคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๔๓๓) ได้กล่าวถึงความเป็นอดีตเมื่อปรากฏความสำเร็จ แล้วกล่าวว่า ตญฺจ สทฺทลกฺขณานุสาเรน เวทิตพฺพํ (และพึงทราบเรื่องนั้นโดยคล้อยตามสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์) สูตรที่ท่านกล่าวถึงก็คือ คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๓ สูตร ๑๓๒) ที่กล่าวว่า อาศํสายํา ภูตวจฺจ (ลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนอดีตและปัจจุบันเมื่อปรากฏความปรารถนา) [โดยมีรูปบาลีว่า อาสํสายํ ภูตาว จ] (ดูรายละเอียดในสารัตถทีปนี ฉบับแปลและอธิบาย จูฬวรรค หน้า ๑๑๘-๑๒๑)

ผู้เขียนได้แปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ เรื่องสนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์ และการกกัณฑ์ โดยมีชื่อว่า ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑ เมื่อ พ.ศ.๒๕๔๗ บัดนี้กาลเวลาผ่านพ้นไป ๕ ปี จึงแปลและอธิบายสมาสกัณฑ์ของปทรูปสิทธิปกรณ์สำเร็จจัดพิมพ์เป็นเล่ม ๒ ได้ในปีนี้ ส่วนกัณฑ์อื่นๆ นั้นได้จัดทำจนเกือบเสร็จสมบูรณ์แล้ว และมีโครงการจัดพิมพ์ตัทธิตกัณฑ์เป็นเล่ม ๓ อาขยาตกัณฑ์เป็นเล่ม ๔ และกิตก์กัณฑ์เป็นเล่ม ๕ และ ๖ ในปีต่อไปตามลำดับ

คำแปลที่จัดทำขึ้นใหม่ในคราวนี้ ส่วนใหญ่อาศัยคำแปลที่อาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ แห่งภาควิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ได้บันทึกไว้เมื่อศึกษาคัมภีร์นี้จากอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ศิษย์วัดท่ามะโอ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๙ เพราะเห็นว่ามีความถูกต้อง เหมาะสม และเข้าใจง่าย แต่ได้ปรับปรุงบางส่วนและเพิ่มเติมคำอธิบายให้กว้างขวางออกไปราว ๔ ใน ๕ ส่วน ข้าพเจ้าขอขอบคุณอาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ ที่มอบบันทึกนี้ให้ข้าพเจ้านำมาใช้เป็นข้อมูลในการจัดทำหนังสือนี้เผยแพร่เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาต่อไป อนึ่ง คำอธิบายของอาจารย์จำรูญนั้นกล่าวไว้ตามคัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา แต่ผู้เขียนได้เพิ่มเติมคำอธิบายจากปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ปทรูปสิทธิคัณฐิ พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตจำนวนมาก เพราะต้องการจะให้เป็นตำราเชิงวิเคราะห์ไวยากรณ์บาลีซึ่งเทียบเคียงกับไวยากรณ์สันสกฤตและอุทาหรณ์ที่ปรากฏในวรรณกรรมบาลีอย่างแท้จริง ดังที่ท่านผู้อ่านจะพบในเนื้อหาต่อไป

ต้นฉบับบาลีในที่นี้ใช้ฉบับไทยที่พิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๗ โดยมีพระมหาสมปอง มุทิโต วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฏิ์ คณะ ๒๕ เป็นผู้ชำระร่วมกับผู้แปล ฉบับดังกล่าวชำระตามฉบับฉัฏฐสังคีติที่จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ และฉบับสิงหลที่จัดพิมพ์ในคริสต์ศักราช ๑๙๖๑

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือเล่มนี้ ใช้ฉบับมหาจุฬาฯ ทั้งหมด (พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า) ส่วนไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภาษยะ อ้าง อัธยายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กาตันตระเป็นต้นอ้าง ปริจเฉท/สูตร นอกจากนั้น คัมภีร์มุคธโพธฎีกาที่เอ่ยถึงในที่นี้ใช้ฉบับ มุคฺธโพธสํเกฺษปฏีกา ของคิริศจันทร-วิทยารัตนะ ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๔๙ ส่วนวรรณกรรมฝ่ายสันสกฤตที่อ้างไว้ในที่นี้ได้ใช้ฉบับอักษรเทวนาครีทั้งหมด ดังที่ได้อ้างอิงไว้ในบรรณานุกรมท้ายเล่ม

คัมภีร์นี้เป็นตำราที่อยู่ในโครงการของมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยา-เขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส ซึ่งดำเนินงานแปลและปริวรรตคัมภีร์สัททาวิเสส เพื่อให้กุลบุตรชาวไทยมีโอกาสสืบทอดความรู้ด้านภาษาบาลีจากบุรพาจารย์ ผู้เขียนขอขอบคุณพระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D) ผู้ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง และขอขอบคุณกุศลเจตนาของคุณอุดมพร สิรสุทธิ ผู้ช่วยตรวจคำผิดและจัดทำดัชนี อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ ผู้ช่วยจัดหน้าและตรวจคำผิดในหนังสือเล่มนี้

ขออนุโมทนากุศลจิต พลโทนรวีร์ - เสริมสุข ปัทมสถาน พร้อมทั้งญาติมิตร และคุณศรีอารี วีระประดิษฐ์ศิลป ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับคัมภีร์นี้ พร้อมด้วยท่านผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัดพิมพ์ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา คือ คุณปรีดา เชื้อรัตนพงษ์ ผู้เป็นเจ้าภาพหลักในการจัดพิมพ์เพื่ออุทิศส่วนบุญแก่มารดาผู้ล่วงลับ อีกทั้งเจ้าภาพท่านอื่นที่มิได้ระบุนามไว้ในที่นี้ ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงมีความสุขสวัสดี และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

หวังว่าคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรีนี้จะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษา เพื่อผลิตศาสน-ทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลี ถ้าหากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป ขอให้ผู้รู้มุ่งถือเอาสาระที่เป็นประโยชน์และหลีกเลี่ยงสิ่งที่เห็นว่าไม่ถูกต้อง ดังสุภาษิตที่โบราณาจารย์กล่าวว่า

คุณโทเสสุ กิณฺเณสุ คุณํว ปสฺสเร สทา
เสวาลํ ปวาเหตฺวาน ปิเว ปิปาสโก ยถา.

"ในเมื่อคุณและโทษเกลื่อนกล่นอยู่ ผู้มีปัญญาย่อมเห็นเฉพาะสิ่งที่เป็นคุณเสมอ เหมือนคนกระหายน้ำแหวกจอกแหนออกแล้วดื่มน้ำ ฉะนั้น"

พระคันธสาราภิวงศ์

WWW.WATTAMAOH.COM

tamaoh24@Gmail.com

---

[๑]ภทนฺตโพธิสตฺตมหาเถโร "นววรวจโนปการานิ จตฺตาลีสกฺขรานี"ติ อาห. อาจริยกจฺจายนมหาเถโร ปน "อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสนฺ"ติ อาห. สพฺพคุณากรมหาเถโร "สิทฺธกมาทาทโย วณฺณกฺขรา ติตาลีสา"ติ อาห. (พุทฺธิปฺปสาทนี. คำอธิบายสูตร ๑ หน้า ๓๘)

"ท่านพระโพธิสัตตมหาเถระกล่าวว่า นววรวจโนปการานิ จตฺตาลีสกฺขรานิ (อักษรที่เกื้อกูลแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า มี ๔๐ เสียง) ส่วนอาจารย์กัจจายนมหาเถระกล่าวว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ (เสียงทั้งหลายมี อ เป็นต้น ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน) พระสัพพคุณากรมหาเถระกล่าวว่า สิทฺธกมาทาทโย วณฺณกฺขรา ติตาลีส (เสียง อ เป็นเสียงแรก ๔๓ เสียง ชื่อว่า อักษร ตามลำดับแห่งการปรากฏ)"

[๒]ยมฺปน กจฺจายนวุตฺติอาทีสุ ตุทมฺปตีติ อุทาหรนฺติ, นายมฺปโยโค อาคเม นิรุตฺติยญฺจ ตาทิสสฺส ปโยคสฺสาสมฺภวโต. กจฺจายนวุตฺติกาเรน "ชายาย ตุ ทํชานี ปติมฺหี"ติ สุตฺเต อธิกตฺถทีปกํ ตุสทฺทํ อสลฺลกฺเขตฺวา ทํสทฺเทน สมฺพนฺธิตฺวา ตุทมฺปตีติ อุทาหฏํ, ตเมว ปมาณํ กตฺวา อญฺเญหิ จ อุทาหฏนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, อิทมฺปน อุทาหรณํ ทมฺปตีติ. ทํชํสทฺทา ชายาสทฺทสมานตฺถา อสงฺขฺยา. (โมคฺ. ปญฺจิกา. ๓.๗๐)

"อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายนำอุทาหรณ์ใดมาแสดงว่า ตุทมฺปติ ในกัจจายนวุตติเป็นต้น บทว่า ตุทมฺปติ นี้ไม่ใช่อุทาหรณ์ เพราะไม่มีการประกอบไว้ในพระบาลีและคัมภีร์ไวยากรณ์ ท่านผู้แต่งกัจจายนวุตติมิได้กำหนด ตุ ศัพท์ที่แสดงอรรถอันยิ่งในสูตรว่า ชายาย ตุ ทํชานี ปติมฺหิ (แปลง ชายา เป็น ทํ หรือ ชานิ และอื่นๆ ในเพราะ ปติ ศัพท์ในบางแห่ง) จึงสัมพันธ์กับ ทํ ศัพท์ แล้วยกตัวอย่างว่า ตุทมฺปติ และอาจารย์ท่านอื่นก็รับเอาคำของกัจจายนวุตตินั้นเป็นประมาณแล้วได้นำอุทาหรณ์มาแสดงไว้ แต่อุทาหรณ์นี้พึงทราบว่าเป็น ทมฺปติ ศัพท์ว่า ทํ และ ชํ เป็นอัพยยศัพท์ที่มีเนื้อความเสมอกับ ชายา ศัพท์"

ประวัติผู้แต่ง

คัมภีร์นี้แต่งโดยพระพุทธัปปิยะ ชาวแคว้นโจฬะแถบอินเดียใต้ จึงปรากฏนามว่า โจลิยพุทธัปปิยะ (พระพุทธัปปิยะชาวโจละ) ท่านเดินทางไปเรียนพระปริยัติธรรม ณ ประเทศลังกา โดยฝากตัวเป็นศิษย์ของพระอานันทเถระ แม้ไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่าท่านเกิดในสมัยใด แต่มีนักวิชาการได้สันนิษฐานจากที่ท่านกล่าวไว้ในนิคมคาถาว่าท่านเป็นศิษย์ของพระอานันทเถระผู้มีเกียรติศักดิ์ขจรขจายประดุจธชของลังกา พระอานันทเถระนั้นเป็นผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกา และได้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพราะคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกาได้กล่าวถึงผู้อาราธนาให้แต่งคัมภีร์ชื่อพระธรรมมิตตะ ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลคนเดียวกับที่กล่าวถึงในคัมภีร์มหาวงศ์ (มหาวงศ์ ปริจเฉทที่ ๕๔ คาถา ๓๕) ว่า

"พระธรรมมิตตะพำนักอยู่ ณ วัดสิตถคามในรัชสมัยพระเจ้ามหินทะ ผู้ครองราชย์ระหว่างพุทธศักราช ๑๔๙๙-๑๕๑๙"

จึงพอสรุปว่า พระพุทธัปปิยะคงกำเนิดในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖

หนังสือ Dictionary of Pali Proper Names (Malalasekara, 1974 : 271) กล่าวว่า

"พระอานันทะผู้แต่งมูลฎีกาเป็นชาวอินเดีย ท่านไปเรียนพระปริยัติธรรมแล้วพำนักอยู่ในลังกาเป็นเวลานาน ต่อมาเป็นเจ้าคณะปกครองภิกษุสงฆ์ฝ่ายวนวาสี คงมีชีวิตอยู่ระหว่างคริสต์ศตวรรษ ที่ ๘ หรือ ๙ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ หรือ ๑๕)"

ท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์นี้มีชื่อเสียงเลื่องลือในแคว้นโจละ หรือโจลมณฑล (โกโรมันเดล) ซึ่งก็คือแคว้นทมิฬของอินเดียใต้ที่อยู่ถัดจากแคว้นอันธระ ตั้งแต่แคว้นมัทราสลงไปตามชายฝั่งทะเล และเป็นที่รู้จักในนามว่า พระทีปังกร ท่านเป็นเจ้าอาวาสวัด

สองแห่ง คือพาลาทิจจวิหาร (วัดตะวันหนุ่ม) และวัดจูฬามณิกรรม ชื่อพาลาทิจจวิหาร พบในนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์โดยตรง ส่วนชื่อวัดจูฬามณิกรรมปรากฏในคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปัชชมธุ อย่างไรก็ดี ในคัมภีร์พยาขยาของสิงหลที่อธิบายนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์พบชื่อจูฑามณิกรรม ซึ่งเป็นวัดตั้งอยู่ ณ เมืองนาคปัฏฏนะ ในอินเดียทางตอนใต้ ซึ่งมีกษัตริย์ชาวอินโดนีเซียผู้นับถือพระพุทธศาสนาพระนามว่า มารวิชโยต-ตุงควรรมัน เป็นผู้สร้างถวาย

ผลงานของท่านพระพุทธัปปิยะที่รจนาเป็นภาษาบาลีอีกคัมภีร์หนึ่งคือ ปัชชมธุ แปลว่า “คาถาน้ำผึ้ง” คัมภีร์นี้กอปรด้วยคาถา ๑๐๔ บท กล่าวพรรณนาพระพุทธลักษณะตั้งแต่พระอุณาโลมเป็นต้นไปด้วยภาษาอันวิจิตรเพริศแพร้ว บริบูรณ์ด้วยอรรถรสทางวรรณคดีอย่างสูงส่ง และท่านได้แปลคัมภีร์นี้เป็นภาษาสิงหลไว้ด้วย ต่อมาพระเถระชาวพม่าชื่อว่า จักกปาละ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดต่องปอก (วัดเชิงเขา) ในจังหวัดมองลำไย ได้ปริวรรตและแปลคัมภีร์ปัชชมธุเป็นภาษาพม่าในพุทธศักราช ๒๔๙๓ ปัจจุบันคัมภีร์นี้ได้รับการแปลเป็นภาษาไทยอย่างสละสลวยโดยอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๑ และโดยพระคันธสารภิวงศ์ในพุทธศักราช ๒๕๕๐ ในที่นี้จะขอนำเสนอข้อความจากคัมภีร์ปัชชมธุพร้อมทั้งคำแปลในคาถาแรก ดังต่อไปนี้

อุณฺณาปปุณฺณสสิมณฺฑลโต คลิตฺวา
ปาทมฺพุชงฺคุลิทลฏฺจสุธาลวานํ
ปนฺตีว สตฺถุ นขปนฺติ ปชา วิเสสํ
ปีเณตุ สุทฺธสุขิตํ มนตุณฺฑปีตา. (ปชฺชมธุ. คาถา ๑)

“ขออมฤตธาราที่ไหลหลั่งจากมณฑลแห่งสมบูรณจันทร์คือพระอุณาโลม สถิตในกลีบคือพระองคุลี ณ บัวบาทของพระศาสดา งามดั่งแถวพระนขา โปรดยังปวงประชาผู้ดูดดื่มด้วยจะงอยคือใจ ให้เอิบอิ่มเป็นสุขล้ำพรรณนา”

สำหรับช่วงสมัยที่พระพุทธัปปิยะมีชีวิตอยู่นั้น มีอีกมติหนึ่งที่กล่าวแตกต่างไป

จากข้างต้นโดยอ้างอิงคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปัชชมธุ เขียนโดยพระสิงหลชื่อเทวมิตตะ ที่ได้กล่าวว่า

"พระพุทธัปปิยะผู้แต่งคัมภีร์ปัชชมธุเป็นเจ้าอาวาสวัดทักขิณาราม ซึ่งพระเจ้าสิริสังฆปรากรมพาหุผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติในพุทธศักราช ๑๗๐๓ เป็นผู้สร้างถวาย"

ซึ่งคำกล่าวนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์สารสังคหะซึ่งแต่งโดยพระสิทธัตถะ ศิษย์รูปสุดท้ายของพระพุทธัปปิยะว่า

ทกฺขิณารามปติโน ปิฏกตฺตยธาริโน
พุทฺธปฺปิยวฺหเถรสฺส โย สิสฺสานนฺติโม ยติ.
เตน สิทฺธตฺถนาเมน ธีมตา สุจิวุตฺตินา
เถเรน ลิขิโต เอโส วิจิตฺโต สารสงฺคโห.

(สารสงฺคห. หน้า ๓๒๓-๒๔)

"ภิกษุใดเป็นศิษย์รูปสุดท้ายของท่านพระเถระชื่อว่า พุทธัปปิยะ ผู้ทรงพระไตรปิฎก ปกครองวัดทักขิณาราม ภิกษุนั้นผู้เป็นพระเถระนามว่า สิทธัตถะ ผู้มีปัญญา มีความประพฤติอันหมดจดได้รจนาคัมภีร์สารสังคหะอันวิจิตรนี้ไว้"

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนคิดว่าพระพุทธัปปิยะที่กล่าวถึงนี้คงเป็นภิกษุอีกรูปหนึ่งที่มีฉายาเดียวกัน เพราะชื่อวัดทักขิณารามไม่ปรากฏในตอนท้ายของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวถึงผู้แต่ง และช่วงเวลาที่อ้างก็ห่างจากช่วงระยะที่พระอานันทะผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกามีชีวิตอยู่ถึง ๒๐๐ ปี ทั้งผู้แต่งคัมภีร์สารสังคหะก็มิได้กล่าวบทขยายที่ชี้ชัดว่า ปทรูปสิทฺธิการิโน (เป็นผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์) เพียงแต่กล่าวโดยสามัญว่า ปิฏกตฺตยธาริโน (ผู้ทรงพระไตรปิฎก) ดังนั้นพระสิทธัตถะจึงควร เป็นศิษย์ของพระสิงหลอีกรูปหนึ่งที่มีฉายาเหมือนกัน

หลักฐานที่กล่าวถึงประวัติของพระพุทธัปปิยะ ปรากฏโดยย่อในนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์ปัชชมธุตามลำดับ ดังข้อความต่อไปนี้

วิขฺยาตานนฺทเถรวฺหยวรคุรุนํ ตมฺพปณฺณิทฺธชานํ
สิสฺโส ทีปงฺกราขฺยทฺทมิฬวสุมตีทีปลทฺธปฺปกาโส
พาลาทิจฺจาทิวาสทฺวิตยมธิวสํ สาสนํ โชตยี โย
โสยํ พุทฺธปฺปิยวฺโห ยติ อิมมุชุกํ รูปสิทฺธึ อกาสิ.

(ปทรูปสิทฺธิ. หน้า ๕๐๐)

"ภิกษุนามว่า พุทธัปปิยะ เป็นศิษย์ของอาจารย์ผู้ประเสริฐนามว่า อานันทเถระ ผู้มีชื่อเสียง ผู้เป็นธงของเกาะลังกา พระภิกษุนั้นเป็นผู้มีชื่อเสียงที่ได้รับแล้วดุจประทีปในแผ่นดินทมิฬด้วยนามว่า ทีปังกร ครองอาวาส ๒ แห่งมีพาลาทิจจวิหารเป็นต้น ผู้ยังพระศาสนาให้รุ่งเรือง ได้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิอันตรงประเด็นนี้สำเร็จแล้ว"

อานนฺท'รญฺญรตนาทิมหายตินฺท-
นิจฺจปฺปพุทฺธปทุมปฺปิยเสวตงฺคี
พุทฺธปฺปิเยน ฆนพุทฺธคุณปฺปิเยน
เถราลินา รจิตปชฺชมธุํ ปิพนฺตุ. (ปชฺชมธุ. คาถา ๑๐๓)

"ขอมวลชนจงดูดดื่มคาถาน้ำผึ้ง ซึ่งรังสรรค์ไว้โดยภมร คือ พระเถระชื่อ พุทธัปปิยะ ผู้เคารพรักในพระพุทธคุณยิ่งนัก ผู้ซ่องเสพปทุมชาติอันงามบานสะพรั่งเสมอคือพระอานันทวนรัตน์มหาเถระ"

(คำว่า วนรัตน์ คงจะเป็นสมณศักดิ์ของเจ้าคณะฝ่ายวนวาสี)

ส่วนในปทรูปสิทธิปกรณ์ ฉบับสิงหล พร้อมทั้งคัมภีร์แปลภาษาสิงหลที่เรียกว่า อัตถพยาขยา (เรียกสั้นๆ ว่า คัมภีร์พยาขยา) มีคาถาลงท้าย ๒ บทซึ่งไม่พบในฉบับฉัฏฐสังคายนาดังนี้ว่า

สาติเรกสตฺตรส- ภาณวาเรหิ คนฺถโต
นิฏฺจิตา รูปสิทฺธีติ ปทสํสิทฺธิสาธินี.

สทา สทฺธาสีลี สติธิติมตี จาคปฏุมา
กตญฺญู โลกญฺญู ปรหิตรโต ฌานนิรโต
อกมฺปี สมฺภาเร ทุรภิภวสํสารคหเน
ภเวยฺยาหํ สมฺโพธิสมธิคมํ ยาว ภวติ. (ปทรูปสิทฺธิ. หน้า ๕๐๐)

"ปกรณ์ชื่อว่า รูปสิทธิ ที่แสดงความสำเร็จแห่งบท จบแล้วด้วยภาณวาร ๑๗ กว่าโดยคัมภีร์ [๑ ภาณวาร = ๒๕๐ คาถา หรือ ๘,๐๐๐ พยางค์]

ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีศรัทธา ทรงศีล เพียบพร้อมด้วยสติ สมาธิ และปัญญา เป็นผู้ฉลาดในทาน รู้คุณ รู้โลก ยินดีในการเกื้อกูลผู้อื่น และรื่นรมย์ในฌาน พึงเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในโพธิสมภารตราบจนกระทั่งบรรลุสัมโพธิญาณในชัฏคือสงสารที่ข้ามพ้นได้ยาก"

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระพุทธัปปิยะเป็นหน่อเนื้อพุทธางกูรผู้บำเพ็ญบารมีโพธิสมภารเพื่อบรรลุสัมโพธิญาณโปรดเวไนยชนในกาลภายหน้า แม้ในนิคมคาถาของคัมภีร์ปัชชมธุก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

อิตฺถํ รูปคุณานุกิตฺตนวสา ตํตํหิตาสึสโต
วตฺถานุสฺสติ วตฺติตา อิห ยถา สตฺเตสุ เมตฺตา จ เม
เอวนฺตา หิ ภวนฺตรุตฺตรตรา วตฺตนฺตุ อาโพธิ เม
สํโยโค จ ธเนหิ สตฺตหิ ภเว กลฺยาณมิตฺเตหิ จ. (ปชฺชมธุ. คาถา ๑๐๔)

"โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ ได้เจริญอนุสสติรำลึกถึงคุณของพระไตรรัตน์ และแผ่เมตตาแก่สรรพสัตว์ในภพนี้ โดยประการใด การรำลึกถึงคุณของพระไตรรัตน์ และการแผ่เมตตานั้นจงเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในภพต่อไปจวบจนข้าพเจ้าบรรลุสัมโพธิญาณ โดยประการนั้น ทั้งความเพียบพร้อมด้วยอริยทรัพย์ ๗ และกัลยาณมิตรจงมีแก่ข้าพเจ้าเทอญ"

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ มโน นายาติ วิกฺริยํ

น หิ ตาปยิตุํ สกฺกา สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

“จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่แปรปรวน ดั่งเช่นน้ำในสาครจะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

กถามุขํ

๑. สทฺธมฺมรํสิวรชาลิกพุทฺธสูร-
เสฏฺโฐทยา ชนนเขตฺตมหาสรมฺหิ
เวเนยฺยพนฺธุปทุมา วิกสนฺติ ตาหํ
วนฺทามิ มานสตมํ ส ปนูทตํ เม.

๒. สมฺพุทฺธสาสนวรสฺส มโหปการา
นานานิรุตฺตินยทีปนกา ปสตฺถา
โปราณิเกหิ นิชพุทฺธิกตา'ธ สนฺติ
กจฺจายนาทิพหุเภทนิรุตฺติคนฺถา.

๓. กจฺจายนญฺจ จิรกาลตนํ ปสตฺถํ
ตนฺนามเธยฺยยตินา รจิตํ วิคยฺห
กาตนฺต-ปาณินิยมาทิกสกฺกตานิ
สมฺพุทฺธภารติ-ตทฏฺฐกถญฺจ สุฏฺฐุ.

๔. สุตฺตกฺกเมน รจนาย ตุ ตํ สุโพธํ
นาโหสิ รูป'มนุคมฺม ตโต ปสตฺถา
พุทฺธปฺปิเยน รจิตา ปทรูปสิทฺธิ
พุทฺธาคเม สกลโสตุหิตาย ตสฺมา.

๕. นฺยาสปฺปภูติปริวาริกวณฺณนญฺจ
นิสฺสาย ตญฺจ สุขโพธนสมฺปณีตา
พฺยตฺตํ สุกณฺฑ'มฺชุกญฺจ วิธาย พาล-
โพธาย สา ชินคิราพหุการยุตฺตา.

๖. พฺยาขฺยา อิมาย รจิตา ปุริเมหิ สมฺมา
นานา สุภา จ วิวฏฺตฺถปกาสิกา ยา
ตา จาปิ มาคธิกสกฺกตสทฺทสตฺเถ
นิสฺสาย กุมฺมิ[๑] สุขโพธินิ'มตฺถพฺยาขฺยํ.[๒]

คนฺธสาราภิวํโส

[๑]คำว่า กุมฺมิ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + มิ วิภัตติ แปลง กร ธาตุกับ โอ ปัจจัย เป็น กุ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๒๓) ว่า กรสฺส โสสฺส กุํ (แปลง กร ธาตุพร้อมทั้ง โอ ปัจจัยเป็น กุํ ในเพราะ มิ และ ม วิภัตติได้บ้าง) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลี (ขุ. ชา. ๒๘.๑๗๕๒.๓๑๗) ว่า ธมฺมสฺสาปจิตึ กุมฺมิ (เราจะทำการบูชาธรรม)

[๒] คำว่า อตฺ ใน อตฺถพฺยาขฺยํ เป็นครุต้นสังโยคที่จัดเป็นลหุ ดังคำว่า ทฬฺ ในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๕.๗๖) ว่า น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา (ท่านผู้รู้กล่าวว่าสิ่งนั้นยังไม่ใช่เครื่องจองจำที่มั่นคง) เรื่องนี้กล่าวไว้ในฉันท์สันสกฤตชื่อฉันโทมัญชรี (ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๘) ว่า

ติพฺพปยตโนจฺจารณาตฺร ลฆุตฺตมิติ กณฺฐาภรณํ. ยทุตฺตํ-

ยทา ติพฺพปยตเนน สํโยคาทิสฺส'คารวํ
น ฉนฺโทภงฺคมิจฺจาหุ ตทา โทสาย วิญฺญุโน.

“คัมภีร์[สรัสวตี]กัณฐาภรณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านี้ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังคำกล่าวว่า “เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้นมีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวโทษว่าเสียฉันท์”

กถามุข

๑. เวไนยชนเปรียบเสมือนปทุมชาติแย้มบานในสระน้ำคือชาติเขต [หมื่นจักรวาล] เพราะการอุทัยแห่งพระอาทิตย์ คือ พระจอมมุนีผู้ประเสริฐ ผู้มีพระสัทธรรมอันงามเลิศเป็นข่ายรัศมี ข้าพเจ้าขอน้อมนมัสการพระอาทิตย์ดวงนั้น ขอพระองค์ทรงกำจัดความมืดอันบังเกิดในหทัยของข้าพเจ้าเถิด

๒. คัมภีร์ไวยากรณ์จำนวนมากอันมีกัจจายนะเป็นอาทิ มีอุปการคุณอย่างใหญ่หลวงแก่บวรพระพุทธศาสนา แสดงนัยต่างๆ ทางไวยา-กรณ์ เป็นที่สรรเสริญ[ของนักปราชญ์] โบราณาจารย์เหล่านั้นได้ประพันธ์ด้วยปรีชาญาณของตน ปรากฏอยู่ในพระศาสนานี้

๓. อนึ่งเล่า คัมภีร์กัจจายนะกำเนิดก่อนนาน[กว่าคัมภีร์ไวยากรณ์อื่น] บัณฑิตยกย่องสรรเสริญ พระภิกษุผู้มีสมัญญาว่ากัจจายนะนั้นประพันธ์ด้วยดีโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤต อันมีคัมภีร์กาตันตระและปาณินิเป็นต้น พร้อมด้วยพระชินพจน์กับคัมภีร์อรรถกถา

๔. แต่คัมภีร์กัจจายนะนั้นมิใช่ไวยากรณ์ที่เข้าใจง่ายเลย เนื่องจากประพันธ์ตามลำดับสูตร ฉะนั้น พระพุทธัปปิยเถระจึงได้ประพันธ์ปทรูปสิทธิปกรณ์ตามลำดับอุทาหรณ์ ให้รู้ง่ายกว่าคัมภีร์กัจจายนะนั้น เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษาทั้งปวง ในปริยัติธรรมของพระพุทธเจ้า

๕. คัมภีร์ปทรูปสิทธิอาศัยคัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์อรรถาธิบายที่เกี่ยวข้องอันมีคัมภีร์นยาสะเป็นอาทิ ประพันธ์ขึ้นเพื่อความรู้ง่ายโดยทำให้ชัดเจน แบ่งหมวดหมู่ไว้อย่างดีและตรง เพื่อความรู้ของเยาวชนโดยแท้คัมภีร์นั้นกอปรด้วยคุณูปการมากต่อพระชินพจน์

๖. คัมภีร์อธิบายหลายฉบับที่บริบูรณ์ของคัมภีร์นี้ ซึ่งแสดงข้อความไว้อย่างชัดเจน โบราณาจารย์ได้ประพันธ์ไว้เป็นอย่างดี ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์อธิบายเหล่านั้น พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตจะแต่งคัมภีร์อธิบายที่เข้าใจง่ายต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฏก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก มหาวคฺค
วิ. จูฬ.	วินยปิฏก จูฬวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏก
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฏก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ. อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฏก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฏก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฏี.	กงฺขาวิตรณีฏีกา
กงฺขา. นวฏี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา
ที. ฏี.	ทีฆนิกาย ฏีกา
สี. ฏี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฏีกา
ม. ฏี.	มชฺฌิมนิกาย ฏีกา
สํ. ฏี.	สํยุตฺตนิกาย ฏีกา
องฺ. ฏี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฏีกา
วิสุทฺธิ. ฏี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฏี.	ขุทฺทสิกฺขาฏีกา

สารบัญ

ยสฺส ปปญฺจา ฐิตี จ นตฺถิ
สนฺทานํ ปลิฆญฺจ วีติวตฺโต
ตํ นิตฺตณฺหํ มุนึ จรนฺตํ
น วิชานาติ สเทวโกปิ โลโก.

ขุ. อุ. ๒๕.๖๗.๒๐๘

"ผู้ใดปราศจากธรรมให้เนิ่นช้าและธรรมให้ดำรงอยู่ในสังสารวัฏ ล่วงพ้นบ่วงตัณหาและลิ่มอวิชชาได้ ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกย่อมไม่รู้เห็นมุนีผู้ปราศจากตัณหานั้นเที่ยวไปอยู่[ในโลก]"

กัจจายนสูตร

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมมาสมฺพุทฺธสฺส.

๑. สนฺธิกปฺป สนฺธิกณฺฑ

๑ :*๑. อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต.

๒ : ๒. อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ.

๓ : ๓. ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ.

๔ : ๔. ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา.

๕ : ๕. อญฺเญ ทีฆา.

๖ : ๘. เสสา พฺยญฺชนา.

๗ : ๙. วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา.

๘ : ๑๐. อํ อิติ นิคฺคหีตํ.

๙ : ๑๑. ปรสมญฺญา ปโยเค.

๑๐ : ๑๒. ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.

๑๑ : ๑๔. นเย ปรํ ยุตฺเต.

อิติ สนฺธิกปฺเป ปฐโม กณฺโฑ.

๑๒ : ๑๓. สรา สเร โลปํ.

๑๓ : ๑๕. วา ปโร อสรูปา.

๑๔ : ๑๖. กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต.

๑๕ : ๑๗. ทีฆํ.

๑๖ : ๑๘. ปุพฺโพ จ.

๑๗ : ๑๙. ยเมทนฺตสฺสาเทโส.

๑๘ : ๒๐. วโมทุทนฺตานํ.

๑๙ : ๒๒. สพฺโพ จํ ติ.

๒๐ : ๒๗. โท ธสฺส จ.

๒๑ : ๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.

๒๒ : ๒๘. เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

อิติ สนฺธิกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๒๓ : ๓๖. สรา ปกติ พฺยญฺชเน.

๒๔ : ๓๕. สเร กฺวจิ.

๒๕ : ๓๗. ทีฆํ.

๒๖ : ๓๘. รสฺสํ.

๒๗ : ๓๙. โลปญฺจ ตตฺรากาโร.

๒๘ : ๔๐. ปร เทฺวภาโว ฐาเน.

๒๙ : ๔๒. วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา.

อิติ สนฺธิกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๓๐ : ๕๘. อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ.

๓๑ : ๔๙. วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

๓๒ : ๕๐. เอเห ญํ.

๓๓ : ๕๑. ส เย จ.

๓๔ : ๕๒. มทา สเร.

๓๕ : ๓๔. ยวมทนตรลา จาคมา.

๓๖ : ๔๗. กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน.

๓๗ : ๕๗. นิคฺคหีตญฺจ.

๓๘ : ๕๓. กฺวจิ โลปํ.

๓๙ : ๕๔. พฺยญฺชเน จ.

๔๐ : ๕๕. ปโร วา สโร.

๔๑ : ๕๖. พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค.

อิติ สนฺธิกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๔๒ : ๓๒. โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ.

๔๓ : ๓๓. ปาสฺส จนฺโต รสฺโส.

๔๔ : ๒๔. อพฺโภ อภิ.

๔๕ : ๒๕. อชฺโฌ อธิ.

๔๖ : ๒๖. เต น วา อิวณฺเณ.

๔๗ : ๒๓. อติสฺส จนฺตสฺส.

๔๘ : ๔๓. กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส.

๔๙ : ๔๔. ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน.

๕๐ : ๔๕. โอ อวสฺส.

๕๑ : ๕๙. อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต.

อิติ สนฺธิกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

สนฺธิสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๒. นามกปฺป นามกณฺฑ

๕๒ : ๖๐. ชินวจนยุตฺตํ หิ.

๕๓ : ๖๑. ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต.

๕๔ : ๖๒. ตโต จ วิภตฺติโย.

๕๕ : ๖๓. สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ สฺมา หิ ส นํ สฺมึ สุ.

๕๖ : ๖๔. ตทนุปโรเธน.

๕๗ : ๗๑. อาลปเน สิ คสญฺโญ.

๕๘ : ๒๙. อิวณฺณุวณฺณา ฌลา.

๕๙ : ๑๘๒. เต อิตฺถิขฺยา โป.

๖๐ : ๑๗๗. อา โฆ.

๖๑ : ๘๖. สาคโม เส.

๖๒ : ๒๐๖. สํสาเสฺวกวจเนสุ จ.

๖๓ : ๒๑๗. เอติมาสมิ.

๖๔ : ๒๑๖. ตสฺสา วา.

๖๕ : ๒๑๕. ตโต สสฺส สฺสาย.

๖๖ : ๒๐๕. โฆ รสฺสํ.

๖๗ : ๒๒๙. โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ.

๖๘ : ๑๘๔. อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา.

๖๙ : ๑๘๖. อาทิโต โอ จ.

๗๐ : ๓๐. ฌลานมิยุวา สเร วา.

๗๑ : ๕๐๕. ยวการา จ.

๗๒ : ๑๘๕. ปสญฺญสฺส จ.

๗๓ : ๑๗๔. คาว เส.

๗๔ : ๑๖๙. โยสุ จ.

๗๕ : ๑๗๐. อวํมฺหิ จ.

๗๖ : ๑๗๑. อาวสฺสุ วา.

๗๗ : ๑๗๕. ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส.

๗๘ : ๓๑. โอ สเร จ.

๗๙ : ๔๖. ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ.

๘๐ : ๑๗๓. โคณ นํมฺหิ วา.

๘๑ : ๑๗๒. สุหินาสุ จ.

๘๒ : ๑๔๙. อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ.

๘๓ : ๖๗. สรโลโป’มาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ.

๘๔ : ๑๔๔. อโฆ รสฺส’เมกวจนโยสฺวปิ จ.

๘๕ : ๑๕๐. น สิสฺมิ’มนปุํสกานิ.

๘๖ : ๒๒๗. อุภาทิโต นมินฺนํ.

๘๗ : ๒๓๑. อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ.

๘๘ : ๑๔๗. โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ.

๘๙ : ๘๗. สุนํหิสุ จ.

๙๐ : ๒๕๒. ปญฺจาทีน'มตฺตํ.
๙๑ : ๑๙๔. ปติสฺสินีมฺหิ.
๙๒ : ๑๐๐. นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ.
๙๓ : ๑๐๖. สพฺพสฺส วา อํเสสุ.
๙๔ : ๑๐๕. สิมฺหิ วา.
๙๕ : ๑๔๕. อคฺคิสฺสินิ.
๙๖ : ๑๔๘. โยสฺว'กตรสฺโส โฌ.
๙๗ : ๑๕๖. เวโวสุ โล จ.
๙๘ : ๑๘๙. มาตุลาทีน'มานตฺตมี'กาเร.
๙๙ : ๘๑. สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา.
๑๐๐ : ๒๑๔. น ติเมหิ กตากาเรหิ.
๑๐๑ : ๘๐. สุหิสฺว'กาโร เอ.
๑๐๒ : ๒๐๒. สพฺพนามานํ นํมฺหิ จ.
๑๐๓ : ๗๙. อโต เนน.
๑๐๔ : ๖๖. โส.
๑๐๕ : ๐. โส วา.
๑๐๖ : ๓๑๓. ทีโฆเรหิ.
๑๐๗ : ๖๙. สพฺพโยนีน'มาเอ.
๑๐๘ : ๙๐. สฺมาสฺมึนํ วา.
๑๐๙ : ๓๐๔. อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ.
๑๑๐ : ๒๐๑. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.
๑๑๑ : ๑๗๙. ฆโต นาทีนํ.
๑๑๒ : ๑๘๓. ปโต ยา.
๑๑๓ : ๑๓๒. สขโต คสฺเส วา.
๑๑๔ : ๑๗๘. ฆเต จ.
๑๑๕ : ๑๘๑. น อมฺมาทิโต.
๑๑๖ : ๑๕๗. อกตรสฺสา ลโต ยฺวา'ลปนสฺส เวโว.

๑๑๗ : ๑๒๔. ฌลโต สสฺส โน วา.

๑๑๘ : ๑๔๖. ฆปโต จ โยนํ โลโป.

๑๑๙ : ๑๕๕. ลโต โวกาโร จ.

อิติ นามกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๑๒๐ : ๒๔๓. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.

๑๒๑ : ๒๓๓. มยํ โยมฺหิ ปจเม.

๑๒๒ : ๙๙. นฺตุสฺส นฺโต.

๑๒๓ : ๑๐๓. นฺตสฺส เส วา.

๑๒๔ : ๙๘. อา สิมฺหิ.

๑๒๕ : ๑๙๘. อํ นปุํสเก.

๑๒๖ : ๑๐๑. อวณฺณา จ เค.

๑๒๗ : ๑๐๒. โตติตา สสฺมึนาสุ.

๑๒๘ : ๑๐๔. นํมฺหิ ตํ วา.

๑๒๙ : ๒๒๒. อิมสฺสิท'มํสิสุ นปุํสเก.

๑๓๐ : ๒๒๕. อมุสฺสา'ทุํ.

๑๓๑ : ๐. อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยํ.

๑๓๒ : ๒๒๘. โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ.

๑๓๓ : ๒๓๐. ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโส-ตโยจตฺตาโร-ตีณิจตฺตาริ.

๑๓๔ : ๒๕๑. ปญฺจาทีน'มกาโร.

๑๓๕ : ๑๑๘. ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส.

๑๓๖ : ๑๑๙. รญฺญํ นํมฺหิ วา.

๑๓๗ : ๑๑๖. นามฺหิ รญฺญา วา.

๑๓๘ : ๑๒๑. สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ.

๑๓๙ : ๒๔๕. ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ.

๑๔๐ : ๒๓๒. ตฺวมหํ สิมฺหิ จ.

๑๔๑ : ๒๔๑. ตวมม เส.

๑๔๒ : ๒๔๒. ตุยฺหํมยฺหญฺจ.

๑๔๓ : ๒๓๕. ตํม'มํมฺหิ.

๑๔๔ : ๒๓๔. ตวํมมญฺจ นวา.

๑๔๕ : ๒๓๘. นามฺหิ ตยามยา.

๑๔๖ : ๒๓๖. ตุมฺหสฺส ตุวํตฺว'มํมฺหิ.

๑๔๗ : ๒๔๖. ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน.

๑๔๘ : ๒๔๗. เตเมกวจเนสุ จ.

๑๔๙ : ๒๔๘. น อํมฺหิ.

๑๕๐ : ๒๔๙. วา ตติเย จ.

๑๕๑ : ๒๕๐. พหุวจเนสุ โวโน.

๑๕๒ : ๑๓๖. ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ.

๑๕๓ : ๑๓๘. อ'มาลปเนกวจเน.

๑๕๔ : ๐. สมาเส จ วิภาสา.

๑๕๕ : ๑๓๗. โยสฺวา'โน.

๑๕๖ : ๑๔๒. อาเน สฺมึมฺหิ วา.

๑๕๗ : ๑๔๐. หิวิภตฺติมฺหิ จ.

๑๕๘ : ๑๔๓. สุสฺมิ'มา วา.

๑๕๙ : ๑๓๙. อุ นามฺหิ จ.

๑๖๐ : ๑๙๗. อ กมฺมนฺตสฺส จ.

อิติ นามกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๑๖๑ : ๒๔๔. ตุมฺหมฺเหหิ น'มากํ.

๑๖๒ : ๒๓๗. วา ยฺวปฺปฐโม.

๑๖๓ : ๒๔๐. สสฺสํ.

๑๖๔ : ๒๐๐. สพฺพนามการเต ปฐโม.

๑๖๕ : ๒๐๘. ทฺวนฺทฏฺฐา วา.

๑๖๖ : ๒๐๙. นาญฺญํ สพฺพนามิกํ.

๑๖๗ : ๒๑๐. พหุพฺพีหิมฺหิ จ.

๑๖๘ : ๒๐๓. สพฺพโต นํ สํสานํ.

๑๖๙ : ๑๑๗. ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ.

๑๗๐ : ๒๒๐. สพฺพสฺสิมสฺเส วา.

๑๗๑ : ๒๑๙. อนิมิ นามฺหิ จ.

๑๗๒ : ๒๑๘. อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ.

๑๗๓ : ๒๒๓. อมุสฺส โม สํ.

๑๗๔ : ๒๑๑. เอตเตสํ โต.

๑๗๕ : ๒๑๒. ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.

๑๗๖ : ๒๑๓. สสฺมาสฺมึสํสาสฺว'ตฺตํ.

๑๗๗ : ๒๒๑. อิมสทฺทสฺส จ.

๑๗๘ : ๒๒๔. สพฺพโต โก.

๑๗๙ : ๒๐๔. ฆปโต สฺมึสานํ สํสา.

๑๘๐ : ๒๐๗. เนตาหิ สฺมิ'มายยา.

๑๘๑ : ๙๕. มโนคณาทิโต สฺมึนาน'มิอา.

๑๘๒ : ๙๗. สสฺส โจ.

๑๘๓ : ๔๘. เอเตสโม โลเป.

๑๘๔ : ๙๖. ส สเร วาคโม.

๑๘๕ : ๑๑๒. สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต.

๑๘๖ : ๑๐๗. สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ.

๑๘๗ : ๑๐๘. เสเสสุ นฺตุว.

๑๘๘ : ๑๕๕. พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ.

๑๘๙ : ๑๑๓. สฺยา จ.

๑๙๐ : ๑๑๔. โยน'มาโน.

๑๙๑ : ๑๓๐. สขโต จาโยโน.

๑๙๒ : ๑๓๕. สฺมิเม.

๑๙๓ : ๑๒๒. พฺรหฺมโต คสฺส จ.

๑๙๔ : ๑๓๑. สขนฺตสฺสิ โนนานํเสสุ.

๑๙๕ : ๑๓๔. อาโร หิมฺหิ วา.

๑๙๖ : ๑๓๓. สุนมํสุ วา.

๑๙๗ : ๑๒๕. พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ.

๑๙๘ : ๑๒๓. อุตฺตํ สนาสุ.

๑๙๙ : ๑๕๘. สตฺถุปิตาทีน'มา สิสฺมึ สิโลโป จ.

๒๐๐ : ๑๕๙. อญฺเญส'วารตฺตํ.

๒๐๑ : ๑๖๓. วา นํมฺหิ.

๒๐๒ : ๑๖๔. สตฺถุนตฺตญฺจ.

๒๐๓ : ๑๖๒. อุ สสฺมึ สโลโป จ.

๒๐๔ : ๑๖๗. สกมนฺธาตาทีนญฺจ.

๒๐๕ : ๑๖๐. ตโต โยน'โม ตุ.

๒๐๖ : ๑๖๕. ตโต สฺมิ'มิ.

๒๐๗ : ๑๖๑. นา อา.

๒๐๘ : ๑๖๖. อาโร รสฺส'มิกาเร.

๒๐๙ : ๑๖๘. ปิตาทีน'มสิมฺหิ.

๒๑๐ : ๒๓๙. ตยาตยีนํ ตการโร ตฺวตฺตํ วา.

อิติ นามกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๒๑๑ : ๑๒๖. อตฺตนฺโต หิสฺมิ'มนตฺตํ.

๒๑๒ : ๑๒๙. ตโต สฺมึ นิ.

๒๑๓ : ๑๒๗. สสฺส โน.

๒๑๔ : ๑๒๘. สฺมา นา.

๒๑๕ : ๑๔๑. ฌลโต จ.

๒๑๖ : ๑๘๐. ฆปโต สฺมึ ยํ วา.

๒๑๗ : ๑๙๙. โยนํ นิ นปุํสเกหิ.

๒๑๘ : ๑๙๖. อโต นิจฺจํ.

๒๑๙ : ๑๙๕. สึ.

๒๒๐ : ๗๔. เสสโต โลปํ คสิปิ.

๒๒๑ : ๒๘๒. สพฺพาส’มาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ.

๒๒๒ : ๓๒๗. ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ.

๒๒๓ : ๑๘๘. อํ ย’มีโต ปสญฺญโต.

๒๒๔ : ๑๕๓. นํ ฌโต กตรสฺสา.

๒๒๕ : ๑๕๑. โยนํ โน.

๒๒๖ : ๑๕๔. สฺมึ นิ.

๒๒๗ : ๒๗๐. กิสฺส ก เว จ.

๒๒๘ : ๒๗๒. กุ หึหํสุ จ.

๒๒๙ : ๒๒๖. เสเสสุ จ.

๒๓๐ : ๒๖๒. ตฺรโตเถสุ จ.

๒๓๑ : ๒๖๓. สพฺพสฺเส’ตสฺสากาโร วา.

๒๓๒ : ๒๖๗. ตฺเร นิจฺจํ.

๒๓๓ : ๒๖๔. เอ โตเถสุ จ.

๒๓๔ : ๒๖๕. อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ.

๒๓๕ : ๒๘๑. อ ธุนามฺหิ จ.

๒๓๖ : ๒๘๐. เอต รหิมฺหิ.

๒๓๗ : ๑๗๖. อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย.

๒๓๘ : ๑๘๗. นทาทิโต วา อี.

๒๓๙ : ๑๙๐. ณว-ณิก-เณยฺย-ณ-นฺตูหิ.

๒๔๐ : ๑๙๓. ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี.

๒๔๑ : ๑๙๑. นฺตุสฺส ต’มีกาเร.

๒๔๒ : ๑๙๒. ภวโต โภโต.

๒๔๓ : ๑๑๐. โภ เค ตุ.

๒๔๔ : ๗๒. อการปิตาทฺยนฺตาน’มา.

๒๔๕ : ๑๕๒. ฌลปา รสฺสํ.

๒๔๖ : ๗๓. อากาโร วา.

อิติ นามกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๒๔๗ : ๒๖๑. ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย.

๒๔๘ : ๒๖๐. กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ.

๒๔๙ : ๒๖๖. ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ.

๒๕๐ : ๒๖๘. สพฺพโต ธิ.

๒๕๑ : ๒๖๙. กิสฺมา โว.

๒๕๒ : ๒๗๑. หึหํหิญฺจนํ.

๒๕๓ : ๒๗๓. ตมฺหา จ.

๒๕๔ : ๒๗๔. อิมสฺมา หธา จ.

๒๕๕ : ๒๗๕. ยโต หึ.

๒๕๖ : ๐. กาเล.

๒๕๗ : ๒๗๖. กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ.

๒๕๘ : ๒๗๘. ตมฺหา ทานิ จ.

๒๕๙ : ๒๗๙. อิมสฺมา รหิธุนา จ.

๒๖๐ : ๒๗๗. สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

๒๖๑ : ๓๖๙. อวณฺโณ เย โลปญฺจ.

๒๖๒ : ๓๙๑. วุฑฺฒสฺส โช อิยิฏฺเฐสุ.

๒๖๓ : ๓๙๒. ปสตฺถสฺส โส จ.

๒๖๔ : ๓๙๓. อนฺติกสฺส เนโท.

๒๖๕ : ๓๙๔. พาฬฺหสฺส สาโธ.

๒๖๖ : ๓๙๕. อปฺปสฺส กณฺ.

๒๖๗ : ๓๙๖. ยุวานญฺจ.

๒๖๘ : ๓๙๗. วนฺตุมนฺตุวีนญฺจ โลโป.

๒๖๙ : ๔๑. ยวตํ ตลณทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ.

๒๗๐ : ๑๒๐. อมฺห ตุมฺห นฺตุ ราช พฺรหฺมตฺต สข สตฺถ ปิตาทีหิ สฺมา นาว.

อิติ นามกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

นามสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๓. นามกปฺป การกกณฺฑ

๒๗๑ : ๘๘ (๓๐๘). ยสฺมา'ทเปติ ภย'มาทตฺเต วา ต'ทปาทานํ.

๒๗๒ : ๓๐๙. ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ.

๒๗๓ : ๓๑๐. รกฺขณตฺถาน'มิจฺฉิตํ.

๒๗๔ : ๓๑๑. เยน วา'ทสฺสนํ.

๒๗๕ : ๓๑๒. ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน-ตฺวาโลปทิสาโยค-วิภตฺตารปฺปโยค-สุทฺธปฺปโมจน-เหตุ-วิวิตฺตปฺปมาณปุพฺพโยค-พนฺธน-คุณวจน-ปญฺห-กถน-โถกากตฺตูสุ จ.

๒๗๖ : ๘๔ (๓๐๒). ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทานํ.

๒๗๗ : ๓๐๓. สิลาฆ-หนุ-ฐา-สป-ธาร-ปิห-กุธ-ทุหิสฺโสสูย-ราธิกฺข-ปจฺจาสุณ-อนุปติคิณ-ปุพฺพกตฺตา-โรจนตฺถ-ตทตฺถ-ตุมตฺถาลมตฺถ-มญฺญา-นาทรปฺปาณินิ คตฺยตฺถกมฺมนิ อาสีสตฺถ-สมฺมุติ-ภิยฺย-สตฺตมฺยตฺเถสุ จ.

๒๗๘ : ๙๓ (๓๒๐). โย'ธาโร ต'โมกาสํ.

๒๗๙ : ๘๒ (๒๙๒). เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ.

๒๘๐ : ๗๕ (๒๘๕). ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ.

๒๘๑ : ๗๗ (๒๘๔). โย กโรติ ส กตฺตา.

๒๘๒ : ๒๙๕. โย กาเรติ ส เหตุ.

๒๘๓ : ๙๑ (๓๑๖). ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี.

๒๘๔ : ๖๕ (๒๘๓). ลิงฺคตฺเถ ปฐมา.

๒๘๕ : ๗๐. อาลปเน จ.

๒๘๖ : ๘๓ (๒๙๑). กรเณ ตติยา.

๒๘๗ : ๒๙๖. สหาทิโยเค จ.

๒๘๘ : ๗๘ (๒๙๓). กตฺตริ จ.

๒๘๙ : ๒๙๗. เหตฺวตฺเถ จ.

๒๙๐ : ๒๙๘. สตฺตมฺยตฺเถ จ.

๒๙๑ : ๒๙๙. เยนงฺควิกาโร.

๒๙๒ : ๓๐๐. วิเสสเน จ.

๒๙๓ : ๘๕ (๓๐๑). สมฺปทาเน จตุตฺถี.

๒๙๔ : ๓๐๕. นโมโยคาทีสฺวปิ จ.

๒๙๕ : ๘๙ (๓๐๗). อปาทาเน ปญฺจมี.

๒๙๖ : ๓๑๔. การณตฺเถ จ.

๒๙๗ : ๗๖ (๒๘๔). กมฺมตฺเถ ทุติยา.

๒๙๘ : ๒๘๗. กาลทฺธาน'มจฺจนฺตสํโยเค.

๒๙๙ : ๒๘๘. กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต.

๓๐๐ : ๒๘๖. คติพุทฺธิภุชปจหรกรสยาทีนํ การิเต วา.

๓๐๑ : ๙๒ (๓๑๕). สามิสฺมึ ฉฏฺฐี.

๓๐๒ : ๙๔ (๓๑๙). โอกาเส สตฺตมี.

๓๐๓ : ๓๒๑. สามิสฺสราธิปติ-ทายาท-สกฺขี-ปติภู-ปสุต-กุสเลหิ จ.

๓๐๔ : ๓๒๒. นิทฺธารเณ จ.

๓๐๕ : ๓๒๓. อนาทเร จ.

๓๐๖ : ๒๘๙. กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ.

๓๐๗ : ๒๙๐. ตติยาสตฺตมีนญฺจ.

๓๐๘ : ๓๑๗. ฉฏฺฐี จ.

๓๐๙ : ๓๑๘. ทุติยาปญฺจมีนญฺจ.

๓๑๐ : ๓๒๔. กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี.

๓๑๑ : ๓๒๕. สมฺปทาเน จ.

๓๑๒ : ๓๒๖. ปญฺจมฺยตฺเถ จ.

๓๑๓ : ๓๒๗. กาลภาเวสุ จ.

๓๑๔ : ๓๒๘. อุปธฺยาธิกิสฺสรวจเน.

๓๑๕ : ๓๒๙. มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ.

อิติ นามกปฺเป การกกปฺโป ฉฏฺโฐ กณฺโฑ.

การกสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๔. นามกปฺป สมาสกณฺฑ

๓๑๖ : ๓๓๑. นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ.

๓๑๗ : ๓๓๒. เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.

๓๑๘ : ๓๓๓. ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส.

๓๑๙ : ๓๓๐. อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว.

๓๒๐ : ๓๓๕. โส นปุํสกลิงฺโค.

๓๒๑ : ๓๔๙. ทิคุสฺเส'กตฺตํ.

๓๒๒ : ๓๕๙. ตถา ทฺวนฺเท ปาณิ-ตูริย-โยคฺค-เสนงฺค-ขุทฺทชนฺตุก-วิวิธ-วิรุทฺธ-วิสภาคตฺถา-ทีนญฺจ.

๓๒๓ : ๓๖๐. วิภาสา รุกฺข-ติณ-ปสุ-ธน-ธญฺญ-ชนปทาทีนญฺจ.

๓๒๔ : ๓๓๙. ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย.

๓๒๕ : ๓๔๘. สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ.

๓๒๖ : ๓๔๑. อุเภ ตปฺปุริสา.

๓๒๗ : ๓๕๑. อมาทโย ปรปเทภิ.

๓๒๘ : ๓๕๒. อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ.

๓๒๙ : ๓๕๗. นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท.

๓๓๐ : ๓๔๐. มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท.

๓๓๑ : ๓๕๓. อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ.

๓๓๒ : ๓๔๓. กมฺมธารยสญฺเญ จ.

๓๓๓ : ๓๔๔. อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส.

๓๓๔ : ๓๔๕. สเร อนฺ.

๓๓๕ : ๓๔๖. กทฺ กุสฺส.

๓๓๖ : ๓๔๗. กาปฺปตฺเถสุ จ.

๓๓๗ : ๓๕๐. กฺวจิ สมาสนฺตคตาน'มการนฺโต.

๓๓๘ : ๓๕๖. นทิมฺหา จ.

๓๓๙ : ๓๕๘. ชายาย ตุทํชานิ ปติมฺหิ.

๓๔๐ : ๓๕๕. ธนุมฺหา จ.

๓๔๑ : ๓๓๖. อํ วิภตฺตีน'มการนฺตา อพฺยยีภาวา.

๓๔๒ : ๓๓๗. สโร รสฺโส นปุํสเก.

๓๔๓ : ๓๓๘. อญฺญสฺมา โลโป จ.

อิติ นามกปฺเป สมาสกปฺโป สตฺตโม กณฺโฑ.

สมาสสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๕. นามกปฺป ตทฺธิตกณฺฑ

๓๔๔ : ๓๖๑. วา ณ'ปจฺเจ.

๓๔๕ : ๓๖๖. ณายนณาน วจฺฉาทิโต.

๓๔๖ : ๓๖๗. เณยฺโย กตฺติกาทีหิ.

๓๔๗ : ๓๖๘. อโต ณิ วา.

๓๔๘ : ๓๗๑. ณโว'ปคฺวาทีหิ.

๓๔๙ : ๓๗๒. เณร วิธวาทิโต.

๓๕๐ : ๓๗๓. เยน วา สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ณิโก.

๓๕๑ : ๓๗๔. ตมธีเต เตนกตาทิ-สนฺนิธาน-นิโยค-สิปฺป-ภณฺฑ-ชีวิกตฺเถสุ จ.

๓๕๒ : ๓๗๖. ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ.

๓๕๓ : ๓๗๘. ชาตาทีน'มิมิยา จ.

๓๕๔ : ๓๗๙. สมูหตฺเถ กณฺณา

๓๕๕ : ๓๘๐. คามชนพนฺธุสหายาทีหิ ตา.

๓๕๖ : ๓๘๑. ตทสฺส ฐานมิโย จ.

๓๕๗ : ๓๘๒. อุปมตฺถายิตตฺตํ.

๓๕๘ : ๓๘๓. ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล.

๓๕๙ : ๓๘๔. อาลุ ตพฺพหุเล.

๓๖๐ : ๓๘๗. ณฺย-ตฺต-ตา ภาเว ตุ.

๓๖๑ : ๓๘๘. ณ วิสมาทีหิ.

๓๖๒ : ๓๘๙. รมณียาทิโต กณฺ.

๓๖๓ : ๓๙๐. วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา.

๓๖๔ : ๓๙๘. ตทสฺสตฺถีติ วี จ.

๓๖๕ : ๓๙๙. ตปาทิโต สี.

๓๖๖ : ๔๐๐. ทณฺฑาทิโต อิกอี.

๓๖๗ : ๔๐๑. มธฺวาทิโต โร.

๓๖๘ : ๔๐๒. คุณาทิโต วนฺตุ.

๓๖๙ : ๔๐๓. สตฺยาทีหิ มนฺตุ.

๓๗๐ : ๔๐๕. สทฺธาทิโต ณ.

๓๗๑ : ๔๐๔. อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ.

๓๗๒ : ๓๘๕. ตปฺปกติวจเน มโย.

๓๗๓ : ๔๐๖. สงฺขฺยาปูรเณ โม.

๓๗๔ : ๔๐๘. ส ฉสฺส วา.

๓๗๕ : ๔๑๒. เอกาทิโต ทสสฺสี.

๓๗๖ : ๒๕๗. ทเส โส นิจฺจญฺจ.

๓๗๗ : ๐. อนฺเต นิคฺคหีตญฺจ.

๓๗๘ : ๔๑๔. ติ จ.

๓๗๙ : ๒๕๘. ล ทรานํ.

๓๘๐ : ๒๕๕. วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ.

๓๘๑ : ๒๕๔. เอกาทิโต ทสฺส ร สงฺขฺยาเน.

๓๘๒ : ๒๕๙. อฏฺฐาทิโต จ.

๓๘๓ : ๒๕๓. เทฺวกฏฺฐาน'มากาโร วา.

๓๘๔ : ๔๐๗. จตุจฺเฉหิ ถฐา.

๓๘๕ : ๔๐๙. ทฺวิตีหิ ติโย.

๓๘๖ : ๔๑๐. ติเย ทุตาปิ จ.

๓๘๗ : ๔๑๑. เตส'มฑฺฒูปปเทน อฑฺฒุฑฺฒ-ทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒฑฺฒติยา.

๓๘๘ : ๖๘. สรูปาน'เมกเสสฺวสกึ.

๓๘๙ : ๔๑๓. คณเน ทสสฺส ทฺวิ-ติ-จตุ-ปญฺจ-ฉ-สตฺต-อฏฺฐ-นวกานํ วี-ติ-จตฺตาร-ปญฺญา-ฉ-สตฺตาส-นวา โยสุ โยน'ญฺจีสมาสํ จิริตีตุติ.

๓๙๐ : ๒๕๖. จตูปปทสฺส โลโป ตุ'ตฺตรปทาทิจสฺส จุโจปิ นวา.

๓๙๑ : ๔๒๓. ย'ทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

๓๙๒ : ๔๑๘. ทฺวาทิโต โก'เนกตฺเถ จ.

๓๙๓ : ๔๑๕. ทสทสกํ สตํ ทสกานํ สตํ สหสฺสญฺจ โยมฺหิ.

๓๙๔ : ๔๑๖. ยาว ตทุตฺตริ ทสคุณิตญฺจ.

๓๙๕ : ๔๑๗. สกนาเมหิ.

๓๙๖ : ๓๖๓. เตสํ โณ โลปํ.

๓๙๗ : ๔๒๐. วิภาเค ธา จ.

๓๙๘ : ๔๒๑. สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา.

๓๙๙ : ๔๒๒. กิมิเมหิ ถํ.

๔๐๐ : ๓๖๔. วุทฺธาทิสรสฺส วา'สํโยคนฺตสฺส สเณ จ.

๔๐๑ : ๓๗๕. มา ยูน'มาคโม ฐาเน.

๔๐๒ : ๓๗๗. อาตฺตญฺจ.

๔๐๓ : ๓๕๔. กฺวจา'ทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ.

๔๐๔ : ๓๗๐. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

๔๐๕ : ๓๖๕. อยุวณฺณานญฺจา'โย วุทฺธี.

อิติ นามกปฺเป ตทฺธิตกปฺโป อฏฺฐโม กณฺโฑ.

ตทฺธิตสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๖. อาขฺยาตกปฺป อาขฺยาตกณฺฑ

๔๐๖ : ๔๒๙. อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฉ ปรสฺสปทานิ.

๔๐๗ : ๔๓๙. ปราณฺย'ตฺตโนปทานิ.

๔๐๘ : ๔๓๑. เทฺว เทฺว ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา.

๔๐๙ : ๔๔๑. สพฺเพส'เมกาภิธาเน ปโร ปุริโส.

๔๑๐ : ๔๓๒. นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปจฺโม.

๔๑๑ : ๔๓๖. ตุมฺเห มชฺฌิโม.

๔๑๒ : ๔๓๗. อมฺเห อุตฺตโม.

๔๑๓ : ๔๒๗. กาเล.

๔๑๔ : ๔๒๘. วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน.

๔๑๕ : ๔๕๑. อาณตฺยาสิฏฺเฐ'นุตฺตกาเล ปญฺจมี.

๔๑๖ : ๔๕๔. อนุมติปริกปฺปตฺเถสุ สตฺตมี.

๔๑๗ : ๔๖๐. อปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต.

๔๑๘ : ๔๕๖. หิยฺโยปภุติ ปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี.

๔๑๙ : ๔๖๙. สมีเปชฺชตนี.

๔๒๐ : ๔๗๑. มาโยเค สพฺพกาเล จ.

๔๒๑ : ๔๗๓. อนาคเต ภวิสฺสนฺตี.

๔๒๒ : ๔๗๕. กฺริยาติปนฺเนตีเต กาลาติปตฺติ.

๔๒๓ : ๔๒๖. วตฺตมานา ติ อนฺติ สิ ถ มิ ม, เต อนฺเต เส วฺเห เอ มฺเห.

๔๒๔ : ๔๕๐. ปญฺจมี ตุ อนฺตุ หิ ถ มิ ม, ตํ อนฺตํ สฺสุ วฺโห เอ อามเส.

๔๒๕ : ๔๕๓. สตฺตมี เอยฺย เอยฺยุํ เอยฺยาสิ เอยฺยาถ เอยฺยามิ เอยฺยาม, เอถ เอรํ เอโถ เอยฺยาวฺโห เอยฺยํ เอยฺยามฺเห.

๔๒๖ : ๔๕๙. ปโรกฺขา อ อุ เอ ตฺถ อํ มฺห, ตฺถ เร ตฺโถ วฺโห อึ มฺเห.

๔๒๗ : ๔๕๕. หิยฺยตฺตนี อา อู โอ ตฺถ อํ มฺหา, ตฺถ ตฺถุํ เส วฺหํ อึ มฺหเส.

๔๒๘ : ๔๖๘. อชฺชตนี อี อุํ โอ ตฺถ อึ มฺหา, อา อู เส วฺหํ อํ (อ) มฺเห.

๔๒๙ : ๔๗๒. ภวิสฺสนฺตี สฺสติ สฺสนฺติ สฺสสิ สฺสถ สฺสามิ สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต สฺสเส สฺสวฺเห สฺสํ สฺสามฺเห.

๔๓๐ : ๔๗๔. กาลาติปตฺติ สฺสา สฺสํสุ สฺเส สฺสถ สฺสํ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสิสุ สฺสเส สฺสวฺเห สฺสึ สฺสามฺหเส.

๔๓๑ : ๔๕๘. หิยฺยตฺตนีสตฺตมีปญฺจมีวตฺตมานา สพฺพธาตุกํ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๔๓๒ : ๓๖๒. ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา.

๔๓๓ : ๕๒๘. ติช-คุป-กิต-มาเนหิ ขฉสา วา.

๔๓๔ : ๕๓๔. ภุช-ฆส-หร-สุปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ.

๔๓๕ : ๕๓๖. อาย นามโต กตฺตูปมานาทาจาเร.

๔๓๖ : ๕๓๗. อียูปมานา จ.

๔๓๗ : ๕๓๘. นามมฺหาตฺติจฺฉตฺเถ.

๔๓๘ : ๕๔๐. ธาตูหิ เณ-ณย-ณาเป-ณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ.

๔๓๙ : ๕๓๙. ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ.

๔๔๐ : ๔๔๕. ภาวกมฺเมสุ โย.

๔๔๑ : ๔๔๗. ตสฺส จวคฺค-ยการ-วการตฺตํ สธาตฺวนฺตสฺส.

๔๔๒ : ๔๔๘. อิวณฺณาคโม วา.

๔๔๓ : ๔๔๙. ปุพฺพรูปญฺจ.

๔๔๔ : ๕๑๑. ตถา กตฺตริ จ.

๔๔๕ : ๔๓๓. ภูวาทิโต อ.

๔๔๖ : ๕๐๙. รุธาทิโต นิคฺคหีต ปุพฺพญฺจ.

๔๔๗ : ๕๑๐. ทิวาทิโต โย.

๔๔๘ : ๕๑๒. สฺวาทิโต ณุณาอุณา จ.

๔๔๙ : ๕๑๓. กิยาทิโต นา.

๔๕๐ : ๕๑๗. คหาทิโต ปฺป-ณฺหา.

๔๕๑ : ๕๒๐. ตนาทิโต โอยิรา.

๔๕๒ : ๕๒๕. จุราทิโต เณณยา.

๔๕๓ : ๔๔๔. อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมนิ.

๔๕๔ : ๔๔๐. กตฺตริ จ.

๔๕๕ : ๕๓๐. ธาตุปฺปจฺจเยหิ วิภตฺติโย.

๔๕๖ : ๔๓๐. กตฺตริ ปรสฺสปทํ.

๔๕๗ : ๔๒๔. ภูวาทโย ธาตโว.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๔๕๘ : ๔๖๑. กฺวจาทิวณฺณาน'เมกสฺสรานํ เทฺวภาโว.

๔๕๙ : ๔๖๒. ปุพฺโพ'พฺภาโส.

๔๖๐ : ๕๐๖. รสฺโส.

๔๖๑ : ๔๖๔. ทุติยจตุตฺถานํ ปฐมตติยา.

๔๖๒ : ๔๖๗. กวคฺคสฺส จวคฺโค.

๔๖๓ : ๕๓๒. มานกิตานํ วตตฺตํ วา.

๔๖๔ : ๕๐๔. หสฺส โช.

๔๖๕ : ๔๖๓. อนฺตสฺสิ'วณฺณากาโร วา.

๔๖๖ : ๔๘๙. นิคฺคหีตญฺจ.

๔๖๗ : ๕๓๓. ตโต ปามานานํ วามํ เสสุ.

๔๖๘ : ๔๙๒. ฐา ติฏฺโฐ.

๔๖๙ : ๔๙๔. ปา ปิโพ.

๔๗๐ : ๕๑๔. ญาสฺส ชาชํนา.

๔๗๑ : ๔๘๓. ทิสสฺส ปสฺส-ทิสฺส-ทกฺขา วา.

๔๗๒ : ๕๓๑. พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ.

๔๗๓ : ๕๒๙. โก เข จ.

๔๗๔ : ๕๓๕. หรสฺส คี เส.

๔๗๕ : ๔๖๕. พฺรูภูน'มาหภูวา ปโรกฺขายํ.

๔๗๖ : ๔๔๒. คมิสฺส'นฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ.

๔๗๗ : ๔๗๙. วจสฺสชฺชตนิมฺหิ มกาโร โอ.

๔๗๘ : ๔๓๘. อกาโร ทีฆํ หิมิเมสุ.

๔๗๙ : ๔๕๒. หิ โลปํ วา.

๔๘๐ : ๔๙๐. โหติสฺส'เรโหเห ภวิสฺสนฺติมฺหิ สฺสสฺส จ.

๔๘๑ : ๕๒๔. กรสฺส สปฺปจฺจยสฺส กาโห.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๔๘๒ : ๕๐๘. ทาทนฺตสฺสํ มิเมสุ.

๔๘๓ : ๕๒๗. อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต.

๔๘๔ : ๕๔๒. ฆฏาทีนํ วา.

๔๘๕ : ๔๓๔. อญฺเญสุ จ.

๔๘๖ : ๕๔๓. คุหทุสานํ ทีฆํ.

๔๘๗ : ๔๗๘. วจ-วส-วหาทีน'มุกาโร วสฺส เย.

๔๘๘ : ๔๘๑. หวิปริยโย โล วา.

๔๘๙ : ๕๑๙. คหสฺส เฆ ปฺเป.

๔๙๐ : ๕๑๘. หโลโป ณฺหามฺหิ.

๔๙๑ : ๕๒๓. กรสฺส กาสตฺต'มชฺชตนิมฺหิ.

๔๙๒ : ๔๙๙. อสสฺมา มิมานํ มฺหิ-มฺหานฺตโลโป จ.

๔๙๓ : ๔๙๘. ถสฺส ตฺถตฺตํ.

๔๙๔ : ๔๙๕. ติสฺส ตฺถิตฺตํ.

๔๙๕ : ๕๐๐. ตุสฺส ตฺถุตฺตํ.

๔๙๖ : ๔๙๗. สิมฺหิ จ.

๔๙๗ : ๔๗๗. ลภสฺมา อีอึนํ ตฺถ-ตฺถํ.

๔๙๘ : ๔๘๐. กุสสฺมา ที จฺฉิ.

๔๙๙ : ๕๐๗. ทาธาตุสฺส ทชฺชํ.

๕๐๐ : ๔๘๖. วทสฺส วชฺชํ.

๕๐๑ : ๔๔๓. คมิสฺส ฆมฺมํ.

๕๐๒ : ๔๙๓. ยมฺหิ ทาธามาฐาหาปามหมถาทีน'มี.

๕๐๓ : ๔๘๕. ยชสฺสา'ทิสฺสิ.

๕๐๔ : ๔๗๐. สพฺพโต อุํ อึสุ.

๕๐๕ : ๔๘๒. ชรมรานํ ชีรชียฺยมียฺยา วา.

๕๐๖ : ๔๙๖. สพฺพตฺถา'สสฺสา'ทิโลโป จ.

๕๐๗ : ๕๐๑. อสพฺพธาตุเก ภู.

๕๐๘ : ๕๑๕. เอยฺยสฺส ญาโต อิยาญา.

๕๐๙ : ๕๑๖. นาสฺส โลโป ยการตฺตํ.

๕๑๐ : ๔๘๗. โลป'ญฺเจตฺต'มกาโร.

๕๑๑ : ๕๒๑. อุตฺต'โมกาโร.

๕๑๒ : ๕๒๒. กรสฺสา'กาโร จ.

๕๑๓ : ๔๓๕. โอ อว สเร.

๕๑๔ : ๔๙๑. เอ อย.

๕๑๕ : ๕๔๑. เต อาวายา การิเต.

๕๑๖ : ๔๖๖. อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ.

๕๑๗ : ๔๘๘. กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ.

๕๑๘ : ๔๔๖. อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตํ.

๕๑๙ : ๔๕๗. อการาคโม หิยฺยตฺตนี-อชฺชตนี-กาลาติปตฺตีสุ.

๕๒๐ : ๕๐๒. พฺรูโต อี ติมฺหิ.

๕๒๑ : ๔๒๕. ธาตุสฺส'นฺโต โลโป'เนกสฺสรสฺส.

๕๒๒ : ๔๗๖. อิสุยมูนม'นฺโต จฺโฉ วา.

๕๒๓ : ๕๒๖. การิตานํ โณ โลปํ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

อาขฺยาตสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๗. กิพฺพิธานกปฺป กิพฺพิธานกณฺฑ

๕๒๔ : ๕๖๑. ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ.

๕๒๕ : ๕๖๕. สญฺญาย'ม นุ.

๕๒๖ : ๕๖๗. ปุเร ททา จ อึ.

๕๒๗ : ๕๖๘. สพฺพโต ณฺวุ-ตฺวา-วี วา.

๕๒๘ : ๕๗๗. วิส-รุช-ปทาทิโต ณ.

๕๒๙ : ๕๘๐. ภาเว จ.

๕๓๐ : ๕๘๔. กฺวิ จ.

๕๓๑ : ๕๘๙. ธราทีหิ รมฺโม.

๕๓๒ : ๕๙๐. ตสฺสีลาทีสุ ณี-ตฺวา-วี จ.

๕๓๓ : ๕๙๑. สทฺท-กุธ-จล-มณฺฑตฺถ-รุจาทีหิ ยุ.

๕๓๔ : ๕๙๒. ปาราทิคมิมฺหา รู.

๕๓๕ : ๕๙๓. ภิกฺขาทิโต จ.

๕๓๖ : ๕๙๔. หนตฺยาทีนํ ณุโก.

๕๓๗ : ๕๖๖. นุ นิคฺคหีตํ ปทนฺเต.

๕๓๘ : ๕๙๕. สํหนญฺญาย วา โร โฆ.

๕๓๙ : ๕๕๘. รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน.

๕๔๐ : ๕๔๕. ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา.

๕๔๑ : ๕๕๒. ณฺโย จ.

๕๔๒ : ๕๕๗. กรมฺหา ริจฺจ.

๕๔๓ : ๕๕๕. ภูโตพฺพ.

๕๔๔ : ๕๕๖. วท-มท-คมุ-ยุช-ครหาการาทีหิ ชฺช-มฺม-คฺค-ยฺเหยฺยา คาโร วา.

๕๔๕ : ๕๔๘. เต กิจฺจา

๕๔๖ : ๕๖๒. อญฺเญ กิตฺ.

๕๔๗ : ๕๙๖. นนฺทาทีหิ ยุ.

๕๔๘ : ๕๙๗. กตฺตุกรณปเทเสสุ จ.

๕๔๙ : ๕๕๐. รหาทิโต ณ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๕๕๐ : ๕๔๖. ณาทโย เตกาลิกา.

๕๕๑ : ๕๙๘. สญฺญายํ ทาธาโต อิ.

๕๕๒ : ๖๐๙. ติ กิจฺจาสิฏฺเจ.

๕๕๓ : ๕๙๙. อิตฺถิย'มติยโว วา.

๕๕๔ : ๖๐๑. กรโต ริริย.

๕๕๕ : ๖๑๒. อตีเต ต-ตวนฺตุ-ตาวี.

๕๕๖ : ๖๒๒. ภาวกมฺเมสุ ต.

๕๕๗ : ๖๐๖. พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ.

๕๕๘ : ๖๐๒. ชิโต อิน สพฺพตฺถ.

๕๕๙ : ๖๐๓. สุปโต จ.

๕๖๐ : ๖๐๔. อีสํทุสูหิ ข.

๕๖๑ : ๖๓๖. อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุํ วา.

๕๖๒ : ๖๓๘. อรหสกฺกาทีสุ จ.

๕๖๓ : ๖๓๙. ปตฺตวจเน อลมตฺเถสุ จ.

๕๖๔ : ๖๔๐. ปุพฺพกาเล'กกตฺตุกานํ ตุน-ตฺวาน-ตฺวา วา.

๕๖๕ : ๖๔๖. วตฺตมาเน มานนฺตา.

๕๖๖ : ๕๗๔. สาสาทีหิ รตฺถุ.

๕๖๗ : ๕๗๕. ปาทิโต ริตุ.

๕๖๘ : ๕๗๖. มานาทีหิ ราตุ.

๕๖๙ : ๖๑๐. อาคมา ตุโก.

๕๗๐ : ๖๑๑. ภพฺเพ อิก.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๕๗๑ : ๖๒๔. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

๕๗๒ : ๖๒๕. สาส-ทิสโต ตสฺส ริฏฺโฐ จ.

๕๗๓ : ๖๒๖. สาทิ-สนฺต-ปุจฺฉ-ภนฺช-หํสาทีหิ ฏฺโฐ.

๕๗๔ : ๖๑๓. วสโต อุตฺถ.

๕๗๕ : ๖๑๔. วสฺส วา วุ.

๕๗๖ : ๖๐๗. ธฒภเหหิ ธฒา จ.

๕๗๗ : ๖๒๘. ภนฺชโต คฺโค จ.

๕๗๘ : ๕๖๐. ภุชาทีน'มนฺโต โน ทฺวิ จ.

๕๗๙ : ๖๒๙. วจ วา วุ.

๕๘๐ : ๖๓๐. คุปาทีนญฺจ.

๕๘๑ : ๖๑๖. ตราทีหิ อิณฺโณ.

๕๘๒ : ๖๓๑. ภิทาทิโต อินฺน-อนฺน-อีณา วา.

๕๘๓ : ๖๑๗. สุส-ปจ-สกโต กฺข-กฺกา จ.

๕๘๔ : ๖๑๘. ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ.

๕๘๕ : ๖๑๙. ชนาทีน'มา ติมฺหิ จ.

๕๘๖ : ๖๐๐. คม-ขน-หน-รมาทีน'มนฺโต.

๕๘๗ : ๖๓๒. รกาโร จ.

๕๘๘ : ๖๒๐. ฐาปาน'มิอี จ.

๕๘๙ : ๖๒๑. หนฺเตหิ โห หสฺส โฬ วา อทหนหานํ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๕๙๐ : ๕๗๙. ณมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรเณสุ.

๕๙๑ : ๕๔๔. หนสฺส ฆาโต.

๕๙๒ : ๕๐๓. วโธ วา สพฺพตฺถ.

๕๙๓ : ๕๖๔. อาการนฺตาน'มาโย.

๕๙๔ : ๕๘๒. ปุร-สมุป-ปรีหิ กโรติสฺส ขขรา วา ตปจฺจเยสุ จ.

๕๙๕ : ๖๓๗. ตเวตุนาทีสุ กา.

๕๙๖ : ๕๕๑. คม-ขน-หนาทีนํ ตุํตพฺพาทีสุ น.

๕๙๗ : ๖๔๑. สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย.

๕๙๘ : ๖๔๓. จนนฺเตหิ รจฺจํ.

๕๙๙ : ๖๔๔. ทิสา สฺวาน-สฺวา'นฺตโลโป จ.

๖๐๐ : ๖๔๕. มหทเภหิ มฺม-ยฺห-ชฺช-พฺภ-ทฺธา จ.

๖๐๑ : ๓๓๔. ตทฺธิต-สมาส-กิตกา นามํว'าตเวตุนาทีสุ จ.

๖๐๒ : ๖. ทุมฺหิ ครุ.ห

๖๐๓ : ๗. ทีโฆ จ.

๖๐๔ : ๖๘๔. อกฺขเรหิ การ.

๖๐๕ : ๕๔๗. ยถาคมมิกาโร.

๖๐๖ : ๖๔๒. ทธนฺตโต โย กฺวจิ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๖๐๗ : ๕๗๘. นิคฺคหีต สํโยคาทิ โน.

๖๐๘ : ๖๒๓. สพฺพตฺถ เค คี.

๖๐๙ : ๔๘๔. สทสฺส สีทตฺตํ.

๖๑๐ : ๖๒๗. ยชสฺส สรสฺสิ ฏฺเฐ.

๖๑๑ : ๖๐๘. หจตุตฺถาน'มนฺตานํ โท เธ.

๖๑๒ : ๖๑๕. โฑ ฒกาเร.

๖๑๓ : ๕๘๓. คหสฺส ฆร เณ วา.

๖๑๔ : ๕๘๑. ทหสฺส โท ฬํ.

๖๑๕ : ๕๘๖. ธาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.

๖๑๖ : ๕๘๗. วิทนฺเต อู.

๖๑๗ : ๖๓๓. นมกราน'มนฺตานํ นิยุตฺตตมฺหิ.

๖๑๘ : ๕๗๑. น กคตฺตํ จชา ณฺวุมฺหิ.

๖๑๙ : ๕๗๓. กรสฺส จ ตตฺตํ ตุสฺมึ.

๖๒๐ : ๕๔๙. ตุํ-ตุน-ตพฺเพสุ วา.

๖๒๑ : ๕๕๓. การิตํ วิย ณานุพนฺโธ.

๖๒๒ : ๕๗๐. อนกา ยุ-ณฺวูนํ.

๖๒๓ : ๕๕๔. กคา จชานํ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

กิพฺพิธานสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๘. กิพฺพิธานกปฺป อุณาทิกณฺฑ

๖๒๔ : ๕๖๓. กตฺตริ กิตฺ.

๖๒๕ : ๖๐๕. ภาวกมฺเมสุ กิจฺจ-กฺต-ขตฺถา.

๖๒๖ : ๖๓๔. กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต.

๖๒๗ : ๖๕๒. ขฺยาทีหิ มนฺ ม จ โต วา.

๖๒๘ : ๖๕๓. สมาทีหิ ถมา.

๖๒๙ : ๕๖๙. คหสฺสุ'ปธสฺเส วา.

๖๓๐ : ๖๕๔. มสฺสฺส สฺสฺส จฺฉร-จฺเฉรา.

๖๓๑ : ๖๕๕. อาปุพฺพจรสฺส จ.

๖๓๒ : ๖๕๖. อล-กล-สเลหิ ลยา.

๖๓๓ : ๖๕๗. ยาณลาณา.

๖๓๔ : ๖๕๘. มถิสฺส ถสฺส โล จ.

๖๓๕ : ๕๕๙. เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา.

๖๓๖ : ๖๕๙. อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ.

๖๓๗ : ๐. อรหสกฺกาทีหิ ตุํ.

๖๓๘ : ๖๖๐. วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนฺเต.

๖๓๙ : ๕๘๕. กฺวิโลโป จ.

๖๔๐ : ๐. สจชานํ กคา ณานุพนฺเธ.

๖๔๑ : ๕๗๒. นุทาทีหิ ยุณฺวูน'มนานนากานนกา สการิเตหิ จ.

๖๔๒ : ๕๘๘. อิยตมกิเอสาน'มนฺตสฺสโร ทีฆํ กฺวจิ ทิสสฺส คุณํ โท รํ สกฺขี จ.

๖๔๓ : ๖๓๕. ภฺยาทีหิ มติพุธิปูชาทีหิ จ กฺโต.

๖๔๔ : ๖๖๑. เวปุ-สี-ทว-วมุ-กุ-ทา-ภู-หฺวาทีหิ ถุตฺติมณิมา นิพฺพตฺเต.

๖๔๕ : ๖๖๒. อกฺโกเส นมฺหานิ.

๖๔๖ : ๔๑๙. เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุํ.

๖๔๗ : ๖๖๓. สุนสฺสุนสฺโส'ณวานุวานูนุนขุณานา.

๖๔๘ : ๖๖๔. ตรุณสฺส สุสุ จ.

๖๔๙ : ๖๖๕. ยุวสฺสุวสฺสุวุวานุนูนา.

๖๕๐ : ๖๕๑. กาเล วตฺตมานาตีเต ณฺวาทโย.

๖๕๑ : ๖๔๗. ภวิสฺสติ คมาทีหิ ณีฆิณฺ.

๖๕๒ : ๖๔๘. กิริยายํ ณฺวุตโว.

๖๕๓ : ๓๐๖. ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี.

๖๕๔ : ๖๔๙. กมฺมนิ โณ.

๖๕๕ : ๖๕๐. เสเส สฺสํ-นฺตุ-มานานา.

๖๕๖ : ๖๖๖. ฉทาทีหิ ต-ตฺรณฺ.

๖๕๗ : ๖๖๗. วทาทีหิ ณิตฺโต คเณ.

๖๕๘ : ๖๖๘. มิทาทีหิ ตฺติติโย.

๖๕๙ : ๖๖๙. อุสุรนฺชทํสานํ ทํสสฺส ทฑฺโฒ ฒจา จ.

๖๖๐ : ๖๗๐. สูวุสาน'มูวุสาน'มโต โถ จ.

๖๖๑ : ๖๗๑. รนฺชุทาทีหิ ธทิทฺทกิรา กฺวจิ ชทโลโป จ.

๖๖๒ : ๖๗๒. ปฏิโต หิสฺส เหรณฺ-หีรณฺ.

๖๖๓ : ๖๗๓. กฑฺยาทีหิ โก.

๖๖๔ : ๖๗๔. ขาทามคมานํ ขนฺธนฺธคนฺธา.

๖๖๕ : ๖๗๕. ปฏาทีหฺยลํ.

๖๖๖ : ๖๗๖. ปุถสฺส ปุถุปถา'โม วา.

๖๖๗ : ๖๗๗. สสฺวาทีหิ ตุทโว.

๖๖๘ : ๖๗๘. จฺยาทีหิ อีวโร.

๖๖๙ : ๖๗๙. มุนาทีหิ จิ.

๖๗๐ : ๖๘๐. วิทาทีหฺ'ยูโร.

๖๗๑ : ๖๘๑. หนาทีหิ ณุนุตโว.

๖๗๒ : ๖๘๒. กุฏาทีหิ โจ.

๖๗๓ : ๖๘๓. มนุ-ปูร-สุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป อุณาทิกปฺโป ฉฏฺโจ กณฺโฑ.

อุณาทิสุตฺตํ นิฏฺจิตํ.

กจฺจายนสุตฺตํ นิฏฺจิตํ.

สุตฺตสงฺคหคาถา

สนฺธิมฺหิ เอกปญฺญาสํ นามมฺหิ ทฺวิสตํ ภเว
อฏฺฐารสาธิกญฺเจว การเก ปญฺจตาลีสํ.
สมาเส อฏฺฐวีสญฺจ ทฺวาสฏฺฐิ ตทฺธิเต มตํ.
อฏฺฐารสสตาขฺยาเต กิเต สุตฺตสตํ ภเว.
อุณาทิมฺหิ จ ปญฺญาสํ สุตฺตเมตํ ปกาสิตํ
กจฺจายเนน เถเรน ติโลกติลเกตุนา.

(การิกาคนฺถ คาถา ๕๑-๕๒)

สมาสกัณฑ์

กัณฑ์ว่าด้วยสมาส

อถ นามานเมว อญฺญมญฺญสมฺพนฺธีนํ สมาโสติ นามนิสฺสิตตฺตา สยญฺจ นามิกตฺตา นามานนฺตรํ สมาโส วุจฺจเต.

ลำดับต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจะกล่าวสมาสต่อจากนามกัณฑ์ เพราะสมาสอาศัยนาม และสมาสก็เป็นนามด้วยตนเอง เนื่องจากสมาสย่อมมีแก่บทนามซึ่งเกี่ยวเนื่องกันและกันนั่นเทียว

[ในภาษาบาลีมีการเชื่อมคำนาม ๒ บทเป็นบทเดียวกันเพื่อย่อคำให้มีวิภัตติเดียว เหมือนคำไทยว่า บุตรของพระราชา เชื่อมบทเป็น พระราชบุตร โดยลบวิภัตติระหว่างกลางศัพท์คือ “ของ” บาลีมีตัวอย่างว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) เชื่อมบทเป็น ราชปุตฺโต (พระราชบุตร)

ข้อความว่า บทนามซึ่งเกี่ยวเนื่องกันและกัน หมายความว่า บทนามเนื้อความซึ่งเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเจ้าของเป็นต้น ในตัวอย่างว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) คำว่า รญฺโญ ขยาย ปุตฺโต ว่าเป็นบุตรของตน มิใช่ของผู้อื่น ส่วน ปุตฺโต เป็นผู้ที่ถูกขยาย เพราะพระราชาเป็นผู้อุปถัมภ์เลี้ยงดู ส่วนบุตรเป็นผู้รับการเลี้ยงดู

คำว่า นามานนฺตรํ ตัดบทเป็น นาม + อนนฺตรํ (ต่อจากนามกัณฑ์)

คำว่า นามนิสฺสิตตฺตา (เพราะความที่แห่งสมาสอาศัยแล้วซึ่งนาม) อธิบายว่า สมาสเป็นวิธีการนำบทนามตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปมาประกอบกัน ท่านจึงกล่าวว่าสมาสอาศัยนาม

คำว่า สยํ จ นามิกตฺตา (และเพราะความที่แห่งสมาสเป็นนามด้วยตนเอง) หมายความว่า เมื่อประกอบรูปเป็นสมาสแล้ว ก็ให้กระจายรูปเช่นเดียวกับคำนามทั่วๆ ไป

คำว่า นามิก ลง ณิก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ ดังคำว่า โอปสคฺคิกํ (บทอุปสรรค), เนปาติกํ (บทนิบาต), อาขฺยาติกํ (บทอาขยาต) มีรูปวิเคราะห์ว่า นามเมว นามิกํ (นามิกะ คือ นามนั่นแหละ)

คำว่า นามนิสฺสิตตฺตา สยญฺจ นามิกตฺตา (เพราะสมาสอาศัยนาม และสมาสก็เป็นนามด้วยตนเอง) เป็นคำแสดงเหตุในการกล่าวสมาสต่อจากนามกัณฑ์ ส่วนคำว่า นามานเมว อญฺญมญฺญ-

สมฺพนฺธีนํ สมาโสติ (เนื่องจากสมาสย่อมมีแก่บทนามซึ่งเกี่ยวเนื่องกันและกันนั่นเทียว) เป็นคำแสดงเหตุของเหตุทั้งสองข้างต้น ซึ่งตามหลักภาษาเรียกว่า อนุกูลเหตุ (เหตุเกื้อกูล, เหตุรอง) ส่วนเหตุทั้งสองข้างต้นเรียกว่า ปธานเหตุ (เหตุหลัก)

คำว่า วุจฺจเต ในที่นี้เพิ่มปาฐเสสะที่เป็นอนภิหิตกัตตาว่า มยา หมายถึง พระพุทธัปปิยเถระ ส่วนปทรูปสิทธินิสสัยใหม่เพิ่มปาฐเสสะว่า อาจริเยหิ (อาจารย์ทั้งหลาย) ตามพยาขยาของสิงหล]

โส จ สญฺญาวเสน ฉพฺพิโธ อพฺยยีภาโว กมฺมธารโย ทิคุ ตปฺปุริโส พหุพฺพีหิ ทฺวนฺโท จาติ.

อนึ่ง สมาสนั้นมี ๖ อย่างโดยเนื่องด้วยชื่อ คือ อัพยยีภาวสมาส กรรมธารยสมาส ทิคุสมาส ตัปปุริสสมาส พหุพพีหิสมาส และทวันทสมาส

[สมาสมี ๖ ประเภท คือ

๑. อัพยยีภาวสมาส บทสมาสที่เกิดจากการย่ออัพยยศัพท์ คือ การย่ออุปสรรคและนิบาตให้เข้ากับบทนามที่อยู่หลัง อุปสรรคและนิบาตเหล่านั้นมีอรรถของตนเป็นประธานในบทสมาส หมายความว่า ในเวลาแปลต้องแปลอุปสรรคหรือนิบาตก่อนที่จะแปลบทนาม เช่น นครสฺส สมีปํ = อุปนครํ (สถานที่ใกล้พระนคร) โดยคำว่า สมีปํ ในรูปวิเคราะห์แสดงความหมายของ อุป ศัพท์ ในบทสำเร็จซึ่งใช้ในความหมายว่า สมีป (ใกล้) มิได้ใช้ในความหมายอื่น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อพฺยยานํ อตฺถํ วิภาวยตีติ อพฺยยีภาโว (สมาสแสดงความหมายของอัพยยศัพท์ คือ อุปสรรคและนิบาตที่เป็นบทหน้า) ดังนั้น อัพยยีภาวสมาสจึงมีบทอัพยยะคืออุปสรรคหรือนิบาตอยู่หน้า และมีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ เพราะนปุงสกลิงค์เป็นลิงค์สามัญทั่วไป และเอกพจน์ก็เป็นพจน์สามัญทั่วไป

๒. กรรมธารยสมาส บทสมาสที่มีความหมายเสมอเหมือนกัน คือ หมายถึงสิ่งเดียวกัน มีบทหน้าเป็นวิเสสนะและบทหลังเป็นวิเสสยะ เช่น นีลญฺจ ตํ อุปฺปลญฺจาติ นีลุปฺปลํ (อุบลเขียว) คำว่า นีลุปฺปล หมายถึงสิ่งเดียวกันคืออุบลเขียว มีวิเสสนะคือ นีล (เขียว) อยู่หน้าและมีวิเสสยะคือ อุปฺปล (อุบล) อยู่หลัง มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมมิว ทฺวยํ ธารยตีติ กมฺมธารโย (สมาสที่ทรงบททั้งสองไว้เหมือนดั่งกรรม) กล่าวคือ ทรงคำนาม ๒ ศัพท์ไว้และแสดงเนื้อความอย่างเดียวกัน เหมือนกรรมที่ทรงสิ่งสองสิ่งคือกิริยาและประโยชน์ไว้ เพราะกิริยาและประโยชน์เกิดขึ้นเมื่อกรรมปรากฏอยู่ ดังนั้น กรรมธารยสมาสจึงมีบทวิเสสนะอยู่หน้า และมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน ส่งผลให้มีรูปเป็นลิงค์ทั้ง ๓ ตามบทหลัง

๓. ทิคุสมาส บทสมาสที่มีบทหน้าเป็นวิเสสนะและบทหลังเป็นวิเสสยะเหมือนกันกับกรรมธารยสมาส ต่างกันที่บทหน้าเป็นสังขยาศัพท์ (ศัพท์แสดงจำนวน) ส่วนบทหลังเป็นสังเขยยศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นจำนวนที่ถูกนับ) เช่น ตโย โลกา = ติโลกํ (โลก ๓), ทสสหสฺสํ จกฺกวาฬานิ = ทส-สหสฺสจกฺกวาฬานิ (หมื่นจักรวาล) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ทิคุ วิยาติ (สมาสที่เหมือนกับ ทิคุ ศัพท์) กล่าวคือ มีสังขยาศัพท์อยู่หน้าและมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน เหมือน ทิคุ ศัพท์ที่แปลว่า โค ๒ ตัว (เทฺว คาโว ทิคุ) ดังนั้น ทิคุสมาสจึงเป็นกรรมธารยสมาสที่มีสังขยาศัพท์อยู่หน้า

๔. ตัปปุริสสมาส บทสมาสที่ลงทุติยาวิภัตติเป็นต้นจนถึงสัตตมีวิภัตติในบทหน้า และมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน จึงมีรูปเป็นลิงค์ทั้ง ๓ ตามบทหลัง เช่น ภูมึ คโต = ภูมิคโต (ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ตปฺปุริโส วิยาติ ตปฺปุริโส (สมาสที่เหมือนกับ ตปฺปุริส ศัพท์) กล่าวคือ สมาสประเภทนี้ข้ามพ้นเนื้อความของบทหน้าที่เป็นวิเสสนะ แล้วถือเนื้อความของบทหลังเป็นหลัก นั่นคือสมาสนี้มีฐานะเป็นคำนาม เหมือนคำว่า ตปฺปุริโส ที่แปลว่า บุรุษของพระราชานั้น (ตสฺส ปุริโส = ตปฺปุริโส) ซึ่งหมายถึงราชบุรุษ ไม่ใช่หมายถึงพระราชา ดังนั้น ตัปปุริสสมาสจึงมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน

๕. พหุพพีหิสมาส บทสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน โดยอัญญบทคือเนื้อความของบทอื่นๆ นอกเหนือจากบท ๒ บทหรือ ๓ บทที่จะเข้าสมาสกัน จึงมีรูปเป็นลิงค์ทั้ง ๓ ตามเนื้อความของสิ่งที่สื่อถึง เช่น ฉินฺนา หตฺถา ยสฺสาติ = ฉินฺนหตฺโถ (ผู้มีมือขาดแล้ว) บทสมาสว่า ฉินฺนหตฺโถ ถูกย่อในเนื้อความของอัญญบทคือ ยสฺส ซึ่งเป็นเจ้าของมือที่ขาดนั้น จึงมีความหมายว่า ผู้มีมือขาดแล้ว หรือผู้เป็นเจ้าของมือที่ขาดแล้ว มิได้หมายถึงมือขาดอันเป็นความหมายของ ฉินฺนา (ขาด) และ หตฺถา (มือ) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า พหุพฺพีหิ วิยาติ พหุพฺพีหิ (สมาสที่เหมือนกับ พหุพฺพีหิ ศัพท์) กล่าวคือ สมาสที่เมื่อสำเร็จรูปแล้วมีความหมายไปสัมพันธ์กับบทอื่น เหมือนคำว่า พหุพฺพีหิ ที่แปลว่า ผู้มีข้าวเปลือกมาก (พหโว วีหโย ยสฺส โส = พหุพฺพีหิ) คำว่า พหุพฺพีหิ มิได้หมายถึงข้าวเปลือกหรือคุณลักษณะ “มาก” แต่หมายถึงบุคคล (ปุคฺคโล) แทน ดังนั้น พหุพพีหิสมาสจึงมีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน

๖. ทวันทสมาส บทสมาสที่ย่อบทนามหลายบทตั้งแต่สองบทขึ้นไป และมีบททั้งสองเป็นประธาน คือมีน้ำหนักของคำเท่ากัน บทหน้ามิใช่เป็นประธานคือแปลก่อนเหมือนอัพยยีภาวสมาส, บทหน้ามิใช่ขยายบทหลังเหมือนกรรมธารยสมาสเป็นต้น หรือเป็นสมาสที่ต้องโยกข้อความอื่นเข้ามาเหมือนพหุพพีหิสมาส เช่น สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ = สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา (พระสารีบุตรและโมคคัลลานะ) ดังอุทาหรณ์ว่า สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา คจฺฉนฺติ (พระสารีบุตรและโมคคัลลานะไปอยู่)

ซึ่งหมายถึงพระเถระทั้งสองรูปกระทำกิริยา “ไป” ร่วมกัน โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวนฺโท วิยาติ ทฺวนฺโท (สมาสที่เหมือนกับ ทฺวนฺท ศัพท์) กล่าวคือ สมาสที่มีเนื้อความของบททั้งสองเป็นประธาน เหมือนคำว่า ทฺวนฺท ที่แปลว่า ศัพท์คู่ (เทฺว จ เทฺว จาติ ทฺวนฺโท) หรือศัพท์ที่มีความหมายเป็นคู่ (ทฺวนฺโท ยสฺส อตฺถีติ ทฺวนฺโท) ดังนั้น ทวันทสมาสจึงมีเนื้อความของบททั้งสองเป็นประธาน

สมาโส กมฺมธารโย ทิคุ ตปฺปุริโสปิ จ
พหุพฺพีหาพฺยยีภาโว ทฺวนฺโท โหติ ฉพฺพิโธ.[๑]

“สมาสมี ๖ ประเภท คือ กรรมธารยสมาส ทิคุสมาส ตัปปุริสสมาส พหุพพีหิสมาส อัพยยีภาวสมาส และทวันทสมาส”

กมฺมธารโย ทฺวนฺโท จ ตปฺปุริโส จ ลาภิโน
ตโย ปรปเท ลิงฺคํ พหุพฺพีหิ ปทนฺตเร.[๒]
ทิคุ อพฺยยีภาโว จ นปุํสเกว นิยโต.
วาจโก ปน วิญฺเญยฺโย วิภตฺติปทรูปโต.[๓]

“สมาสทั้งสามคือ กรรมธารยสมาส ทวันทสมาส และตัปปุริสสมาส ย่อมได้ลิงค์ตามบทหลัง พหุพพีหิสมาสได้ลิงค์ตามบทอื่น

ทิคุสมาสและอัพยยีภาวสมาสมีความแน่นอนในนปุงสกลิงค์ ส่วนการแสดงเนื้อความของสมาส พึงทราบตามรูปศัพท์ของวิภัตติ”

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีโดยทั่วไปกล่าวถึงอัพยยีภาวสมาสก่อนสมาสอื่น ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อมุคธโพธะที่แต่งโดยอาจารย์โวปเทวะกล่าวถึงทวันทสมาสก่อน ส่วนคัมภีร์พาลาวตารกล่าวถึงกรรมธารยสมาสก่อนเพราะเป็นที่เข้าใจง่าย และกล่าวถึงอัพยยีภาวสมาสไว้ท้ายสุด เพราะเป็นสมาสที่เข้าใจยากที่สุด

ในหนังสือบาลีไวยากรณ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (วจีวิภาค ภาค ๒ หน้า ๑๑๓) กล่าวถึงชื่อว่า ทวันทวสมาส ตามสันสกฤต แต่ในที่นี้ใช้เป็นทวันทสมาสตามบาลี เพราะท่านใช้เป็นตัปปุริสสมาสและพหุพพีหิสมาสตามบาลีว่า ตปฺปุริโส, พหุพฺพีหิ ไม่ใช่เป็นตัตปุรุษสมาสและพหุวรีหิสมาสตามสันสกฤตว่า ตตฺปุรุษะ, พหุวฺรีหิ ในที่นี้จึงใช้ตามบาลีทั้งหมด]

---

๑. อัพยยีภาวสมาส

ตตฺร ปฐมํ อพฺยยีภาวสมาโส วุจฺจเต.

ในบรรดาสมาสทั้ง ๖ อย่างเหล่านั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวอัพยยีภาวสมาสเป็นเบื้องแรก

[พระพุทธัปปิยะกล่าวอัพยยีภาวสมาสก่อนสมาสอื่น เพราะมีบทหน้าเป็นประธาน และเพราะพระกัจจายนะได้กล่าวไว้ก่อนสมาสอื่นด้วยสูตรว่า อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว

อย่างไรก็ตาม สมาสนี้จัดว่ายากกว่าสมาสอื่นทั้งหมด เพราะประกอบรูปศัพท์ยาก และอรรถของอุปสรรคก็มีมาก ดังนั้น คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๔๕) จึงกล่าวถึงกรรมธารยสมาสที่เข้าใจง่ายก่อน และกล่าวถึงอัพยยีภาวสมาสไว้เป็นลำดับสุดท้าย]

โส จ นิจฺจสมาโสติ อสฺสปทวิคฺคโห.

อนึ่ง อัพยยีภาวสมาสนั้นเป็นนิจจสมาส เพราะเหตุนั้น จึงไม่สามารถวิเคราะห์ด้วยบทของตนเอง

[ท่านจำแนกสมาสออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. นิจจสมาส สมาสที่ต้องเป็นบทสมาสอย่างนั้นได้เพียงอย่างเดียวตลอดไป ไม่สามารถแยกออกเป็นบทๆ ได้ เช่น อุปนครํ บทนี้ไม่สามารถนำ อุป มากระจายวิภัตติเพื่อขยาย นครํ ได้ ถ้าจะวิเคราะห์ต้องวิเคราะห์ด้วยบทอื่น การวิเคราะห์เช่นนี้เรียกว่า อสฺสปทวิคฺคห (การวิเคราะห์ด้วยบทอื่น) เช่น ในที่นี้วิเคราะห์ได้ว่า นครสฺส สมีปํ กล่าวคือ ต้องนำบทว่า สมีปํ มาแทน อุป ถ้าตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นครสฺส อุป ก็จะไม่ถูกต้อง เพราะอุปสรรคมักอยู่หน้านามศัพท์และธาตุ จะอยู่โดดๆ โดยปราศจากนามศัพท์และธาตุไม่ได้ นอกจากนี้ การกล่าวเพียงว่า นครสฺส อุป ไม่อาจทำให้เข้าใจความหมายของ อุป อุปสรรคได้ เพราะอุปสรรคมีความหมายหลายประการ

๒. อนิจจสมาส สมาสโดยทั่วๆ ไป ที่สามารถนำศัพท์ที่อยู่ในสมาสมาตั้งรูปวิเคราะห์ได้ เช่น ราชปุริโส วิเคราะห์เป็น รญฺโญ ปุริโส การวิเคราะห์เช่นนี้ เรียกว่า สปทวิคฺคห (การวิเคราะห์ด้วยบทของตน) ดังนั้น บทที่เป็นอนิจจสมาสจึงอาจประกอบใช้เป็นสมาสว่า ราชปุริโส หรือประกอบ

แยกกันเป็นสองบทว่า รณฺโณ ปุริโส ก็ได้ ซึ่งแตกต่างจากนิจจสมาสที่ประกอบแยกกันเป็นสองบทว่า นครสฺส อุป ไม่ได้

คัมภีร์ปทวิจารคัณฐิกล่าวถึงความเป็นนิจจสมาสของอัพยยีภาวสมาสเป็นคาถาว่า

อพฺยยีภาวสมาโส หิ สทา นิจฺจสมาสโก
ตสฺมา อญฺญปเทเนว กาตพฺโพ วิคฺคโห สทา.[๔]

"อัพยยีภาวสมาสเป็นนิจจสมาสเสมอโดยแท้ ดังนั้น จึงควรทำการวิเคราะห์ด้วยบทอื่นเท่านั้นทุกเมื่อ"

คำว่า อสฺสปทวิคฺคห มีรูปวิเคราะห์ว่า สกํ ปทํ สปทํ, น สปทํ อสฺสปทํ, อสฺสปเทน วิคฺคโห อสฺสาติ อสฺสปทวิคฺคโห (อัสสปทวิคคหะ คือ สมาสที่มีการวิเคราะห์ด้วยบทที่มิใช่บทของตน)

การกล่าวว่าอัพยยีภาวสมาสเป็นนิจจสมาส เป็นนัยที่ใช้กันเป็นส่วนมากเท่านั้น เพราะมีอัพยยีภาวสมาสบางศัพท์ที่บทหน้าเป็นนิบาตสามารถวิเคราะห์ด้วยบทของตนได้ เช่น ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาทํ (อันโตปาสาทะ คือ ภายในแห่งปราสาท) เป็นต้น ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

โส จ โข เยภุยฺยวเสเนว, นิปาตปุพฺพเกสุ อนฺโตปาสาทาทีสุ ปน สกปเทนาปิ กฺวจิ วิคฺคห-วากฺยสมฺภวโต.[๕]

"อนึ่ง สมาสที่ไม่สามารถวิเคราะห์ด้วยบทของตนเองนั้นย่อมมีโดยมากนั่นเทียว เพราะมีพากย์ในรูปวิเคราะห์ด้วยบทของตนในบางแห่งในอุทาหรณ์ที่มีนิบาตเป็นบทหน้ามี อนฺโตปาสาท เป็นต้น"]

"อุปนครํ" อิตีธ- อุปสทฺทโต ปฐเมกวจนํ สิ.

ในอุทาหรณ์นี้ว่า อุปนครํ (ที่ใกล้พระนคร) ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย อุป ศัพท์

ตสฺส อุปสคฺคปรตฺตา "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จา"ติ โลโป.

ลบ [สิ วิภัตตินั้น]ด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ (ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั่นเทียว) เพราะวิภัตตินั้นอยู่ท้ายอุปสรรค

[อุปสรรคเป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติเสมอ เพื่อแสดงอรรถของนามศัพท์ แล้วลบวิภัตติท้ายอุปสรรคเสียด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

นครสทฺทโต ฉฏฺเฐกวจนํ ส.

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย นคร ศัพท์

นครสฺส สมีปนฺติ อญฺญปเทน วิคฺคเห-

เมื่อมีการวิเคราะห์ด้วยบทอื่นว่า นครสฺส สมีปํ (สถานที่ใกล้พระนคร) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”ติ สมาสวิธาเน สพฺพตฺถ วตฺตเต.

สูตรว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ (กลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันของคำนามชื่อว่า สมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏ]ในสูตรทั้งหมดที่กระทำการเชื่อมสมาส

[สูตรที่กระทำการเชื่อมสมาส มี ๕ สูตร คือ

๑. อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว (ตั้งชื่ออัพยยีภาวสมาส)

๒. ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย (ตั้งชื่อกรรมธารยสมาส)

๓. อมาทโย ปรปเทภิ (ตั้งชื่อตัปปุริสสมาส)

๔. อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ (ตั้งชื่อพหุพพีหิสมาส)

๕. นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท (ตั้งชื่อทวันทสมาส)

สูตรเหล่านี้เป็นวิธิสูตรและสัญญาสูตรทั้งสองอย่างตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์นี้ แต่คัมภีร์นยาสะเห็นว่าสูตรดังกล่าวไม่จำเป็นต้องตามมาในสูตรเหล่านั้น เพราะถือว่าเป็นสัญญาสูตรที่แสดงการเชื่อมบทโดยอ้อม

ข้อความข้างต้นเป็นยถาลาภนัย คือ สำนวนที่กล่าวตามที่ควรได้รับ หมายความว่า คำว่า สมาโส ติดตามไปในสูตรทั้ง ๕ สูตรนั้น คำว่า ยุตฺตตฺโถ ไม่ตามไปในสูตรว่า ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย ส่วนคำว่า นามานํ ไม่ตามไปในสูตรว่า นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท เพราะมี นามานํ อยู่แล้ว และคำนี้ตามไปในสูตรว่า อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว และ ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย โดยเปลี่ยนรูปศัพท์เป็น นามิก (ประกอบด้วยวิภัตตินาม) ดังที่ท่านจะกล่าวไว้ในวุตติของสูตรเหล่านั้น]

๓๓๐. อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว.

มติของปทรูปสิทธิปกรณ์

กลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันซึ่งประกอบด้วยวิภัตตินาม อันมีอุปสรรคหรือนิบาตเป็นบทหน้า ย่อมถูกย่อ สมาสนั้นชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส (วิธิสูตรและสัญญาสูตร)

ปทสมุทาโย อ.กลุ่มแห่งบท *ยุตฺตตฺโถ* ที่มีเนื้อความประกอบกัน *นามิโก* อันประกอบแล้วด้วยวิภัตตินาม *อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก* อันมีอุปสรรคและนิบาตเป็นเบื้องแรก *สมสียเต* ย่อมถูกย่อ ฯ *โส สมาโส* อ.สมาสนั้น *อพฺยยีภาโว* ชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส ฯ

มติของคัมภีร์นยาสปกรณ์

สมาสที่มีอุปสรรคหรือนิบาตเป็นบทหน้า ชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส (สัญญาสูตร)

สมาโส อ.สมาส *อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก* ที่มีอุปสรรคและนิบาตเป็นเบื้องแรก *อพฺยยีภาโว* ชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส ฯ

[สูตรนี้แสดงการย่อบทนามทั้งสองบทเข้าด้วยกัน แล้วจึงตั้งชื่อว่าอัพยยีภาวสมาส เพราะถ้ายังมิได้ย่อเป็นบทเดียวกันก็จะตั้งชื่อสมาสไม่ได้ ดังนั้น สูตรนี้จึงมีจุดประสงค์ ๒ ประการ

ประการแรกเป็นวิธิสูตร แสดงวิธีการเชื่อมคำเข้าด้วยกัน

ประการที่สองเป็นสัญญาสูตรโดยตั้งชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส

คำว่า นามิโก ที่เพิ่มเข้ามาในสูตร เป็นอนุวัตตนวุตติที่เปลี่ยน นามานํ เป็น นามิโก มีรูปวิเคราะห์ว่า นาเมน ยุตฺโต นามิโก (นามิกะ คือ ศัพท์ที่ประกอบแล้วด้วยวิภัตตินาม) ส่วน สมสียเต ก็เปลี่ยนมาจากบทนามว่า สมาโส จัดเป็นอนุวัตตนวุตติเช่นกัน

คำว่า ปุพฺพก (บทหน้า) ในที่นี้ยังหมายความถึงความเป็นประธานอีกด้วย นั่นคือสมาสชนิดนี้มีอุปสรรคหรือนิบาตเป็นคำหลัก ส่วนคำนามที่เป็นบทหลังเป็นคำขยาย เช่นคำว่า อุปนครํ (ที่ใกล้นคร) คำว่า ที่ใกล้ เป็นคำหลัก ส่วน นคร อธิบายว่าเป็นที่ใกล้ของนคร นั่นคือ ไม่ใช่ที่ใกล้ของสถานที่อื่น

คำว่า อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก (มีอุปสรรคหรือนิบาตเป็นบทหน้า) แสดงประเภทของอัพยยี-ภาวสมาส ๒ อย่าง คือ

๑. อุปสัคคปุพพกะ มีอุปสรรคอยู่หน้า = อุปสคฺโค ปุพฺโพ อสฺสาติ อุปสคฺคปุพฺพโก.

๒. นิปาตปุพพกะ มีนิบาตอยู่หน้า = นิปาโต ปุพฺโพ อสฺสาติ นิปาตปุพฺพโก.]

อุปสคฺคปุพฺพโก นิปาตปุพฺพโก จ นามิโก ยุตฺตตฺโถ เตเหว อตฺตปุพฺพเกหิ อุปสคฺคนิปาเตหิ สห นิจฺจํ สมสียเต, โส จ สมาโส อพฺยยีภาวสญฺโญ โหติ.

คำนามที่มีความหมายสัมพันธ์กัน ซึ่งมีอุปสรรคเป็นบทหน้า หรือที่มีนิบาตเป็นบทหน้า ย่อมถูกเชื่อมเข้าด้วยกันอย่างแน่นอนกับอุปสรรคและนิบาต ซึ่งมีตนเอง [คืออุปสรรคและนิบาต]นั้นเป็นบทหน้า และการเชื่อมคำนั้นมีชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส

[คำว่า สมสียเต (ย่อมถูกเชื่อม) สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ

คำว่า โส จ สมาโส แปลได้ ๒ อย่างว่า “การเชื่อมคำนั้น” หรือ “คำที่เชื่อมเข้าด้วยกันนั้น” ตามนัยแรกเป็นภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมสนํ สมาโส (สมาส คือ การเชื่อมคำ) นัยหลังเป็นกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมสียเตติ สมาโส (สมาส คือ คำที่ถูกเชื่อม) แม้คัมภีร์สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๙๒) ก็กล่าวถึงสาธนะทั้งสองของบทนี้ว่า

ตตฺถ สมาโสติ สมสนํ สมาโส, ปทสงฺเขโป. อถวา สมสิยติ สทฺทวเสน วา อตฺถวเสน วา วิภตฺติโลปํ กตฺวา วา อกตฺวา วา เอกปทตฺตกรเณน สงฺขิปิยตีติ สมาโส, สมสฺสิตปทํ.[๖]

“ในพากย์นั้น คำว่า สมาโส มีคำอธิบายว่า สมาส คือ การย่อ หมายถึง การย่อบท อีกอย่างหนึ่ง สมาส คือ บทที่ถูกย่อด้วยการทำให้เป็นบทเดียวกันโดยลบวิภัตติด้วยการเนื่องด้วยศัพท์ หรือโดยไม่ลบวิภัตติด้วยการเนื่องด้วยอรรถ หมายถึง บทที่ถูกย่อเข้าด้วยกัน

ความจริงอัพยยีภาวสมาสเป็นต้นเป็นชื่อของบท ไม่ใช่กิริยาการเชื่อม นัยแรกที่เป็นภาวสาธนะจึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่อาศัย ซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ได้ ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงกิริยาการเชื่อม แต่เจตนาหมายถึงบทที่มีกิริยาการเชื่อม เหมือนคำว่า ธชา อาคจฺฉนฺติ ตามรูปศัพท์คำนี้แปลว่า “ธงเดินมา” แต่ความหมายที่แท้จริงคือ “ทหารถือธงเดินมา” การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่อาศัยคือ ธง แต่หมายถึงที่อาศัยของธงคือทหารผู้ถือธง หรือเหมือนคำว่า หตฺถกมฺมํ เทหิ (จงให้หัตถกรรม) สิ่งที่กล่าวถึงคือหัตถกรรม แต่เจตนาหมายถึงช่างผู้ทำหัตถกรรม เพราะหัตถกรรมอาศัยช่างผู้ทำ ดังข้อความในคัมภีร์ปรมัตถวิโสธนีว่า

ยถา หิ หตฺถกมฺมํ อทาสีติ วุตฺเตปิ หตฺถกมฺมวนฺตปุริสํ อทาสีติ อตฺโถ คหิโต, เอวํ อิธาปิ ภาเว วุตฺเตปิ ภาววนฺตตฺโถว คเหตพฺโพติ ทฏฺฐพฺโพ.[๗]

“อุปมาว่าแม้กล่าวว่า ให้หัตถกรรม (งานฝีมือ) ก็ปรากฏข้อความว่า ให้บุรุษผู้มีหัตถกรรมฉันใด พึงทราบว่าแม้กล่าวถึงภาวะในที่นี้ ก็ควรถือเอาเนื้อความที่มีภาวะ ฉันนั้น”]

อิธ อพฺยยีภาวาทิสญฺญาวิธายกสุตฺตาเนว วา สญฺญาวิธานมุเขน สมาสวิธายกานีติ ทฏฺฐพฺพานิ.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าสูตรที่[ทำหน้าที่]ตั้งชื่อมีอัพยยีภาวสมาสเป็นต้นนั่นแหละในสมาสกัณฑ์นี้ เป็นสูตรที่กระทำการเชื่อมเข้าด้วยกันโดยมีการตั้งชื่อเป็นประธาน

[ท่านกล่าวข้อความนี้ตามมติของคัมภีร์นยาสะที่อธิบายไว้ว่า สูตรนี้เป็นสัญญาสูตรเพียงอย่างเดียว แต่ท่านยังแสดงการเชื่อมเข้าด้วยกันโดยปริยายด้วยอัญญถานุปปัตตินัย คือ นัยที่ไม่ควรเป็นไปโดยประการอื่น เพราะถ้ายังไม่เชื่อมเข้าเป็นบทสมาสก็ตั้งชื่อสมาสไม่ได้ ตามนัยนี้สูตรนี้แปลว่า “สมาสที่มีอุปสรรคหรือนิบาตเป็นบทหน้า ชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส” และให้ถือว่าเป็นสัญญาสูตรเท่านั้น]

ตตฺถ อพฺยยมิติ อุปสคฺคนิปาตานํ สญฺญา ลิงฺควจนเภเทปิ พฺยยรหิตตฺตา.

ในสูตรนั้น บทว่า อพฺยยํ เป็นชื่อของอุปสรรคและนิบาต เพราะอุปสรรคและนิบาตนั้นปราศจากความเสื่อมไปในประเภทของนามศัพท์และพจน์

[อุปสรรคและนิบาตนั้น เมื่อลงวิภัตติเพื่อกระทำให้เป็นปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์แล้ว ลบวิภัตติทิ้งเสีย ทั้งเมื่อลงวิภัตตินามแล้ว ก็ลบวิภัตตินั้นทิ้งเสียเช่นเดียวกัน หรือจะกล่าวตามแบบตะวันตกก็ได้ว่า อุปสรรคและนิบาตเป็นศัพท์ที่ไม่ต้องกระจายรูป

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวถึงลักษณะของ อพฺยย ว่า

พฺยโย ตีสุ จ ลิงฺเคสุ สพฺพาสุ จ วิภตฺติสุ
เยสํ นตฺถิ ปทานนฺตุ ตานิ วุจฺจนฺติ อพฺยยา.[๕]

“ความเสื่อมไปในนามศัพท์ทั้ง ๓ ลิงค์ และในวิภัตติทั้งปวงย่อมไม่มีแก่บทเหล่าใด บทเหล่านั้นเรียกว่า อัพยยะ”]

อพฺยยานํ อตฺถํ วิภาวยตีติ อพฺยยีภาโว อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา,

สมาสใดย่อมแสดงความหมายของอัพยยศัพท์ เหตุนั้น สมาสนั้นชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส เพราะมีเนื้อความของอัพยยศัพท์เป็นประธาน

อนพฺยยํ อพฺยยํ ภวตีติ วา อพฺยยีภาโว.

อีกอย่างหนึ่ง คำที่มิใช่อัพยยะเปลี่ยนเป็นอัพยยะ เหตุนั้น จึงชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส

ปุพฺพปทตฺถปฺปธาโน หิ อพฺยยีภาโว.

โดยแท้จริงแล้ว สมาสที่มีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน ชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ อพฺยยีภาว ๒ ประการ คือ

๑. อพฺยยานํ อตฺถํ วิภาวยตีติ อพฺยยีภาโว (อัพยยีภาวะ คือ สมาสแสดงความหมายของอัพยยศัพท์) = อพฺยย บทหน้า + ภู ธาตุ [แสดง] + เณ ปัจจัย ณ ปัจจัย <กิตันตสมาส>

๒. อนพฺยยํ อพฺยยํ ภวตีติ อพฺยยีภาโว (สมาสที่เป็นอัพยยะ) = อพฺยย บทหน้า + ภู ธาตุ [มี, เป็น] + อ ปัจจัย ณ ปัจจัย <กิตันตสมาส>

รูปวิเคราะห์ที่ ๑ อธิบายว่า อัพยยีภาวสมาสเป็นสมาสที่ระบุถึงเนื้อความของอัพยยศัพท์เป็นหลัก จึงแสดงความหมายของอัพยยศัพท์ เช่น อุปนครํ (ที่ใกล้แห่งนคร) คำนี้หมายถึงเนื้อความว่าที่ใกล้ ซึ่งเป็นอรรถของ อุป มิได้หมายถึง นคร เป็นหลัก รูปวิเคราะห์ที่ ๑ นี้เน้นอธิบายเนื้อความของบทสำเร็จ

รูปวิเคราะห์ที่ ๒ อธิบายว่า คำนามที่มิใช่อัพยยศัพท์ เช่น นคร ในอุทาหรณ์ว่า อุปนครํ นั้น เป็นนามบท เมื่อนำนามนี้มาประกอบรูปเป็นอัพยยีภาวสมาสแล้ว นามนี้ก็มีสภาพเหมือนกับเป็นอัพยยศัพท์ โดยเป็นคำขยายของ อุป (อุป เป็นอัพยยะ, นคร เป็นพยยะ ส่วน อุปนคร เป็นอัพยยะเหมือน อุป) รูปวิเคราะห์ที่ ๒ นี้เน้นอธิบายรูปศัพท์ของบทสำเร็จ

คำอธิบายข้างต้นนี้คล้อยตามข้อความในคัมภีร์กัจจายนสารฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ จ เยภุยฺเยน เอกเทสภูตปุพฺพปทสฺส อพฺยยตฺตา สมุทาโย อนพฺยโยปิ พฺยโย ภวตีติ อพฺยยีภาโว. อนพฺยยภูตํ วา อุตฺตรปทํ อพฺยยภูตปุพฺพปทสฺส วิเสสนตฺตา อปธานํ ชาตํ, ตสฺมา อนพฺยยํ

อพฺยยํ ภวตีติ อพฺยยีภาโว. เยภุยฺเยน หิ ปุพฺพปทตฺถปฺปธาโน อพฺยยีภาโว. อถ วา ลิงฺควจนเภเทปิ วิภตฺตีนํ อํอาเทสํ โลปญฺจ ฉเปตฺวา รูปนฺตรานาปชฺชนโต พฺยยํ น ภวตีติ อพฺยยีภาโว. อถ วา ปาเยน อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา วิวิธภาวรหิตานํ อพฺยยานํ อตฺถํ วิภาวยตีติ อพฺยยีภาโว.[๙]

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ กลุ่มบทที่แม้ไม่ใช่อัพยยะก็เปลี่ยนเป็นอัพยยะ เพราะบทหน้าอันเป็นส่วนหนึ่งเป็นอัพยยะโดยมาก จึงชื่อว่า อัพยยีภาวะ

อีกอย่างหนึ่ง บทหลังที่ไม่ใช่อัพยยะจัดเป็นบทซึ่งไม่ใช่ประธาน เพราะเป็นบทขยายของบทหน้าที่เป็นอัพยยะ ดังนั้น บทหลังที่ไม่ใช่อัพยยะจึงเปลี่ยนเป็นอัพยยะ จึงชื่อว่า อัพยยีภาวะ โดยแท้จริงแล้ว อัพยยีภาวสมาสมักมีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธานโดยมาก

อีกอย่างหนึ่ง บทใดไม่เปลี่ยนแปลง เพราะไม่เปลี่ยนเป็นรูปอื่นยกเว้นการแปลงเป็น อํ และลบวิภัตติแม้ลิงค์และพจน์จะต่างกัน บทนั้นชื่อว่า อัพยยีภาวะ

อีกอย่างหนึ่ง สมาสใดย่อมแสดงความหมายของอัพยยศัพท์ที่ปราศจากอรรถต่างๆ [คือมีอรรถของอุปสรรคหรือนิบาตอย่างเดียวในบทเดียว] เพราะมีเนื้อความของอัพยยศัพท์เป็นประธานโดยมาก เหตุนั้นสมาสนั้นชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส"

อนึ่ง คำว่า อพฺยยีภาว ตามรูปวิเคราะห์แรก ลง อี อาคมในกิตก์ แต่กัจจายนไวยากรณ์แสดงเพียง อิ อาคมไว้ด้วยสูตรว่า ยถาคมมิกาโร จึงต้องลง อี อาคมด้วยมหาสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) คือ ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร)

ตามรูปวิเคราะห์ที่ ๒ ลง อี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะ คือ ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน ในที่ประกอบด้วย กร ธาตุ ด้วยสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

อพฺยยีภาโวติ เอตฺถ อภูตตพฺภาเว กรภูธาตุโยเค สมฺปชฺชมาเน กตฺตริ ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ อีปจฺจยํ กตฺวา รูปสิทฺธิ เวทิตพฺพา.[๑๐]

"ในคำว่า อพฺยยีภาโว นี้ เมื่อการประกอบด้วยธาตุคือ กร และ ภู ปรากฏอยู่ในเนื้อความของศัพท์นั้นที่ไม่เคยมีมาก่อน พึงทราบความสำเร็จแห่งรูปโดยลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ"

อีกอย่างหนึ่ง ลง จี ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) ว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง)

เมื่อพิจารณาข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์นี้จะพบว่า บทเหตุ คือ อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา แสดงเหตุของรูปวิเคราะห์แรก ส่วนคำว่า ปุพฺพปทตฺถปฺปธาโน หิ อพฺยยีภาโว เป็นคำยืนยันหรือแสดงเหตุของรูปวิเคราะห์หลัง ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตาติ อพฺยยตฺถภูตปทตฺถปธานตฺตา อสฺส สมาสสฺส อพฺยยตฺถํ วิภาวยตีติ วุตฺตํ.[๑๑]

"คำว่า อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา (เพราะมีเนื้อความของอัพยยศัพท์เป็นประธาน) หมายความว่า เพราะสมาสนั้นมีเนื้อความของบทที่เป็นเนื้อความของอัพยยศัพท์เป็นประธาน จึงกล่าวว่าย่อมแสดงความหมายของอัพยยศัพท์"

อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๙๖) และคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาที่ชื่อว่าสารัตถวิลาสินี (คำอธิบายปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๒) ได้อธิบายความไปอีกอย่างหนึ่งโดยกล่าวว่า อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา แสดงเหตุของรูปวิเคราะห์หลัง ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

เกจิ ปน อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา อนพฺยยํ อพฺยยํ ภวตีติ อพฺยยีภาโวติปิ วทนฺติ.[๑๒]

"ส่วนบางคนกล่าวรูปวิเคราะห์ว่า คำที่มิใช่อัพยยะกลายเป็นอัพยยะ จึงชื่อว่า อัพยยีภาวสมาส เพราะมีเนื้อความของอัพยยศัพท์เป็นประธาน"

เตสนฺตฺวยํ สมาโส อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา อนพฺยยํ อพฺยยํ ภวตีติ อพฺยยีภาโว ปสิทฺโธ.[๑๓]

"ส่วนสมาสนี้ของอุปสรรคและนิบาตเหล่านั้นปรากฏว่าเป็นอัพยยีภาวสมาส โดยความหมายว่า คำที่มิใช่อัพยยะกลายเป็นอัพยยะ เพราะมีเนื้อความของอัพยยศัพท์เป็นประธาน"

การที่สัททนีติปกรณ์และคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาอธิบายเนื้อความความต่างไปจากปทรูปสิทธิฎีกาอาจทำให้สันนิษฐานได้ว่า ปทรูปสิทธิฎีการจนาหลังจากคัมภีร์เหล่านั้น เพราะถ้ารจนาขึ้นก่อนท่านผู้แต่งคัมภีร์ข้างต้นก็คงไม่อธิบายความต่างไปจากคำอธิบายที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิฎีกา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

เอตฺถ จ "อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก"ติ วุตฺตตฺตา อุปสคฺคนิปาตานเมว ปุพฺพนิปาโต.

อนึ่ง ในสูตรนี้ มีการวางอุปสรรคและนิบาตนั่นเทียวเป็นบทหน้า เพราะท่านกล่าวแล้วว่า "มีอุปสรรคและนิบาตเป็นบทหน้า"

[คำว่า ปุพฺพนิปาต (การตกไปข้างหน้า) คือ การวางไว้ข้างหน้า หมายถึง การวางไว้เป็นบทหน้า]

---

๓๓๑. นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ.

กลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันของคำนาม ชื่อว่า สมาส

ปทสมุทาโย อ.กลุ่มแห่งบท *ยุตฺตตฺโถ* ที่มีเนื้อความประกอบกัน *นามานํ* ของบทนาม ท. *สมาโส* ชื่อว่า สมาส ฯ

[คำว่า ยุตฺตตฺโถ มีเนื้อความเกี่ยวข้องกับ นามานํ แม้มีคำว่า สมาโส คั่นอยู่ ก็ไม่จัดเป็นพยากิณณโทษ คือ โทษสับสน (ดูเทียบ สุโพธาลังการ คาถา ๔๓-๔) เพราะมีบทคั่นอยู่เพียงบทเดียวและสื่อความหมายได้ชัดเจน ในบางที่แม้มีบทอื่นคั่นอยู่หลายบท ก็ไม่มีโทษเพราะเป็นที่เข้าใจได้ชัดเจนเช่นเดียวกัน ดังคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๑๖) กล่าวว่า

เยน ยสฺส หิ สมฺพนฺโธ ทูรฏฺฐมฺปิ จ ตสฺส ตํ
อตฺถโต หฺยสมานานํ อาสนฺนตฺต'มการณํ.[๑๔]

"การสัมพันธ์ของบทใดกับบทใดมีอยู่ แม้บทนั้นจะตั้งอยู่ไกลจากบทที่สัมพันธ์กันนั้นก็ควร ที่จริงแล้ว ความใกล้กันของบทที่ไม่เสมอกันโดยเนื้อความไม่ใช่เหตุอันสมควร"]

เตสํ นามานํ ปยุชฺชมานปทตฺถานํ โย ยุตฺตตฺโถ, โส สมาสสญฺโญ โหติ.

กลุ่มบทใดมีเนื้อความสัมพันธ์กันของคำนามซึ่งมีความหมายของบทที่ประกอบกันอยู่ กลุ่มบทนั้นมีชื่อว่าสมาส

[บทว่า รญฺโญ (ของพระราชา) หรือบทว่า ปุริโส (บุรุษ) ในข้อความว่า รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา) นี้เป็น ปยุชฺชมานปท คือ บทที่ท่านจะนำไปประกอบเป็นสมาส ส่วน ราชปุริโส (ราชบุรุษ) เป็นสมาสที่ท่านเรียกว่า ยุตฺตตฺโถ คือ มีเนื้อความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันโดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะเป็นต้น หมายความว่า รญฺโญ เป็นวิเสสนสัมพันธะ ส่วน ปุริโส เป็นวิเสสนสัมพันธี หรือเรียกสั้นๆ ว่า รญฺโญ เป็นวิเสสนะ ปุริโส เป็นวิเสสยะ (ดู สูตร ๓๑๖)]

ตทญฺญํ วากฺยมิติ รูฬฺหํ.

บทอื่นๆ [ที่มิได้เชื่อมเข้าด้วยกัน]นอกเหนือจากบทสมาสนั้น ท่านยกขึ้นเป็นวากยะ

[วากยะ คือ วลี กล่าวคือ ถ้ามิได้เชื่อมบทตั้งแต่ ๒ บทเป็นบทเดียวกันดังที่เรียกว่าสมาสแล้ว บทที่ไม่ได้เชื่อมเข้าด้วยกันนั้นก็เรียกว่า วากยะ หมายความว่า รูปวิเคราะห์ทั้งหมดที่เป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ มีส่วนประกอบ ๒ ส่วน คือ

๑. วากยะ คือ วลีที่แสดงความหมายของศัพท์ เช่น รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา)

๒. วุตติ คือ บทสำเร็จที่เป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ เช่น ราชปุริโส (ราชบุรุษ)

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๕๖) ว่า ตโตญฺญํ วากฺยมิติ รูฬฺหํ [มีรูปสันสกฤตว่า ตโต'นฺยตฺ วากฺยมิติ รูฑมฺ] มีคำแปลเหมือนกัน]

นามานิ สฺยาทิวิภตฺยนฺตานิ.

คำที่มีวิภัตติ เช่น สิ เป็นต้นอยู่ท้าย ชื่อว่า นาม

สมสฺสเตติ สมาโส, สงฺขิปียตีติ อตฺโถ.

คำที่ถูกเชื่อมเข้าด้วยกัน ชื่อว่า สมาส ความหมายคือ คำที่ถูกย่อเข้าด้วยกัน

[คำว่า สมาส สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อสุ ธาตุ (สงฺเขเป = ย่อ) + ณ ปัจจัย โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า สมสฺสเตติ สมาโส (คำที่ถูกเชื่อมเข้าด้วยกัน ชื่อว่า สมาส) กล่าวคือ สมาสเป็นการเชื่อมบทที่ลงวิภัตติตั้งแต่สองบทขึ้นไปให้รวมเป็นบทเดียว ทั้งนี้เพื่อแสดงสิ่งเดียว เช่น คำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) คำว่า รญฺโญ หมายถึง พระราชา คำว่า ปุตฺโต หมายถึง บุตร แต่คำที่เชื่อมสมาสแล้วว่า ราชปุตฺโต หมายถึง พระราชบุตร ดังนั้น เมื่อเชื่อมบทสองบทเป็นบทเดียวกันแล้วก็จัดว่าได้เชื่อมความหมายเป็นอย่างเดียวกันอีกด้วย]

วุตฺตํ หิ-

"สมาโส ปทสงฺเขโป ปทปฺปจฺจยสํหิตํ
ตทฺธิตํ นาม โหเตวํ วิญฺเญยฺยํ เตสมนฺตรนฺ"ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า

"การย่อบททั้งหลายเข้าด้วยกัน ชื่อว่า สมาส การย่อบทและปัจจัย
ชื่อว่า ตัทธิต พึงทราบความต่างกันของสมาสและตัทธิตนั้นอย่างนี้"

[ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปวิเคราะห์ของ สมาส เป็นกรรมสาธนะ ตามที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่ในคาถาที่ท่านยกมาเป็นหลักฐานนี้ คำว่า สมาส เป็นภาวสาธนะ แปลว่า การย่อ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมสนํ สมาโส (การย่อ ชื่อว่า สมาส) ดังนั้น คำว่า สมาส จึงอาจใช้เป็นกรรมสาธนะหรือภาว-สาธนะตามฐานะที่เหมาะสม]

ทุวิธญฺจสฺส สมสนํ สทฺทสมสนมตฺถสมสนญฺจ.

อนึ่ง การย่อของสมาสนี้มี ๒ อย่างคือ การย่อศัพท์และการย่อความหมาย

ตทุภยมฺปิ ลุตฺตสมาเส ปริปุณฺณเมว ลพฺภติ.

แม้การย่อทั้ง ๒ อย่างนั้นย่อมได้บริบูรณ์ในลุตตสมาสนั่นเทียว

อลุตฺตสมาเส ปน อตฺถสมสนเมว วิภตฺติโลปาภาวโต,

แต่ในอลุตตสมาส มีการย่อความหมายเท่านั้น เพราะไม่มีการลบวิภัตติ

[สมาสแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. ลุตตสมาส สมาสที่ลบวิภัตติ เป็นการย่อทั้งศัพท์และความหมาย เช่น รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) = ราชปุตฺโต (พระราชบุตร) คำว่า รญฺโญ หมายถึง พระราชา ส่วนคำว่า ปุตฺโต หมายถึง บุตร เมื่อเชื่อม ปุตฺโต กับ รญฺโญ จึงได้ความว่า พระราชบุตร ทั้งสองคำหมายถึงบุคคลสองคน แต่ ราชปุตฺโต หมายถึง พระราชบุตรคนเดียว ดังนั้น คำว่า ราชปุตฺโต จึงเป็นการย่อทั้งศัพท์และความหมาย

๒. อลุตตสมาส สมาสที่ไม่ลบวิภัตติ เป็นการย่อความหมายอย่างเดียว เพราะไม่มีการลบวิภัตติ เช่น คุนฺนํ ปติ = ควมฺปติ (เจ้าของวัว) คำว่า ควํ มาจาก โค ศัพท์ + นํ วิภัตติ คำว่า ควมฺปติ จึงไม่มีการลบวิภัตติ จัดเป็นการย่อความหมายอย่างเดียว]

ตตฺถาปิ วา เอกปทตฺตูปคมนโต ทุวิธมฺปิ ลพฺภเตว.

หรือในอลุตตสมาสนั้นย่อมได้รับการย่อทั้งสองอย่างโดยแท้ เพราะบรรลุถึงการเป็นบทเดียวกัน

[คำว่า เอกปทตฺตูปคมนโต ตัดบทเป็น เอกปทตฺต + อุปคมนโต

คำอธิบายอย่างที่ ๒ หมายความว่า ถึงแม้ว่าอลุตตสมาสจะไม่ลบวิภัตติก็ตาม ท่านก็นับว่าเป็นทั้งการย่อศัพท์และย่อความหมายด้วย เพราะว่าบทที่นำมาย่อนั้นย่อมรวมกันเข้าเป็นบทเดียวกัน ดังจะเห็นได้ว่า คำว่า ควมฺปติ หมายถึงเจ้าของวัวคนเดียว มิได้หมายถึงวัวอันเป็นความหมายของบทหน้า]

เทฺว หิ สมาสสฺส ปโยชนานิ เอกปทตฺตเมกวิภตฺติตฺตญฺจาติ.

โดยแท้จริงแล้ว ประโยชน์ของสมาสมี ๒ อย่างคือ ความเป็นบทเดียวกัน และความมีวิภัตติเดียวกัน

[คัมภีร์สารัสวตฎีกากล่าวถึงลักษณะของสมาสโดยเนื่องด้วยประโยชน์ทั้งสองอย่างนี้ว่า

วิภตฺติ ลุปฺยเต ยตฺถ ตทตฺโถ ตุ ปตียเต
เอกปทฺยํ ปทานํ จ ส สมาโสภิธียเต.[๑๕]

"วิภัตติย่อมถูกลบไปในหมู่บทใด แต่บุคคลรู้เนื้อความของวิภัตติได้ และมีความเป็นบทเดียวแห่งบททั้งหลาย หมู่บทนั้นเรียกว่า สมาส"

อนึ่ง ในคัมภีร์ฎีกาเก่าของพาลาวตารได้กล่าวถึงลักษณะของสมาสไว้ ๓ ประการว่า

เอกปทตาสํยุตฺตํ เอโกจฺจารณตายุตํ
เอกวิภตฺติตายุตฺตํ สมาเส ลกฺขณตฺตยํ.[๑๖]

"ลักษณะ ๓ ประการในสมาส คือ การประกอบด้วยบทเดียวกัน การประกอบด้วยการออกเสียงร่วมกัน และการประกอบด้วยวิภัตติเดียวกัน"

บทสมาสเป็นบทที่ย่อคำให้สั้นลง ส่งผลให้เกิดความสละสลวยในการสื่อสารและจุความได้มากขึ้น เช่นคำว่า นครสฺส สมีปํ (สถานที่ใกล้พระนคร) เมื่อย่อคำก็มีคำใหม่ที่สั้นกว่าเดิมว่า อุปนครํ ดังนี้เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ บทสมาสที่จุเนื้อความมากกว่าบทธรรมดาจึงเปรียบเสมือนจิตวิญญาณของบทประพันธ์ ตามหลักของอลังการเรียกว่า โอชคุณ คือ ความซาบซึ้งตรึงใจ ดังข้อความในคัมภีร์สุโพธาลังการว่า

โอโช สมาสพาหุลฺย- เมโส คชฺชสฺส ชีวิตํ
ปชฺเชปฺย'นากุโล โส'ยํ กนฺโต กามียเต ยถา.[๑๗]

"ความมีสมาสมาก ชื่อว่า โอชคุณ โอชคุณนี้เป็นชีวิตของร้อยแก้ว โอช-คุณที่แจ่มกระจ่างนั้นย่อมน่าปรารถนาแม้ในร้อยกรอง ดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป"]

ยุตฺโต อตฺโถ ยุตฺตตฺโถ.

เนื้อความที่ประกอบกัน ชื่อว่า ยุตตัตถะ

อถ วา ยุตฺโต สงฺคโต สมฺพนฺโธ วา อตฺโถ ยสฺส โสยํ ยุตฺตตฺโถ.

อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความที่ประกอบกัน หรือสัมพันธ์กัน ของกลุ่มบทใดมีอยู่ กลุ่มบทนั้น ชื่อว่า ยุตตัตถะ

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ยุตฺตตฺถ เป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส และฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาส พร้อมทั้ง ยุตฺต ศัพท์มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ประกอบกัน และสัมพันธ์กัน คำว่า ยุตฺตตฺถ จึงมีคำแปล ๔ นัย คือ

๑. เนื้อความที่ประกอบกัน = ยุตฺโต (สงฺคโต) อตฺโถ ยุตฺตตฺโถ.
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส, ยุตฺต = ประกอบกัน)

๒. เนื้อความที่สัมพันธ์กัน = ยุตฺโต (สมฺพนฺโธ) อตฺโถ ยุตฺตตฺโถ.
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส, ยุตฺต = สัมพันธ์กัน)

๓. กลุ่มบทที่มีเนื้อความประกอบกัน = ยุตฺโต (สงฺคโต) อตฺโถ ยสฺส โสยํ ยุตฺตตฺโถ.
(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, ยุตฺต = ประกอบกัน)

๔. กลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน = ยุตฺโต (สมฺพนฺโธ) อตฺโถ ยสฺส โสยํ ยุตฺตตฺโถ.
(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, ยุตฺต = สัมพันธ์กัน)

ในคำแปลของสูตรข้างต้นได้แปลตามนัยหลัง โดยคล้อยตามปทรูปสิทธิฎีกา อย่างไรก็ตาม ตามนัยแรกที่กล่าวถึงเนื้อความที่ประกอบสัมพันธ์กันชื่อว่า สมาส ท่านมุ่งจะแสดงอรรถสมาส คือ การย่อเนื้อความ ตามนัยหลังที่กล่าวถึงกลุ่มบทดังกล่าว ท่านมุ่งจะแสดงสัททสมาส คือ การย่อศัพท์

คำว่า สงฺคโต และ สมฺพนฺโธ ไข ยุตฺโต ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ยุช ธาตุใน ยุตฺโต มีอรรถ ๒ อย่างข้างต้น]

เอเตน สงฺคตตฺเถน ยุตฺตตฺถวจเนน ภินฺนตฺถานํ เอกตฺถีภาโว สมาสลกฺขณนฺติ วุตฺตํ โหติ.

ด้วยคำว่า ยุตฺตตฺถ มีอรรถว่า สงฺคต (ประกอบกัน) ท่านได้กล่าวถึงเนื้อความนี้ว่า "ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันของบทนามที่มีเนื้อความแยกกันอยู่ เป็นลักษณะของสมาส"

[ข้อความนี้กล่าวขึ้นเพื่อแสดงผลของ ยุตฺตตฺถ ศัพท์ที่มีอรรถว่า สงฺคต (ประกอบกัน) กล่าวคือ เมื่อท่านกล่าวว่าสมาสมีลักษณะรวมเนื้อความที่อยู่แยกกันเข้ามาไว้ด้วยกัน ก็จัดว่าท่านได้แสดงลักษณะของสมาสว่าต้องมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันเท่านั้น

ประโยคที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า วุตฺตํ โหติ (ท่านได้กล่าวถึงเนื้อความนี้, ความหมายก็คือ) ใช้ในกรณีที่กล่าวโดยปริยาย เหมือนคำว่า สิทฺธํ โหติ (เนื้อความนี้ย่อมสำเร็จได้) ซึ่งหมายถึงการกล่าวไว้โดยอ้อม

ข้อความว่า ภินฺนตฺถานํ เอกตฺถีภาโว สมาสลกฺขณํ (ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันของบทนามที่มีเนื้อความแยกกันอยู่ เป็นลักษณะของสมาส) มาจากไวยากรณ์สันสกฤตชื่อกาตันตร-วุตฺติฏีกา (เล่ม ๔ หน้า ๒๕๕) ว่า ภินฺนตฺถานเมกตฺถีภาโว สมาโส ภวติ (ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันของบทนามที่มีเนื้อความแยกกันอยู่ เป็นสมาส) [มีรูปสันสกฤตว่า ปฤถคฺรฺถานาเมการฺถีภาวะ สมาโส ภวติ] แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๖๙๒) อธิบายว่า นานาปทานเมกปทตฺตุปคมนํ สมาสลกฺขณํ (การถึงความเป็นบทเดียวกันของบทหลายบท เป็นลักษณะของสมาส) เพราะมีบทสมาสบางบทที่ไม่ลบวิภัตติก็เข้าสมาสเป็นบทเดียวกันได้ ดังนั้น ท่านผู้แต่งสัททนีติปกรณ์จึงแสดงความไม่เห็นด้วยโดยใช้ศัพท์ว่า เกจิ (บางคน) ในการกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

เกจิ ปน ภินฺนตฺถานเมกตฺถีภาโว สมาสลกฺขณนฺติ วทนฺติ.[๑๘]

"บางคนกล่าวว่า ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันของบทนามที่มีเนื้อความแยกกันอยู่ เป็นลักษณะของสมาส"

อย่างไรก็ตาม ในมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ได้รับการยอมรับในคัมภีร์พาลาวตารอีกด้วย ดังข้อความว่า

สมาโสติ ภินฺนตฺถานํ ปทานเมกตฺถตา.[๑๙]

"ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันของบทที่มีเนื้อความแยกกันอยู่ ชื่อว่า สมาส"]

เอตฺถ จ “นามานนฺ”ติ วจเนน “เทวทตฺโต ปจตี”ติอาทีสุ อาขฺยาเตน สมาโส น โหตีติ ทสฺเสติ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ เพราะท่านใช้คำว่า นามานํ (คำนามทั้งหลาย) ย่อมแสดงว่าไม่เป็นสมาส[ด้วยการย่อ]กับบทอาขยาต ดังในอุทาหรณ์ เช่น เทวทตฺโต ปจติ (เทวทัตย่อมหุง)

[คำว่า นามานํ ในสูตรนี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อห้ามการย่อบทนามกับอาขยาต เพราะโดยทั่วๆ ไป บทสมาสเป็นการเชื่อมนามกับนามเข้าด้วยกัน แต่ก็มีบ้างที่ไม่เป็นอย่างนั้น เช่น มนสิกโรติ (กระทำไว้ในใจ), ปากฏีกโรติ (กระทำให้ปรากฏ), พฺยนฺตีกโรติ (กระทำให้หมดไป) เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

เกจิ ปน “สจฺฉิกโรติ, มนสิกโรติ, ปากฏีกโรติ, อาวีกโรติ, ปาตุกโรติ, อลงฺกโรติ, สกฺกโรติ, ปภวติ, ปราภวติ” อิจฺจาทีนมฺปิ เอกตฺถีภาวํ วทนฺติ.[๒๐]

“อาจารย์บางท่านกล่าวถึงความเป็นสมาสแม้ของบทเป็นต้นว่า สจฺฉิกโรติ (กระทำให้ประจักษ์), มนสิกโรติ (กระทำไว้ในใจ), ปากฏีกโรติ (กระทำให้ปรากฏ), อาวีกโรติ (กระทำให้แจ้ง), ปาตุกโรติ (กระทำให้ปรากฏ), อลงฺกโรติ (กระทำการประดับ), สกฺกโรติ (กระทำโดยดี, เคารพ), ปภวติ (มีเป็นเบื้องแรก, เริ่มมี), ปราภวติ (เสื่อม)”

อนึ่ง บทอาขยาตบางศัพท์ก็อาจใช้เป็นบทนามได้บ้างเมื่อเป็นชื่อบุคคล และสามารถเชื่อมสมาสกับบทหลังได้ เพราะถือว่าเปลี่ยนจากอาขยาตมาเป็นนามแล้ว ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลาสูตร ๙๙๐) กล่าวว่า สญฺญิจฺฉายมาขฺยาตํ ภวติ นามิกํ (เมื่อต้องการกล่าวชื่อ บทอาขยาตก็เป็นบทนามได้) ส่วนคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๑๓) กล่าวว่าบทดังกล่าวมีรูปเป็นนิบาตเหมือน อตฺถิ, นตฺถิ ใน อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มีอยู่), นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี), อตฺถิขีรา คาวี (วัวตัวผู้มีน้ำนม), อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีผู้มีน้ำนม) เช่นคำว่า อญฺญาโกณฺฑญฺโญ (พระอัญญาโกณฑัญญะ) มาจากคำอุทานของพระพุทธเจ้าว่า อญฺญาสิ โกณฺฑญฺโญ (โกณฑัญญะรู้แล้วหนอ) คำว่า อญฺญาโกณฺฑญฺญ มาจาก อญฺญาสิ (รู้แล้ว) + โกณฺฑญฺญ (พระโกณฑัญญะ) บทอาขยาตว่า อญฺญาสิ ได้กลายเป็นบทนามไปเมื่อกล่าวถึงชื่อ คำดังกล่าวมีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า อญฺญาสิ จ โส โกณฺฑญฺโญ จาติ อญฺญาโกณฺฑญฺโญ (อัญญาโกณฑัญญะ คือ โกณฑัญญะผู้รู้แล้ว) และลบ สิ เพื่อย่อคำ หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญาสิ อิติ พฺยากโต โกณฺฑญฺโญ อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ (พระโกณฑัญญะที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ว่ารู้แล้ว) อุทาหรณ์อื่นจากนี้ คือ

- อโหสิกมฺมํ (อโหสิกรรม, กรรมที่เกิดขึ้นแล้วแต่ไม่ให้ผล) = อโหสิ เอว กมฺมํ อโหสิกมฺมํ.

- อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มีอยู่) = อตฺถิ หุตฺวา ปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย.

- นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี) = นตฺถิ หุตฺวา นตฺถิปจฺจโย.

- อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ = อนญฺญาตญฺญสฺสามีติ ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ (อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติโดยดำริว่า เราจักรู้อริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง)

- เอหิปสฺสิโก (ธรรมที่ควรแก่วิธีนี้ว่าเชิญมาดู) = เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหตีติ เอหิปสฺสิโก.

<บทนี้เป็นทั้งสมาสที่เชื่อมคำว่า เอหิ เข้ากับ ปสฺส และตัทธิตที่ลง อิก ปัจจัย>

- มกฺขลิ (ผู้[ที่เจ้านายพูดว่า]อย่าลื่น) = มา ขลิ มกฺขลิ.

<บทนี้เชื่อม มา นิบาตเข้ากับบทอาขยาตว่า ขลิ>

นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถติ วุตฺตตฺตา นามานญฺเญว นาเมหิ สทฺธึ สมาโส, น อาขฺยาตานํ นาเมหีติ อโหสิกมฺมนฺติ อิทํ วากฺยเมว, น สมาโสติ กสฺสจิ อาสงฺกาย สติ ตํนิวตฺตนตฺถํ เยภุยฺยวเสน นามานํ นาเมหิ สมาโส โหติ, อปฺปกวเสน ปน อาขฺยาตานมฺปิ นาเมหิ ยถา "มาขลี"ติ, ตสฺมา อโหสิกมฺมนฺติ อิทํ สมาโสว, น วากฺยนฺติ ทสฺเสนฺโต อโหสิ เอวาติอาทิมาห.[๒๑]

"การเข้าสมาสแห่งบทนามเท่านั้นกับบทนามย่อมมีได้ เพราะกล่าวสูตรว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ (กลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันของคำนาม ชื่อว่า สมาส) ไม่มีการเข้าสมาสแห่งบทอาขยาตกับบทนาม ดังนั้น เพื่อห้ามความสงสัยนั้นเมื่อมีความสงสัยของบางคนว่า 'คำว่า อโหสิกมฺมํ นี้เป็นวากยะเท่านั้น มิใช่สมาส' จึงกล่าวว่า อโหสิ เอว เป็นต้น เพื่อแสดงว่า การเข้าสมาสแห่งบทนามเท่านั้นกับบทนามย่อมมีโดยมาก แต่การเข้าสมาสแม้แห่งบทอาขยาตกับบทนามย่อมมีได้เป็นส่วนน้อย ดังคำว่า มาขลิ เป็นต้น ดังนั้น คำว่า อโหสิกมฺมํ นี้จึงเป็นสมาสเท่านั้น มิใช่วากยะ"

อนึ่ง รูปว่า อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ จัดเป็นบทสมาสเพียงบทเดียวตามมติของสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๖๘๔) โดยมาจาก อนญฺญาตํ + ญสฺสามิ + อิติ + อินฺทฺริยํ ท่านให้เข้าสมาสเพราะมี อิติ ศัพท์ประกอบร่วม แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีตั้งรูปวิเคราะห์แยกเป็น ๒ บท โดยถือว่า อนญฺญาตญฺญสฺสามิ (อนญฺญาตํ ญสฺสามีติ อนญฺญาตญฺญสฺสามิ) เป็นบทหนึ่ง และ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ (อนญฺญาตญฺญสฺสามีติ ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ) เป็นอีกบทหนึ่ง เพราะถือว่าบทอาขยาตอาจเข้าสมาสกับบทนามได้ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อนญฺญาตํ ญสฺสามิ ชานิสฺสามีติ อนญฺญาตญฺญสฺสามิ. อาขฺยาติกํปิ หิ ปทํ สญฺญาสทฺทภาเว

จิตํ นามิกฏฺฐาเน ติฏฺฐติ. ยถา มกฺขลิ โคสาโล เอหิปสฺสิโกติ. เอวญฺหิ สติ ตสฺส ปทนฺตเรน สห สมาสภาโว น วิรุชฺฌตีติ. อนญฺญาตญฺญสฺสามีติ เอวํ ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ.[๒๒]

“คำว่า อนัญญาตัญญัสสามิ คือ เราจักรู้อริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง แม้บทอาขยาตซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นสัญญาศัพท์ (คำแสดงชื่อ) ก็ดำรงอยู่ในฐานะแห่งบทนามได้เหมือนคำว่า มกฺขลิ โคสาโล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลื่น) เอหิปสฺสิโก (ธรรมที่ควรแก่วิธีนี้ว่าเชิญมาดู) เมื่อเป็นดังนี้ การที่บทอาขยาตเชื่อมเป็นสมาสกับบทอื่นย่อมสมควร

คำว่า อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ คือ อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติอย่างนี้ว่า เราจักรู้อริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง”]

สมฺพนฺธตฺเถน ปน ยุตฺตตฺถคฺคหเณน “ภโฏ รญฺโญ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺสา”ติอาทีสุ อญฺญมญฺญานเปกฺเขสุ “เทวทตฺตสฺส กณฺหา ทนฺตา”ติอาทีสุ จ อญฺญสาเปกฺเขสุ อยุตฺตตฺถตาย สมาโส น โหตีติ ทีเปติ.

แต่ด้วยศัพท์ว่า ยุตฺตตฺถ ซึ่งมีเนื้อความสัมพันธ์กัน แสดงว่าย่อมไม่เป็นสมาสในบทซึ่งมิได้เกี่ยวข้องกันและกัน เช่น ภโฏ รญฺโญ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺส (บุตรของเทวทัตเป็นข้าของพระราชา) และ[มิได้เป็นสมาส]ในบทที่เกี่ยวข้องกับบทอื่น เช่น เทวทตฺตสฺส กณฺหา ทนฺตา (ฟันของเทวทัตมีสีดำ) เพราะทั้งสองนั้นมีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน

[คำว่า อญฺญมญฺญานเปกฺเขสุ ตัดบทเป็น อญฺญมญฺญ + อนเปกฺเขสุ

คำว่า อนเปกฺเขสุ ตัดบทเป็น น + อเปกฺเขสุ

ในอุทาหรณ์แรกไม่เป็นสมาสเพราะ ๒ บทว่า รญฺโญ ปุตฺโต ไม่มีความเกี่ยวเนื่องกันทางความหมาย จึงเข้าสมาสไม่ได้ ส่วนในอุทาหรณ์ที่ ๒ นั้น บทว่า เทวทตฺตสฺส กับ กณฺหา ก็เข้าสมาสเป็น เทวทตฺตกณฺหา ไม่ได้ เพราะทั้งสองศัพท์เกี่ยวเนื่องกับบทว่า ทนฺตา อยู่ แต่ถ้าเชื่อมสมาสก่อนว่า กณฺหา จ เต ทนฺตา จาติ กณฺหทนฺตา ก็อาจเชื่อมเป็นสมาสต่อมาว่า เทวทตฺตกณฺหทนฺตา

ข้อความนี้กล่าวเพื่อแสดงผลของ ยุตฺตตฺถ ศัพท์ที่มีอรรถว่า สมฺพนฺธ (สัมพันธ์กัน) หมายความว่าไม่เป็นสมาสในบท ๒ ประเภท คือ

๑. บทที่มิได้เกี่ยวข้องกันและกัน (อญฺญมญฺญานเปกฺข) เช่น ภโฏ รญฺโญ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺส (บุตรของเทวทัตเป็นข้าของพระราชา)

๒. บทที่เกี่ยวข้องกับบทอื่น (อญฺญสาเปกฺข) เช่น เทวทตฺตสฺส กณฺหา ทนฺตา (ฟันของเทวทัตมีสีดำ)

ท่านจะกล่าวถึงเรื่องนี้ต่อไปในฉัฏฐีตัปปุริสสมาส

ในที่นี้ท่านใช้ศัพท์ว่า ทีเปติ (ย่อมแสดง) แม้ว่าคำนี้จะมีความหมายเหมือน ทสฺเสติ แต่มีวิธีใช้ต่างกัน กล่าวคือ ทสฺเสติ ใช้ในกรณีที่แสดงข้อความโดยตรง ดังเช่นในประโยคว่า เอตฺถ จ นามานนฺติ วจเนน เป็นต้น ซึ่งแสดงการไม่เป็นสมาสโดยตรงด้วยคำว่า นามานํ แต่ ทีเปติ ใช้ในกรณีที่แสดงข้อความโดยอ้อม ดังเช่นในข้อความนี้]

“อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม”ติ วิปริณาเมน “ยุตฺตตฺถานนฺ”ติ วตฺตเต.

บทว่า ยุตฺตตฺถานํ (ของเนื้อความที่สัมพันธ์กัน) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ด้วยการเปลี่ยนวิภัตติ เพราะมีปริภาสาว่า อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ)

[คำว่า อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ) หมายความว่า เปลี่ยนวิภัตติให้เหมาะสมกับเนื้อความตามฐานะนั้นๆ คำนี้เป็นกฎทั่วไปที่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤตคือมหาภาษยะ (อัธยาย ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๙) และมุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๙, ๓๙, ๑๓๘, ๔๒๒) ทั้งมีใช้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอีกด้วย ต้นฉบับสันสกฤตในคัมภีร์มหาภาษยะมีข้อความว่า อรฺถวศาทฺ วิภกฺติรฺวิปริณาโม ภวิษฺยติ (การเปลี่ยนวิภัตติจักมีได้ตามอำนาจของเนื้อความ) ส่วนต้นฉบับในคัมภีร์มุคธโพธฎีกามีข้อความว่า อรฺถวศาทฺ วิภกฺติรฺวิปริณามะ (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ)]

๓๓๒. เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.

วิภัตติของกลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันเหล่านั้น อันบุคคลพึงลบได้บ้าง

วิภตฺติโย อ.วิภัตติ ท. *เตสํ ปทสมุทายานํ* ของกลุ่มแห่งบทเหล่านั้น *ยุตฺตตฺถานํ* ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน *โลปา* เป็นศัพท์อันท่านพึงลบ *โหนฺติ* ย่อมเป็น จ บ้าง ฯ

[จ ศัพท์นี้ทำหน้าที่เป็นอวธารณะ คือ ห้ามวิธีของสูตรอีกทอดหนึ่ง จึงไม่ลบวิภัตติในบางอุทาหรณ์ที่เป็นอลุตตสมาส]

ตามปกติ โลป ศัพท์มักใช้เป็นภาวสาธนะเหมือนกับ โลปํ ในสูตรว่า สรา สเร โลปํ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ลุปฺปนํ โลโป (โลปะ คือ การลบ) แต่ในที่นี้เป็นกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า โลปนียาติ โลปา (โลปะ คือ ศัพท์ที่ควรลบ)]

อิธ ปทนฺตเรน วา ตทฺธิตปฺปจฺจเยหิ วา อายาทิปฺปจฺจเยหิ วา เอกตฺถีภูตา ยุตฺตตฺถา นาม.

ในสูตรนี้ ศัพท์ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กับบทนามอื่น หรือกับตัทธิตปัจจัย หรือกับ อาย ปัจจัยเป็นต้น เรียกว่า ยุตตัตถะ (ศัพท์ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน)

[ศัพท์ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันนั้น มิใช่มีเพียงสมาสอย่างเดียว แต่ยังมีตัทธิตและกิตก์ที่ลง อาย ปัจจัยเป็นต้นท้ายนามศัพท์ ศัพท์เหล่านี้ถือว่ามีเนื้อความสัมพันธ์กัน กล่าวคือ บทสมาสบทหนึ่งมีเนื้อความสัมพันธ์กับอีกบทหนึ่งทั้งเชื่อมกันอยู่โดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะเป็นต้น นามศัพท์หน้าตัทธิตปัจจัยก็มีเนื้อความสัมพันธ์กับตัทธิตปัจจัย หรือนามศัพท์ที่อยู่หน้า อาย ปัจจัยเป็นต้นก็มีเนื้อความสัมพันธ์กับปัจจัยเหล่านั้น ศัพท์ทั้ง ๓ ประเภทนี้จึงชื่อว่า ยุตตัตถะ

อาย ปัจจัย คือ ปัจจัยของกริยานามธาตุ เช่น ปพฺพตายติ (ย่อมประพฤติดังภูเขา) ลง อาย ปัจจัยท้าย ปพฺพต ศัพท์ด้วยสูตรว่า อาย นามโต กตฺตุปมานาทาจาเร (ลง อาย ปัจจัยท้ายบทนามซึ่งเป็นคำเปรียบของกัตตาในความหมายว่า ประพฤติ)]

เตน "เตสํ ยุตฺตตฺถานํ สมาสานํ ตทฺธิตายาทิปฺปจฺจยนฺตานญฺจ วิภตฺติโย โลปนียา โหนฺตี"ติ อตฺโถ.

เพราะเหตุนั้นจึงมีความหมายว่า วิภัตติทั้งหลายของสมาส และของบทที่มีตัทธิตปัจจัยหรือ อาย ปัจจัย เป็นต้นอยู่ท้าย ซึ่งมีเนื้อความสัมพันธ์กันเหล่านั้น อันบุคคลพึงลบ

[จะเห็นว่าท่านแก้บทว่า โลปา ในสูตรว่า โลปนียา ก็เพื่อแสดงว่า โลป ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลุป ธาตุ (อทสฺสเน = ไม่เห็น) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะเหมือน อนีย ปัจจัย

คำว่า อตฺโถ เป็นประธานของปาฐเสสะว่า โหติ (ย่อมมี) หรือ ทฏฺฐพฺโพ (อันท่านพึงกำหนด) ก็ได้]

สมาสคฺคหณาธิกาเร ปน สติ เตสํคหเณน วา ตทฺธิตายาทิปฺปจฺจยนฺตวิภตฺติโลโป.

อีกอย่างหนึ่ง แต่เมื่อศัพท์ว่า สมาส ติดตามมาอยู่ ให้ลบวิภัตติของบทที่มีตัทธิตปัจจัยหรือ อาย ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย ด้วย เตสํ ศัพท์

[คำแปลของสูตรตามนัยข้างต้นนั้น กล่าวตามมติของพระพุทธัปปิยะที่ให้บทว่า ยุตฺตตฺถ จากสูตรว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ ตามมาสู่สูตรนี้ ต่อมาท่านประสงค์จะแสดงอีกอย่างหนึ่งตามวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ ซึ่งอนุญาตให้บทว่า ยุตฺตตฺถ และ สมาส ตามมาทั้งสองบท จึงกล่าวข้อความนี้ ตามนัยแรกคำว่า ยุตฺตตฺถ หมายถึงบทสมาสเป็นต้นทั้งสามอย่าง ส่วนนัยหลังหมายถึงบทสมาสเท่านั้น โดยมีคำแปลสูตรว่า "วิภัตติของบทสมาสที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันเหล่านั้น อันบุคคลพึงลบได้บ้าง" ตามนัยหลังท่านให้ลบวิภัตติของบทที่เป็นตัทธิตและบทที่ลงท้ายด้วย อาย ปัจจัยด้วย เตสํ ศัพท์ที่เกินมาในสูตรนี้ เพราะท่านเห็นว่าบทว่า สมาสานํ ติดตามมาอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องกล่าว เตสํ ศัพท์ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนอย่างหนึ่งเพื่อแสดงข้อความพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งดังข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สทฺทาธิกา อตฺถาธิโก โหติ.[๒๓]

"อรรถที่เกินมาย่อมมีได้เพราะศัพท์เกินมา"

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อาการเรน อตฺถนฺตรวิญฺญาปนํ.[๒๔]

"การแสดงให้รู้อรรถอื่นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย"

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อาการเรน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ.[๒๕]

"การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย"

ปกติ เหสาจริยานํ เยน เกนจิ อาการเรน อตฺตโน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ.[๒๖]

"การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายของตนด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย"

สรุปความว่า เตสํ ศัพท์ตามนัยแรก หมายถึงบทสมาส, บทที่มีตัทธิตปัจจัยอยู่ท้าย และบทที่มี อาย ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย ส่วนตามนัยหลังหมายถึงบทสมาสอย่างเดียว"]

จคฺคหณํ "ปภงฺกโร"ติอาทีสุ โลปนิวตฺตนตฺถํ.

จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อห้ามการลบวิภัตติในอุทาหรณ์ว่า ปภงฺกโร (ผู้ทำแสงสว่าง) เป็นต้น

[จ ศัพท์ในสูตรนี้แปลเหมือน วา (ได้บ้าง) เมื่อกล่าวว่าลบได้บ้าง ก็หมายความว่ามีบางที่ไม่ลบก็ได้ ดังที่ท่านยกมาแสดงนี้ซึ่งเป็นอุทาหรณ์ของอลุตตสมาส

อนึ่ง คำว่า ปภงฺกโร อาจถือว่าเป็นลุตตสมาสก็ได้ โดยลง อ ปัจจัยและ นุ อาคมด้วยสูตรว่า สญฺญายมนุ (เมื่อปรากฏชื่อ[อสาธารณนาม] ให้ลง อ ปัจจัยท้ายธาตุที่มีกรรมอยู่หน้า และลง นุ อาคม) เมื่อลบ อุ อักษรใน นุ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้นแล้วให้แปลง นฺ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า นุ นิคฺคหีตํ ปทนฺเต (นุ อาคมที่อยู่ท้ายอุปบทย่อมถึงความเป็นนิคคหิต) ต่อมาจึงแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคคือ งฺ จึงมีรูปว่า ปภงฺกโร (ดู สูตร ๕๖๕)]

วิปริณาเมน "ลุตฺตาสุ, วิภตฺตีสู"ติ วตฺตเต, ยุตฺตตฺถคฺคหณญฺจ.

บทว่า ลุตฺตาสุ (อันท่านลบแล้ว) และบทว่า วิภตฺตีสุ (เมื่อวิภัตติทั้งหลาย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]ด้วยการเปลี่ยนวิภัตติ และศัพท์ว่า ยุตฺตตฺถ (ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๓. ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส.

เมื่อวิภัตติถูกลบแล้ว ความเป็นปกติของนามศัพท์ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน ซึ่งมีสระเป็นที่สุด และที่มีอักษรอื่นเป็นที่สุดย่อมมี

วิภตฺตีสุ ครั้นเมื่อวิภัตติ ท. *ลุตฺตาสุ* ถูกลบแล้ว *ปกติ* อ.ความเป็นปกติ *อสฺส ลิงฺคสฺส* ของนามศัพท์นั้น *ยุตฺตตฺถสฺส* ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน *สรนฺตสฺส* จ อันมีสระเป็นที่สุด ด้วย *โหติ* ย่อมมี ฯ

ลุตฺตาสุ วิภตฺตีสุ สรนฺตสฺส อสฺส ยุตฺตตฺถภูตสฺส ติวิธสฺสปิ ลิงฺคสฺส ปกติภาโว โหติ.

เมื่อลบวิภัตติแล้ว ความเป็นปกติของนามศัพท์ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน ทั้ง ๓ ประเภท อันมีสระเป็นที่สุดนั้นย่อมมี

[เมื่อลบวิภัตติแล้ว นามศัพท์ทั้ง ๓ ประเภท คือ สมาส ตัทธิต และกิริยานามธาตุ ก็เป็นปกติ คือ ถ้าสระเดิมที่ถูกลบไปก็จะกลับมาเหมือนเดิม หรือถ้าสระไม่ถูกลบก็เป็นการย้ำความอีกครั้ง

ในอุทาหรณ์ว่า อุปนครํ ที่มาจาก อุป + นครสฺส ท่านให้ลบ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ เมื่อลบ ส วิภัตติแล้ว สฺ อาคมก็จะหายไปเอง เหมือนกับนกบนต้นไม้ที่เมื่อตัดต้นไม้แล้วก็จะบินไปเอง ครั้นลบวิภัตติแล้วให้เป็นปกติด้วยสูตรนี้

ในวุตติท่านอธิบาย ปกติ ศัพท์ว่า ปกติภาโว ตามหลักภาษาอาจอธิบายได้ ๓ นัย คือ

๑. ปกติ ศัพท์ในสูตรเป็นภาวโลปศัพท์ คือ ศัพท์ที่ลบ ภาว ตามนัยนี้จัดเป็นอุตตรโลปสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกติยา ภาโว ปกติ (ปกติ คือ ความเป็นปกติ) ดังคำว่า รูปสฺส ภโว รูปํ (รูปะ คือ รูปภพ)

๒. ลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต แล้วลบตัทธิตปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบปัจจัย) ดังคำว่า รตน (ความเป็นรัตนะ) ที่มาจาก รตนตฺต ในพระบาลีว่า อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ (แม้ความเป็นรัตนะอันประเสริฐนี้มีอยู่ในพระพุทธเจ้า)

๓. ศัพท์นี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภาวปธานนัย คือ นัยที่มีอรรถภาวะเป็นสำคัญ ตามนัยนี้ไม่ต้องลบ ภาว ศัพท์หรือภาวตัทธิตปัจจัย]

จสทฺเทน กึสมุทย-อิทปฺปจฺจยตาทีสุ นิคฺคหีตนฺตสฺสปิ.

[ให้ปกติ]บทที่มีนิคคหิตเป็นที่สุดในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า กึสมุทย ([ร่างกาย] มีอะไรเป็นเหตุ) และ อิทปฺปจฺจยตา (ปัจจัยของธรรมเหล่านี้) ด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมบทที่มีพยัญชนะ (นิคคหิต) เป็นที่สุดเข้าไว้ด้วย ในอุทาหรณ์ว่า กึสมุทย มีรูปวิเคราะห์ว่า โก สมุทโย ยสฺสาติ กึสมุทโย (กิงสมุทยะ คือ มีอะไรเป็นเหตุเกิด) พึงตั้งรูปเดิมว่า กึ + สมุทย + ย เมื่อทำวิธีการของสมาสตามลำดับ คือ เชื่อมเป็นสมาส, ตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส, ลบวิภัตติ และ ลบ ย ศัพท์แล้วมีรูปว่า กสมุทย ท่านให้ทำปกติ ก เป็น กึ ตามเดิม จึงมีรูปสำเร็จว่า กึสมุทย

แม้รูปว่า อิทปฺปจฺจยตา ก็มาจากรูปวิเคราะห์ว่า อิเมสํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา (อิทัปปัจจยตา คือ ปัจจัยของธรรมเหล่านี้) ในนามกัณฑ์ที่ผ่านมานั้น พระพุทธัปปิยะกล่าวถึง อิม สรรพนามโดยกล่าวคล้อยตามกัจจายนไวยากรณ์ที่ให้แปลง อิม เป็น อิทํ ด้วยสูตรว่า อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก แต่มติของพระพุทธัปปิยะเห็นว่า อิทํ เป็นสรรพนามเดิม เพราะมีรูปสำเร็จในสมาสเมื่อทำปกติแล้วเป็นรูปว่า อิทปฺปจฺจยตา ดังนั้น เมื่อกระทำวิธีของสมาสจนถึงลบวิภัตติแล้วก็มีรูปว่า อิมปจฺจย แล้วทำปกติ อิม เป็น อิทํ ด้วยสูตรนี้ และเมื่อซ้อน ปฺ เป็น ปฺป แล้วลบนิคคหิต ก็มีรูปว่า อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยตา ตามนัยนี้คำว่า อิเมสํ ในรูปวิเคราะห์ มีศัพท์เดิมมาจาก อิทํ แปลง อิทํ เป็น อิม เสียก่อน แล้วจึงลงวิภัตติประกอบเป็นรูปว่า อิเมสํ

ตามมติของกัจจายนะและโมคคัลลานไวยากรณ์ มีศัพท์เดิมว่า อิม ให้แปลง อิม เป็น อิทํ แล้วแปลงนิคคหิตเป็น มฺ หลังจากนั้นจึงแปลง มฺ เป็น ปฺ สำเร็จรูปเป็น อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยตา ส่วนสัททนีติปกรณ์กล่าวถึงรูปเดิมว่า อิทํ เหมือนปทรูปสิทธิปกรณ์ ดังข้อความว่า

อิทํสทฺทสฺส ปกติภาโว อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ปาฬิวเสน วิญฺญายติ. อิเมสํ ปจฺจยาติ หิ อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา.[๒๗]

“ความเป็นปกติของ อิทํ ศัพท์ ย่อมรู้ได้โดยเนื่องด้วยพระบาลีว่า อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจ-สมุปฺปาโท (สภาพที่ผลอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นคือปัจจัยของธรรม[มีสังขารเป็นต้น]เหล่านี้) โดยแท้จริง

แล้ว คำว่า อิทัปปัจจยะ คือ ปัจจัยของธรรมเหล่านี้ คำว่า อิทัปปัจจยตา คือ ปัจจัยของธรรมเหล่านี้นั่นแหละ”

สรุปความดังนี้ว่า

- กัจจายนะและโมคคัลลานไวยากรณ์ มีศัพท์เดิมว่า อิม แล้วแปลง อิม เป็น อิทํ
- ปทรูปสิทธิปกรณ์และสัททนีติปกรณ์ มีศัพท์เดิมว่า อิทํ แล้วแปลง อิทํ เป็น อิม

ในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของอรรถกถาสีลักขันธวรรคได้สนับสนุนมติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า

อยํ ปจฺจโย อิทปฺปจฺจโย ม-การสฺส ท-การาเทสวเสน. สทฺทวิทู ปน “อีทิสสฺส ปโยคสฺส ทิสฺสนโต อิท-สทฺโทเยว ปกตี”ติ วทนฺติ, อยุตฺตเมเวตํ วณฺณวิการาทิวเสน นานาปโยคสฺส ทิสฺสมานตฺตา. ยถา หิ วณฺณวิกาเรน “อมู”ติ วุตฺเตปิ “อสู”ติ ทิสฺสติ, “อิเมสู”ติ วุตฺเตปิ “เอสู”ติ, เอวมิธาปิ วณฺณวิกาโร จ วากฺเย วิย สมาเสปิ ลพฺภเตว ยถา “ชานิปตี ตุทมฺปตี”ติ. กิเมตฺถ วตฺตพฺพํ, ปภินฺนปฏิสมฺภิเทน อายสฺมตา มหากจฺจายนตฺเถเรน วุตฺตเมว ปมาณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๘]

“คำว่า อิทัปปัจจยะ คือ ปัจจัยนี้ โดยแปลง ม อักษรเป็น ท อักษร ส่วนนักไวยากรณ์กล่าวว่า ‘อิท ศัพท์เป็นรูปปกติ เพราะพบอุทาหรณ์เช่นนี้’ ข้อความนั้นไม่สมควรโดยแท้ เพราะปรากฏอุทาหรณ์ที่แตกต่างกันด้วยการแปลงอักษรเป็นต้น อุปมาเหมือนแม้เมื่อควรกล่าวว่า อมุ ศัพท์ว่า อสุ ย่อมปรากฏด้วยการแปลงอักษร แม้เมื่อควรกล่าวว่า อิเมสุ ศัพท์ว่า เอสุ ย่อมปรากฏ ฉันใด ในรูปนี้การแปลงอักษรย่อมมีได้แม้ในสมาสเหมือนในวากยะ ฉันนั้น ดังคำว่า ชานิปตี, ตุทมฺปตี (ภรรยาและสามี) บุคคลจะควรกล่าวอะไรในเรื่องนี้เล่า พึงกำหนดว่าถ้อยคำที่ท่านพระมหากัจจายนเถระผู้แตกฉานปฏิสัมภิทากล่าวไว้ เป็นหลักสำคัญ”]

นิมิตฺตาภาเว เนมิตฺติกาภาวสฺส อิธ อนิจฺฉิตตฺตา อยมติเทโส.

สูตรนี้เป็นอติเทสสูตรเพราะเมื่อไม่มีนิมิต ความไม่มีสิ่งที่เนื่องกับนิมิต จึงเป็นสิ่งที่ท่านไม่ต้องการในสูตรนี้

[คำว่า “สูตรนี้เป็นอติเทสสูตร” หมายถึง สูตรนี้เป็นตังรูปาติเทสสูตรซึ่งชี้แนะรูปศัพท์ให้กลับมาเป็นปกติตามเดิม

นิมิตตะ คือ สิ่งที่เป็นเหตุให้มีการลบ ทีฆะ ฯลฯ ส่วนเนมิตติกะ คือ สิ่งที่เนื่องกับนิมิต มีรูปวิเคราะห์ว่า นิมิตฺตโต ชาโต เนมิตฺติโก (เนมิตติกะ คือ ผลที่เกิดจากนิมิต)

ในเรื่องนี้ เมื่อนามลงวิภัตติ วิภัตตินั้นย่อมเป็นนิมิตให้กระทำวิธีทางไวยากรณ์ เช่น ปุริส ลง สิ วิภัตติ แปลง สิ เป็น โอ เมื่อลบสระหน้าแล้วมีรูปเป็น ปุริโส ครั้นลบวิภัตติด้วยสูตรว่า เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ แล้วก็มีรูปเป็น ปุริสฺ ท่านจึงตั้งสูตรนี้เพื่อทำให้สระ อ ที่ถูกลบไปในเพราะนิมิตกลับคืนมาเป็นปกติว่า ปุริส

คำว่า "เพราะเมื่อไม่มีนิมิต ความไม่มีสิ่งที่เนื่องกับนิมิต จึงเป็นสิ่งที่ท่านไม่ต้องการในสูตรนี้" หมายความว่า โดยทั่วไปเงาไม้จะหายไปเองเมื่อตัดต้นไม้แล้ว จึงเป็นวิธีที่ผลทางไวยากรณ์หายไปเองเมื่อไม่มีเหตุที่ทำให้ผลดังกล่าว ไม่ต้องมีสูตรลบโดยเฉพาะ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า มหีรุหนัย คือ สำนวนที่เหมือนต้นไม้ แต่พระกัจจายนะไม่ปรารถนาวิธีนี้เพื่อให้สระที่ถูกลบไปกลับมาเป็นปกติเอง เพราะวิธีดังกล่าวไม่แน่นอนเสมอไป

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงนำเสนอวิธีอีกอย่างหนึ่งที่เรียกว่า สูริยกันตนัย คือ สำนวนที่เหมือนแก้วสุริยกานต์ (แก้วรวมแสง) หมายความว่า ไฟที่เกิดจากแก้วสุริยกานต์ซึ่งกระทบแสงอาทิตย์แล้วนั้นแม้จะนำแก้วสุริยกานต์ไปเก็บไว้ ไฟที่เป็นผลจากแก้วดังกล่าวก็ยังคงมีอยู่ ฉันใด สระที่ถูกลบไปในเพราะสระหลังก็ไม่อาจกลับมาเป็นปกติได้เอง ฉันนั้น ท่านจึงตั้งสูตรนี้เพื่อให้สระที่ถูกลบไปกลับมาเหมือนเดิม ตามนัยนี้กฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์สันสกฤตซึ่งมีรูปเป็นบาลีว่า นิมิตฺตาภาเว เนมิตฺติกสฺสาปฺยภาโว (เมื่อไม่มีนิมิต แม้ผลที่เกิดจากนิมิตก็ไม่มี) จึงไม่แน่นอน กฎข้างต้นนี้ปรากฏในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๙) แต่ไม่พบในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ คาดว่าคงมาจากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์สันสกฤต

โมคคัลลานไวยากรณ์ประสงค์เอามหีรุหนัย จึงไม่มีวิธีทำปกติรูปเดิมในสมาส แต่พระกัจจายนะประสงค์เอาสูริยกันตนัย จึงตั้งสูตรนี้ขึ้นมาเพื่อให้สระที่ถูกลบไปกลับมาเหมือนเดิม การกระทำเช่นนี้แม้จะไม่มีประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งเพิ่มขึ้นจากเดิม แต่ก็จัดเป็นปัชชุนนคติกนัย คือ นัยที่เหมือนฝนตก กล่าวคือ โดยทั่วไปฝนมักตกได้ทุกที่ทั้งบนบกและในน้ำ ฉันใด วิธีประกอบรูปศัพท์ในไวยากรณ์ก็อาจมีได้หลายนัยโดยซ้ำกับวิธีที่กล่าวไว้แล้ว ฉันนั้น คัมภีร์สัททสารัตถชาลินีกล่าวถึงมหีรุหนัยว่า

มหีรุโห ตรุ วุตฺโต ตสฺมึ อสติ โน ภเว
ฉายา โลกมฺหิ ปกติ วิภตฺติมฺหาสติ ตถา.[๒๙]

"ต้นไม้เรียกว่า มหีรุหะ (สิ่งที่งอกขึ้นบนดิน) เมื่อไม่มีต้นไม้นั้น เงาไม้ก็ไม่มีในโลก ฉันใด เมื่อไม่มีวิภัตติ [คือ วิภัตติถูกลบไป] ความเป็นปกติก็มีได้ ฉันนั้น"]

สกตฺถวิรเหนิธ สมาสสฺส จ ลิงฺคภาวาภาวา วิภตฺตุปฺปตฺติยมสมฺปตฺตายํ นามพฺย-ปเทสาติเทสมาห.

เมื่อการกระจายวิภัตติยังมิได้กระทำ เพราะปราศจากความหมายของตนเอง และเพราะไม่มีความเป็นนามศัพท์ของสมาส ท่านจึงกล่าวการตั้งชื่อนามไว้ในที่นี้

[คำว่า สกตฺถวิรเหนิธ ตัดบทเป็น สก + อตฺถวิรเหน + อิธ

ข้อความว่า "เพราะปราศจากความหมายของตนเอง" หมายความว่า ตามธรรมดาบท ๒ บทแยกกันอยู่ แต่ละบทก็แสดงความหมายของศัพท์นั้นๆ เช่น รญฺโญ ปุริโส คำว่า รญฺโญ หมายถึงพระราชา คำว่า ปุริส หมายถึงบุรุษ รวมความ รญฺโญ ปุริโส หมายถึงบุคคล ๒ คนซึ่งมีความสัมพันธ์กันตามวิภัตติ แต่เมื่อนำมารวมกันเข้าเป็นบทสมาสแล้ว ความหมายของ รญฺโญ คือ พระราชา ก็หายไป คำว่า ราชปุริส หมายถึง บุรุษ เพียงคนเดียวมิได้หมายถึงพระราชาด้วย ท่านจึงว่าเพราะบทสมาสปราศจากความหมายของตนเอง (ศัพท์ที่ประกอบกันปราศจากความหมายของตนเอง)

ข้อความว่า "เพราะไม่มีความเป็นนามศัพท์ของสมาส" หมายความว่า เมื่อลบวิภัตติรวมศัพท์เข้าด้วยกันเป็นสมาสแล้ว ความเป็นนามก็หายไป เหลือแต่บทสมาส แล้วจะกระจายวิภัตติด้วยวิธีการอย่างไร เพื่อแก้ปัญหานี้ ท่านจึงแสดงสูตรนี้ไว้นั่นเอง]

---

๓๓๔. ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ.

ตัทธิต สมาส กิตก์ และบทอื่นๆ อันมีบทที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้นเป็นที่สุด พึงทราบเหมือนนาม

ตทฺธิตสมาสกิตกา จ อ.ตัทธิต สมาส และกิตก์ ท. ด้วย *อตเวตุนาทีสุ* อันมีบทที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้นเป็นที่สุด *ทฏฺจพฺพา* อันท่าน พึงกำหนด *นามํ อิว* ราวกะ อ.นามศัพท์ ฯ

[คำว่า นามํวาตเวตุนาทีสุ ตัดบทเป็น นามํ + อิว + อตเวตุน + อาทีสุ

สูตรนี้เป็นอติเทสสูตร ประเภทพยติเทสาติเทสสูตร คือ การชี้แนะด้วยการตั้งชื่อ เช่น การประกอบรูปสมาส ตัทธิต และกิตก์ เมื่อประกอบเสร็จแล้ว ท่านจะตั้งไว้เป็นนามเพื่อนำมากระจายอย่างนาม ที่จริงแล้วการตั้งเป็นนามนี้มีประโยชน์เพื่อให้ลงวิภัตติได้ตามสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์)

คำว่า อตเวตุนาทีสุ ในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๖๐๑) กล่าวว่าเป็นนิมิตตสัตตมี แปลว่า "ในเพราะปัจจัยอันมิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น" แต่ความเห็นนี้ไม่ถูกต้อง เพราะไม่มีการตั้งเป็นนามในเพราะปัจจัยที่อยู่ท้าย เนื่องจากตัทธิตประกอบมาจากนาม + ตัทธิตปัจจัย และกิตก์ก็ประกอบมาจากธาตุ + กิตก์ปัจจัย ส่วนสมาสประกอบมาจากบทนามสองบท ดังนั้น ในที่นี้จึงแปลตามนัยของคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (หน้า ๓๓๗-๓๘) ตามมตินี้ถือว่าเป็นวิภัตติวิปัลลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปฐมาวิภัตติ ก็กล่าวเป็นรูปสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมา ดังคำว่า อิทมฺปิ โหติ สีลสฺมึ (แม้ข้อนี้ก็เป็นศีลของบุคคลนั้น) นอกจากนั้น ยังลบ อนฺต ศัพท์ใน อตเวตุนนฺตาทีสุ เป็นรูปว่า อตเวตุนาทีสุ เพื่อย่อคำ

คัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิถือว่า อตเวตุนาทีสุ เป็นบทนิทธารณะ แปลว่า "ในบรรดาบทมีบทที่ไม่มี ตเว, ตุน ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย" คาดว่าท่านผู้แต่งคงจะเขียนตามคัมภีร์อธิบายภาษาสิงหลที่เรียกว่า สันนยะ เพราะคัมภีร์นี้อธิบายความโดยแปลมาจากฉบับสิงหลเป็นส่วนใหญ่ แม้คัมภีร์กัจจายน-สุตตัตถะ (สูตร ๔๖๕) ก็กล่าวว่าให้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะโดยเป็นวิเสสนะของ สทฺเทสุ ตามมตินี้แปลว่า "ในบรรดาศัพท์มีศัพท์ที่ไม่มี ตเว, ตุน ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย" อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเห็นตามมติแรก เพราะคำว่า อตเวตุนาทีสุ เกี่ยวกับบทกิตก์อย่างเดียว ไม่เกี่ยวกับตัทธิตและสมาส จึงไม่ควรเป็นนิทธารณะในเรื่องนี้

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิฎีกาแสดงรูปวิเคราะห์ อตเวตุนาทิ โดยระบุถึงปัจจัยว่า ตเว จ ตุน จ อาทิ เยสนฺเต ตถา วุตฺตา. ตปฺปฏิปกฺเขเปน อตเวตุนาทโย (ตเว และ ตุน เป็นหนต้นของปัจจัยเหล่านั้น ปัจจัยเหล่านั้นจึงกล่าวไว้เหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า มีปัจจัยที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น โดยการปฏิเสธ ตเว และ ตุน เป็นต้น) ตามนัยนี้จัดเป็นเอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วนแต่มุ่งให้หมายถึงกลุ่ม ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงปัจจัยที่เป็นบางส่วน แต่เจตนาหมายถึงบทนามที่ลงปัจจัยแล้วซึ่งเป็นกลุ่ม ดังปทรูปสิทธิปกรณ์อธิบายไว้ในวุตติว่า ตเว-ตุน-ตฺวาน-ตฺวาทิปฺปจฺจยนฺเต (ยกเว้นบทที่มี ตเว ปัจจัย, ตุน ปัจจัย, ตฺวาน ปัจจัย และ ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด) เหมือนคำว่า ภตฺตํ ภุญฺชติ (บริโภคข้าว) ที่หมายรวมถึงกับข้าวอีกด้วย ถ้าคำนี้แปลเป็นวิเสสนะตามนัยแรก ก็แปลสูตรนี้ว่า "ตัทธิต สมาส กิตก์ และบทอื่นๆ อันมีปัจจัยที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น พึงทราบเหมือนนาม" ถ้าแปลเป็นนิทธารณะตามนัยที่สอง ก็แปลสูตรนี้ว่า "ในบรรดาปัจจัยอันมีปัจจัยที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น ตัทธิต สมาส กิตก์ และบทอื่นๆ พึงทราบเหมือนนาม"

อนึ่ง สูตรนี้ไม่มีกิริยาคุมพากย์ ในวุตติจึงให้เพิ่มคำว่า ทฏฺฐพฺพา เข้ามาคุมพากย์ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมตฺถิ.[๓๐]

"โดยแท้จริงแล้ว พากย์ที่ปราศจากกิริยาย่อมไม่มี"]

ตทฺธิตนฺตา กิตนฺตา สมาสา จ นามมิว ทฏฺฐพฺพา ตเว-ตุน-ตฺวาน-ตฺวาทิปฺปจฺจยนฺเต วชฺเชตฺวา.

บทที่มีตัทธิตปัจจัยเป็นที่สุด, บทที่มีกิตก์ปัจจัยเป็นที่สุด และสมาส ยกเว้นบทที่มี ตเว ปัจจัย, ตุน ปัจจัย, ตฺวาน ปัจจัย และ ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด พึงทราบเหมือนนาม

[ในคำว่า อตเวตุนาทีสุ ศัพท์ว่า น แสดงการปฏิเสธกิตก์ปัจจัยคือ ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้น โดยท่านให้ยกเว้นปัจจัยเหล่านั้น ในวุตติจึงอธิบายว่า ตเว-ตุน-ตฺวาน-ตฺวาทิปฺปจฺจยนฺเต วชฺเชตฺวา (ยกเว้นบทที่มี ตเว ปัจจัย, ตุน ปัจจัย, ตฺวาน ปัจจัย และ ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด) ที่จริงแล้ว คำว่า วชฺเชตฺวา (ยกเว้น) เป็นคำแสดงความหมายของ น นิบาตในคำนี้ว่าเป็นไปในอรรถว่า อื่น (อญฺญตฺถ) ดังคำว่า อพฺยากตา ธมฺมา (ธรรมที่มิได้ตรัสไว้[โดยความเป็นกุศลและอกุศล]) คือ ธรรมที่นอกจากกุศลและอกุศลนั่นเอง

เหตุที่ยกเว้นปัจจัยเหล่านี้ก็เพราะว่าบทที่ลงปัจจัยดังกล่าวสำเร็จเป็นอัพยยศัพท์ที่นับเข้าในนิบาตที่อยู่ในบททั้ง ๔ คือ นาม อาขยาต อุปสรรค และนิบาต และท่านอนุญาตให้ลงวิภัตติท้ายนิบาตได้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย ดังนั้นจึงไม่จำเป็นต้องตั้งบทที่ลงปัจจัยเหล่านี้เป็นนามอีกครั้งหนึ่ง ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

เอเตน เตสํ ตเวตุนาทิปจฺจยนฺตานํ นิปาตมตฺตํ ทสฺสิตํ โหติ.[๓๑]

“ท่านแสดงความเป็นนิบาตเท่านั้นของบทที่มี ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุดเหล่านั้นด้วยคำว่า อตเวตุนาทีสุ (ปัจจัยที่ไม่ใช่ ตเว, ตุน ปัจจัยเป็นต้น)”

อาทิ ศัพท์ใน อตเวตุนาทีสุ หมายถึง ตฺวาน, ตฺวา และ ตุํ ปัจจัย อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แสดงความเห็นว่า ควรแต่งบาลีว่า ตวาทิ-ตุนาทิปฺปจฺจยนฺเต วชฺเชตฺวา (ยกเว้นบทที่มี ตเว ปัจจัยเป็นต้น และบทที่มี ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด) โดย อาทิ ศัพท์ใน ตวาทิ (ตเว + อาทิ) หมายถึง ตุํ ปัจจัย และ อาทิ ศัพท์ใน ตุนาทิ (ตุน + อาทิ) หมายถึง ตฺวาน ปัจจัย และ ตฺวา ปัจจัย เพราะ ตเว, ตุํ เป็นปัจจัยคนละกลุ่มกับ ตุน ปัจจัยเป็นต้น

เหตุที่ตั้งสมาสเป็นนาม ก็เพราะว่าสมาสปราศจากความหมายของตนเอง และเพราะไม่มีความเป็นนามศัพท์ของสมาส ดังที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อน ส่วนบทกิตก์และตัทธิตนั้นแสดงกิริยาเป็นหลักในรูปวิเคราะห์ว่า กุมฺภํ กโรติ (ย่อมกระทำหม้อ), นาวาย ตรติ (ย่อมข้ามด้วยเรือ) เมื่อลงปัจจัยแล้วสำเร็จเป็นรูปว่า กุมฺภการ (ผู้กระทำหม้อ), นาวิก (ผู้ข้ามด้วยเรือ) กิตก์ปัจจัยและตัทธิตปัจจัยแสดงถึงสาธนะมีกัตตาและกรรมเป็นต้นเป็นหลัก มิได้กล่าวถึงทัพพะ คือ บุคคลสิ่งของที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหมดรวมไปถึงสภาวธรรมคือรูปธรรมและนามธรรม ดังนั้น จึงต้องตั้งเป็นนามอีกครั้งหนึ่งเพื่อให้เป็นนามอันจะส่งผลให้ลงวิภัตตินามสำเร็จรูปเป็น กุมฺภกาโร, นาวิโก ต่อไป]

จคฺคหณํ กิจฺจปฺปจฺจย-อา-อี-อินีอิตฺถิปฺปจฺจยนฺตาทิสฺสปิ นามพฺยปเทสตฺถํ.

จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อตั้งชื่อบทที่มี กิจฺจ ปัจจัย และอิตถีปัจจัยคือ อา อี อินี เป็นที่สุดเป็นต้น เป็นนาม

[ในสูตรนี้ท่านแสดงการตั้งชื่อของบทที่ลงกิตก์ปัจจัยไว้ แล้วรวบรวมบทที่ลง กิจฺจ ปัจจัยพร้อมทั้งบทที่ลงอิตถีปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ซึ่งทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตร]

อิธ สมาสคฺคหณํ อตฺถวตํ สมุทายานํ นามพฺยปเทโส สมาสสฺเสวาติ นิยมตฺถนฺติ อปเร.

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า "ศัพท์ว่า สมาส ในสูตรนี้มีประโยชน์เพื่อกำหนดว่า การตั้งหมู่บทที่มีความหมายเป็นนาม ย่อมมีแก่สมาสเท่านั้น"

[คำว่า สมาสสฺเสวาติ ตัดบทเป็น สมาสสฺส + เอว + อิติ

ในประโยคนำของสูตรนี้ ท่านกล่าวสาเหตุในการตั้งบทสมาสเป็นนามว่า เพราะสมาสปราศจากเนื้อความของตนและไม่มีความเป็นนามศัพท์ แต่ประโยคนี้กล่าวอีกมติหนึ่งว่า สมาสเป็นหมู่บทที่ประชุมกัน จึงไม่จำเป็นต้องตั้งชื่อนามก็สามารถลงวิภัตติได้ แต่การตั้งชื่อสมาสเป็นนามนี้มีประโยชน์เพื่อกำหนดแน่นอนว่า สมาสเป็นหมู่บทที่มีความหมาย ส่วนบทที่ประกอบกันเป็นวลีทีละบทซึ่งอยู่ในรูปวิเคราะห์ ไม่จัดเป็นสมาส ดังมีกฎทั่วไปว่า

สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย วา โหติ อตฺถนฺตรวิญฺญาปนาย วา.[๓๒]

"เมื่อความสำเร็จมีอยู่ การปรารภอีกย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อแสดงอรรถอื่น"

สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย วา โหติ ญาปกาย วา.[๓๓]

"เมื่อความสำเร็จมีอยู่ การปรารภอีกย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อแสดง[อรรถอื่น]"

กฎข้างต้นอาศัยข้อความจากคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขะ (ข้อ ๓๐) ว่า สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย สฺยาตฺ ตามนัยนี้ควรเปลี่ยนเป็นบาลีว่า สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย สิยา (เมื่อความสำเร็จมีอยู่ การปรารภอีกพึงมีเพื่อความแน่นอน)

อนึ่ง ข้อความตามนัยหลังนี้เป็นการแสดงความเห็นของอาจารย์ท่านอื่น โดยยอมรับว่าถูกต้องเช่นเดียวกัน ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า ตมฺปิ ยุตฺตเมว (แม้มตินั้นก็สมควรโดยแท้) มติข้างต้นพบในคัมภีร์กาศิกาอันเป็นคำอธิบายของคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๔๖) ดังข้อความกล่าวว่า

อตฺถวตํ สมุทายานํ สมาสคฺคหณํ นิยมตฺถํ. กิตโก, การโก, ทารโก, กตฺตา, ทตฺตา, ตทฺธิโต, โอปคโว, กาปฏโว, สมาโส, ราชปุริโส, พฺราหฺมณกมฺพโล. สมาสคฺคหณสฺส นิยมตฺถตฺตา วากฺยสฺส อตฺถวโต สญฺญา น ภวติ.[๓๔]

"ศัพท์ว่า สมาส มีประโยชน์เพื่อกำหนดหมู่บทที่มีความหมาย[เป็นนาม] เช่น กิตโก (กิตก์),

การโก (ผู้ทำ), ทารโก (เด็ก), กตฺตา (ผู้ทำ), ทตฺตา (ผู้ให้), ตทฺธิโต (ตัทธิต), โอปคโว (บุตรของอุปคุ), กาปฏโว (บุตรของกปฏุ), สมาโส (สมาส), ราชปุริโส (บุรุษของพระราชา), พฺราหฺมณกมฺพโล (ผ้าขนสัตว์ของพราหมณ์) ชื่อ[ว่านาม]ย่อมไม่มีแก่วากยะที่มีความหมาย[ในรูปวิเคราะห์] เพราะศัพท์ว่า สมาส มีประโยชน์เพื่อกำหนดแน่นอน

อนึ่ง ในคัมภีร์มหาภาษยะและพาลมโนรมาได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

อตฺถวตํ สมุทายานํ สมาสคหณํ นิยมตฺถํ. อตฺถวตํ สมุทายานํ สมาสคหณํ นิยมตฺถํ ภวิสฺสติ. สมาโส เอวตฺถวตํ สมุทายานํ ปาฏิปทิกสญฺโญ ภวติ นาญฺโญ อิติ.[๓๕]

“ศัพท์ว่า สมาส มีประโยชน์เพื่อกำหนดหมู่บทที่มีความหมาย[เป็นนาม] ศัพท์ว่า สมาส จักมีประโยชน์เพื่อกำหนดหมู่บทที่มีความหมาย[เป็นนาม] คือ สมาสเท่านั้นมีชื่อว่า ปาฏิปทิกะของหมู่บทที่มีความหมาย[เป็นนาม] มิใช่อย่างอื่น”

อญฺญถา เทวทตฺต ควํ อภฺยาช, สุกฺกํ ทณฺเฑน อิจฺจาทิวากฺยสฺสาปิ ปาฏิปทิกตฺตาปตฺติยํ วิภตฺติโลโป สิยา.[๓๖]

“ถ้าเป็นโดยประการอื่น การลบวิภัตติก็มีได้ในการถึงความเป็นปาฏิปทิกะแม้ของประโยคว่า เทวทตฺต (เทวทัต) ควํ (ซึ่งวัว) อภฺยาช (มาแล้ว) สุกฺกํ (สีขาว) ทณฺเฑน (ด้วยท่อนไม้) เป็นต้น” [คือ หมู่บทข้างต้นไม่มีความหมายสัมพันธ์กัน จึงไม่เป็นปาฏิปทิกะที่ลงวิภัตติแล้วลบวิภัตติได้]

“อพฺยยีภาโว”ติ วตฺตเต.

บทว่า อพฺยยีภาโว (อัพยยีภาวสมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๓๕. โส นปุํสกลิงฺโค.

อัพยยีภาวสมาสนั้นย่อมเป็นนปุงสกลิงค์

โส อพฺยยีภาวสมาโส อ.อัพยยีภาวสมาสนั้น *ทฏฺฐพฺโพ* อันท่าน พึงกำหนด *นปุํสกลิงฺโค* ว่ามีลิงค์อันเป็นนปุงสกลิงค์ ฯ

โส อพฺยยีภาวสมาโส นปุํสกลิงฺโคว ทฏฺฐพฺโพติ นปุํสกลิงฺคตฺตํ.

อัพยยีภาวสมาสนั้นพึงทราบว่ามีลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน ความเป็นนปุงสกลิงค์[ของอัพยยีภาวสมาส]ย่อมมีด้วยสูตรนี้

[สูตรนี้แสดงการตั้งอัพยยีภาวสมาสเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะสมาสประเภทนี้มีอัพยยศัพท์เป็นประธาน ท่านจึงตั้งสูตรนี้ขึ้นเพื่อกำหนดให้เป็นนปุงสกลิงค์ โดยไม่เป็นอลิงค์เหมือนอัพยยศัพท์ที่อยู่ข้างหน้า ดังนั้น บทว่า อุปนคร เป็นต้นจึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์อย่างเดียว ดังคำอธิบายในคัมภีร์กาตันตระว่า

อพฺยยปุพฺพกตฺตา อลิงฺคตา เอว ปตฺตาติ วจนํ.[๓๗]

“ความเป็นอลิงค์มาถึงแล้ว เพราะความมีอัพยยศัพท์เป็นประธาน ท่านจึงกล่าวสูตรนี้[เพื่อห้ามความเป็นอลิงค์]”

แม้คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

น จายํ การิยาติเทโส. อพฺยยีภาวสฺส หิ ปุพฺพปทตฺถปฺปธานตฺตา อลิงฺคตฺเต สมฺปตฺเต โส นปุํสกลิงฺโคติ นปุํสกลิงฺคตฺตํ วิธียเต.[๓๘]

“อนึ่ง สูตรนี้มิใช่การิยาติเทสสูตร โดยแท้จริงแล้ว เมื่อความเป็นอลิงค์มาปรากฏแล้วเพราะอัพยยีภาวสมาสมีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน พระกัจจายนเถระจึงกระทำความเป็นนปุงสกลิงค์ด้วยสูตรว่า โส นปุํสกลิงฺโค”

ความจริงแล้วนปุงสกลิงค์เป็นลิงค์สามัญทั่วไป ไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตจึงบัญญัติให้

ตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ ดังคำว่า เอกญฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งและสิบ) จะเห็นได้ว่าคำว่า เอกํ แม้จะมิได้ระบุว่าคืออะไร ก็ประกอบใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ดังกล่าวได้ แม้บทกิริยาวิเสสนะ สมาหารทิคุสมาส และสมาหารทวันทสมาสก็ประกอบเป็นนปุงสกลิงค์ด้วยเหตุที่เป็นลิงค์สามัญทั่วไปนั่นเอง

คำว่า ลิงฺค เป็นนปุงสกลิงค์ รูปว่า นปุํสกลิงฺโค จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า นปุํสกํ ลิงฺคํ เอตสฺสาติ นปุํสกลิงฺโค (นปุงสกลิงคะ คือ มีลิงค์อันเป็นนปุงสกลิงค์) อย่างไรก็ตาม ต้นฉบับคัมภีร์กาตันตระมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ในปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๗๓ ว่า ส นปุํสกลิงฺคํ สฺยาตฺ (อัพยยี-ภาวสมาสนั้นพึงเป็นนปุงสกลิงค์)]

เอตฺถ หิ สติปิ ลิงฺคาติเทเส "อธิปญฺญนฺ"ติอาทีสุ "อธิญาณนฺ"ติอาทิ รูปปฺปสงฺโค น โหติ สทฺทนฺตรตฺตา.

อนึ่ง เมื่อมีการแสดงลิงค์ในสูตรนี้ การนับเข้าในรูปเป็นต้นว่า อธิญาณํ (คำพูดเกี่ยวกับปัญญา) ในรูปเป็นต้นว่า อธิปญฺญํ (คำพูดเกี่ยวกับปัญญา) ย่อมไม่มี เพราะเป็นคนละศัพท์กัน

[สูตรนี้กำหนดความเป็นนปุงสกลิงค์ จึงจัดเป็นวิธยังคปริภาสาสูตร คือ ปริภาสาสูตรที่มีวิธีเป็นองค์ หมายถึง แสดงวิธีการประกอบรูปศัพท์อัพยยีภาวสมาสเป็นนปุงสกลิงค์ เหมือนสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์) ความเห็นนี้พบในคัมภีร์กัจจานัตถทีปนี ส่วนปทรูปสิทธิคัณฐิกล่าวว่าเป็นรูปาติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะรูป แม้จะไม่มีอุปมาโชตกศัพท์เหมือนอติเทสสูตรอื่น ก็จัดเป็นอติเทสสูตร เพราะสุตตาติเทสสูตร (สูตรชี้แนะสูตร) และรูปาติเทสสูตรมักไม่มีอุปมาโชตกศัพท์

ข้อความว่า เอตฺถ หิ สติปิ ลิงฺคาติเทเส นี้เป็นการค้านมติของนยาสะ กล่าวคือ คัมภีร์นยาสะเห็นว่าสูตรนี้เป็นการิยาติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะวิธีที่พึงกระทำ ไม่ใช่วิธิสูตรที่บังคับให้กระทำ เพราะชี้แนะให้ทำวิธีมีการรัสสะเป็นต้นที่เกี่ยวกับรูปนปุงสกลิงค์ที่ทำด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก (สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ) เป็นต้น เหมือนสูตรว่า เสเสสุ นฺตุว (นฺต ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น พึงทราบเหมือน นฺตุ ในเพราะวิภัตติและปัจจัยที่เหลือ) สูตรดังกล่าวมิได้แสดงการแปลง นฺต เป็น นฺตุ โดยตรง แต่ชี้แนะว่าให้ทำวิธีใน นฺต เหมือน นฺตุ ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า นฺตุสฺส นฺโต เป็นต้น

คัมภีร์นยาสะยังเห็นว่า สูตรนี้ไม่ใช่ลิงคาติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะลิงค์ ถ้าเป็น อธิปญฺญา แล้ว สูตรนี้บังคับให้เป็นนปุงสกลิงค์ ท่านว่าต้องเปลี่ยนมาเป็น อธิญาณํ เพราะ ปญฺญา ศัพท์ ปรากฏรูปที่เป็น อา การันต์เท่านั้น แต่ท่านอาจารย์พระพุทธัปปิยะกล่าวว่า บททั้งสองเป็นคนละศัพท์กัน คนละเรื่องกัน อธิปญฺญา รูปเดิมของ ปญฺญา เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อมีสูตรนี้บังคับ ก็เปลี่ยนเป็น อธิปญฺญํ เท่านั้นเอง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺญํ อธิกิจฺจ ปวตฺตตีติ อธิปญฺญํ (คำพูดเกี่ยวกับปัญญา) แม้คำว่า อธิญาณํ ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า ญาณํ อธิกิจฺจ ปวตฺตตีติ อธิญาณํ (คำพูดเกี่ยวกับปัญญา)]

“ติปญฺญนฺ”ติอาทีสุ วิยาติ ทฏฺฐพฺพํ.

พึงกำหนดว่าเหมือนในอุทาหรณ์ว่า ติปญฺญํ (ปัญญา ๓ อย่าง)

[ท่านยกตัวอย่างของทิคุสมาสมาเปรียบไว้ในเรื่องนี้ว่า คำว่า ติปญฺญํ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ติสฺโส ปญฺญา ติปญฺญํ. โดยตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ด้วยสูตรว่า ทิคุสฺเสกตฺตํ (ทิคุสมาสย่อมเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์) รูปดังกล่าวไม่เปลี่ยนรูปเป็น ติญาณํ เพราะเป็นคนละศัพท์กัน ฉันใด รูปว่า อธิปญฺญา ก็ไม่เปลี่ยนเป็น อธิญาณํ ฉันนั้น]

น จายํ อติเทโส สุตฺเต อติเทสลิงฺคสฺส อิวสทฺทสฺส อทสฺสนโต.

สูตรนี้มิได้เป็นอติเทสสูตร เพราะมิได้แสดง อิว ศัพท์ซึ่งเป็นเครื่องหมายของอติเทสสูตรไว้ในสูตร

[ธรรมดาว่าการจะรู้ว่าเป็นอติเทสสูตร ก็ได้โดยการสังเกตว่ามี อิว ศัพท์อยู่หรือไม่ ถ้ามีก็เป็นอติเทสสูตร แต่ในสูตรนี้ไม่มี อิว ศัพท์ จึงไม่ใช่การิยาติเทสสูตรตามมติของคัมภีร์นยาสะ]

ปุเร วิย สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

การลงวิภัตติมี สิ เป็นต้นพึงทราบเหมือนในสูตรที่ผ่านมา [คือ เหมือนกับการประกอบรูปศัพท์ในนามกัณฑ์นั่นเอง]

[แม้สูตรนี้จะไม่มี วา ศัพท์หรือ กฺวจิ ศัพท์โดยตรงหรือติดตามมาจากสูตรอื่น แต่อัพยยีภาวสมาสก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ไม่แน่นอน ดังอุทาหรณ์ว่า ยถาปริสํ, ยถาปริสาย (ด้วย

บริษัทใดๆ), ยถาสมาทิฏฺจาย อกรณปจฺจยา วุตฺตํ (กล่าวไว้เพราะเหตุคือการไม่สร้างกุฎิตามที่สงฆ์แสดงไว้), ยถาปฏิญฺญาย อาปตฺตึ โรเปตฺวา (ยกอาบัติขึ้นตามที่ปฏิญญาไว้) ดังนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๙) จึงกล่าวว่า

วา กฺวจิ พหุลาธิการา.[๓๙]

“วิธีนี้ย่อมมีได้บ้างในบางที่ เพราะ พหุล ศัพท์ติดตามมา”]

“กฺวจี”ติ วตฺตเต.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๓๖. อํ วิภตฺตีนมการนฺตา อพฺยยีภาวา.

แปลงวิภัตติทั้งหลายท้ายอัพยยีภาวสมาสซึ่งมี อ อักษรเป็นที่สุดเป็น อํ ในบางแห่ง

อํ อ. อํ อาเทศ *วิภตฺตีนํ* ของวิภัตติ ท. *ปราสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *อพฺยยีภาวา* จาก อัพยยีภาวสมาส *อการนฺตา* อันมี อ อักษรเป็นที่สุด *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[คำว่า วิภตฺตีนมการนฺตา ตัดบทเป็น วิภตฺตีนํ + อการ + อนฺตา]

ตสฺมา อการนฺตา อพฺยยีภาวา ปราสํ วิภตฺตีนํ กฺวจิ อํ โหติ.

แปลงวิภัตติทั้งหลายที่อยู่ท้ายอัพยยีภาวสมาสซึ่งลงท้ายด้วย อ อักษรนั้นเป็น อํ ในบางแห่ง

เสสํ เนยฺยํ.

วิธีการที่เหลือพึงทราบเหมือนที่กล่าวมาแล้ว

[วิธีการที่เหลือคือการลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น แล้วนำมาประกอบกันด้วยสูตร นเย ปรํ ยุตฺเต วิธีการเหล่านี้กล่าวไว้แล้วในนาม]

อุปสัคคปุพพกอัพยยีภาวสมาส

ตํ อุปนครํ. นครสฺส สมีปํ ติฏฺฐตีติ อตฺโถ. ตานิ อุปนครํ, อาลปเนเปวํ. ตํ อุปนครํ ปสฺส, ตานิ อุปนครํ.

[ปฐมา] ตํ อุปนครํ ความหมายคือ “สถานที่ตั้งอยู่ใกล้พระนคร” - ตานิ อุปนครํ แม้ในอาลปนวิภัตติ (ปฐมาวิภัตติในอรรถอาลปนะ) ก็อย่างเดียวกันนี้

[ทุติยา] ตํ อุปนครํ ปสฺส (จงดูสถานที่ใกล้พระนครนั้น) - ตานิ อุปนครํ

น ปญฺจมฺยา'ย'มํภาโว กฺวจีติ อธิการโต
ตติยาสตฺตมีฉฏฺฐี- นนฺตุ โหติ วิกปฺปโต.

"การแปลงปัญจมีวิภัตติเป็น อํ นี้ย่อมไม่มี แต่การแปลงตติยา-วิภัตติ สัตตมีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติเป็น อํ ย่อมมีได้โดยความไม่แน่นอน เพราะการตามมาของบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)"

[กฺวจิ ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต (ลง อ และ ก ปัจจัยท้ายนามอันเป็นที่สุดของสมาสในบางแห่ง) ทำหน้าที่ห้ามการแปลงวิภัตติเป็น อํ ในบางที่ จำแนกเป็น :-

- การห้ามแน่นอน คือ ไม่มีการแปลงปัญจมีวิภัตติเป็น อํ
- การห้ามไม่แน่นอน คือ มีการแปลงตติยาวิภัตติ สัตตมีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติเป็น อํ ไม่แน่นอน

ส่วนวิภัตติที่มิได้ห้ามไว้ คือ ปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ และจตุตถีวิภัตติ แต่รูปที่ลงปฐมา-วิภัตติก็ไม่แปลงเป็น อํ แน่นอน เช่น อชฺฌตฺตา ธมฺมา (ธรรมภายใน), พหิทฺธา ธมฺมา (ธรรมภายนอก) ที่แปลง โย วิภัตติเป็น อา ตามปกติ ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๓๘) ว่า

อชฺฌตฺตา ธมฺมา, พหิทฺธา ธมฺมาติ ปาโฐ อตฺถิ. ตสฺมา ปฐมาทีนมฺปิ วิกปฺโป ภวตีติ.[๔๐]

"ปาฐะว่า อชฺฌตฺตา ธมฺมา, พหิทฺธา ธมฺมา มีอยู่ ดังนั้น จึงมีความไม่แน่นอนแม้แห่งปฐมาวิภัตติเป็นต้น"

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๘๑) กล่าวว่า กฺวจิ ศัพท์ทำหน้าที่ววัตถิต-วิภาสาเหมือน วา ศัพท์ โดยจำแนกเป็นนิจจวิธิ อนิจจวิธิ และอสันตวิธิ แต่ความจริงก็คืออรรถของ กฺวจิ ศัพท์นั่นเอง

การปฏิเสธปัญจมีวิภัตติตามที่กล่าวไว้ข้างต้นนี้ ท่านกล่าวตามคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๘๓) ว่า นาพฺยยีภาวา อโต อํ ตฺวปญฺจมิยา (ไม่ลบวิภัตติท้ายอัพยยีภาวสมาส อ การันต์ แต่แปลงเป็น อํ โดยไม่ใช่ปัญจมีวิภัตติ) [มีรูปสันสกฤตว่า นาวฺยยีภาวาทโตมฺตฺวปญฺจมฺยาะ] และกาตันตระ (สูตร ๗๓๓) ว่า อพฺยยีภาวา อการนฺตา วิภตฺตีน'ม'มปญฺจมฺยา (แปลงวิภัตติที่ไม่ใช่ปัญจมีวิภัตติท้ายอัพยยีภาวสมาส อ การันต์ เป็น อมฺ) [มีรูปสันสกฤตว่า อวฺยยีภาวาทการานฺตาตฺ วิภกฺตีนามมปญฺจมฺยาะ] แต่ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๒๘๓) มีอุทาหรณ์ว่า อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา

อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติ (ภิกษุใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายใน), พหิ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติ (ภิกษุใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายนอก) ดังนั้น จึงมีการแปลงปัญจมีวิภัตติเป็น อํ ได้บ้าง ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๓๘) กล่าวว่า

อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาตีติ ปาโฐ อตฺถิ, ตสฺมา ปญฺจมิยา อํภาววชฺชนํ อปฺปกตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ.[๔๑]

"มีปาฐะว่า อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติ (ภิกษุใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายใน), พหิ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติ (ภิกษุใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายนอก) ดังนั้นพึงทราบว่า การเว้นความเป็น อํ แห่งปัญจมีวิภัตติย่อมมีได้ เพราะเป็นส่วนน้อย"

เรื่องการแปลงวิภัตติท้าย อ การันต์ อัพยยีภาวสมาสเป็น อํ นี้ พบในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๓๓) ว่า อการนฺตาพฺยยีภาวา วิภตฺตีนมํ (แปลงวิภัตติท้าย อ การันต์ อัพยยีภาวสมาสเป็น อํ] แต่ท่านผู้แต่งมิได้อธิบายไว้โดยละเอียด ผู้เชี่ยวชาญบาลีชาวพม่าบางท่านจึงวิจารณ์ว่าผู้แต่งสัททนีติปกรณ์มักตั้งสูตรตามกัจจายนไวยากรณ์ในสุตตมาลา ไม่มีความพิถีพิถันในการตั้งสูตรเหมือนโมคคัลลานไวยากรณ์ ทั้งนี้เพราะท่านรจนาปทมาลาและธาตุมาลามาแล้วจึงรจนาสุตตมาลา ท่านอาจจะเกิดความเหน็ดเหนื่อยกับการรจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดก็เป็นได้ จึงทำให้ความละเอียดถี่ถ้วนลดไปบ้าง เหมือนในขณะที่รจนาปทมาลาและธาตุมาลา]

เตน อุปนครํ กตํ อุปนคเรน วา, เตหิ อุปนครํ อุปนคเรหิ วา, ตสฺส อุปนครํ เทหิ เตสํ อุปนครํ, อุปนครา อานย อุปนครมฺหา อุปนครสฺมา อุปนคเรหิ, อุปนครํ สนฺตกํ อุปนครสฺส วา เตสํ อุปนครํ อุปนครานํ วา, อุปนครํ นิเธหิ อุปนครมฺหิ อุปนครสฺมึ อุปนครํ อุปนคเรสุ วา.

[ตติยา] เตน อุปนครํ กตํ หรือว่า อุปนคเรน (อันสถานที่ใกล้พระนครนั้นกระทำแล้ว) - เตหิ อุปนครํ หรือว่า อุปนคเรหิ

[จตุตถี] ตสฺส อุปนครํ เทหิ (จงให้แก่สถานที่ใกล้พระนครนั้น) - เตสํ อุปนครํ

[ปัญจมี] อุปนครา อานย อุปนครมฺหา อุปนครสฺมา (จงนำมาจากสถานที่ใกล้พระนครนั้น) - อุปนคเรหิ

[ฉัฏฐี] อุปนครํ สนฺตกํ หรือว่า อุปนครสฺส (ทรัพย์ของสถานที่ใกล้พระนคร) - เตสํ อุปนครํ หรือว่า อุปนครานํ

[สัตตมี] อุปนครํ นิเธหิ อุปนครมฺหิ อุปนครสฺมึ (ขอท่านจงฝังไว้ในสถานที่ใกล้พระนคร) - อุปนครํ หรือว่า อุปนคเรสุ

การประกอบรูปศัพท์ อุปนครํ

ศัพท์เดิมเป็น อุป ศัพท์ และ นคร ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อุป อุปสรรคด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย นคร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น อุป นครสฺส

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นครสฺส สมีปํ (สถานที่ใกล้พระนคร) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นอัพยยีภาวสมาสด้วยสูตรว่า “อุปสคฺค ฯเปฯ อพฺยยีภาโว”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย นครสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย อุปนคร ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ตั้ง อุปนคร ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ให้อัพยยีภาวสมาสเป็นนปุงสกลิงค์ด้วยสูตรว่า “โส นปุํสกลิงฺโค”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อุปนคร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อํ วิภตฺตีนมการนฺตา อพฺยยีภาวา”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อุปนครํ

เอวํ อุปกุมฺภํ.

อุทาหรณ์ว่า

อุปกุมฺภํ (สถานที่ใกล้หม้อ) = กุมฺภสฺส สมีปํ อุปกุมฺภํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

อภาเว- ทรถานํ อภาโว นิทฺทรถํ, นิมฺมสกํ.

ในอรรถว่า ไม่มี เช่น

ความไม่มีแห่งความเร่าร้อน ชื่อว่า นิททรถะ

นิมฺมสกํ (ความปราศจากยุง) = มสกานํ อภาโว นิมฺมสกํ.

[คำว่า มสกา และ มกสา เป็นคำไวพจน์กัน จึงอาจมีรูปว่า นิมฺมกสํ ก็ได้ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๕๔) กล่าวว่าอาจสลับ มสกา เป็น มกสา ได้ ดังอุทาหรณ์ว่า

- ปริยุทาหาสิ, ปยิรุทาหาสิ (แสดงแล้ว)
- อริยสฺส, อยิรสฺส (พระอริยะ)
- กริยา, กยิรา (พึงกระทำ)
- พหฺวาพาโธ, พวฺหาพาโธ (ผู้มีอาพาธหนัก)
- น อภิเนยฺย, อนภิเนยฺย (ไม่พึงนำไป)]

ปจฺฉาอตฺเถ- รถสฺส ปจฺฉา อนุรถํ, อนุวาตํ.

ในอรรถว่า เบื้องหลัง เช่น

เบื้องหลังแห่งรถ ชื่อว่า อนุรถะ (ตามหลังรถ)

อนุวาตํ (เบื้องหลังลม) = วาตสฺส ปจฺฉา อนุวาตํ.

[อนุรถํ คือ ฝุ่นละอองที่เกิดขึ้นเมื่อรถวิ่งแล่นผ่านไป]

โยคฺคตายํ- ยถาสรูปํ, อนุรูปํ. รูปโยคฺคนฺติ อตฺโถ.

ในอรรถว่า สมควร เช่น

ยถาสรูปํ (สมควรแก่สภาพ) = สรูปสฺส โยคฺคํ ยถาสรูปํ.

อนุรูปํ (สมควรแก่สภาพ) = รูปสฺส โยคฺคํ อนุรูปํ.

ความหมายคือ สมควรแก่สภาพ

วิจฺฉายํ- อตฺตานมตฺตานํ ปติ ปจฺจตฺตํ, อทฺธมาสํ อทฺธมาสํ อนุ อนฺวทฺธมาสํ.

ในอรรถว่า การประกอบซ้ำๆ

เฉพาะตนๆ ชื่อว่า ปัจจัตตะ, ทุกๆ กึ่งเดือน ชื่อว่า อันวัทธมาสะ

[คำว่า ปจฺจตฺต สำเร็จรูปมาจาก ปติ ศัพท์ + อตฺต ศัพท์ ลง อํ ทุติยาวิภัตติในการประกอบซ้ำๆ (วิจฉา) ด้วยสูตรว่า กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต เพราะ ปติ ศัพท์เป็นวิจฉาโชตกะ คือ แสดงการประกอบซ้ำๆ แม้ว่าอัพยยีภาวสมาสมักตั้งวิเคราะห์ด้วยบทอื่น แต่ก็มีข้อยกเว้นในบางที่เหมือนในรูปนี้ซึ่งตั้งวิเคราะห์ด้วยบทของตนว่า อตฺตานํ อนึ่ง คำว่า อตฺตานมตฺตานํ เป็นคำซ้ำเพื่อแสดงอรรถวิจฉาให้ปรากฏ มีศัพท์เดิมว่า อตฺต ลง อํ วิภัตติ แปลง อํ เป็น อานํ เมื่อสำเร็จรูปเป็น อตฺตานํ แล้วให้ซ้อน อตฺตานํ เป็น อตฺตานํ อตฺตานํ ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ]

อานุปุพฺพิยํ- เชฏฺฐานํ อนุปุพฺโพ อนุเชฏฺฐํ.

ในอรรถว่า ความเป็นลำดับ เช่น

ลำดับผู้สูงอายุ ชื่อว่า อนุเชฏฐะ

[คำว่า อานุปุพฺพี สำเร็จรูปมาจาก อนุปุพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต + อี อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุปุพฺพสฺส ภาโว อานุปุพฺพี (อานุปุพพี คือ ความเป็นลำดับ) นอกจากนั้นในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๕๔) พบรูปปฐมาวิภัตติว่า อานุปุพฺพิยํ ตามนัยนี้มาจาก อนุปุพฺพ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต ลง อิ อักษรเป็นอาคมด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น ดังคำว่า อาลสิยํ (ความเป็นผู้เกียจคร้าน) มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุปุพฺพสฺส ภาโว อานุปุพฺพิยํ]

ปฏิโลเม- โสตสฺส ปฏิโลมํ ปฏิโสตํ, ปฏิปถํ, ปติวาตํ.

ในอรรถว่า ทวนกลับ เช่น

ทวนกระแส ชื่อว่า ปฏิโสตะ

ปฏิปถะ (ทางที่ย้อนสวนไป, ย้อนทางไป) = ปถสฺส ปฏิโลมํ ปฏิปถํ.

ปติวาตะ (ทวนลม) = วาตสฺส ปฏิโลมํ ปฏิวาตํ.

อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตํ.

ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตนเอง ชื่อว่า อัชฌัตตะ

[คำว่า อชฺฌตฺต มาจาก อธิ ศัพท์ + อตฺต ศัพท์ อุปสรรคคือ อธิ เป็นไปในอรรถว่า อธิกิจฺจปวตฺต (เป็นไปโดยอาศัย) ลง โย แล้วแปลง โย เป็น อํ ด้วยสูตรนี้]

มริยาทาภิวิธีสุ- อา ปาณโกฏิยา อาปาณโกฏิกํ. "กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต"ติ กปฺปจฺจโย, อา กุมาเรหิ ยโส กจฺจายนสฺส อากุมารํ.

ในอรรถว่า ขอบเขต และแผ่คลุม เช่น

ถึงที่สุดแห่งชีวิต (ตลอดชีวิต) ชื่อว่า อาปาณโกฏิกะ, ลง ก ปัจจัยด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต (ลง อ และ ก ปัจจัยท้ายนามอันเป็นที่สุดของสมาสในบางแห่ง)

ชื่อเสียงของพระกัจจายนะแผ่ไปตลอดหมู่เด็กๆ ชื่อว่า อากุมาระ

[ลง ก ปัจจัยท้าย อาปาณโกฏิ ก่อนที่จะตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต (ท่านถือเอานัยหลังที่ให้ลง อ และ ก ปัจจัย)

คำว่า "ชื่อเสียงของพระกัจจายนะแผ่ไปตลอดหมู่เด็กๆ" หมายความว่า เด็กๆ ได้เรียนคัมภีร์กัจจายนะที่พระกัจจายนะแต่งไว้ จึงรู้จักท่านผู้แต่ง ที่จริงแล้วคัมภีร์กัจจายนะนี้คงจะเหมือนคัมภีร์กาตันตระที่ผู้แต่งสูตรและคำอธิบายสูตรเป็นคนละคนกัน กล่าวคือ พระกัจจายนะแต่งสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ในรัชสมัยของพระเจ้าสกมันธาตุในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ หรือในสมัยราชวงศ์ของพระองค์ซึ่งเรืองอำนาจตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ จนถึงพุทธศตรรษที่ ๙ ภายหลังต่อมาพระสังฆนันทีได้แต่งวุตติ และพระพรหมทัตแต่งอุทาหรณ์ของกัจจายนไวยากรณ์ ซึ่งเหมือนกับสูตรของคัมภีร์กาตันตระที่แต่งโดยท่านศรรววรรมันในราวพุทธศตวรรตที่ ๖ ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าสาตวาหนะ ส่วนวุตติและอุทาหรณ์เป็นผลงานของทุรคสิงหะในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔]

สมิทฺธิยํ- ภิกฺขาย สมิทฺธีติ อตฺเถ สมาเส จ นปุํสกลิงฺคตฺเต จ กเต-

ในอรรถว่า บริบูรณ์ เช่น

เมื่อสมาส[ที่เป็นไป]ในอรรถว่า “ความบริบูรณ์แห่งภิกษา” และความเป็นนปุงสกลิงค์[ของสมาสนั้น] ถูกกระทำแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สมาสสฺส, อนฺโต”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สมาสสฺส (ของสมาส) และบทว่า อนฺโต (สระท้าย) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๓๓๗. สโร รสฺโส นปุํสเก.

สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ

สโร อ.สระ *อนฺโต* อันเป็นที่สุด *สมาสสฺส* ของสมาส *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *นปุํสเก* ในนปุงสกลิงค์ *รสฺโส* เป็นรัสสะ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

นปุํสเก วตฺตมานสฺส สมาสสฺส อนฺโต สโร รสฺโส โหติ.

สระท้ายของสมาสที่เป็นไปในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ

เอตฺถ จ อพฺยยีภาวคฺคหณํ นานุวตฺเตตพฺพํ.

อนึ่ง ศัพท์ว่า อพฺยยีภาว ไม่ควรตามมาปรากฏในสูตรนี้

เตน ทิคุทฺวนฺทพหุพฺพีหีสุปิ นปุํสเก วตฺตมานสฺส สมาสนฺตสฺสรสฺส รสฺสตฺตํ สิทฺธํ โหติ.

เพราะเหตุนั้น ความเป็นรัสสะของสระท้ายของสมาสที่เป็นไปในนปุงสกลิงค์ แม้ในทิคุสมาส ทวันทสมาส และพหุพพีหิสมาส ย่อมสำเร็จได้

[บทว่า อพฺยยีภาว ไม่ควรติดตามมาปรากฏในสูตรนี้ เมื่อไม่ติดตามมาจึงทำให้สูตรนี้มีความหมายครอบคลุมไปถึงสมาสอื่นๆ อีก ๓ อย่าง คือ

๑. ทิคุสมาส เช่น จตุทฺทิสํ (ทิศ ๔) รัสสะ อา ใน สา เป็น อ

๒. ทวันทสมาส เช่น มุขนาสิกํ (ปากและจมูก) รัสสะ อา ใน กา เป็น อ

๓. พหุพพีหิสมาส เช่น อสทฺธํ, กุลํ (ตระกูลไม่มีศรัทธา) รัสสะ อา ใน ธา เป็น อ]

“อํ วิภตฺตีน”มิจฺจาทินา อมาเทโส.

แปลง[วิภัตติท้ายสมาสดังกล่าว]เป็น อํ ด้วยสูตรเป็นต้นว่า อํ วิภตฺตีนํ (แปลงวิภัตติท้ายอัพยยีภาวสมาสซึ่งมี อ อักษรเป็นที่สุดเป็น อํ ในบางแห่ง)

สุภิกฺขํ.

สุภิกฺขํ (ความบริบูรณ์แห่งภิกษา)

การประกอบรูปศัพท์ สุภิกฺขํ

ศัพท์เดิมเป็น สุ ศัพท์ และ ภิกฺขา ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สุ อุปสรรคด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ภิกฺขา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ตั้ง อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อาโฆ”

แปลง ส วิภัตติเป็น อาย ด้วยสูตรว่า “ฆโต นาทีนํ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สุ ภิกฺขาย

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ภิกฺขาย สมิทฺธิ (ความบริบูรณ์แห่งภิกษา) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นอัพยยีภาวสมาสด้วยสูตรว่า “อุปสคฺค ฯเปฯ อพฺยยีภาโว”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย ภิกฺขาย ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย ภิกฺขา ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ตั้ง สุภิกฺขา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ให้อัพยยีภาวสมาสเป็นนปุงสกลิงค์ด้วยสูตรว่า “โส นปุํสกลิงฺโค”

รัสสะ อา ของ สุภิกฺขา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สโร รสฺโส นปุํสเก”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สุภิกฺข ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อํ วิภตฺตีนมการนฺตา อพฺยยีภาวา”
แยก ลบ รวม
สำเร็จรูปเป็น สุภิกฺขํ

คงฺคาย สมีเป วตฺตตีติ อุปคงฺคํ,

วัตถุใดอยู่ในสถานที่ใกล้แม่น้ำคงคา เหตุนั้นวัตถุนั้นชื่อว่า อุปคังคะ

[รูปวิเคราะห์จริงๆ ของบทนี้ คือ คงฺคาย สมีปํ อุปคงฺคํ (สถานที่ใกล้แม่น้ำคงคา)]

มณิกาย สมีปํ อุปมณิกํ.

สถานที่ใกล้โอ่งน้ำ ชื่อว่า อุปมณิกะ

อิตฺถีสุ อธิกิจฺจาติ อตฺเถ สมาสนปุํสกรสฺสตฺตาทีสุ กเตสุ-

ในอรรถว่า “อาศัยแล้วในสตรีทั้งหลาย” เมื่อความเป็นสมาส, ความเป็นนปุงสกลิงค์ และความเป็นรัสสะเป็นต้น ถูกกระทำแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“อพฺยยีภาวา, วิภตฺตีนนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อพฺยยีภาวา (ท้ายอัพยยีภาวสมาส) และบทว่า วิภตฺตีนํ (วิภัตติทั้งหลาย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๓๘. อญฺญสฺมา โลโป จ.

ลบวิภัตติทั้งหลายท้ายอัพยยีภาวสมาสอื่นๆ ได้บ้าง

โลโป อ.การลบ *วิภตฺตีนํ* แห่งวิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *อพฺยยีภาวา* จากอัพยยีภาวสมาส *อญฺญสฺมา* อื่น *อการนฺตโต* จากศัพท์ที่มี อ อักษรเป็นที่สุด *โหติ* ย่อมมี ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ดึง อพฺยยีภาว ศัพท์มาจากสูตรว่า อํ วิภตฺตีนมการนฺตา อพฺยยีภาวา]

อการนฺตโต อญฺญสฺมา อพฺยยีภาวสมาสา ปราสํ วิภตฺตีนํ โลโป จ โหติ.

ลบวิภัตติทั้งหลายท้ายอัพยยีภาวสมาสอื่นๆ นอกเหนือจาก อ การันต์ได้บ้าง

อธิตฺถิ.

[ปฐมา] อธิตฺถิ (คำพูดเป็นไปอาศัยในสตรี, คำพูดกล่าวถึงผู้หญิง)

อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ กถา ปวตฺตตีติ อตฺโถ.

ความหมายคือ คำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรี

[อธิตฺถิ หมายถึง คำพูดที่พูดถึงผู้หญิง กล่าวถึงผู้หญิง ในที่นี้ อธิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อธิกิจฺจปวตฺต (เป็นไปโดยอาศัย) แต่คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๓) กล่าวว่าใช้ในความหมายของสัตตมีวิภัตติ โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นเอกพจน์ว่า อิตฺถิยํ อธิตฺถิ (ในหญิง) แม้โมคคัลลานไวยากรณ์

(ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๒) ก็กล่าวถึงข้อความเดียวกัน มีรูปวิเคราะห์เป็นพหูพจน์ว่า อิตฺถีสุ อธิตฺถิ (ในหญิงทั้งหลาย)]

การประกอบรูปศัพท์ อธิตฺถิ

ศัพท์เดิมเป็น อธิ ศัพท์ และ อิตฺถี ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อธิ อุปสรรคด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

ลง สุ วิภัตติท้าย อิตฺถี ศัพท์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี"

สำเร็จรูปเป็น อธิ อิตฺถีสุ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ ปวตฺตติ (คำพูดใดย่อมเป็นไปโดยอาศัยในสตรี) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นอัพยยีภาวสมาสด้วยสูตรว่า "อุปสคฺค ฯเปฯ อพฺยยีภาโว"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย อิตฺถีสุ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย อิตฺถี ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

แยก ลบ รวม

ตั้ง อธิตฺถี ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ให้อัพยยีภาวสมาสเป็นนปุงสกลิงค์ด้วยสูตรว่า "โส นปุํสกลิงฺโค"

รัสสะ อี ของ อธิตฺถี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "สโร รสฺโส นปุํสเก"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อธิตฺถิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "อญฺญสฺมา โลโป จ"

สำเร็จรูปเป็น อธิตฺถิ

อธิตฺถิ ปสฺส, อธิตฺถิ กตํ อิจฺจาทิ.

[ทุติยา] อธิตฺถิ ปสฺส (จงดูคำพูดที่กล่าวถึงผู้หญิง)

[ตติยา] อธิตฺถิ กตํ (อันคำพูดที่กล่าวถึงผู้หญิงกระทำแล้ว)

ดังนี้เป็นต้น

[อุทาหรณ์เหล่านี้ ท่านกระทำให้เป็นนปุงสกลิงค์ แล้วลบวิภัตติต่างๆ เสีย]

เอวํ อธิกุมาริ,

อุทาหรณ์ว่า

อธิกุมาริ (คำพูดเกี่ยวกับเด็กผู้หญิง) = กุมารีสุ อธิกิจฺจ ปวตฺตตีติ อธิกุมาริ. ก็เช่นเดียวกันนี้

วธุยา สมีปํ อุปวธุ,

สถานที่ใกล้หญิงสาว ชื่อว่า อุปวธุ

คุนฺนํ สมีปํ อุปคุ.

สถานที่ใกล้โค ชื่อว่า อุปคุ

โอการสฺส รสฺสตฺตํ อุกาโร.

โอ อักษรเป็นรัสสะ คือเป็น อุ อักษร

เอวํ อุปสคฺคปุพฺพโก.

อัพยยีภาวสมาสที่มีอุปสรรคเป็นบทหน้า เป็นอย่างนี้

[สรุปความว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงความหมายของอุปสรรคในอัพยยีภาวสมาสที่มีอุปสรรคอยู่หน้า ๑๑ ประการ คือ

๑. สมีป (ใกล้) เช่น นครสฺส สมีปํ อุปนครํ (สถานที่ใกล้พระนคร)

๒. อภาว (ไม่มี) เช่น ทรถานํ อภาโว นิทฺทรถํ (ความไม่มีแห่งความเร่าร้อน ชื่อว่า นิททรถะ)

๓. ปจฺฉา (เบื้องหลัง) เช่น รถสฺส ปจฺฉา อนุรถํ (เบื้องหลังแห่งรถ ชื่อว่า อนุรถะ)

๔. โยคฺค (สมควร) เช่น สรูปสฺส โยคฺคํ ยถาสรูปํ (สมควรแก่สภาพ)

๕. วิจฺฉา (การประกอบซ้ำๆ) เช่น อตฺตานมตฺตานํ ปติ ปจฺจตฺตํ (เฉพาะตนๆ ชื่อว่า ปัจจัตตะ)

๖. อานุปุพฺพิ (ความเป็นลำดับ) เช่น เชฏฺฐานํ อนุปุพฺโพ อนุเชฏฺฐํ (ลำดับผู้สูงอายุ ชื่อว่า อนุเชฏฐะ)

๗. ปฏิโลม (ทวนกลับ) เช่น โสตสฺส ปฏิโลมํ ปฏิโสตํ (ทวนกระแส ชื่อว่า ปฏิโสตะ)

๘. อธิกิจฺจปวตฺต (เป็นไปโดยอาศัย) เช่น อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตํ (ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตนเอง ชื่อว่า อัชฌัตตะ)

๙. มริยาท (ขอบเขต) เช่น อา ปาณโกฏิยา อาปาณโกฏิกํ (ถึงที่สุดแห่งชีวิต ชื่อว่า อาปาณโกฏิกะ)

๑๐. อภิวิธิ (แผ่คลุม) เช่น อา กุมาเรหิ ยโส กจฺจายนสฺส อากุมารํ (ชื่อเสียงของพระกัจจายนะแผ่ไปตลอดหมู่เด็กๆ ชื่อว่า อากุมาระ)

๑๑. สมิทฺธิ (บริบูรณ์) เช่น ภิกฺขาย สมิทฺธิ (ความบริบูรณ์แห่งภิกษา)]

นิปาตปุพพกอัพยยีภาวสมาส

นิปาตปุพฺพโก ยถา- วุฑฺฒานํ ปฏิปาฏิ, เย เย วุฑฺฒา วา ยถาวุฑฺฒํ.

อัพยยีภาวสมาสที่มีนิบาตเป็นบทหน้า เช่น

ตามลำดับผู้ใหญ่ หรือว่า ผู้ใหญ่ทุกๆ คน ชื่อว่า ยถาวุฑฒะ

[รูปวิเคราะห์แรกมีความหมายว่า “ตามลำดับอาวุโส” คือ ตามลำดับอายุ โดย ยถา ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า ปฏิปาฏิ (ลำดับ) รูปวิเคราะห์หลังมีความหมายว่า “ผู้ใหญ่ทุกๆ คน” โดย ยถา ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า วิจฉา (การประกอบซ้ำๆ)]

ปทตฺถานติกฺกเม- ยถากฺกมํ, ยถาสตฺติ, ยถาพลํ กโรติ. พลมนติกฺกมิตฺวา กโรตีติ อตฺโถ.

ในความหมายว่า ไม่ข้ามเนื้อความของบท เช่น

ยถากฺกมํ (ตามลำดับ) = กมํ อนติกฺกมิตฺวา กโรตีติ ยถากฺกมํ.

ยถาสตฺติ (ตามความสามารถ) = สตฺตึ อนติกฺกมิตฺวา กโรตีติ ยถาสตฺติ.

ยถาพลํ กโรติ (ย่อมกระทำตามกำลัง) ความหมายคือ กระทำโดยไม่เกินกำลัง = พลํ อนติกฺกมิตฺวา กโรตีติ ยถาพลํ.

ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท ยาวชีวํ, ยาวตายุกํ, กปฺปจฺจโย. ยตฺตเกน อตฺโถ ยาวทตฺถํ, ปพฺพตสฺส ปรภาโค ติโรปพฺพตํ, ติโรปาการํ, ติโรกุฏฺฏํ, ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาทํ, อนฺโตนครํ, อนฺโตวสฺสํ, นครสฺส พหิ พหินครํ, ปาสาทสฺส อุปริ อุปริปาสาทํ, อุปริมญฺจํ, มญฺจสฺส เหฏฺฐา เหฏฺฐามญฺจํ, เหฏฺฐาปาสาทํ, ภตฺตสฺส ปุเร ปุเรภตฺตํ.

ขอบเขตเพียงไรแห่งชีวิต (ชีวิตสิ้นสุดเท่าไร ก็เท่านั้น) ชื่อว่า ยาวชีวะ (ตลอดชีวิต)

ยาวตายุกํ (ตลอดอายุ) ลง ก ปัจจัย = อายุสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท ยาวตายุกํ [ยาวตา ศัพท์ + อายุ ศัพท์]

ความต้องการด้วยประมาณเพียงใด ชื่อว่า ยาวทัตถะ (ตามความต้องการ, เท่าที่ต้องการ)

ส่วนภายนอกของภูเขา ชื่อว่า ติโรปัพพตะ (ภายนอกภูเขา)

ติโรปาการํ (ภายนอกกำแพง) = ปาการสฺส ติโร ติโรปาการํ.

ติโรกุฏฺฏํ (ภายนอกฝาผนัง) = กุฏฺฏสฺส ติโร ติโรกุฏฺฏํ.

ภายในปราสาท ชื่อว่า อันโตปาสาทะ

อนฺโตนครํ (ภายในพระนคร) = นครสฺส อนฺโต อนฺโตนครํ.

อนฺโตวสฺสํ (ภายในพรรษา) = วสฺสสฺส อนฺโต อนฺโตวสฺสํ.

ภายนอกพระนคร ชื่อว่า พหินคระ

เบื้องบนปราสาท ชื่อว่า อุปริปาสาทะ

อุปริมญฺจํ (บนเตียง) = มญฺจสฺส อุปริ อุปริมญฺจํ.

ข้างล่างเตียง ชื่อว่า เหฏฐามัญจะ

เหฏฺฐาปาสาทํ (ใต้ปราสาท) = ปาสาทสฺส เหฏฺฐา เหฏฺฐาปาสาทํ.

เวลาก่อนภัต ชื่อว่า ปุเรภัตตะ

[ยาว ศัพท์ในคำว่า ยาวชีวํ, ยาวตายุกํ (ตลอดชีวิต) ใช้ในความหมายว่า อวธารณะ (ตัดสิน)

ในรูปวิเคราะห์ว่า ยตฺตเกน อตฺโถ ยาวทตฺถํ (ตามความต้องการ, เท่าที่ต้องการ) ลบ นา วิภัตติท้าย ยาว ศัพท์ และลบ สิ วิภัตติท้าย อตฺโถ ศัพท์ ที่จริงแล้ว โดยทั่วไปบทหน้าของอัพยยี-ภาวสมาสมักลบปฐมาวิภัตติ ส่วนบทหลังลบวิภัตติทั้งเจ็ดหมวด ดังคำว่า นครสฺส สมีปํ อุปนครํ ซึ่งลบ สิ วิภัตติใน อุป และลบ ส วิภัตติใน นครสฺส แต่คำว่า ยาวทตฺถํ เป็นข้อยกเว้นในเรื่องนี้

คำว่า ยตฺตโก มาจาก ย ศัพท์ + ตฺตก ปัจจัยในปริมาณตัทธิต ตามปกติ ย ศัพท์มักมองหา ต ศัพท์ แต่ ย ศัพท์ใน ยตฺตโก นี้ไม่มองหา ต ศัพท์ แม้ ย ศัพท์ใน ยตฺตเกน อตฺโถ เองก็ไม่มองหา ต ศัพท์เช่นกัน ท่านถือว่าเป็นข้อยกเว้นทางไวยากรณ์

อนฺโต ศัพท์ใน อนฺโตนครํ (ภายในพระนคร), อนฺโตวสฺสํ (ภายในพรรษา) เป็นนิบาต ไม่ใช่นามที่ใช้โดยมาก แม้คำว่า มชฺเฌ ใน มชฺเฌสมุทฺทํ (ท่ามกลางสมุทร) ก็เป็นนิบาตเช่นกัน แสดงไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๙๖, ๖๙๘) ในมหาชนกชาดกแสดงว่า

โกยํ มชฺเฌ สมุทฺทสฺมึ อปสฺสํ ตีร'มายุเห
กํ ตฺวํ อตฺถวสํ ญตฺวา เอวํ วายมเส ภุสํ.[๔๒]

"ใครกันแม้มองไม่เห็นฝั่งก็ยังเพียรว่ายอยู่ในท่ามกลางสมุทร ท่านรู้อำนาจประโยชน์อะไรจึงพยายามเต็มที่อยู่อย่างนี้"

ศัพท์ว่า อนฺโต, มชฺเฌ และ ปุเร ที่พบในรูปเหล่านั้น ให้ลง สิ วิภัตติท้าย ปุเร ศัพท์เป็นต้นแล้วลบเสีย]

เอวํ ปจฺฉาภตฺตํ.

อุทาหรณ์ว่า ปจฺฉาภตฺตํ (ภายหลังภัต) = ภตฺตสฺส ปจฺฉา ปจฺฉาภตฺตํ. ก็เช่นเดียวกันนี้

[อนึ่ง ธรรมดาอัพยยีภาวสมาสเป็นนิจจสมาส ต้องตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยบทอื่น แต่ในที่นี้ อนฺโตปาสาทํ ฯเปฯ ปจฺฉาภตฺตํ ท่านตั้งด้วยบทของตนเอง ซึ่งก็อาจทำได้ เพราะบางบทก็พอจะเข้าใจได้

นอกจากนั้น บทนามว่า อนฺต, มชฺฌ, ปุร อาจมีรูปเป็นบทนิบาตว่า อนฺโต, มชฺเฌ, ปุเร จึงมีรูปเป็นอัพยยีภาวสมาสดังอุทาหรณ์ว่า ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาทํ (ภายในปราสาท ชื่อว่า อันโตปาสาทะ), สมุทฺทสฺส มชฺเฌ มชฺเฌสมุทฺทํ (ท่ามกลางสมุทร ชื่อว่า มัชเฌสมุททะ), ภตฺตสฺส ปุเร ปุเรภตฺตํ (เวลาก่อนภัต ชื่อว่า ปุเรภัตตะ)]

สากลฺลตฺเถ- สห มกฺขิกาย สมกฺขิกํ ภุญฺชติ. น กิญฺจิ ปริวชฺเชตีติ อตฺโถ.

ในอรรถว่า ทั้งหมด เช่น

พร้อมกับแมลงวัน มีรูปว่า สมกฺขิกํ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคอาหารพร้อมกับแมลงวัน) ความหมายคือ ไม่เว้นอะไรๆ เลย

[นิสสัยพม่าทุกฉบับแปล มกฺขิกา ศัพท์ว่า "แมลงวัน" ตามนัยนี้ สมกฺขิกํ แปลว่า "พร้อมกับแมลงวัน" คำนี้คงเป็นสำนวนบาลี มีความหมายว่าหมดเกลี้ยง เข้าใจว่าน่าจะหมายความว่า กินจนหมดไม่มีอะไรๆ เหลือไว้ให้แมลงวันตอมได้เลย

ในบางแห่ง มกฺขิกา แปลว่า "ผึ้ง" และยังหมายรวมถึงไข่ผึ้งอีกด้วย คำว่า สมกฺขิกํ จึงอาจแปลว่า "พร้อมกับผึ้ง" ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

นิทฺโทสตา เจตฺถ มกฺขิกาทิรหิตตายาติ อาห นิมฺมกฺขิกนฺติอาทิ. นตฺถิ เอตฺถ มกฺขิกาติ นิมฺมกฺขิกํ. มกฺขิกาสทฺเทน เจตฺถ มกฺขิกณฺฑกมฺปิ สามญฺญโต คหิตนฺติ วทนฺติ.[๔๓]

"อนึ่ง ความไม่มีโทษในง้วนดินนี้ย่อมมีเพราะปราศจากผึ้งเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิมฺมกฺขิกํ (ไม่มีผึ้ง) เป็นต้น ผึ้งไม่มีในง้วนดินนี้ เหตุนั้นจึงได้ชื่อว่า นิมมักขิกะ อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ด้วย มกฺขิกา ศัพท์ในที่นี้ยังรวมเอาไข่ผึ้งไว้โดยสามัญทั่วไปอีกด้วย"

ตามนัยนี้คำว่า สมกฺขิกํ ภุญฺชติ ควรแปลว่า "ย่อมบริโภครังผึ้งพร้อมกับผึ้ง" โดยมีบทว่า มธุปฏลํ (รังผึ้ง) เป็นกรรมของ ภุญฺชติ]

"เตสุ วุทฺธี"ติอาทินา สหสทฺทสฺส สาเทโส.

แปลง สห ศัพท์เป็น ส ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

คงฺคาย โอรํ โอรคงฺคมิจฺจาทิ.

ฝั่งนี้ของแม่น้ำคงคา ชื่อว่า โอรคังคะ

ดังนี้เป็นต้น

[โอรํ คือ ฝั่งนี้, ปารํ คือ ฝั่งโน้น ทั้ง โอรํ และ ปารํ เป็นนิบาต

บทว่า โอรคงฺคํ ให้ลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ (นิคคหิตย่อมถึงการลบและอื่นๆ

ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง) และรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก (สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ)

สรุปความว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงความหมายของนิบาตในอัพยยีภาวสมาสที่มีนิบาตอยู่หน้า ๑๒ ประการ ดังนี้ คือ

๑. ปฏิปาฏิ (ลำดับ) เช่น วุฑฺฒานํ ปฏิปาฏิ ยถาวุฑฺฒํ (ตามลำดับผู้ใหญ่ ชื่อว่า ยถาวุฑฒะ)

๒. วิจฺฉา (การประกอบซ้ำๆ) เช่น เย เย วุฑฺฒา ยถาวุฑฺฒํ (ผู้ใหญ่ทุกๆ คน ชื่อว่า ยถาวุฑฒะ)

๓. ปทตฺถานติกฺกม (ไม่ข้ามเนื้อความของบท) เช่น กมํ อนติกฺกมิตฺวา กโรตีติ ยถากฺกมํ หรือ กมสฺส อนุรูปํ ยถากฺกมํ (ตามลำดับ ชื่อว่า ยถากกมะ)

๔. ปริจฺเฉท (ขอบเขต) เช่น ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท ยาวชีวํ (ขอบเขตเพียงไรแห่งชีวิต ชื่อว่า ยาวชีวะ)

๕. ปรภาค (ส่วนภายนอก) เช่น ปพฺพตสฺส ปรภาโค ติโรปพฺพตํ (ส่วนภายนอกของภูเขา ชื่อว่า ติโรปัพพตะ)

๖. อนฺโต (ภายใน) เช่น ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาทํ (ภายในปราสาท)

๗. พหิ (ภายนอก) เช่น นครสฺส พหิ พหินครํ (ภายนอกพระนคร ชื่อว่า พหินคระ)

๘. อุปริ (เบื้องบน) เช่น ปาสาทสฺส อุปริ อุปริปาสาทํ (บนเตียง ชื่อว่า อุปริปาสาทะ)

๙. เหฏฺฐา (ข้างล่าง) เช่น มญฺจสฺส เหฏฺฐา เหฏฺฐามญฺจํ (ข้างล่างเตียง ชื่อว่า เหฏฐามัญจะ)

๑๐. ปุเร (เวลาก่อน) เช่น ภตฺตสฺส ปุเร ปุเรภตฺตํ (เวลาก่อนภัต ชื่อว่า ปุเรภัตตะ)

๑๑. ปจฺฉา (ภายหลัง) เช่น ภตฺตสฺส ปจฺฉา ปจฺฉาภตฺตํ (ภายหลังภัต ชื่อว่า ปัจฉาภัตตะ)

๑๒. สากลฺล (ทั้งหมด) เช่น สห มกฺขิกาย สมกฺขิกํ (พร้อมกับแมลงวัน)]

อพฺยยีภาวสมาโส นิฏฺฐิโต.

จบ อัพยยีภาวสมาส

---

๒. กรรมธารยสมาส

อถ กมฺมธารยสมาโส วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวกรรมธารยสมาส ณ บัดนี้

โส จ นววิโธ วิเสสนปุพฺพปโท วิเสสนุตฺตรปโท วิเสสโนภยปโท อุปมานุตฺตรปโท สมฺภาวนาปุพฺพปโท อวธารณปุพฺพปโท นนิปาตปุพฺพปโท กุปุพฺพปโท ปาทิปุพฺพปโท จาติ.

อนึ่ง กรรมธารยสมาสนั้นมี ๙ อย่าง คือ วิเสสนบุรพบท วิเสสนุตตรบท วิเสสโนภยบท อุปมานุตตรบท สัมภาวนาบุรพบท อวธารณบุรพบท นนิบาตบุรพบท กุบุรพบท และปาทิบุรพบท

[กรรมธารยสมาสมี ๙ อย่าง คือ

๑. วิเสสนบุรพบท มีวิเสสนะอยู่หน้า = วิเสสนํ ปุพฺพปทมสฺสาติ วิเสสนปุพฺพปโท.

๒. วิเสสนุตตรบท มีวิเสสนะอยู่หลัง = วิเสสนํ อุตฺตรปทมสฺสาติ วิเสสนุตฺตรปโท.

๓. วิเสสโนภยบท มีบททั้งสองเป็นวิเสสนะ = วิเสสนํ อุภยปทมสฺสาติ วิเสสโนภยปโท.

๔. อุปมานุตตรบท มีบทหลังเป็นอุปมานะ = อุปมานํ อุตฺตรปทํ เอตสฺสาติ อุปมานุตฺตรปโท.

๕. สัมภาวนาบุรพบท มีบทหน้าเป็นบทยกขึ้นแสดง (เป็นบทประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่แสดงสัมภาวนา) = สมฺภาวนาทีปกํ อิติสทฺทสหิตํ ปุพฺพปทมสฺสาติ สมฺภาวนาปุพฺพปโท.

๖. อวธารณบุรพบท มีบทหน้าเป็นบทห้าม (เป็นบทประกอบด้วย เอว ศัพท์ที่แสดงเนื้อความที่ถูกห้าม) = อวธาริยมานตฺถทีปกํ เอวสทฺทสหิตํ ปุพฺพปทมสฺสาติ อวธารณปุพฺพปโท.

๗. นนิบาตบุรพบท มี น นิบาตเป็นบทหน้า = นนิปาโต ปุพฺพปทมสฺสาติ นนิปาตปุพฺพปโท.

๘. กุบุรพบท มี กุ เป็นบทหน้า = กุอิติ นิปาโต ปุพฺพปทมสฺสาติ กุปุพฺพปโท.

๙. ปาทิบุรพบท มีบทหน้าเป็น ป อุปสรรคเป็นต้น = ปาทโย ปุพฺพปทมสฺสาติ ปาทิปุพฺพปโท.

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถฎีกาประพันธ์คาถาท่องจำเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

วิเสสนปุพฺพปโท ตตุตฺตรปโท ตถา
ตทุภยํปโท เจว อุปมานปโร'ถ วา.
สมฺภาวนาวธารณ- ปุพฺพงฺคมา ทุเว ตถา
นนิปาตกุนิปาต- ปาทิปุพฺพปทา นว.[๔๔]

"กรรมธารยสมาส ๙ อย่าง คือ สมาสที่มีวิเสสนะอยู่หน้า, สมาสที่มีวิเสสนะนั้นอยู่หลัง, สมาสที่มีบททั้งสองนั้นเป็นวิเสสนะ, สมาสที่มีบทหลังเป็นอุปมานะ, สมาสสองอย่างที่มีบทหน้าเป็นบทยกขึ้นแสดง, และมีบทหน้าเป็นบทห้าม, สมาสที่มี น นิบาตเป็นบทหน้า, สมาสที่มี กุ นิบาตเป็นบทหน้า และสมาสที่มีบทหน้าเป็น ป อุปสรรคเป็นต้น"]

ตตฺถ วิเสสนปุพฺพปโท ตาว-

ในบรรดากรรมธารยสมาสเหล่านั้น ข้าพเจ้าจะกล่าววิเสสนบุรพบทก่อน

"มหนฺต ปุริส" อิตีธ อุภยตฺถ ปจเมกวจนํ สิ.

ในรูปว่า "มหนฺต ปุริส" นี้ ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ท้ายศัพท์ทั้งสอง

ตุลฺยาธิกรณภาวปฺปสิทฺธตฺถํ จสทฺท-ตสทฺทปฺปโยโค.

การประกอบ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ ย่อมมีเพื่อความปรากฏเป็นความหมายเดียวกัน

[รูปวิเคราะห์ของกรรมธารยสมาสอาจวิเคราะห์โดยย่อว่า มหนฺโต ปุริโส มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ ชื่อว่า มหาบุรุษ) รูปวิเคราะห์นี้มีวิเสสนะอยู่หน้า และวิเสสยะอยู่หลัง ก็สามารถแสดงความเป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสได้แล้ว แต่ในไวยากรณ์บาลีได้เพิ่ม จ สองศัพท์และ ต ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส (ทั้งผู้ประเสริฐนั้นก็เป็นบุรุษด้วย ชื่อว่า มหาบุรุษ) เพื่อความปรากฏเป็นความหมายเดียวกัน หมายความว่า เพื่อให้รู้ว่าเป็นบุคคลคนเดียวกันนั่นเอง แม้ในไวยากรณ์สันสกฤตก็เพิ่ม จ สองศัพท์ และ ต ศัพท์ในรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๓๕๐) ว่า ปรมศฺจาสาวาตฺมา เจติ ปรมาตฺมา (อาตมันอันสูงสุด)

มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

เอตฺถ จ ทฺวีหิ จสทฺเทหิ ทฺวินฺนํ ปทานํ สกตฺถนานตฺตํ ทีเปติ. ตํสทฺเทน สกตฺถนานตฺเตปิ สกตฺถานํ อธิกรณภูตสฺส ทพฺพตฺถสฺส เอกตฺตํ ทีเปติ.[๔๕]

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ ท่านแสดงความต่างกันแห่งเนื้อความของตนในบททั้ง ๒ ด้วย จ ศัพท์ ๒ ศัพท์ และแสดงไว้ด้วย ต ศัพท์ถึงความเป็นอย่างเดียวกันแห่งเนื้อความของทัพพะ (บุคคลสิ่งของ) อันเป็นที่ตั้งแห่งเนื้อความของตนแม้มีความต่างกันแห่งเนื้อความของตน"]

มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต จ โส ปุริโส จ (ทั้งผู้ประเสริฐนั้นก็เป็นบุรุษด้วย ชื่อว่า มหาบุรุษ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ประโยคว่า มหนฺโต จ โส ปุริโส จ แปลว่า "ทั้งผู้ประเสริฐนั้นก็เป็นบุรุษด้วย" มีคำแปลโดยยกศัพท์ว่า

"*มหนฺโต* จ อ.ผู้ประเสริฐ ด้วย *โส มหนฺโต* อ.ผู้ประเสริฐนั้น *ปุริโส* จ เป็นบุรุษ ด้วย"

คำแปลข้างต้นกล่าวตามคำแปลภาษาสิงหลที่พบในคัมภีร์นิสสัยพม่า คือ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (หน้า๒๙๘), ปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๙๑), พาลาวตารปทัตถคัณฐิวินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๓๒๙) และโมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๑) แต่คัมภีร์นิสสัยฉบับเก่าของพม่าแปลว่า

"*โส ปุคฺคโล* อ.บุคคลนั้น *มหนฺโต* จ เป็นผู้ประเสริฐ ด้วย *ปุริโส* จ เป็นบุรุษ ด้วย"

คำแปลนี้พบในคัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัย (หน้า ๓๑๑) ปัจจุบันที่ประเทศพม่านิยมแปลตามคำแปลนัยแรกเท่านั้น เพราะถือว่า ต ศัพท์หมายถึงเนื้อความของศัพท์ที่อยู่หน้า

การแปลในลักษณะนี้ให้สัมพันธ์ มหนฺโต เป็นลิงคัตถะ และ โส เป็นวิเสสนะของ มหนฺโต ที่ติดตามมา ไม่ใช่วิเสสนะของ ปุริโส เพราะ ต ศัพท์มองหาบทหน้าที่กล่าวมาแล้ว ไม่มองหาบทหลัง จึงมีลิงค์และพจน์คล้อยตามศัพท์หน้า เช่น

[ปุงลิงค์] วินโย จ โส ปริยตฺติ จาติ วินยปริยตฺติ, วินโย จ โส ปิฏกญฺจาติ วินยปิฏกํ.

[อิตถีลิงค์] อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย, อวิชฺชา จ สา นีวรณญฺจาติ อวิชฺชานีวรณํ.

[นปุงสกลิงค์] สีลญฺจ ตํ คุโณ จาติ สีลคุโณ, สีลญฺจ ตํ ปติฏฺฐา จาติ สีลปติฏฺฐา.

[เอกพจน์] วีสติ จ สา ปุริสา จาติ วีสติปุริสา, สตญฺจ ตํ ปุริสา จาติ สตปุริสา.

[พหูพจน์] สงฺขารา จ เต ปจฺจโย จาติ สงฺขารปจฺจโย, องฺคา จ เต ชนปทญฺจาติ องฺคชนปทํ, มคธา จ เต รฏฺฐญฺจาติ มคธรฏฺฐํ.

ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีอธิบายเรื่องนี้ว่า

วิสทิสลิงฺควจนาปิ สทฺทา เอกตฺถา โหนฺติ. วินโย จ โส ปริยตฺติ จาติ วินยปริยตฺติ, วินโย จ โส ปิฏกญฺจาติ วินยปิฏกํ, อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย, อวิชฺชา จ สา นีวรณญฺจาติ

อวิชฺชานีวรณํ. เอวํ อิตฺถิรตนํ. สีลญฺจ ตํ คุโณ จาติ สีลคุโณ, สีลญฺจ ตํ ปติฏฺฐา จาติ สีลปติฏฺฐา อิจฺจาทิ.

ตถา วีสติ จ สา ปุริสา จาติ วีสติปุริสา, สตญฺจ ตํ ปุริสา จาติ สตปุริสา, สงฺขารา จ เต ปจฺจโย จาติ สงฺขารปจฺจโย, องฺคา จ เต ชนปทญฺจาติ องฺคชนปทํ, มคธา จ เต รฏฺฐญฺจาติ มคธรฏฺฐํ, เอวํ กาสิรฏฺฐํ อิจฺจาทิ.[๔๖]

"แม้ศัพท์ที่มีลิงค์และพจน์ต่างกันก็มีเนื้อความอย่างเดียวกัน เช่น วินโย จ โส ปริยตฺติ จาติ วินยปริยตฺติ (ปริยัติคือวินัย), วินโย จ โส ปิฏกญฺจาติ วินยปิฏกํ (ปิฎกคือวินัย), อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย (ปัจจัยคืออวิชชา), อวิชฺชา จ สา นีวรณญฺจาติ อวิชฺชานีวรณํ (นิวรณ์คืออวิชชา) อุทาหรณ์ว่า อิตฺถิรตนํ = อิตฺถี จ สา รตนญฺจาติ อิตฺถิรตนํ (รัตนะคือสตรี) ก็เช่นเดียวกันนี้ สีลญฺจ ตํ คุโณ จาติ สีลคุโณ (คุณคือศีล), สีลญฺจ ตํ ปติฏฺฐา จาติ สีลปติฏฺฐา (ที่ตั้งคือศีล) ดังนี้เป็นต้น

นอกจากนั้น มีอุทาหรณ์เป็นต้นว่า วีสติ จ สา ปุริสา จาติ วีสติปุริสา (บุรุษ ๒๐ คน), สตญฺจ ตํ ปุริสา จาติ สตปุริสา (บุรุษร้อยคน), สงฺขารา จ เต ปจฺจโย จาติ สงฺขารปจฺจโย (ปัจจัยคือสังขาร), องฺคา จ เต ชนปทญฺจาติ องฺคชนปทํ (แคว้นอังคะ), มคธา จ เต รฏฺฐญฺจาติ มคธรฏฺฐํ (แคว้นมคธ)"

อนึ่ง ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (หน้า ๑๔๕) พบรูปวิเคราะห์ว่า อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย และในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๐) ก็พบรูปวิเคราะห์ว่า วินโย จ โส ปิฏกญฺจาติ วินยปิฏกํ ดังนั้น แม้ ต สรรพนามมักมีลิงค์และพจน์ตามบทหลังโดยทั่วไป เช่น โส ปุริโส (บุรุษนั้น), เต ปุริสา (บุรุษเหล่านั้น), สา อิตฺถี (หญิงนั้น), ตา อิตฺถิโย (หญิงเหล่านั้น), ตํ จิตฺตํ (จิตนั้น), ตานิ จิตฺตานิ (จิตเหล่านั้น) ก็มีลิงค์ตามบทหน้าเหมือนคำว่า อวิชฺชา จ สา เป็นต้น ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคกล่าวว่า

สพฺพาทีหิ สพฺพนาเมหิ วุตฺตสฺส วา ลิงฺคมาทิยเต วุจฺจมานสฺส วา, อิธ ปน วตฺติจฺฉาย วุตฺตสฺเสวาติ กตฺวา "วินโย จ โส ปิฏกญฺจา"ติ วุตฺตํ.[๔๗]

"สรรพนามมี สพฺพ ศัพท์เป็นต้นย่อมถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่กล่าวแล้ว หรือลิงค์ของเนื้อความที่จะกล่าวต่อไป แต่ในรูปวิเคราะห์นี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วินโย จ โส ปิฏกญฺจ เพราะถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่กล่าวแล้วตามความประสงค์ของผู้กล่าว"

อนึ่ง คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาแสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า ต ศัพท์ในรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสอาจใช้ลิงค์ตามบทหลังได้เช่นเดียวกัน เหมือนกับคำว่า วิคฺคโห จ ตํ วากฺยญฺเจติ วิคฺคหวากฺยํ (ประโยคที่เป็นรูปวิเคราะห์) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตสทฺโทยํ ปุพฺพปทสฺส อปรปทสฺส วา ลิงฺคมาทตฺเต อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชา-ปจฺจโย, วิคฺคโห จ ตํ วากฺยญฺเจติ วิคฺคหวากฺยนฺตฺยาทีสุ.[๔๘]

"ต ศัพท์นี้ย่อมถือเอาลิงค์ของบทหน้าหรือบทหลัง ดังอุทาหรณ์ว่า อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย (ปัจจัยที่เป็นอวิชชา), วิคฺคโห จ ตํ วากฺยญฺเจติ วิคฺคหวากฺยํ (ประโยคที่เป็นรูปวิเคราะห์) เป็นต้น"

ความเห็นข้างต้นนี้ไม่พบในคัมภีร์ไวยากรณ์ใดๆ อีกทั้งไม่สอดคล้องกับหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่ยกมาแสดงข้างต้น ดังนั้น จึงควรถือเอามติแรกเป็นหลัก]

อิโต ปรํ "วิภาสา รุกฺขติณ" อิจฺจาทิโต "วิภาสา"ติ สมาสวิธาเน สพฺพตฺถ วตฺตเต.

ต่อจากนี้ บทว่า วิภาสา (ได้บ้าง) จากสูตรเป็นต้นว่า วิภาสา รุกฺขติณ (ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์มี รุกฺข, ติณ, ปสุ, ธน, ธญฺญ และ ชนปท เป็นต้นและศัพท์อื่นๆ ย่อมมีในทวันทสมาสได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏ]ในสูตรทั้งหมดที่กระทำการเชื่อมสมาส

[ศัพท์ว่า วิภาสา ให้นำมาเติมไว้ในสูตรที่กระทำการเชื่อมสมาส ๔ สูตร คือ ทฺวิปเทตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย เป็นต้น ยกเว้นสูตรว่า อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว ที่จัดเป็นนิจจ-สมาส ดังนั้น การเชื่อมสมาสของกรรมธารยสมาส ทิคุสมาส ตัปปุริสสมาส พหุพพีหิสมาส และทวันทสมาส จึงไม่แน่นอน

กัจจายนไวยากรณ์ประกอบใช้คำว่า วา หรือ วิภาสา (ได้บ้าง) และ กฺวจิ หรือ นวา (ในบางแห่ง) เพื่อแสดงความไม่แน่นอนของกฎไวยากรณ์ แต่ในไวยากรณ์สันสกฤต เช่น ปาณินิ กาตันตระและสารัสวตะ พร้อมด้วยโมคคัลลานไวยากรณ์ กล่าวถึงอธิการสูตรที่ประกอบด้วยคำว่า พหุลํ (โดยมาก) ซึ่งติดตามไปทุกๆ สูตร คำว่า พหุลํ นี้มีความหมายครอบคลุมวิธีในสูตรทุกสูตรเพื่อห้ามวิธีที่ไม่ต้องการและให้สำเร็จวิธีที่ต้องการ ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาชื่อสารัตถวิลาสินีกล่าวว่า

กฺวจิปฺปวตฺยปฺปตฺติ กฺวจญฺญํ กฺวจิ วา กฺวจิ
สิยา พหุลสทฺเทน วิธิ สพฺโพ ยถาคมํ.[๔๙]

"ความเป็นไป[แห่งวิธี]ย่อมมีในบางที่ ความไม่เป็นไปย่อมมีในบางที่
วิธีอื่นย่อมมีในบางที่ วิธีที่ไม่แน่นอนย่อมมีในบางที่ วิธีทั้งหมดพึงมีตาม
อุทาหรณ์ด้วย พหุล ศัพท์"

ข้อความนี้กล่าวตามคัมภีร์สารัสวตะว่า

กฺวจิปฺปวตฺติ กฺวจิทปฺปวตฺติ กฺวจิพฺพิภาสา กฺวจิทญฺญเทว
วิธิพฺพิธานมฺพหุธา สมีกฺขฺย จตุพฺพิธํ พาหุลกํ วทนฺติ.[๕๐]

“ความเป็นไป[แห่งวิธี]ย่อมมีในบางที่ ความไม่เป็นไปย่อมมีในบางที่ วิธีที่ไม่แน่นอนย่อมมีในบางที่ วิธีอื่นย่อมมีในบางที่นั่นเทียว บัณฑิตทั้งหลายใคร่ครวญการแต่งสูตรไว้หลายประการแล้ว ย่อมกล่าวตัวอย่างที่ใช้มาก ๔ ประเภท”

คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๘) กล่าวว่า นักไวยากรณ์สันสกฤตมักกล่าวถึงประโยชน์ของ พหุล ศัพท์ว่า พหุลาธิการํ กปฺปรุกฺขมิว อิจฺฉนฺติ สทฺทิกา (นักไวยากรณ์ทั้งหลายปรารถนาการตามมาของ พหุล ศัพท์เหมือนต้นกัลปพฤกษ์) แม้พระฎีกาจารย์ก็มักกล่าวถึง พหุล ศัพท์ไว้ในคัมภีร์ฎีกาหลายฉบับ ดังนี้

อนีย-สทฺโท พหุลา กตฺตุอภิธายโกติ วฏฺฏจารกโต นิยฺยนฺตีติ นิยฺยานียา, นี-การสฺส รสฺสตฺตํ ย-การสฺส จ ก-การตฺตํ กตฺวา นิยฺยานิกาติ วุตฺตํ.[๕๑]

“อนีย ศัพท์[ในคำว่า นิยฺยานียา] แสดงกัตตุสาธนะด้วย พหุล ศัพท์ [คือ แม้ อนีย ปัจจัยจะเป็นไปในกรรมสาธนะและภาวสาธนะโดยมาก ก็เป็นไปในกัตตุสาธนะด้วย พหุล ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรหน้า] ดังนั้น จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า นิยยานียะ คือ ธรรมที่ออกไปจากการท่องเที่ยวในวัฏฏะ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า นิยฺยานิกา โดยรัสสะ อี ใน นี อักษร และแปลง ย เป็น ก”

ยถา นิยฺยนฺตีติ นิยฺยานิยาติ พหุลํวจนโต กตฺตุสาธโน นิยฺยานิยสทฺโท, เอวํ อิธ วิญฺญาตพฺพสทฺโทติ อาห วิชานาตีติ วิญฺญาตพฺพนฺติ.[๕๒]

“นิยฺยานิย ศัพท์เป็นกัตตุสาธนะ เพราะ พหุลํ ศัพท์ตามรูปวิเคราะห์ว่า นิยฺยนฺตีติ นิยฺยานิยา (นิยยานิยะ คือ ธรรมที่ออกไป[จากการท่องเที่ยวในวัฏฏะ] ฉันใด ศัพท์ว่า วิญฺญาตพฺพ ในที่นี้เป็นกัตตุสาธนะ ฉันนั้น ฉะนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า วิชานาตีติ วิญฺญาตพฺพํ (วิญญาตัพพะ คือ สภาวะรู้[อารมณ์])”

สติยา กรณภูตาย ปฏฺฐานํ ปฏฺฐาเปตพฺพํ สติปฏฺฐานํ. อนสทฺทญฺหิ พหุลํวจเนน กมฺมตฺถํ อิจฺฉนฺติ สทฺทวิทู.[๕๓]

“สติปัฏฐาน คือ สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติอันเป็นเครื่องมือ (กรณะ) โดยแท้จริงแล้ว ท่าน

ผู้รู้ไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารถนา อน ศัพท์ [คือ ลฺยุฏ ปัจจัยที่แปลงเป็น อน หรือ ยุ ปัจจัยนั่นเอง] ว่ามีอรรถกรรมได้ด้วย พหุลํ ศัพท์”

สติยา กรณภูตาย ปฏฺจานํ ปฏฺฐเปตพฺพํ สติปฏฺจานํ. อน-สทฺโท หิ พหุลํวจเนน กมฺมตฺโถปิ โหตีติ.[๕๔]

“สติปัฏฐาน คือ สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติอันเป็นกรณะ โดยแท้จริงแล้ว อน ศัพท์มีอรรถกรรมได้บ้างด้วย พหุลํ ศัพท์”

อาตปฺปนฺติ วีริยํ. ตเทว ปทหิตพฺพโต ปธานํ. อนุยุญฺชิตพฺพโต อนุโยโค.[๕๕]

“คำว่า อาตปฺปํ แปลว่า ความเพียร ความเพียรนั้นนั่นแหละชื่อว่า ปธานะ เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงตั้งไว้ ชื่อว่า อนุโยคะ เป็นสิ่งที่บุคคลพึงตามประกอบ”

ปทหิตพฺพโตติ ปทหนโต, ภาวนํ อุทฺทิสฺส วายมนโตติ อตฺโถ. อนุยุญฺชิตพฺพโตติ อนุ-ยุญฺชนโต. อีทิสานํ ปทานํ พหุลา กตฺตุวิสยตาย อิจฺฉิตพฺพตฺตา อาตปฺปปทสฺส วิย อิตเรสมฺปิ กตฺตุสาธนตา ทฏฺจพฺพา.[๕๖]

“คำว่า ปทหิตพฺพโต (เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงตั้งไว้) หมายความว่า เพราะการตั้งไว้ ความหมายก็คือ เพราะความเพียรมุ่งสู่ภาวนา

คำว่า อนุยุญฺชิตพฺพโต (เป็นสิ่งที่บุคคลพึงตามประกอบ) หมายความว่า เพราะการประกอบ พึงทราบความว่าแม้บทอื่นก็เป็นกัตตุสาธนะได้เหมือนบทว่า อาตปฺป เพราะบทเช่นนี้มีกัตตุสาธนะเป็นวิสัยด้วย พหุล ศัพท์”

อถ วา หริตพฺพนฺติ หารกํ, อุปนิกฺขิปิตพฺพนฺติ อตฺโถ.[๕๗]

“อีกอย่างหนึ่ง คำว่า หารกะ แปลว่า วัตถุที่พึงนำไป หมายความว่า วัตถุที่พึงวางไว้ใกล้”

กมฺมสาธโน วายํ หารกสทฺโท พหุลํวิธาเนน ตตฺถาปิ ณฺวุปจฺจยสฺส สิชฺฌนโตติ อาห อถ วาติอาทิ.[๕๘]

“อีกอย่างหนึ่ง หารก ศัพท์นี้เป็นกรรมสาธนะ เพราะ ณฺวุ ปัจจัยสำเร็จได้แม้ในกรรม-สาธนะนั้นด้วยการกระทำ พหุลํ ศัพท์ ฉะนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อถ วา (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นต้น”

เวทิโยว เวเทยฺโย, ชานาติ อนุภวติ จาติ อตฺโถ. อีทิสานญฺหิ ปทานํ พหุลา กตฺตุสาธนตํ สทฺทวิทู มญฺญนฺติ.[๕๙]

“คำว่า เวเทยยะ คือ ผู้รู้และเสวย หมายความว่า ย่อมรู้ และเสวย โดยแท้จริงแล้ว ท่านผู้รู้ไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมสำคัญบทเช่นนี้ว่าเป็นกัตตุสาธนะด้วย พหุล ศัพท์”

ศัพท์ว่า พหุล หรือ พหุลํ ที่ท่านเอ่ยถึงในคัมภีร์ฎีกาของพระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรมเหล่านี้ ไม่ใช่สูตรว่า พหุลํ ที่พบในโมคคัลลานไวยากรณ์ เพราะโมคคัลลานไวยากรณ์แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในขณะที่คัมภีร์มูลฎีกาแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ และคัมภีร์อนุฎีกาก็แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เพราะพระธรรมบาลเถระผู้แต่งอนุฎีกาเป็นศิษย์ของพระอานันทเถระผู้แต่งมูลฎีกา ดังนั้น ท่านจึงหมายเอาสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๓ สูตร ๑๑๓) ว่า กิจฺจลฺยุฏฺา พหุลํ (กิจจปัจจัยและ ลฺยุฏฺ ปัจจัยย่อมมีในอรรถ[กัตตุสาธนะเป็นต้น]โดยมาก) หมายความว่า โดยทั่วไป กิจจปัจจัยและ ลฺยุฏฺ ปัจจัย (ซึ่งก็คือ ยุ ปัจจัยที่แปลงเป็น อน ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ หรือเป็น อน ปัจจัยตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์) มักลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ แต่ในบางที่อาจลงในกัตตุสาธนะเป็นต้นได้ด้วยสูตรข้างต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

[ตัวอย่างกรณสาธนะของ อนีย ปัจจัย] สินานียํ, จุณฺณํ (สินานียะ คือ เครื่องอาบ หมายถึง ผงสบู่)

[ตัวอย่างสัมปทานสาธนะของ อนีย ปัจจัย] ทานีโย, พฺราหฺมโณ (ที่ให้, ผู้รับ หมายถึง พราหมณ์)

[ตัวอย่างกรรมสาธนะของ ลฺยุฏฺ ปัจจัย] อปเสจนํ (วัตถุอันบุคคลรดราด)

[ตัวอย่างกรรมสาธนะของ ลฺยุฏฺ ปัจจัย] อวสฺสาวนํ (วัตถุอันบุคคลให้ไหลออก)

[ตัวอย่างกรรมสาธนะของ ลฺยุฏฺ ปัจจัย] ราชโภชนา, สาลโย (ข้าวสาลีอันพระราชาเสวย)

[ตัวอย่างกรรมสาธนะของ ลฺยุฏฺ ปัจจัย] ราชจฺฉาทนานิ, วตฺถานิ (ภูษาอันพระราชาทรงนุ่งห่ม)

[ตัวอย่างอธิกรณสาธนะของ ลฺยุฏฺ ปัจจัย] ปกฺกนฺทนํ (ที่หลีกไป)

[ตัวอย่างอธิกรณสาธนะของ ลฺยุฏฺ ปัจจัย] ปปตนํ (ที่ตกไป)

[ตัวอย่างกัตตุสาธนะของ ณฺวุ ปัจจัย] ปาเทหิ หรียตีติ ปาทหารโก (สิ่งที่บุคคลนำไปด้วยเท้า)

[ตัวอย่างกรรมสาธนะของ ณฺวุ ปัจจัย] คเล จุปฺปเตติ คเลโจปโก (สิ่งที่บุคคลให้สั่นไหวที่คอ)

ดังข้อความในปาณินิสูตรและคัมภีร์อธิบายชื่อกาศิกาว่า

กิจฺจลฺยุฏฺา พหุลํ. ภาเว อกตฺตริ จ การเก อิติ นิวตฺตํ. กิจฺจสญฺญกา ปจฺจยา ลฺยุฏฺ จ พหุลมตฺเถสุ ภวนฺติ. ยตฺร วิหิตา, ตโตญฺญตฺราปิ ภวนฺติ. ภาวกมฺเมสุ กิจฺจา วิหิตา การกนฺตเรปิ ภวนฺติ. สินานียํ จุณฺณํ, ทานีโย พฺราหฺมโณ. กรณาธิกรเณสุ ภาเว จ ลฺยุฏฺ อญฺญตฺราปิ ภวติ. อปเสจนํ, อวสฺสาวนํ, ราชโภชนา สาลโย, ราชจฺฉาทนานิ วตฺถานิ, ปกฺกนฺทนํ, ปปตนํ. พหุลคฺคหณา อญฺเญปิ กิตา ยถาปตฺตํ อภิเธยฺยํ พฺยภิจรนฺติ- ปาเทหิ หรียตีติ ปาทหารโก, คเล จุปฺปเตติ คเลโจปโก.[๖๐]

"กิจจปัจจัยและ ลฺยุฏฺ ปัจจัยย่อมมีในอรรถ[กัตตุสาธนะเป็นต้น]โดยมาก บทว่า ภาเว อกตฺตริ จ การเก (ในภาวสาธนะและสาธนะที่ไม่ใช่กัตตุสาธนะ) ย่อมถูกห้ามไว้ ปัจจัยที่มีชื่อว่า กิจจะ และ ลฺยุฏฺ ย่อมมีในอรรถ[กัตตุสาธนะเป็นต้น]โดยมาก ปัจจัยดังกล่าวย่อมถูกกระทำไว้ในสาธนะใด ย่อมมีได้แม้ในอรรถอื่นจากอรรถนั้น

กิจจปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะย่อมมีได้แม้ในสาธนะอื่น เช่น สินานียํ จุณฺณํ (เครื่องอาบ หมายถึง ผงสบู่), ทานีโย พฺราหฺมโณ (ที่ให้, ผู้รับ หมายถึง พราหมณ์)

ลฺยุฏฺ ปัจจัยที่ลงในกรณสาธนะ อธิกรณสาธนะ และภาวสาธนะ ย่อมมีได้แม้ในสาธนะอื่น เช่น อปเสจนํ (วัตถุอันบุคคลรดราด), อวสฺสาวนํ (วัตถุอันบุคคลให้ไหลออก), ราชโภชนา สาลโย (ข้าวสาลีอันพระราชาเสวย), ราชจฺฉาทนานิ วตฺถานิ (ภูษาอันพระราชาทรงนุ่งห่ม), ปกฺกนฺทนํ (ที่หลีกไป), ปปตนํ (ที่ตกไป)

แม้กิตก์ปัจจัยอื่นย่อมเข้าถึงเนื้อความได้ตามที่ควรเป็น เช่น ปาเทหิ หรียตีติ ปาทหารโก (สิ่งที่บุคคลนำไปด้วยเท้า), คเล จุปฺปเตติ คเลโจปโก (สิ่งที่บุคคลให้สั่นไหวที่คอ)"]

๓๓๙. ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย.

มติของปทรูปสิทธิปกรณ์

บทสองบทที่มีเนื้อความเสมอกัน อันประกอบแล้วด้วยวิภัตตินาม ย่อมถูกย่อได้บ้าง เมื่อบททั้งสองมีเนื้อความเสมอกัน สมาสนั้นชื่อว่า กรรมธารยสมาส

ทฺวิปทานิ อ.บทสองบท ท. *ตุลฺยาธิกรณานิ* ที่มีเนื้อความเสมอกัน *นามิกานิ* อันประกอบแล้วด้วยวิภัตตินาม *สมสฺยนฺเต* อันท่าน ย่อมย่อ *วิภาสา* บ้าง ฯ *ทฺวิปเท* ครั้นเมื่อบทสองบท *ตุลฺยาธิกรเณ* ที่มีเนื้อความเสมอกัน *สติ* มีอยู่ *โส สมาโส* อ.สมาสนั้น *กมฺมธารโย* ชื่อว่า กรรมธารยสมาส ฯ

มติของคัมภีร์นยาสปกรณ์

บทสองบทที่มีเนื้อความเสมอกันย่อมถูกย่อในกาลใด ในกาลนั้นสมาสนั้นชื่อว่า กรรมธารยสมาส

ทฺวิปเท อ.บทสองบท ท. *ตุลฺยาธิกรเณ* ที่มีเนื้อความเสมอกัน *สมสฺยนฺเต* อันท่านย่อมย่อ *ยทา* ในกาลใด ฯ *ตทา* ในกาลนั้น *โส สมาโส* อ.สมาสนั้น *กมฺมธารโย* ชื่อว่า กรรมธารยสมาส ฯ

[คำว่า ทฺวิปเท (เมื่อบททั้งสอง) ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ลง สฺมึ วิภัตติในอรรถลักขณะ (เครื่องกำหนดหมายกิริยาอื่น) จึงต้องเพิ่มบทกริยาว่า สติ (มีอยู่) เข้ามาแปลร่วม ส่วนคำว่า ทฺวิ-ปทานิ เป็นต้นที่เพิ่มเข้ามาแปลในสูตรก็มาจาก ทฺวิปเท นั่นเอง แต่เปลี่ยนจากสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ เป็นปฐมาวิภัตติ พหูพจน์

นอกจากนั้น คัมภีร์นยาสะเห็นว่าคำว่า ทฺวิปเท มาจาก ทฺวิปทานิ แปลง นิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น เหมือน พาเล และ ปณฺฑิเต ที่แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ในทีฆนิกาย สามัญญผลสูตร (หน้า ๕๔) ว่า พาเล จ ปณฺฑิเต จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ (คนพาลและบัณฑิตพากันเที่ยวเวียนว่ายไปแล้ว จักทำที่สุดทุกข์ได้เอง) ดังข้อความในคัมภีร์นยาสะและสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

ทฺวิปทอิจฺเจตานิ ตุลฺยาธิกรณานิ ยทา สมสฺสนฺเต, ตทา โส สมาโส กมฺมธารยสญฺโญ โหตีติ ญาปนตฺถํ.[๖๑]

“สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่า บทเหล่านี้คือบทสองบทที่มีอรรถเสมอกัน ย่อมถูกย่อในกาลใด ในกาลนั้นสมาสนั้นมีชื่อว่า กรรมธารยสมาส”

กจฺจายนาจริเยนปิ ปาฬินยํ นิสฺสาย ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณติ ปจฺจตฺตพหุวจนปทํ วุตฺตํ. เตนาห วุตฺติยํ เทฺว ปทานิ ตุลฺยาธิกรณานีติ. ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณติ จ อิทํ อฏฺฐ นาคาวาสสตานีติ วตฺตพฺเพ อฏฺฐ นาคาวาสสเตติ ปทมิว วุจฺจตีติ ทฏฺฐพฺพํ.[๖๒]

“แม้อาจารย์กัจจายนะก็กล่าวถึงบทปฐมาวิภัตติ พหูพจน์โดยอาศัยนัยจากพระบาลีว่า ทฺวิ-ปเท ตุลฺยาธิกรเณ ท่านจึงกล่าวไว้ในวุตติว่า เทฺว ปทานิ ตุลฺยาธิกรณานิ (บทสองบทที่มีเนื้อความเสมอกัน) อนึ่ง พึงทราบว่าคำว่า ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ นี้กล่าวไว้เหมือนบทว่า อฏฺฐ นาคาวาสเต เมื่อควรกล่าวว่า อฏฺฐ นาคาวาสสตานิ (ที่อยู่ของนาค ๘๐๐) [โดยแปลง นิ เป็น เอ]”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สัททัตถเภทจินตาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๒๓๗-๓๘) กล่าวว่า ให้ลง โย ทุติยาวิภัตติในอรรถปฐมา แล้วจึงแปลง โย เป็น เอ เหมือน จิตฺเต ดังข้อความกล่าวว่า

ทฺวิปเทจฺจาทิสุตฺเต จ รูปสิทฺธิยํ สตฺตมี ภาวลกฺขณนฺติ วุตฺตํ. นฺยาเส ตุ ปจฺจตฺเต ทุติยาติ กตฺวา ตุลฺยาธิกรเณ ตุลฺยาธิกรณานิ เทฺว ปทานิ ยสฺมึ สมาเส สมสฺยนฺเต, โส กมฺมธารโยติ วุตฺตํ.[๖๓]

"อนึ่ง ในสูตรว่า ทฺวิปเท เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า สัตตมีวิภัตติเป็นภาวลักษณะ (เครื่องกำหนดหมายกิริยา[อื่น] ส่วนในคัมภีร์นยาสะทำความมุ่งหมายว่าลงทุติยาวิภัตติในอรรถปฐมา แล้วกล่าวว่า บทสองบทที่มีเนื้อความเสมอกันย่อมถูกย่อในสมาสใด สมาสนั้นชื่อว่ากรรมธารยสมาส"]

เทฺว ปทานิ นามิกานิ ตุลฺยาธิกรณานิ อญฺญมญฺเญน สห วิภาสา สมสฺยนฺเต, ตสฺมึ ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ สติ โส สมาโส กมฺมธารยสญฺโญ จ โหติ.

บทสองบทที่ประกอบด้วยวิภัตตินามที่มีเนื้อความเสมอกัน ย่อมถูกย่อเข้าด้วยกันและกันได้บ้าง เมื่อบททั้งสองนั้นมีเนื้อความเสมอกัน สมาสนั้นมีชื่อว่า กรรมธารย-สมาส

[คำว่า สติ ในวุตติของสูตรนี้แสดงว่า สฺมึ วิภัตติใน ทฺวิปเท ลงในอรรถลักขณะ ดังข้อความในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณติ ภุมฺมวจนํ, น อุปโยควจนนฺติ ทสฺเสตุํ ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ สตีติ วุตฺตํ.[๖๔]

"ท่านกล่าวไว้[ในวุตติ]ว่า ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ สติ (เมื่อบททั้งสองมีเนื้อความเสมอกัน) เพื่อแสดงว่าลงสัตตมีวิภัตติในคำว่า ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ มิใช่ลงทุติยาวิภัตติ"]

เทฺว ปทานิ ทฺวิปทํ.

บท ๒ บท ชื่อว่า ทวิปทะ

ตุลฺยํ สมานํ อธิกรณํ อตฺโถ ยสฺส ปททฺวยสฺส ตํ ตุลฺยาธิกรณํ, ตสฺมึ ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ.

ที่ตั้ง คือเนื้อความของบททั้งสองใด เสมอกัน บททั้งสองนั้นชื่อว่า ตุลยา-ธิกรณะ (มีเนื้อความเสมอกัน) เมื่อบทสองบทมีเนื้อความเสมอกัน [สมาสนั้นชื่อว่ากรรมธารยสมาสได้บ้าง]

[ท่านอธิบายคำว่า ตุลฺยาธิกรณ ดังต่อไปนี้ คือ

- แสดงรูปวิเคราะห์ของ ตุลฺยาธิกรณ เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า ตุลฺยํ อธิกรณํ ยสฺส ตํ ตุลฺยาธิกรณํ.

- คำว่า สมานํ ไข ตุลฺยํ ว่าแปลว่า เสมอกัน จึงแปลร่วมกัน

- คำว่า อตฺโถ ไข อธิกรณํ (ที่ตั้ง) เพื่อแสดงคำอธิบายว่า ที่ตั้งในที่นี้ก็คืออรรถนั่นแหละ ไม่ใช่วิภัตติ เพราะศัพท์ดำรงอยู่ในเนื้อความ

คำว่า ตสฺมึ ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ เป็นการกระจายรูปให้ตรงกันกับที่ใช้ในสูตร ซึ่งนัก-ไวยากรณ์เรียกวิธีการนี้ว่า ทันตโสธนนัย คือ การเกลางาช้างให้แหลม ส่วนของประโยคหน้าเรียกว่า ทันตเฉทนนัย คือ การตัดงาช้าง หมายความว่า แสดงรูปศัพท์เป็นปฐมาวิภัตติตามระเบียบของรูปวิเคราะห์ทั่วไป เหมือนการตัดงาช้างให้เปลี่ยนรูปไปจากรูปเดิม ท่านมักจะแสดงทันตเฉทนนัยก่อนทันตโสธนนัยเสมอ

คำว่า อธิกรณ ใน ตุลฺยาธิกรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิกรียติ นิยุชฺชเต อภิธานาย สทฺโท อสฺมึ อตฺเถติ อธิกรณํ (ที่ตั้งคือเนื้อความที่ประกอบศัพท์ไว้เพื่อกล่าว) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อธิ บทหน้า + กร ธาตุ + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ตุลยาธิกรณะ คือ บทสองบทที่มีเนื้อความเสมอกัน กล่าวคือ เป็นบทที่หมายถึงสิ่งเดียวกัน โดย อธิกรณ (ที่ตั้ง) หมายถึง เนื้อความ ดังนั้น คำว่า มหนฺโต (ประเสริฐ) และ ปุริโส (บุรุษ) จึงเป็นสิ่งเดียวกัน มตินี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์มุคธโพธฎีกา ส่วนคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาเป็นต้นกล่าวว่าตุลยาธิกรณะ คือ บทสองบทที่มีวิภัตติเสมอกัน โดย อธิกรณ (ที่ตั้ง) หมายถึง วิภัตติ ดังนั้น คำว่า มหนฺโต และ ปุริโส จึงลงปฐมาวิภัตติเหมือนกัน ความจริงแล้ว บทที่มีอรรถเสมอกันก็คือบทที่ลงวิภัตติเสมอกันนั่นเอง มติทั้งสองจึงไม่ขัดแย้งกัน คัมภีร์โมคคัลลาน-ปัญจิกาปทีปะกล่าวถึงมติทั้งสองเป็นโศลกสันสกฤตว่า

สามานาธิกรณฺยญฺจ วิเศษณวิเศษฺยตามฺ
อรฺถโยะ เกจิทิจฺฉนฺติ ศพฺทโยริติ เกจน.[๖๕]

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีได้ว่า

สามานาธิกรณฺยญฺจ วิเสสนวิเสสฺสตํ
อตฺเถสุ เกจิ อิจฺฉนฺติ สทฺเทสุ อิติ เกจน.

"บางท่านปรารถนาความมีที่ตั้งเสมอกันและความเป็นวิเสสนะวิเสสยะในเนื้อความ บางท่านปรารถนาเรื่องนั้นในศัพท์"]

ภินฺนปฺปวตฺตินิมิตฺตานํ ทฺวินฺนํ ปทานํ วิเสสนวิเสสิตพฺพภาเวน เอกสฺมึ อตฺเถ ปวตฺติ ตุลฺยาธิกรณตา.

ความเป็นไปในอรรถเดียวกันโดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะของบท ๒ บทที่มีเหตุเป็นไปต่างกัน ชื่อว่า ตุลยาธิกรณตา (ความมีเนื้อความเสมอกัน)

[ข้อความนี้แสดงคำอธิบายของ ตุลฺยาธิกรณ ว่า ความมีที่ตั้งคือเนื้อความเสมอกัน ก็คือความเป็นไปในเนื้อความอย่างเดียวกัน (หมายถึงสิ่งเดียวกัน) กล่าวคือ มหนฺต ศัพท์เป็นคุณศัพท์ที่มีเหตุเกิดศัพท์คือคุณลักษณะอันประเสริฐ ส่วน ปุริส เป็นชาติศัพท์ที่มีเหตุเกิดศัพท์คือชาติ ศัพท์ทั้งสองนี้มีเหตุที่ทำให้เกิดศัพท์ต่างกัน เมื่อมาเชื่อมเป็นสมาสแล้ว มหนฺต ศัพท์ยังแสดงถึงบุรุษอีกด้วย แม้ ปุริส ศัพท์ก็แสดงถึงบุรุษที่มีลักษณะอันประเสริฐเช่นกัน จะเห็นได้ว่าทั้งสองบทนี้แม้มีเหตุเป็นไปต่างกันก็กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือบุรุษ จึงเป็นศัพท์ที่มีเนื้อความเสมอกัน

ถ้าเป็นศัพท์ที่มีเหตุเป็นไปเหมือนกัน โดยหมายถึงประเภทอย่างเดียวกัน ดังคำว่า รุกฺโข ตรุ (ต้นไม้ชื่อว่า ตรุ) ก็ไม่จัดเป็นวิเสสนะและวิเสสยะ แต่ได้ชื่อว่าสามัญญกัตตาและวิเสสกัตตาในกรณีที่ระบุความสามัญทั่วไปและความพิเศษ หรือชื่อว่าปกติกัตตาและวิกติกัตตาโดยระบุถึงความเป็นปกติและความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ดังคำว่า คหฏฺโฐ ปพฺพชิโต โหติ (คฤหัสถ์บวชเป็นบรรพชิต) ดังนั้น คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๑) จึงกล่าวว่า น ตุวภินฺนนิมิตฺตานํ ยถา รุกฺโข ตรูติ (ความมีเนื้อความเสมอกันย่อมไม่มีแก่ศัพท์ที่มีนิมิตเหมือนกัน ดังคำว่า รุกฺโข ตรุ)

คำว่า ภินฺนปฺปวตฺตินิมิตฺต (มีเหตุเป็นไปต่างกัน) หมายถึง เหตุเกิดศัพท์ที่จำแนกเป็น ๕ ประเภทตามเหตุเกิดของศัพท์ คือ

๑. นามศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ เช่น เทวทตฺโต (เทวทัต) คำนี้มีเหตุเกิดคือชื่อว่า เทวทัต

๒. ชาติศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น โค (วัว) คำนี้มีเหตุเกิดคือชาติวัว

๓. ทัพพศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยรูปธรรมที่คำนั้นมุ่งสื่อถึง เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) คำนี้มีเหตุเกิดคือไม้เท้า (ทณฺฑ)

๔. กริยาศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง) คำนี้มีเหตุเกิดคือกิริยาหุง

๕. คุณศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ เช่น สุกฺกํ (ผ้าสีขาว) คำนี้มีเหตุเกิดคือสีขาว]

กมฺมมิว ทฺวยํ ธารยตีติ กมฺมธารโย.

สมาสใดย่อมทรงบททั้งสองไว้เหมือนดั่งกรรม เหตุนั้น สมาสนั้นชื่อว่า กรรมธารยสมาส

[คำว่า กมฺมธารย สำเร็จรูปมาจาก กมฺม บทหน้า + ธร ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ที่ละบทว่า กมฺมมิว กมฺมํ, ธารยตีติ ธารโย, กมฺมญฺจ ตํ ธารโย จาติ กมฺมธารโย จัดเป็นอุปมาบุรพบทกรรมธารยสมาสที่ไม่นับเข้าในกรรมธารยสมาส ๙ ประการ (ดูเรื่องอุปมานุตตรบทกรรมธารยสมาส) หรือจัดเป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสในกรรมธารยสมาส ๙ ประการ]

ยถา หิ กมฺมํ กฺริยญฺจ ปโยชนญฺจ ทฺวยํ ธารยติ กมฺเม สติ กฺริยาย ปโยชนสฺส จ สมฺภวโต, ตถา อยํ สมาโส เอกสฺส อตฺถสฺส เทฺว นามานิ ธารยติ ตสฺมึ สมาเส สติ เอกตฺถโชตกสฺส นามทฺวยสฺส สมฺภวโต.

อุปมาว่ากรรมย่อมทรงสิ่งสองสิ่งคือกิริยาและประโยชน์ไว้ เนื่องเพราะกิริยาและประโยชน์เกิดขึ้นเมื่อกรรมปรากฏอยู่ ฉันใด สมาสนี้ย่อมทรงไว้ซึ่งคำนามทั้ง ๒ ของความหมายอย่างเดียวกัน เพราะมีนามทั้งสองที่แสดงเนื้อความอย่างเดียวกันในเมื่อมีสมาสนั้น

[ตัวอย่างเช่น กฏํ กโรติ (ย่อมสานเสื่อ) คำว่า กฏํ เป็นบทกรรม บทกรรมนี้แสดงว่าต้องมีกริยามารับ มิฉะนั้นจะเป็นกรรมมิได้ กริยาของ กฏํ คือ กโรติ ส่วนประโยชน์ที่เกิดจากการสานเสื่อ

คือ การปรากฏเป็นเสื่อที่ใช้ในการนั่งหรือนอนเป็นต้น ฉันใด กรรมธารยสมาสก็ทรงคำนาม ๒ ศัพท์ไว้และแสดงเนื้อความอย่างเดียวกัน ฉันนั้น ในเรื่องนี้บทกรรมเหมือนกรรมธารยสมาส ส่วนกิริยาและประโยชน์ที่เกิดจากกรรมเหมือนคำนาม ๒ ศัพท์ที่ปรากฏในกรรมธารยสมาส]

ปุเร วิย สมาสสญฺญาวิภตฺติโลปปกติภาวา.

การตั้งชื่อสมาส, การลบวิภัตติ [ด้วยสูตรว่า เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ] และการปกติ[สระท้ายของสมาสด้วยสูตรว่า ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส] พึงทราบเหมือนในสูตรก่อน

สมาเสเนว ตุลฺยาธิกรณภาวสฺส วุตฺตตฺตา "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"ติ จสทฺทตสทฺทานมปฺปโยโค.

การไม่ประกอบ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) เพราะบทสมาสได้กล่าวถึงความเป็นตุลยาธิกรณะแล้ว

[ในรูปวิเคราะห์ท่านประกอบ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ไว้เพื่อแสดงให้เห็นว่าบทที่นำมาประกอบเป็นสมาสนั้น มีความหมายเสมอกัน แต่เมื่อเชื่อมเป็นบทสมาสแล้วก็ให้ลบ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ทิ้งเสีย เพราะลักษณะของตุลยาธิกรณนั้นมาปรากฏในบทสมาสนั้นแล้ว

ข้อความว่า "การไม่ประกอบ" ก็คือ การลบไปนั่นเอง ดังคัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่าอธิบายว่า

นปฺปยุชฺชนฺเตติ ลุปฺยนฺเต. น หิ วากฺเย ทิฏฺฐปทานิ สมาเส วิชฺชนฺติ.[๖๖]

"คำว่า นปฺปยุชฺชนฺเต (ย่อมไม่ประกอบ) หมายความว่า ย่อมถูกลบไป โดยแท้จริงแล้วบทที่พบในวากยะย่อมไม่มีในสมาส"

คำว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) เป็นปริภาสาที่ใช้ในไวยากรณ์สันสกฤตเพื่อลบศัพท์ที่ถูกสมาสหรือตัทธิตกล่าวถึง โดยสันสกฤตมีรูปว่า อุกฺตารฺถานมปฺรโยคะ พบในคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์สันสกฤตว่า

อุกฺตารฺถานมปฺรโยคะ อิติ นฺยายาตฺ ตทฺธิตปฺรตฺยยสฺย อนุตฺปตฺเตา ควาพาเทริติ หฺรสฺวะ.[๖๗]

"เมื่อไม่ลงตัทธิตปัจจัยตามกฎว่า อุกฺตารฺถานมปฺรโยคะ (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) ให้รัสสะด้วยสูตรว่า ควาพาเทะ เป็นต้น"

สมาสปฺรตฺยโยะ อิติ วิภกฺติโลเป อุกฺตารฺถานมิติ อปตฺยศพฺเพ ลุปฺเต อุปคุ อณฺ อิติ สฺถิเต ณกาโร วฤทฺธยรฺถะ.[๖๘]

“เมื่อมีการลบวิภัตติด้วยสูตรว่า สมาสปฺรตฺยโยะ และลบ อปตฺย ศัพท์ตามกฎทั่วไปว่า อุกฺตารฺถานํ (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) เป็นต้น ครั้นตั้งบทว่า อุปคุ + อณฺ แล้ว ณ อักษรมีประโยชน์เพื่อการพฤทธิ์”

ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่า (หน้า ๑๔๕) กล่าวว่า ประโยคว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค นี้ เป็นสูตรที่มาจากคัมภีร์ปาณินิ ดังข้อความว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโคติ มหาพฺยากรณสุตฺเตน (ด้วยสูตรจากมหาไวยากรณ์[คือคัมภีร์ปาณินิ]ว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค) แม้คัมภีร์สัททัตถเภทจินตาทีปนีก็กล่าวว่า

วุตฺตตฺถานมปฺปโยโคติ ปาณินิยํ อาคตปริภาสาสุตฺตโต สมุจฺจยตฺถทีปกสฺส จสทฺทสฺส อปฺปยุตฺตตฺตา สมุจฺจยตฺโถ ทฺวนฺทสมาเสเนว วุตฺโตติ ญาตพฺพํ.[๖๙]

“พึงทราบว่าทวันทสมาสกล่าวถึงอรรถสมุจจยะ เพราะไม่ประกอบ จ ศัพท์ที่แสดงอรรถสมุจจยะ ตามปริภาสาสูตรที่มาในคัมภีร์ปาณินิว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ที่จริงแล้วประโยคนั้นไม่พบในคัมภีร์ปาณินิ แต่กล่าวไว้ในไวยากรณ์สันสกฤตที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น

คำว่า ทฺวิปเท (บท ๒ บท) เป็นอุปลักขณนัย คือ สำนวนที่กล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด จึงมีบท ๓ บทที่เชื่อมเป็นกรรมธารยสมาสได้บ้าง เช่น

ฉฑฺฑิตา ปติตา อุกฺลาปา ฉฑฺฑิตปติตอุกฺลาปา.[๗๐]

“คำว่า ฉัฑฑิตปติตอุกลาปะ คือ หยากใย่ที่ทั้งถูกทิ้งไว้และตกลงแล้ว”

จิตฺตสํสฏฺฐา จ เต จิตฺตสมุฏฺฐานา จ จิตฺตสหภุโน เอว จาติ จิตฺตสํสฏฺฐสมุฏฺฐานสหภุโน.[๗๑]

“คำว่า จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสหภู คือ สภาวธรรมที่เจือกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดร่วมกับจิต”

จิตฺตสํสฏฺฐา จ เต จิตฺตสมุฏฺฐานา จ จิตฺตานุปริวตฺติโน เอว จาติ จิตฺตสํสฏฺฐสมุฏฺฐานานุ-ปริวตฺติโน.[๗๒]

“คำว่า จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ คือ สภาวธรรมที่เจือกับจิต ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดคล้อยตามจิต”

มีหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาฎีกาและทีปนีตามลำดับว่า

ทฺวิปเทติ วจนมุปลกฺขณํ. เตน ฉฑฺฒิตญฺจ ปติตญฺจ ตํ อุกฺลาปญฺจาติ ตีณิ ปทานิ ลพฺภนฺตีติ ทสฺเสติ. อตฺถพฺยาขฺยาเน ปน ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโยติ โยควิภาเคน ลทฺโธติ วุตฺตํ.[๗๓]

"คำว่า ทฺวิปเท เป็นอุปลักขณนัย ดังนั้นจึงแสดงว่าปรากฏบท ๓ บท คือ ฉฑฺฒิตญฺจ ปติตญฺจ ตํ อุกฺลาปญฺจ (หยากใย่ที่ถูกทิ้งตกลงแล้ว) ส่วนในคัมภีร์อัตถพยาขยานกล่าวว่าปรากฏด้วยการแบ่งสูตรว่า ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย (เมื่อบทสองบทมีเนื้อความเสมอกัน [สมาสนั้น]ชื่อว่ากรรมธารยสมาสได้บ้าง)"

ตทตฺโถติ จ ติปทกมฺมธารยสมาโส. ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโยติ หิ เยภุยฺยวเสน วุตฺตนฺติ วทนฺติ. ตสฺสา ตสฺสา กฺริยาย ตทตฺโถติ อมฺหากํ ขนฺติ.[๗๔]

"อนึ่ง คำว่า ตทตฺโถ (ต + ต + อตฺโถ) เป็นติปทกรรมธารยสมาส โดยแท้จริงแล้วอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สูตรว่า ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย กล่าวไว้โดยมาก ข้าพเจ้าเห็นว่าควรมีรูปวิเคราะห์ว่า ตสฺสา ตสฺสา กฺริยาย ตทตฺโถ (ประโยชน์แก่กิริยานั้นๆ)"]

---

๓๔๐. มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท.

แปลง มหนฺต เป็น มหา ในเพราะบทที่มีเนื้อความเสมอกัน

มหา อ. มหา อาเทศ *มหตํ* ของ มหนฺต ศัพท์ ท. *โหติ* ย่อมมี *ปเท* ในเพราะบท *ตุลฺยาธิกรเณ* ที่มีเนื้อความเสมอกัน ฯ

มหนฺตสทฺทสฺส มหา โหติ ตุลฺยาธิกรเณ อุตฺตรปเท ปเร.

แปลง มหนฺต ศัพท์เป็น มหา ในเพราะบทหลังที่มีเนื้อความเสมอกันอยู่เบื้องหลัง

[การแปลง มหนฺต เป็น มหา นี้ยังพบในพหุพพีหิสมาสอีกด้วย ดังคำว่า มหตี ปญฺญา อสฺสาติ มหาปญฺโญ (ปัญญาของบุคคลนั้นยิ่งใหญ่ เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า มหาปัญญะ) ที่จะกล่าวต่อในสูตร ๓๕๔ นอกจากนั้น ยังพบในตัปปุริสสมาสอีกด้วย เช่น มหติ สพฺพญฺญุตญฺญาเณ สตฺโต อาสตฺโตติ มหาสตฺโต (มหาสัตตะ คือ ผู้ยึดมั่นในพระสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ), มหิตสฺส พุทฺธสฺส โพธิ มหาโพธิ (มหาโพธิ คือ โพธิญาณของพระพุทธเจ้าผู้อันมหาชนบูชาแล้ว)

อนึ่ง คัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคเห็นว่าให้แปลง มหนฺต เป็น มหา ในวากยะธรรมดาที่ไม่ใช่สมาส ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

มหาติ มหตี. สมาเส วิย หิ วากฺเยปิ มหนฺตสทฺทสฺส มหาเทโส.[๗๕]

“คำว่า มหา แปลว่า อันใหญ่ โดยแท้จริงแล้ว การแปลง มหนฺต ศัพท์เป็น มหา ย่อมมีได้แม้ในวากยะเหมือนในสมาส”

มหาสมโยติ มหาสมูโห. สมาโส วา เอส พฺยาโส วา.[๗๖]

“คำว่า มหาสมโย แปลว่า การประชุมใหญ่ อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นสมาส หรือเป็นวากยะ”

อนึ่ง คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๑๒๘) กล่าวว่า มหา ศัพท์เป็นศัพท์นิบาตที่ปรากฏใช้ในลิงค์ทั้งสามและพจน์ทั้งสอง เช่น

[ปุงลิงค์ เอกพจน์] มหา ภนฺเต ภูมิจาโล (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ แผ่นดินไหวครั้งใหญ่), มหา เต อุปาสก ปริจฺจาโค (อุบาสก การบริจาคของท่านยิ่งใหญ่)

[อิตถีลิงค์ เอกพจน์] สา ปริสา มหา โหติ (บริษัทนั้นใหญ่หลวง), สา เสนา ทิสฺสเต มหา (กองทัพนั้นย่อมปรากฏยิ่งใหญ่)

[นปุงสกลิงค์ เอกพจน์] มหา เม ภยมาคตํ (ความกลัวอันใหญ่หลวงมาถึงเราแล้ว), พาราณสิรชฺชํ นาม มหา (ขึ้นชื่อว่าราชสมบัติในเมืองพาราณสียิ่งใหญ่)

[ปุงลิงค์ พหูพจน์] มหาสฺส โหนฺติ ปริวารา พฺราหฺมณคหปติกา (พราหมณ์และคหบดีผู้เป็นบริวารของพระสมณโคดมนั้นมีมาก), มหาสฺส โหนฺติ ปริวารา ภิกฺขู ภิกฺขุนิโย (ภิกษุและภิกษุณีผู้เป็นบริวารของพระสมณโคดมนั้นมีมาก)

[อิตถีลิงค์ พหูพจน์] มหา วหนฺติ ทุทิฏฺฐี, สงฺกปฺปา ราคนิสฺสิตา (ความดำริอันใหญ่หลวงที่อาศัยราคะย่อมนำความเห็นอันทรามมาให้)]

มหตนฺติ พหุวจนคฺคหเณน กฺวจิ มหอาเทโส จ.

แปลง มหนฺต เป็น มห ในบางแห่งด้วยบทว่า มหตํ ซึ่งเป็นบทพหุวจนะ

[ในเมื่อสูตรใช้รูปพหูพจน์ว่า มหตํ ก็ทำให้มีการแปลง มหนฺต เป็น มห ได้อีกในอุทาหรณ์ว่า มหปฺผลํ (ผลไม้ใหญ่), มหพฺภยํ (ภัยใหญ่) เป็นต้น ที่จริงแล้วอุทาหรณ์เหล่านี้อาจแปลงเป็น มหา ได้ตามปกติ แล้วจึงทำรัสสะ อา เป็น อา ในเพราะสังโยคที่อยู่ท้ายด้วยสูตรว่า รสฺสํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง) ดังนั้น คัมภีร์กัจจานทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๒๖) จึงกล่าวว่าควรแปลง มหิต เป็น มหา ด้วยบทว่า มหตํ ซึ่งเป็นบทพหุวจนะ จะเห็นได้ว่า สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๑๐) กล่าวถึงการแปลง มหนฺต (ผู้ประเสริฐ) และ มหิต (ผู้ที่มหาชนบูชา) เป็น มหา ด้วยสูตรว่า มหนฺตมหิตานํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท (แปลง มหนฺต และ มหิต เป็น มหา ในเพราะบทที่มีเนื้อความเสมอกัน) โดยอธิบายไว้ในสูตรนั้นว่า สีลาทีหิ คุเณหิ มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส (ทั้งผู้ประเสริฐด้วยคุณมีศีลเป็นต้นนั้นก็เป็นบุรุษด้วย จึงชื่อว่า มหาบุรุษ) ชเนหิ มหิโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส (ทั้งผู้ที่มหาชนบูชานั้นก็เป็นบุรุษด้วย จึงชื่อว่า มหาบุรุษ)]

เอตฺถ จ วิเสสนสฺส ปุพฺพนิปาโต วิเสสนภูตสฺส ปุพฺพปทสฺส มหาเทสวิธานโตว วิญฺญายติ.

อนึ่ง การวางวิเสสนะไว้ข้างหน้าในสมาสนี้ ย่อมปรากฏได้โดยวิธีการแปลงบทหน้าที่เป็นวิเสสนะเป็น มหา นั่นเทียว

[ในกัจจายนสูตรนี้ไม่มีสูตรใดที่กล่าวไว้ว่าสมาสชนิดนี้ให้วางวิเสสนะหรือวิเสสยะเป็น

บทหน้า แต่เราสามารถรู้ได้จากสูตร มหตํ มหา เป็นต้นนี้ เพราะการแปลงนี้เป็นการแปลงบทหน้าซึ่งเป็นวิเสสนะ นั่นคือ เราสามารถสรุปได้ว่าสมาสชนิดนี้มีวิเสสนะเป็นบทหน้า มีวิเสสยะเป็นบทหลัง

ในภาษาไทยนิยมวางวิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ เช่น ผ้าสีเขียว แต่ชาวมคธมักวางวิเสสนะเป็นบทหน้าเหมือนชาวอังกฤษ จึงมีรูปว่า นีโล ปโฏ (ผ้าสีเขียว) เหมือนคำอังกฤษว่า white house (บ้านสีขาว) ที่จริงแล้วชาวมคธจะรับรู้เข้าใจวิเสสนะก่อนวิเสสยะ เหมือนที่เข้าใจกรรมก่อนกริยาในประโยคว่า มคฺคํ คจฺฉติ (ไปสู่ทาง) ซึ่งต่างจากการรับรู้ของคนไทยที่รับรู้กริยาก่อนกรรม ดังคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๔๕) กล่าวว่า

อคฺคหิตวิเสสนา พุทฺธิ วิเสสฺสมฺหิ น อุปฺปชฺชตีติ วิเสสนํ ปุพฺพํ โหติ.[๗๗]

"ความเข้าใจที่ยังมิได้รับรู้วิเสสนะย่อมไม่เกิดขึ้นในวิเสสยะ ดังนั้น วิเสสนะจึงเป็นเบื้องหน้า[วิเสสยะ]"

คำว่า นิปาต แปลตามศัพท์ว่า การตกไป หมายถึง การวางไว้]

"กมฺมธารโย, ทิคู"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า กมฺมธารโย (กรรมธารยสมาส) และบทว่า ทิคุ (ทิคุสมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๔๑. อุเภ ตปฺปุริสา.

กรรมธารยสมาสและทิคุสมาสทั้งสอง ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส

กมฺมธารโย จ อ.กรรมธารยสมาส ด้วย *ทิคุ* จ อ.ทิคุสมาส ด้วย *อุเภ* ทั้งสอง *ตปฺปุริสา* ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส ฯ

อุเภ กมฺมธารยทิคุสมาสา ตปฺปุริสสญฺญา โหนฺติ.

กรรมธารยสมาสและทิคุสมาสทั้งสองมีชื่อว่า ตัปปุริสสมาส

ตสฺส ปุริโส ตปฺปุริโส.

บุรุษของพระราชานั้น ชื่อว่า ตัปปุริสะ

ตปฺปุริสสทิสตฺตา อยมฺปิ สมาโส อนฺวตฺถสญฺญาย ตปฺปุริโสติ วุตฺโต.

สมาสนี้เรียกตามชื่อที่ตรงกับความหมายว่า ตัปปุริสสมาส เพราะความเหมือนกันกับ ตปฺปุริส ศัพท์

[คำว่า ตปฺปุริส มีรูปวิเคราะห์โดยคล้อยตามความหมายว่า ตสฺส ปุริโส ตปฺปุริโส (บุรุษของพระราชานั้น ชื่อว่า ตัปปุริสะ) ตปฺปุริโส วิยาติ ตปฺปุริโส (สมาสที่เหมือนกับ ตปฺปุริส ศัพท์ ชื่อว่า ตัปปุริสะ) ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย ตปฺปุริส ศัพท์]

ยถา หิ ตปฺปุริสสทฺโท คุณมติวตฺโต, ตถา อยํ สมาโสปิ.

ศัพท์ว่า ตปฺปุริส ข้ามพ้น[อรรถของบทหน้า]ที่เป็นวิเสสนะแล้ว ฉันใด แม้สมาสนี้ ก็ข้ามพ้น[อรรถของบทหน้า]ที่เป็นวิเสสนะแล้ว ฉันนั้น

[คำว่า คุณมติวตฺโต ตัดบทเป็น คุณํ + อติวตฺโต ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า คุณภูตํ ปุพฺพปทตฺถํ

(อรรถของบทหน้าที่เป็นวิเสสนะ) ตามนัยนี้ให้เพิ่มคำว่า ปุพฺพปทตฺถํ (อรรถของบทหน้า) หมายความว่า สมาสประเภทนี้ข้ามพ้นเนื้อความของบทหน้าที่เป็นวิเสสนะ แล้วถือเนื้อความของบทหลังเป็นหลัก นั่นคือสมาสนี้มีฐานะเป็นคำนาม ซึ่งหมายถึงราชบุรุษ ไม่ใช่หมายถึงพระราชา]

อุตฺตรปทตฺถปฺปธาโน หิ ตปฺปุริโสติ.

โดยแท้จริงแล้ว ตัปปุริสสมาสมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน ดังนี้แล

[ประโยคนี้กล่าวย้ำความในประโยคหน้าว่า เหตุที่ตัปปุริสสมาสข้ามพ้นเนื้อความของบทหน้าที่เป็นวิเสสนะ แล้วถือเนื้อความของบทหลังเป็นหลัก ก็เพราะมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานนั่นเอง ส่วนเนื้อความของบทหน้านั้นไม่ปรากฏ เช่น มหนฺโต ปุริโส = มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ, มหาบุรุษ) ในสมาสว่า มหาปุริโส นี้ เนื้อความของ มหนฺต (คุณธรรมคือความประเสริฐ) ไม่ปรากฏ แต่หมายถึงเพียงบุรุษคนหนึ่งเท่านั้น ในประโยคว่า มหาปุริโส คจฺฉติ (มหาบุรุษไปอยู่) หรือ มหาปุริสํ ปสฺสติ (เห็นมหาบุรุษ) ก็หมายถึงการไปของบุรุษและการเห็นบุรุษเป็นหลัก ไม่ใช่การไปของคุณธรรมคือความประเสริฐหรือการเห็นคุณธรรมดังกล่าว

สมาสทั้ง ๖ เหล่านี้มีลักษณะต่างกันโดยเนื้อความ ดังนี้

๑. อัพยยีภาวสมาส มีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น เพราะนปุงสกลิงค์เป็นลิงค์สามัญทั่วไป

๒. กรรมธารยสมาส มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน จึงมีรูปเป็นลิงค์ได้ทั้ง ๓ ตามบทหลัง

๓. ทิคุสมาส มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น (สมาหารทิคุสมาส) หรือมีลิงค์ทั้ง ๓ ตามบทหลัง (อสมาหารทิคุสมาส)

๔. ตัปปุริสสมาส มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน จึงมีรูปเป็นลิงค์ทั้ง ๓ ตามบทหลัง

๕. พหุพพีหิสมาส มีเนื้อความของอัญญบท (บทอื่นจากบทที่ถูกเชื่อมสมาส) เป็นประธาน จึงมีรูปเป็นลิงค์ทั้ง ๓ ได้ตามเนื้อความของสิ่งที่สื่อถึง เช่น ลมฺพา กณฺณา เอตสฺสาติ = ลมฺพกณฺโณ (ผู้มีหูยาว)

๖. ทวันทสมาส มีเนื้อความของบททั้งสองเป็นประธาน จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น (สมาหารทวันทสมาส) หรือมีรูปเป็นลิงค์ทั้ง ๓ ตามบทหลัง (อสมาหารทวันทสมาส)

พระพุทธัปปิยะได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในคำลงท้ายของสมาสกัณฑ์ว่า

ปุพฺพุตฺตรุภยญฺญตฺถปฺ- ปธานตฺตา จตุพฺพิโธ
สมาโสยํ ทิคุกมฺม- ธารเยหิ จ ฉพฺพิโธ.[๗๘]

"สมาสนี้มี ๔ อย่าง เพราะความมีเนื้อความของบทหน้า, บทหลัง, บททั้งสอง และบทอื่น เป็นประธาน
มี ๖ อย่าง ด้วยทิคุสมาสและกรรมธารยสมาส"

ในคัมภีร์พาลาวตารได้กล่าวถึงลักษณะของสมาสทั้ง ๖ เป็นคาถามาตราพฤติที่เรียกว่า อุปจิตรา (คาถาที่ประกอบด้วยครุ ลหุ และ ย คณะท้าย ๘ มาตราในบาททั้ง ๔) ว่า

ปุพฺพปรูภยมญฺญปทตฺถปฺ-
ปธานา'พฺยยีภาวสมาโส
กมฺมธารยกตปฺปุริสา เทฺว
ทฺวนฺโท จ พหุพฺพีหิ จ เญยฺยา.[๗๙]

"อัพยยีภาวสมาสมีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน กรรมธารยสมาส (รวมถึงทิคุสมาส) และตัปปุริสสมาสทั้งสองมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน ทวันทสมาสมีเนื้อความของบททั้งสองเป็นประธาน พหุพพีหิสมาสมีเนื้อความของบทอื่นเป็นประธาน"]

ตโต นามพฺยปเทโส สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

หลังจากการตั้งเป็นตัปปุริสสมาสนั้น การตั้งเป็นนาม และการลงวิภัตติมี สิ เป็นต้น ย่อมมี

อยํ ปน ตปฺปุริโส อภิเธยฺยวจโน ปรลิงฺโค จ.

อนึ่ง ตัปปุริสสมาสนี้มีพจน์เหมือนพจน์ของอภิเธยยะ และมีลิงค์เหมือนกับศัพท์หลัง

[คำว่า อภิเธยฺย คือ เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึงโดยความเป็นตัวหลัก ซึ่งหมายถึง วิเสสยะ กล่าวคือคำนามตั้ง

ในคำว่า มหาปุริส ศัพท์เดิมว่า มหนฺต เป็นวิเสสนะที่ใช้ในลิงค์ทั้งสาม ส่วน ปุริส เป็นปุงลิงค์เท่านั้น เมื่อประกอบรูปศัพท์เป็นบทสมาสว่า มหาปุริส แล้ว บทสมาสนี้ใช้ลิงค์และพจน์ตามบทหลังคือ ปุริส ไม่ใช้ลิงค์และพจน์ตามบทหน้าคือ มหนฺต ถ้าบทหลังเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ว่า เทวี บทสมาสก็เป็นอิตถีลิงค์ว่า มหาเทวี ดังนี้เป็นต้น

คำว่า อภิเธยฺยวจน มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิเธยฺยสฺส วิย วจนํ อสฺสาติ อภิเธยฺยวจโน (อภิเธยยวจนะ คือ มีพจน์เหมือนพจน์ของอภิเธยยะ)

คำว่า ปรลิงฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า ปรสฺส ลิงฺคํ วิย ลิงฺคมสฺสาติ ปรลิงฺโค (ปรลิงคะ คือ มีลิงค์เหมือนลิงค์ของศัพท์หลัง)]

วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส

มหาปุริโส มหาปุริสา อิจฺจาทิ ปุริสสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า มหาปุริโส มหาปุริสา พึงทราบเหมือนกับ ปุริส ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ มหาปุริโส

ศัพท์เดิมเป็น มหนฺต จ ต ปุริส จ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มหนฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ให้ นฺต เหมือน นฺตุ ด้วยสูตรว่า “เสเสสุ นฺตุว”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลงสระท้าย นฺตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สิมฺหิ วา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มหนฺโต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จ ทั้งสองศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า “เอตเตสํ โต”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุริส ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุริโส

ตั้งวิเคราะห์ว่า มหนฺโต จ โส ปุริโส จ (ทั้งผู้ประเสริฐนั้นก็เป็นบุรุษด้วย) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า "ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย มหนฺโต โส และ ปุริโส ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

แปลง มหนฺต เป็น มหา ด้วยสูตรว่า "มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท"

สำเร็จรูปเป็น มหาปุริส

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อุเภ ตปฺปุริสา"

ตั้ง มหาปุริส ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มหาปุริส ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มหาปุริโส

[มหนฺต ศัพท์ในศัพท์ว่า มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ) ใช้ในความหมายว่า ประเสริฐ ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

มหาปุริสสฺสาติ ชาติโคตฺตกุลปเทสาทิวเสน มหนฺตสฺส ปุริสสฺส.[๕๐]

"คำว่า มหาปุริสสฺส (มหาบุรุษ) หมายความว่า บุรุษผู้ประเสริฐโดยเนื่องด้วยชาติ โคตร สกุล และสถานที่เป็นต้น"

มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธินฺติ เอตฺถ มหตาติ คุณมหตฺเตนปิ มหตา สงฺขฺยามหตฺเตนปิ. โส หิ ภิกฺขุสงฺโฆ คุเณหิปิ มหา อโหสิ. ยสฺมา โย ตตฺถ ปจฺฉิมโก โส โสตาปนฺโน, สงฺขฺยายปิ มหา ปญฺจสต-สงฺขฺยตฺตา.[๘๑]

“ในคำว่า มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ นี้ คำว่า มหตา หมายความว่า [ภิกษุสงฆ์]ผู้ประเสริฐโดยความประเสริฐแห่งคุณบ้าง หรือ[ภิกษุสงฆ์]หมู่ใหญ่โดยความมากแห่งจำนวนบ้าง โดยแท้จริงแล้วภิกษุสงฆ์นั้นเป็นผู้ประเสริฐโดยคุณบ้าง เพราะภิกษุผู้มีคุณธรรมน้อยที่สุดในภิกษุสงฆ์นั้นเป็นพระโสดาบัน ทั้งเป็นกลุ่มใหญ่โดยจำนวนบ้าง เพราะมีจำนวน ๕๐๐ รูป”

มหนฺตสทฺโท อุตฺตมตฺโถ, พหุตฺโถ จ อิธาธิปฺเปโตติ อาห มหตาติอาทิ.[๘๒]

“มหนฺต ศัพท์ในคำนี้หมายเอาความหมายว่า ประเสริฐ และความหมายว่า มาก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มหตา เป็นต้น”

อีกอย่างหนึ่ง มหนฺต ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า ผู้ควรยกย่อง คำว่า มหาปุริโส จึงแปลว่า บุรุษผู้ควรยกย่อง ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

อถ วา มหตี ปสตฺถา กรุณา อสฺส อตฺถีติ มหาการุณิโก. ปูชาวจโน เหตฺถ มหนฺตสทฺโท มหาปุริโสติอาทีสุ วิย.[๘๓]

“อีกอย่างหนึ่ง ความกรุณาที่ควรยกย่องมีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เหตุนั้นพระองค์จึงชื่อว่า มหาการุณิกะ (ผู้มีความกรุณาที่ควรยกย่อง) โดยแท้จริงแล้ว มหนฺต ศัพท์ในคำนี้แสดงการบูชา ดังคำว่า มหาปุริโส เป็นต้น”

ปูเชตพฺพฏฺเฐน มหนฺโต จ โส ปูรณฏฺเฐน ปุริโส จาติ มหาปุริโส.[๘๔]

“ทั้งผู้ควรยกย่องนั้นเพราะอรรถว่าผู้ควรบูชา ก็เป็นบุรุษด้วยเพราะอรรถว่ายังจิตของมารดาบิดาให้เต็ม ชื่อว่า มหาบุรุษ”

ดังนั้น คำว่า มหาปุริโส จึงไม่ควรแปลว่า “บุรุษผู้ใหญ่” เพราะบุรุษผู้มีร่างกายใหญ่มักใช้เป็นรูปว่า ถูลกาโย

อนึ่ง ในภาษาสันสกฤตใช้เป็น มหาปุรุษ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ บุรุษผู้ประเสริฐอาจหาญและพระนารายณ์ ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิว่า

มหาปุรุษ ปุ. กรฺมฺม. สูรเศฺรษฺเจ นารายเณ จ. วนฺเท มหาปุรุษ เต จรณารวินฺทมิติ ภควตมฺ.[๘๕]

“มหาปุรุษ ปุงลิงค์ กรรมธารยสมาส ย่อมเป็นไปในความหมายว่า บุรุษผู้ประเสริฐอาจหาญ

และพระนารายณ์ คัมภีร์ภควตะกล่าวว่า วนฺเท มหาปุรุษ เต จรณารวินฺทมฺ (ข้าแต่พระมหาบุรุษ หม่อมฉันขอนมัสการบัวบาทของพระองค์)”

ความหมายของ มหนฺต ศัพท์มี ๖ ประการ กล่าวไว้ในคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสาเป็นคาถาว่า

ปูชฺชุตฺตมปจุเรสุ สมฺปตฺติสฺสริเยสุ จ
วุฑฺเฒ เจวาติ อตฺเถสุ มหนฺโต ฉสุ วตฺตติ.[๘๖]

“มหนฺต ศัพท์ย่อมปรากฏในความหมาย ๖ อย่าง คือ การบูชา, ประเสริฐ, จำนวนมาก, ความถึงพร้อม, ความเป็นใหญ่ และผู้ใหญ่”

ตัวอย่างของอรรถเหล่านี้ คือ

๑. การบูชา เช่น มหาปุริโส (บุรุษผู้ควรยกย่อง)

๒. ผู้ประเสริฐ เช่น มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ), มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ (กับด้วยภิกษุสงฆ์ผู้ประเสริฐ)

๓. จำนวนมาก เช่น มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ (กับด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่)

๔. ความถึงพร้อม พบในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๐) ว่า อาวาสทานํ นาเมตํ มหาราช มหนฺตํ (ดูกรมหาบพิตร ขึ้นชื่อว่าการถวายอาวาสนี้เป็นบุญอันไพบูลย์) ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๐) ว่า มหนฺตนฺติ วิปุลํ อุฬารปุญฺญํ (คำว่า มหนฺตํ แปลว่า บุญอันไพบูลย์ คือ บุญอันยิ่งใหญ่)

๕. ความเป็นใหญ่ เช่น อตฺตํ มหนฺเต ฐเปตุํ น สกฺกา (ไม่สามารถจะดำรงตนอยู่ในความเป็นใหญ่ได้) พบในคัมภีร์ชาดกว่า

เนกนฺตมุทุนา สกฺกา เอกนฺตติขิเณน วา
อตฺตํ มหนฺเต ฐเปตุํ ตสฺมา อุภยมาจเร.[๘๗]

“พระราชาผู้อ่อนโยนอย่างเดียวหรือผู้แข็งกร้าวอย่างเดียว ไม่สามารถจะดำรงตนอยู่ในความเป็นใหญ่ได้ เพราะเหตุนั้น พึงประพฤติทั้ง ๒ ประการ”

อตฺตํ มหนฺเต ฐเปตุนฺติ เอวรูโป อนุปฺปนฺเน โภเค อุปฺปาเทตฺวา อุปฺปนฺเน ถาวเร กตฺวา อตฺตานํ มหนฺเต อุฬาเร อิสฺสริเย ฐเปตุํ น สกฺโกตีติ อตฺโถ.[๘๘]

“บาทคาถาว่า อตฺตํ มหนฺเต ฐเปตุํ (ไม่สามารถจะดำรงตนอยู่ในความเป็นใหญ่ได้) หมายความ

ว่า ไม่สามารถจะยังสมบัติที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำสมบัติที่เกิดขึ้นแล้วให้คงที่ ดำรงตนอยู่ในความเป็นใหญ่ คือ ในอิสสริยยศอันใหญ่หลวง”

๖. ผู้ใหญ่ เช่น ทหรา มหนฺตา อถวาปิ มชฺฌิมา (คนหนุ่ม คนแก่ หรือคนปูนกลาง) ข้อความนี้พบในคัมภีร์วิมานวัตถุ (หน้า ๑๔๘) ดังคัมภีร์อรรถกถาของวิมานวัตถุ (หน้า ๔๑๑) อธิบายว่า มหนฺตาติ วุฑฺฒา (คำว่า มหนฺตา แปลว่า คนแก่)

โดยทั่วไปคำว่า มหาปุริส นี้เป็นคำไวพจน์ของพระโพธิสัตว์เหมือนคำว่า โพธิสตฺต (บุคคลผู้ข้องในโพธิญาณ), มหาสตฺต (บุคคลผู้ประเสริฐ) เพราะพระโพธิสัตว์เป็นผู้อุทิศตนเพื่อสร้างบารมีอันนำไปสู่การบรรลุธรรมเป็นพระพุทธเจ้าเพื่อโปรดชาวโลกให้รู้แจ้งธรรมเหมือนพระองค์ ในบางที่ก็หมายถึงบุคคลผู้หมดสิ้นกิเลสแล้ว คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธบุตร ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

อิทํ ปน อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ ครุกํ ครุกภาวนํ พุทฺธปจฺเจกพุทฺธพุทฺธปุตฺตานํ มหาปุริสานํเยว มนสิการภูมิภูตํ, น เจว อิตฺตรํ, น จ อิตฺตรสตฺตสมาเสวิตํ.[๔๙]

“ส่วนอานาปานสติกรรมฐานนี้ยิ่งใหญ่ มีการภาวนายิ่งใหญ่ เป็นภูมิแห่งมนสิการของมหาบุรุษเท่านั้น คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธบุตร มิใช่กรรมฐานอันทรามและมิใช่สิ่งที่คนทรามจะซ่องเสพได้”]

เอวํ มหาวีโร, มหามุนิ,

อุทาหรณ์ว่า

มหาวีโร (พระผู้มีความเพียรใหญ่) = มหนฺโต จ โส วีโร จาติ มหาวีโร.

มหามุนิ (พระมุนีผู้ประเสริฐ) = มหนฺโต จ โส มุนิ จาติ มหามุนิ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

มหนฺตญฺจ ตํ พลญฺจาติ มหาพลํ, มหพฺภยํ.

ทั้งสิ่งอันใหญ่นั้นก็เป็นพลังด้วย จึงชื่อว่า มหาพละ

มหพฺภยํ (ภัยใหญ่) = มหนฺตํ จ ตํ ภยํ จาติ มหพฺภยํ.

มหอาเทโส.

มีการแปลง [มหนฺต ศัพท์]เป็น มห

สนฺโต จ โส ปุริโส จาติ สปฺปุริโส.

ทั้งคนดีนั้นก็เป็นบุรุษด้วย จึงชื่อว่า สัปปุริสะ

“สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต”ติ เอตฺถ จสทฺเทน สนฺตสทฺทสฺส สมาเส อภกาเรปิ สาเทโส.

แปลง สนฺต ศัพท์เป็น ส แม้ในสมาสที่มิได้มี ภ อักษรด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต (แปลง สนฺต ศัพท์เป็น ส ในเพราะ ภ และลง พ อาคมในที่สุด) นี้

ตถา ปุพฺพปุริโส, ปรปุริโส, ปจมปุริโส, มชฺฌิมปุริโส, อุตฺตมปุริโส, ทนฺตปุริโส, ปรมปุริโส, วีรปุริโส, เสตหตฺถี, กณฺหสปฺโป, นีลุปฺปลํ, โลหิตจนฺทนํ.

อุทาหรณ์ว่า

ปุพฺพปุริโส (บุรุษข้างหน้า) = ปุพฺโพ จ โส ปุริโส จาติ ปุพฺพปุริโส.

ปรปุริโส (บุรุษข้างหลัง) = ปโร จ โส ปุริโส จาติ ปรปุริโส.

ปจมปุริโส (บุรุษคนแรก) = ปจโม จ โส ปุริโส จาติ ปจมปุริโส.

มชฺฌิมปุริโส (บุรุษคนกลาง) = มชฺฌิโม จ โส ปุริโส จาติ มชฺฌิมปุริโส.

อุตฺตมปุริโส (บุรุษคนสุดท้าย) = อุตฺตโม จ โส ปุริโส จาติ อุตฺตมปุริโส.

ทนฺตปุริโส (บุรุษผู้ฝึกตนแล้ว) = ทนฺโต จ โส ปุริโส จาติ ทนฺตปุริโส.

ปรมปุริโส (บุรุษผู้ยิ่งใหญ่) = ปรโม จ โส ปุริโส จาติ ปรมปุริโส.

วีรปุริโส (บุรุษผู้กล้า) = วีโร จ โส ปุริโส จาติ วีรปุริโส.

เสตหตฺถี (ช้างเผือก) = เสโต จ โส หตฺถี จาติ เสตหตฺถี.

กณฺหสปฺโป (งูดำ, งูเห่า) = กณฺโห จ โส สปฺโป จาติ กณฺหสปฺโป.

นีลุปฺปลํ (ดอกอุบลสีขาบ) = นีลํ จ ตํ อุปฺปลํ จาติ นีลุปฺปลํ.

โลหิตจนฺทนํ (ไม้จันทน์แดง) = โลหิตํ จ ตํ จนฺทนํ จาติ โลหิตจนฺทนํ.

พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

[อุทาหรณ์ว่า ปุพฺพปุริโส เป็นต้น พบในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๕๘) ว่า ปุพฺพาปรปฐมจริมชฆญฺญสมานมชฺฌมชฺฌิมวีรา จ (ปุพฺพ, อปร, ปฐม, จริม, ชฆญฺญ, สมาน, มชฺฌ, มชฺฌิม และ วีร ศัพท์ ย่อมถูกย่อกับศัพท์นามที่มีเนื้อความเสมอกัน และชื่อว่าตัปปุริสสมาส) เช่น ปุพฺพปุริโส (บุรุษข้างหน้า), อปรปุริโส (บุรุษข้างหลัง), ปฐมปุริโส (บุรุษคนแรก), จริมปุริโส (บุรุษคนสุดท้าย), ชฆญฺญปุริโส (บุรุษคนหลัง), สมานปุริโส (บุรุษผู้เสมอกัน), มชฺฌปุริโส (บุรุษคนกลาง), มชฺฌิมปุริโส (บุรุษคนกลาง), วีรปุริโส (บุรุษผู้กล้า) [มีรูปสันสกฤตว่า ปูรฺวาปรปฺรถมจรมชฆนฺย-สมานมธฺยมธฺยมวีราศฺจ. ปูรฺวปุรุษะ, อปรปุรุษะ, อฺปถมปุรุษะ, จรมปุรุษะ, ชฆนฺยปุรุษะ, สมานปุรุษะ, มธฺยปุรุษะ, มธฺยมปุรุษะ, วีรปุรุษะ]

ส่วนคำว่า นีลุปฺปลํ และ โลหิตจนฺทนํ พบในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๕๗) ว่า กฺวจิ วิกปฺโป. นีลมุปฺปลํ, นีลุปฺปลํ (ในบางที่มีความไม่แน่นอน เช่น นีลมุปฺปลํ, นีลุปฺปลํ) [มีรูปสันสกฤตว่า กฺวจิทฺวิกลฺปะ. นีลมุตฺปลมฺ, นีโลตฺปลมฺ] และในอุทาหรณ์ของคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๖๓) ว่า กฺวจิ นิจฺจสมาโส. กณฺหสปฺโป, โลหิตสาลิ (ในบางที่เป็นนิจจสมาส เช่น กณฺหสปฺโป, โลหิตสาลิ) [มีรูปสันสกฤตว่า กฺวจินฺนิตฺยสมาสะ. กฤษฺณสรฺปะ, โลหิตศาลิะ] ส่วนคัมภีร์สิทธานต-เกามุที (สูตร ๗๓๖) กล่าวว่า พหุลคฺคหณา กฺวจิ นิจฺจํ. กณฺหสปฺโป (มีรูปสมาสแน่นอนในบางที่ด้วย พหุล ศัพท์ เช่น กณฺหสปฺโป) [มีรูปสันสกฤตว่า พหุลคฺรหณาตฺ กฺวจินฺนิตฺยมฺ. กฤษฺณสรฺปะ]

อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๑) กล่าวไว้ตามข้อความในคัมภีร์กาตันตระนั้นว่า กฺวจิ วุตฺติเยว. กณฺหสปฺโป, โลหิตสาลิ (เป็นเพียงสมาสเท่านั้นในบางที่ เช่น กณฺหสปฺโป = งูเห่า, โลหิตสาลิ = ข้าวสาลีแดง) คำว่า กณฺหสปฺโป ไม่ใช่หมายถึงงูที่มีสีดำทุกชนิด แต่หมายถึงงูเห่าเท่านั้น ถ้าประสงค์จะกล่าวถึงงูชนิดอื่นว่ามีสีดำ ต้องใช้เป็นวากยะว่า กณฺโห สปฺโป (งูดำ) ดังคำอธิบายในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาว่า

กณฺหสปฺโป, โลหิตสาลีติ สมุทายา เอเวเต วิสิฏฺฐชาติวจนา.[๙๐]

“คำว่า กณฺหสปฺโป, โลหิตสาลิ เหล่านั้นเป็นสมาสเท่านั้น จึงกล่าวถึงประเภทเฉพาะได้”]

กฺวจิ วิภาสาธิการโต น ภวติ. ยถา ปุณฺโณ มนฺตานิปุตฺโต, จิตฺโต คหปติ, สกฺโก เทวราชาติ.

[การประกอบรูปศัพท์อย่างนั้น]ไม่เป็นสมาสในบางที่ เพราะ วิภาสา ศัพท์ติดตามมาในสูตรต่างๆ เช่น อุทาหรณ์ว่า

ปุณฺโณ มนฺตานิปุตฺโต (บุตรนางมันตานีชื่อปุณณะ)

จิตฺโต คหปติ (คหบดีชื่อจิตตะ)

สกฺโก เทวราชา (จอมเทพพระนามว่าท้าวสักกะ)

[ในอุทาหรณ์แรก บทว่า ปุณฺโณ และ มนฺตานิปุตฺโต ทั้งสองบทนี้ไม่ได้เข้าเป็นสมาสเป็นรูปว่า ปุณฺณมนฺตานิปุตฺโต แม้สองอุทาหรณ์หลังก็ไม่มีรูปสมาสว่า จิตฺตคหปติ, สกฺกเทวราชา ถึงแม้ว่าบทสองบทมีความเสมอกันทางความหมายอยู่ก็ตาม แต่ก็มิต้องรวมกันเป็นสมาสเสมอไป เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ กล่าวคือ ถ้าเข้าสมาสแล้วอาจทำให้เนื้อความไม่ชัดเจนโดยมีความหมายว่า ปุณฺณมนฺตานิปุตฺโต (บุตรนางมันตานีผู้สมบูรณ์), จิตฺตคหปติ (คหบดีผู้วิจิตร), สกฺกเทวราชา (จอมเทพผู้สามารถ) ดังนั้น บทเหล่านั้นจึงเข้าสมาสไม่ได้ ที่จริงแล้วสูตรว่า ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย นั้นมี วิภาสา ศัพท์กำกับอยู่โดยติดตามมาจากสูตรว่า วิภาสา รุกฺขติณ เป็นต้น ทำหน้าที่ห้ามการเข้าสมาสในบางที่ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ปุณฺโณ มนฺตานิปุตฺโตติอาทีสุ อนภิธานโต สมาโส น โหติ. เกวลํ อนุโยเคน ปุพฺพปทตฺถนิยโม โหติ.[๙๑]

“สมาสย่อมไม่มีในอุทาหรณ์ว่า ปุณฺโณ มนฺตานิปุตฺโต เป็นต้น เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ การกำหนดเนื้อความของบทหน้าย่อมมีได้โดยการประกอบตามสมควรอย่างเดียว”]

ปุมา จ โส โกกิโล จาติ อตฺเถ สมาเส กเต-

เมื่อสมาสถูกกระทำแล้วในความหมายว่า "ทั้งนกตัวผู้นั้นก็เป็นนกดุเหว่าด้วย" [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

"โลปนฺ"ติ วตฺตเต.

บทว่า โลปํ (การลบ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๔๒. ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ.

สระท้ายของ ปุม ย่อมถึงการลบ ในเพราะสมาสที่มี ลิงฺค ศัพท์เป็นต้นอยู่เบื้องหลัง

อนฺโต อ.ที่สุด *ปุมสฺส* ของ ปุม ศัพท์ *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *สมาเสสุ* ในเพราะบทสมาส ท. *ลิงฺคาทีสุ* อันมี ลิงฺค ศัพท์เป็นต้น ฯ

ปุมอิจฺเจตสฺส อนฺโต อกาโร โลปมาปชฺชเต ลิงฺคาทีสุ ปรปเทสุ สมาเสสุ.

อ อักษรท้ายศัพท์ว่า ปุม นี้ย่อมถึงการลบ ในเพราะสมาสที่มีบทหลังเป็น ลิงฺค ศัพท์เป็นต้น

"อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหี"ติ มการสฺส นิคฺคหีตํ.

แปลง ม อักษรเป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า อํโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคหิต)

ปุงฺโกกิโล.

เช่น ปุงฺโกกิโล (นกดุเหว่าผู้)

เอวํ ปุนฺนาโค.

อุทาหรณ์ว่า

ปุนฺนาโค (ช้างพลาย, ต้นบุนนาค) = ปุมา จ โส นาโค จาติ ปุนฺนาโค.

ก็เช่นเดียวกันนี้

การประกอบรูปศัพท์ ปุงฺโกกิโล

ศัพท์เดิมเป็น ปุม จ ต โกกิล จ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลงสระ อ ของ ปุม เป็น อา ด้วยสูตรว่า “ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ปุมา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จ ทั้งสองศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า “เอตเตสํ โต”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย โกกิล ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โกกิโล

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปุมา จ โส โกกิโล จ (ทั้งตัวผู้นั้นก็เป็นนกดุเหว่าด้วย) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า “ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติทั้งหลายในบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ปกติสระท้ายของบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ อ ของ ปุม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ”

ให้ อุ ชื่อ ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง มฺ ท้าย ล เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ”

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค”

สำเร็จรูปเป็น ปุงฺโกกิล

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

ตั้ง ปุงฺโกกิล ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุงฺโกกิล ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุงฺโกกิโล

ขตฺติยา จ สา กญฺญา จาติ วิคฺคยฺห สมาเส กเต-

เมื่อสมาสถูกกระทำแล้วโดยวิเคราะห์ว่า ขตฺติยา จ สา กญฺญา จ (ทั้งหญิงกษัตริย์ผู้นั้นก็เป็นหญิงสาวด้วย) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า ขตฺติยา (หญิงกษัตริย์) ที่ลง อา อิตถีปัจจัย มีคำไวพจน์อีกอย่างหนึ่งว่า ขตฺติยานี ลง อานี ปัจจัยด้วยสูตรย่อย (สูตร ๑๗) ว่า อภริยายํ ขตฺติยา วา (ลง อานี ปัจจัยท้าย ขตฺติย ศัพท์ที่ไม่เป็นไปในความหมายว่า ภรรยา ได้บ้าง) ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๓๓) ว่า มาตุลาทิตฺวานี ภริยายํ (ลง อานี ปัจจัยท้าย มาตุล ศัพท์เป็นต้นที่เป็นไปในความหมายว่า ภรรยา) ดังนั้น ความหมายว่า นางกษัตริย์ จึงใช้เป็น ขตฺติยา, ขตฺติยานี ส่วนความหมายว่า ภรรยาของกษัตริย์, พระมเหสี ใช้เป็นรูปว่า ขตฺติยี โดยลง อี ปัจจัย เพราะนับเข้าในนทาทิคณะที่ลง อี ปัจจัย

ส่วนท้าย อาจริย ศัพท์ท่านให้ลง อา และ นี ปัจจัยเป็นรูปว่า อาจริยา, อาจรินี (อาจารย์หญิง) โดยลง นี ปัจจัยและลบ ย อักษรใน อาจรินี ด้วยสูตรย่อย (สูตร ๑๖) ว่า อาจริยา วา ยโลโป จ (ลง นี ปัจจัยท้าย อาจริย ศัพท์ และลบ ย อักษรได้บ้าง) ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๓๒) ว่า ฆรณฺยาทโย (ศัพท์ว่า ฆรณี เป็นต้นเป็นศัพท์สำเร็จได้) ส่วนความหมายว่า ภรรยาของอาจารย์ ใช้เป็นรูปว่า อาจริยานี โดยลง อานี ปัจจัย

สรุปความได้ดังนี้ คือ

อาจริยา, อาจรินี แปลว่า อาจารย์หญิง ส่วน อาจริยานี แปลว่า ภรรยาของอาจารย์

ขตฺติยา, ขตฺติยานี แปลว่า หญิงกษัตริย์ ส่วน ขตฺติยี แปลว่า ภรรยาของกษัตริย์, พระมเหสี]

“ตุลฺยาธิกรเณ, ปเท, อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ตุลฺยาธิกรเณ (มีเนื้อความเสมอกัน), บทว่า ปเท (ในเพราะบท) และสูตรว่า อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ (ในเพราะบทที่เป็นอิตถีลิงค์ ถ้านามศัพท์อิตถีลิงค์ที่เคยกล่าวปุงลิงค์ปรากฏอยู่ พึงทราบเหมือนปุงลิงค์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๔๓. กมฺมธารยสญฺเญ จ.

ถ้ามีศัพท์อิตถีลิงค์ที่เคยกล่าวปุงลิงค์มาก่อน พึงทราบเหมือนปุงลิงค์ ในเพราะบทหลังอันเป็นตุลยาธิกรณะที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ในสมาสที่มีชื่อว่ากรรมธารยะและอื่นๆ

เจ หากว่า *อิตฺถี* อ.ศัพท์อิตถีลิงค์ *ภาสิตปุมา* เป็นศัพท์ที่มีปุงลิงค์ที่อันตนกล่าวแล้ว *โหติ* ย่อมเป็นไซร้ ฯ *โส สทฺโท* อ.ศัพท์นั้น *ทฏฺฐพฺโพ* อันท่าน พึงกำหนด *ปุมา อิว* ราวกะ อ.ปุงลิงค์ *ปเท* ในเพราะบท *ตุลฺยาธิกรเณ* ที่มีเนื้อความเสมอกัน *วตฺตมาเน* อัน เป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ในอิตถีลิงค์ *กมฺมธารยสญฺเญ สมาเส* จ ในสมาสที่มีชื่อว่า กรรมธารยะ ด้วย ฯ

[สูตรนี้เป็นอติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะวิธีที่กระทำ ไม่ใช่วิธิสูตรที่บังคับให้กระทำ ดังนั้น สูตรนี้จึงเรียกว่า ตังสภาวาติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะให้ใช้รูปศัพท์เดิม คำว่า ตํสภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า ตสฺส ปุพฺเพ ภาสิตลิงฺคสฺส สภาโว ตํสภาโว (สภาวะของลิงค์ที่เคยกล่าวมาก่อนนั้น) หมายความว่า แม้ศัพท์หน้าจะประกอบด้วยอิตถีปัจจัยแล้วกล่าวถึงอิตถีลิงค์ ก็เปลี่ยนสภาพเป็นปุงลิงค์ตามลิงค์ที่ เคยกล่าวมาก่อน ความจริงสูตรนี้มิได้แสดงการลบอิตถีปัจจัยไว้โดยตรง แต่ชี้แนะว่าให้เปลี่ยนจาก อิตถีลิงค์เป็นปุงลิงค์ แม้สูตรว่า อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ (ในเพราะบทหลังที่มีเนื้อความเสมอ กันอันเป็นไปในอิตถีลิงค์ ถ้ามีนามศัพท์อิตถีลิงค์ที่เคยแสดงปุงลิงค์[เป็นบทหน้า] บทนั้นพึงเป็น เหมือนปุงลิงค์) ก็เป็นตังสภาวาติเทสสูตรเช่นเดียวกัน แต่เป็นวิสัยของพหุพพีหิสมาส ซึ่งต่างจาก สูตรนี้ที่เป็นวิสัยของกรรมธารยสมาส

ความเห็นที่กล่าวว่าสูตรนี้เป็นตังสภาวาติเทสสูตร กล่าวไว้ในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๓๓๑) แต่คัมภีร์กัจจานัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๒๙) กล่าวว่าตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤต สูตรนี้ เป็นตังรูปาติเทสสูตร โดยแสดงรูปปุงลิงค์ที่เคยเป็นมาก่อน มีรูปวิเคราะห์ว่า ตสฺส ปุพฺเพ ภูตสฺส ปุลฺลิงฺคสฺส รูปํ ตํรูปํ (รูปของปุงลิงค์ที่เคยเป็นมาก่อนนั้น) และอ้างข้อความจากฎีกาของสันสกฤตชื่อ สรลาฎีกาและกวิราชฎีกามายืนยันเป็นหลักฐานในเรื่องนี้ตามลำดับว่า

ปุมวาจกสฺส ปุมฺภาวภาชสฺส สทฺทสฺส ปโยคนฺตเร ปุมํ สมาจิกฺขณสฺสายํ รูปํ, ตเทว ภวตีตฺยตฺถโต รูปาติเทโสยํ.

“สูตรนี้เป็นรูปของศัพท์ที่กล่าวปุงลิงค์ คือ ถึงความเป็นปุงลิงค์ กล่าวคือ แสดงปุงลิงค์ใน อุทาหรณ์อื่น รูปนั้นนั่นแหละย่อมมีได้ ดังนั้น สูตรนี้จึงเป็นรูปาติเทสสูตรโดยเนื้อความ”

กมฺมธารยสญฺญาติเทสสฺส อสมฺภวา รูปาติเทโสยํ.

“สูตรนี้เป็นรูปาติเทสสูตร เพราะไม่มีการแสดงชื่อกรรมธารยสมาส”

โดยเหตุที่ผู้แปลไม่มีฎีกาของสันสกฤตทั้งสองฉบับข้างต้น จึงขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นต่อไป

พระมหากัจจายนะให้ทำศัพท์หน้าเป็นปุงลิงค์ตามเดิมด้วยสูตรนี้ โดยกล่าวถึงการเปลี่ยนจากอิตถีลิงค์เป็นปุงลิงค์ ซึ่งศัพท์อิตถีลิงค์นั้นเป็นวิเสสนะที่มีรูปเป็นไตรลิงค์โดยปกติ ไม่ใช่ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน ความหมายก็คือ ลบ อา หรือ อี อิตถีปัจจัยในบทหน้านั่นเอง ดังนั้นรูปว่า ขตฺติยกญฺญา จึงลบ อา อิตถีปัจจัยท้ายบทหน้าคือ ขตฺติยา ศัพท์ ส่วนรูปว่า พฺราหฺมณี จ สา ทาริกา จาติ พฺราหฺมณทาริกา (เด็กหญิงวรรณะพราหมณ์) ลบ อี อิตถีปัจจัยในบทหน้าคือ พฺราหฺมณี เมื่อลบอิตถีปัจจัยแล้วให้ทำเป็นปกติด้วยสูตรว่า ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส สระเดิมก็จะกลับมาใหม่ เปลี่ยนเป็นบทที่มีสระอยู่ท้ายเหมือนบททั่วไป

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๖๒) กล่าวว่าการเปลี่ยนจากอิตถีลิงค์เป็นปุงลิงค์ในบทหน้า มีองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ

๑. บทหน้ามีรูปเป็นอิตถีลิงค์ในรูปวิเคราะห์

๒. บทหน้าเคยกล่าวปุงลิงค์มาก่อน คือ มีรูปเป็นปุงลิงค์หรืออิตถีลิงค์ในบางที่ เช่น ทีโฆ มคฺโค (หนทางไกล) ทีฆา รตฺติ (ราตรีนาน), คโต ปุริโส (บุรุษไปแล้ว) คตา อิตฺถี (สตรีไปแล้ว), กุมาโร (เด็กชาย) กุมารี (เด็กหญิง), พฺราหฺมโณ (พราหมณ์) พฺราหฺมณี (นางพราหมณี) ถ้าบทหน้ามีรูปเป็นอิตถีลิงค์แน่นอน ก็เปลี่ยนจากอิตถีลิงค์เป็นปุงลิงค์ไม่ได้ ดังอุทาหรณ์ในกรรมธารยสมาสว่า กุมารี จ สา รตนํ จาติ กุมาริรตนํ (นางแก้ว), สมณี จ สา ปทุมํ จาติ สมณิปทุมํ (นักบวชสาวงามดังดอกปทุม) หรืออุทาหรณ์ในพหุพพีหิสมาสว่า สทฺธา ธุรํ อสฺสาติ สทฺธาธุโร (ผู้มีศรัทธาเป็นใหญ่), สทฺธา ปกติ อสฺสาติ สทฺธาปกติโก (ผู้มีศรัทธาเป็นปกติ)

๓. บทหลังมีรูปเป็นอิตถีลิงค์แน่นอน

๔. บทหลังมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันกับบทหน้า โดยเป็นวิเสสยะของบทหน้าแน่นอน ดังนั้น การเปลี่ยนจากอิตถีลิงค์เป็นปุงลิงค์ในบทหน้าจึงมีได้ในตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาสเท่านั้น เช่น ทีฆา ชงฺฆา ยสฺสาติ ทีฆชงฺโฆ (ผู้มีแข้งยาว) ส่วนภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาสไม่มีวิธีดังกล่าวนี้ เช่น สมณีสุ ภตฺติ อสฺสาติ สมณิภตฺติโก (ผู้ภักดีนางภิกษุณี), กุมารีสุ ภตฺติ อสฺสาติ กุมาริภตฺติโก (ผู้ภักดีเด็กหญิง)

อนึ่ง องค์ประกอบที่ ๔ นี้ไม่เกี่ยวกับการทำเป็นปุงลิงค์ในกรรมธารยสมาส เพราะสมาสประเภทนี้มีเนื้อความเป็นอันเดียวกันแน่นอน คัมภีร์นิรุตติทีปนีได้ยกตัวอย่างการลบอิตถีปัจจัย คือ อา, อี, ติ และ อู ท้ายบทหน้าในกรรมธารยสมาส ดังนี้

[ลบ อา ปัจจัย] ทีฆา จ สา ชงฺฆา จาติ ทีฆชงฺฆา (แข้งยาว), ขตฺติยา จ สา กญฺญา จ ขตฺติยกญฺญา (หญิงสาววรรณะกษัตริย์)

[ลบ อี ปัจจัย] กุมารี จ สา ภริยา จาติ กุมารภริยา (ภรรยาสาว), พฺราหฺมณี จ สา กญฺญา จาติ พฺราหฺมณกญฺญา (หญิงสาววรรณะพราหมณ์)

[ลบ ติ ปัจจัย] ยุวติ จ สา ภริยา จาติ ยุวภริยา (ภรรยาสาว)

[ลบ อู ปัจจัย] พฺรหฺมพนฺธู จ สา ภริยา จาติ พฺรหฺมพนฺธุภริยา (ภรรยาวรรณะพราหมณ์)

ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ ลง ติ ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยุวา ติ (ลง ติ ปัจจัยท้าย ยุว ศัพท์) และลง อู ปัจจัยด้วยสูตรว่า อุปมาสํหิตสหิตสญฺญตสหสผวามลกฺขณาทิตูรุตู (ลง อู ปัจจัยท้าย อูรุ ศัพท์ที่มี อุปมา, สํหิต, สหิต, สญฺญต, สห, สผ, วาม และ ลกฺขณ ศัพท์เป็นต้น เช่น กรโภรู (หญิงผู้มีขาอ่อนเหมือนสันมือ), สํหิโตรู (หญิงผู้มีขาอ่อนแนบสนิทกัน), สหิโตรู (หญิงผู้มีขาอ่อนแนบแน่น), สญฺญโตรู (หญิงผู้มีขาอ่อนกลมกลึง), สโหรู (หญิงผู้มีขาอ่อนสมบูรณ์), สโผรู (หญิงผู้มีขาอ่อนเหมือนกีบม้า), วาโมรู (หญิงผู้มีขาอ่อนงาม), ลกฺขโณรู (หญิงผู้มีขาอ่อนเพียบพร้อมด้วยลักษณะ) และด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือสองส่วนว่า อู ในสูตรนั้น จึงลง อู ปัจจัยท้าย พฺรหฺมพนฺธุ มีรูปว่า พฺรหฺมพนฺธู (นางพราหมณี)]

กมฺมธารยสญฺเญ จ สมาเส อิตฺถิยํ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรเณ อุตฺตรปเท ปเร ปุพฺพภูโต อิตฺถิวาจโก สทฺโท ปุพฺเพ ภาสิตปุมา เจ, โส ปุมา อิว ทฏฺฐพฺโพติ ปุพฺพปเท อิตฺถิปฺปจฺจยสฺส นิวตฺติ โหติ.

ถ้ามีศัพท์ที่แสดงอิตถีลิงค์ที่เคยกล่าวปุงลิงค์มาก่อน ศัพท์นั้นพึงทราบเหมือนปุงลิงค์ ในเพราะบทหลังอันเป็นตุลยาธิกรณะที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ในสมาสที่มีชื่อว่ากรรมธารยะและอื่นๆ การห้ามอิตถีปัจจัยในบทหน้าย่อมมีด้วยสูตรนี้

[คำว่า กมฺมธารยสญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมธารโย อิติ สญฺญา เอตสฺสาติ กมฺมธารยสญฺโญ (กัมมธารยสัญญะ คือ มีชื่อว่า กรรมธารยะ)

พระมหากัจจายนะไม่ตั้งสูตรว่า กมฺมธารเย จ โดยเพิ่ม สญฺญา ศัพท์เข้ามา ในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๓๓๒) กล่าวว่า สญฺญา ศัพท์ที่เกินมาทำหน้าที่รวบรวมการแสดงเป็นปุงลิงค์ในตัปปุริสสมาสได้บ้าง ดังคำว่า ตสฺสา อิตฺถิยา มุขํ ตมฺมุขํ (ใบหน้าของหญิงนั้น), กุกฺกุฏิยา อณฺฑํ กุกฺกุฏณฺฑํ (ไข่ของแม่ไก่) ส่วนปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่าเพื่อให้ปรากฏชื่อกรรมธารยสมาส ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เอตฺถ สญฺญาคหณํ สุโพธตฺถํ.[๙๒]

“สญฺญา ศัพท์ในที่นี้ มีประโยชน์เพื่อความรู้ง่าย”

ที่จริงแล้วแม้ไม่มี สญฺญา ศัพท์ก็เป็นที่รู้ได้ง่ายเช่นกัน เพราะเป็นชื่อเฉพาะทางไวยากรณ์ จะเห็นได้ว่า สูตรว่า

- ทฺวนฺทฏฺฐา วา (โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาสย่อมถึงความเป็น เอ ได้บ้าง)

- พหุพฺพีหิมฺหิ จ (วิธีของสรรพนามอย่างอื่นย่อมไม่มีในพหุพพีหิสมาสได้บ้าง)

ก็ไม่มี สญฺญา ศัพท์แต่อย่างใด ดังนั้น คำอธิบายของคัมภีร์ปทรูปสิทธิฏีกาจึงเป็นคำกล่าวให้เหมาะสมไม่ขัดแย้งกันเท่านั้น ความจริงแล้วสูตรนี้ตั้งตามข้อความในคัมภีร์กาตันตระที่แต่งเป็นคาถา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๗๘) ว่า กมฺมธารยสญฺเญ ตุ, ปุํวพฺภาโว วิธียเต (ส่วนในกรรมธารยสมาส ความเป็นเหมือนปุงลิงค์ย่อมกระทำได้) [มีรูปสันสกฤตว่า กรฺมธารยสํชฺเญ ตุ, ปุํวทฺภาโว วิธียเต] และท่านกล่าว สญฺญา ศัพท์เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์ในบาทคาถา คัมภีร์ปทวินิจฉยสังคหะ (หน้า ๓๑) วิจารณ์ท่านผู้แต่งกัจจายนสูตรว่ามิได้สังเกตข้อความในคัมภีร์กาตันตระว่าแต่งเป็นคาถาจึงประกอบ สญฺญา ศัพท์ตามคัมภีร์กาตันตระ

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการแสดงเป็นปุงลิงค์ในนาม อาขยาต และตัทธิต เช่น

[ตัวอย่างนาม] = ยโต อิตฺถิยา (จากหญิงใด), ยตฺร อิตฺถิยํ (ในหญิงใด)

[ตัวอย่างอาขยาต] = สา อิตฺถี วิย อตฺตานมาจรติ ตทายติ (ย่อมประพฤติเหมือนหญิงนั้น)

[ตัวอย่างตัทธิต] = ตสฺส อิตฺถิยา ภาโว ตตฺตํ (ความเป็นแห่งหญิงนั้น), อิตฺถิยา ภาโว อิตฺถตฺตํ (ความเป็นผู้หญิง)

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้ในคัมภีร์สุตตนิเทส (สูตร ๓๓๒) ส่วนคัมภีร์กัจจานัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๓๘) อธิบายเพิ่มเติมว่า จ ศัพท์ยังรวบรวมการแสดงเป็นปุงลิงค์ในศัพท์ที่ลง ตร, ตม ปัจจัย, ศัพท์ที่ลงภาวปัจจัยอันแสดงถึงคุณลักษณะ และ อณฺฑ ศัพท์เป็นต้น เช่น

[ตัวอย่างศัพท์ที่ลง ตร, ตม ปัจจัย] = พฺยตฺตานํ อติสเยน พฺยตฺตา พฺยตฺตตรา (หญิงผู้ฉลาดกว่า), พฺยตฺตตมา (หญิงผู้ฉลาดที่สุด)

[ตัวอย่างศัพท์ที่ลงภาวปัจจัยอันแสดงถึงคุณลักษณะ] = สุกฺกาย ภาโว สุกฺกตฺตํ (ความเป็นผ้าขาว)

[ตัวอย่าง อณฺฑ ศัพท์เป็นต้น] = กุกฺกุฏิยา อณฺฑํ กุกฺกุฏณฺฑํ (ไข่ของแม่ไก่), มิคิยา ปทํ มิคปทํ (รอยเท้าของแม่เนื้อ), มิคิยา ขีรํ มิคกฺขีรํ (นมของแม่เนื้อ)]

ขตฺติยกญฺญา ขตฺติยกญฺญาโย อิจฺจาทิ.

มีอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ขตฺติยกญฺญา ขตฺติยกญฺญาโย (หญิงสาววรรณะกษัตริย์)

[บทสมาสว่า ขตฺติยกญฺญา วิเคราะห์ว่า ขตฺติยา จ สา กญฺญา จ บทว่า ขตฺติยา เคยเป็นปุงลิงค์ว่า ขตฺติย มาก่อน เมื่อนำมาประกอบเป็นสมาสให้กระทำเป็นปุงลิงค์ด้วยสูตรนี้]

การประกอบรูปศัพท์ ขตฺติยกญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น ขตฺติยา จ สา กญฺญา จ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ขตฺติยา ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น ขตฺติยา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จ ทั้งสองศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ตา ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า "เอตเตสํ โต"

สำเร็จรูปเป็น สา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กญฺญา ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น กญฺญา

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ขตฺติยา จ สา กญฺญา จ (ทั้งหญิงกษัตริย์นั้นก็เป็นหญิงสาวด้วย) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า "ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้ายศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำ ขตฺติยา เป็นปุงลิงค์โดยการลบ อา อิตถีปัจจัยด้วยสูตรว่า “กมฺมธารยสญฺเญ จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น ขตฺติยกญฺญา

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

ตั้งเป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ขตฺติยกญฺญา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ขตฺติยกญฺญา

เอวํ รตฺตลตา, ทุติยภิกฺขา, พฺราหฺมณี จ สา ทาริกา จาติ พฺราหฺมณทาริกา, นาคมาณวิกา.

อุทาหรณ์ว่า

รตฺตลตา (เถาวัลย์แดง) = รตฺตา จ สา ลตา จาติ รตฺตลตา.

ทุติยภิกฺขา (ภิกษามื้อที่สอง) = ทุติยา จ สา ภิกฺขา จาติ ทุติยภิกฺขา.

ทั้งพราหมณีผู้นั้นก็เป็นเด็กหญิงด้วย จึงเรียกว่า พราหมณทาริกา (เด็กหญิงวรรณะพราหมณ์)

นาคมาณวิกา (หญิงสาวนาค) = นาคา จ สา มาณวิกา จาติ นาคมาณวิกา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ศัพท์ปุงลิงค์ว่า ขตฺติโย, รตฺโต และ ทุติโย มักไม่เข้าสมาสกับบทหลัง จึงปรากฏรูปว่า ขตฺติโย กุมาโร (เด็กชายวรรณะกษัตริย์), รตฺโต โอภาโส (แสงสีแดง), ทุติโย กณฺโฑ (กัณฑ์ที่ ๒)]

ปุพฺพปทสฺเสวายํ ปุมฺภาวาติเทโส.

การแสดงความเป็นปุงลิงค์นี้ย่อมมีแก่บทหน้าเท่านั้น

[คำว่า ปุพฺพปทสฺเสวายํ ตัดบทเป็น ปุพฺพปทสฺส + เอว + อยํ]

เตน "ขตฺติยกุมารี กุมารสมณี ตรุณพฺราหฺมณี"ติอาทีสุ อุตฺตรปเทสุ อิตฺถิปฺปจฺจยสฺส น นิวตฺติ โหติ.

เพราะฉะนั้น จึงไม่ห้ามอิตถีปัจจัยในบทหลัง ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ขตฺติยกุมารี (เด็กหญิงวรรณะกษัตริย์) = ขตฺติยา จ สา กุมารี จาติ ขตฺติยกุมารี.

กุมารสมณี (นักบวชสาว) = กุมารี จ สา สมณี จาติ กุมารสมณี.

ตรุณพฺราหฺมณี (นางพราหมณีสาว) = ตรุณี จ สา พฺราหฺมณี จาติ ตรุณพฺราหฺมณี.

[ข้อความนี้ท่านต้องการย้ำว่า สูตรนี้เป็นเรื่องของการทำบทหน้าเป็นปุงลิงค์เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับบทหลัง จึงมีอุทาหรณ์ที่ลบ อา และ อี อิตถีปัจจัยในบทหน้าว่า ขตฺติยกุมารี = ขตฺติยากุมารี, กุมารสมณี = กุมารีสมณี, ตรุณพฺราหฺมณี = ตรุณีพฺราหฺมณี

การแสดงความเป็นปุงลิงค์นี้มีความเห็นต่างกัน คือ คัมภีร์นยาสะเห็นว่าให้แสดงบทหลังเป็นปุงลิงค์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่าให้แสดงบทหน้าเท่านั้น ส่วนคัมภีร์อัตถพยาขยานกล่าวว่าทำได้ทั้งสองบท ดังคำสรุปความในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะว่า

นฺยาเส ปรสฺส ปุมฺภาโว　　　ปุพฺพภาโว รูปสิทฺธิยํ
อุภยภาโว พฺยาขฺยาเน　　　มชฺเฌวาโทว สุนฺทโร.[๙๓]

"ความเป็นปุงลิงค์ของบทหลัง กล่าวไว้ในคัมภีร์นยาสปกรณ์ ความเป็นปุงลิงค์ของบทหน้า กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ ความเป็นปุงลิงค์ของทั้งสองบท กล่าวไว้ในคัมภีร์อัตถพยาขยาน ความเห็นในท่ามกลางดีกว่าความเห็นอื่น"

อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตาร (ฉบับวัดท่ามะโอ หน้า ๕๐) ที่ชำระตามฉบับพม่าและฉบับสิงหลกล่าวถึงการแสดงเป็นปุงลิงค์ทั้งในบทหน้าและบทหลังว่า

ปหูตา ชิวฺหา ยสฺส โส ปหูตชิวฺโห, มหนฺตี ปญฺญา ยสฺส โส มหาปญฺโญ. ทฺวีสุ อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถีปุมาว เจติ ปุมฺภาวาติเทสา ปุพฺพุตฺตรปเทสุ อาอีปจฺจยานมภาโว.[๙๔]

"ชิวหาของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นยาว เหตุนั้นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึงชื่อว่า ปหูตชิวหะ (มีชิวหายาว), ปัญญาของบุคคลนั้นยิ่งใหญ่ เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า มหาปัญญะ (ผู้มี

ปัญญายิ่งใหญ่) ความไม่มีแห่ง อา และ อี ปัจจัยย่อมมีในบทหน้าและบทหลังทั้งสอง เพราะแสดงความเป็นปุงลิงค์ด้วยสูตรว่า อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถีปุมาว เจ”

ตามข้อความข้างต้นท่านผู้แต่งคัมภีร์พาลาวตารแสดงถึงการแสดงเป็นปุงลิงค์ในบททั้งสอง แต่คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๗๓) กล่าวว่าปาฐะข้างต้นเกิดจากการจารใบลานผิด ควรมีปาฐะว่า ปุพฺพปเทสุ อาอีปจฺจยานมภาโว (ความไม่มีแห่ง อา และ อี ปัจจัยย่อมมีในบทหน้า) ผู้แปลเห็นว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์พาลาวตารมิได้เอ่ยถึงการทำรัสสะในบทหลังด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ เป็นต้น จึงน่าจะกล่าวถึงการแสดงเป็นปุงลิงค์ในบทหน้าและบทหลังทั้งสองนั้น นอกจากนี้ คำว่า ทฺวีสุ (ทั้งสอง) ก็เป็นวิเสสนะของ ปุพฺพุตฺตรปเทสุ (ในบทหน้าและบทหลัง) ถ้าท่านผู้แต่งต้องการจะให้แปล ทฺวีสุ เป็นนิทธารณะว่า “ในบรรดาบททั้งสอง” ก็ควรประกอบใช้บทว่า เอตฺถ (ในบทเหล่านี้) มากกว่า ทฺวีสุ ขอฝากให้ท่านผู้รู้พิจารณา

อย่างไรก็ตามไวยากรณ์สันสกฤตได้กล่าวถึงความเป็นปุงลิงค์ของบทหน้าเหมือนมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ดังข้อความในคัมภีร์มุคธโพธฎีกาว่า

อตฺร สมาสนฺตคตปุพฺพปทสฺเสว สพฺพนามสฺส ปุมฺภาโว วิย สิยา, น ตุ ปรปทสฺส.[๙๕]

“ความเป็นเหมือนปุงลิงค์พึงมีแก่สรรพนามที่เป็นบทหน้าซึ่งอยู่ท้ายสมาสในเรื่องนี้ มิใช่มีแก่บทหลัง”]

อิตฺถิยมิจฺเจว กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อิตฺถิยํ (ในอิตถีลิงค์) นี้

กุมาริรตนํ, สมณิปทุมํ.

บทว่า อิตฺถิยํ (ในอิตถีลิงค์) นี้ มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธวิธีการแปลงเป็นปุงลิงค์ในอุทาหรณ์ว่า

กุมาริรตนํ (นางแก้ว) = กุมารี จ สา รตนํ จาติ กุมาริรตนํ.

สมณิปทุมํ (นักบวชสาวงามดังดอกปทุม) = สมณี จ สา ปทุมํ จาติ สมณิปทุมํ.

[สองอุทาหรณ์เหล่านี้ไม่เป็นไปตามข้อกำหนดของสูตร กล่าวคือ ศัพท์หลังมิได้เป็นอิตถีลิงค์ จึงไม่เปลี่ยนบทหน้าเป็นรูปปุงลิงค์ว่า กุมารรตนํ, สมณปทุมํ]

ภาสิตปุมาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ภาสิตปุมา (ซึ่งเคยกล่าวปุงลิงค์)

คงฺคานที, ตณฺหานที, ปถวีธาตุ.

บทว่า ภาสิตปุมา (ซึ่งเคยกล่าวปุงลิงค์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

คงฺคานที (แม่น้ำชื่อว่าคงคา) = คงฺคา จ สา นที จาติ คงฺคานที.

ตณฺหานที (แม่น้ำคือตัณหา) = ตณฺหา เอว นที ตณฺหานที.

ปถวีธาตุ (ธาตุคือดิน) = ปถวี เอว ธาตุ ปถวีธาตุ.

[ในที่นี้บทหน้าคือ คงฺคา, ตณฺหา และ ปถวี เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน (นิยตอิตถีลิงค์) จึงไม่มีการแปลงเป็นรูปว่า คงฺคนที, ตณฺหนที, ปถวธาตุ]

"นนฺทาโปกฺขรณี, จนฺทาเทวี"ติอาทีสุ ปน สญฺญาสทฺทตฺตา น โหติ.

แต่ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า นนฺทาโปกฺขรณี (สระโบกขรณีชื่อว่า นันทา) และ จนฺทาเทวี (พระเทวีนามว่า จันทา) ไม่แปลงเป็นปุงลิงค์เพราะเป็นศัพท์แสดงชื่อ = นนฺทา จ สา โปกฺขรณี จาติ นนฺทาโปกฺขรณี, จนฺทา จ สา เทวี จาติ จนฺทาเทวี.

[ศัพท์แสดงชื่อที่เรียกว่านามศัพท์หรือสัญญาศัพท์ว่า นนฺทา และ จนฺทา ไม่นิยมเปลี่ยนลิงค์เพราะอาจทำให้ชื่อเดิมเปลี่ยนแปลงไป (ชาติศัพท์ คือ ขตฺติย, คุณศัพท์ คือ มหนฺต, กิริยาศัพท์ คือ ปาจก และทัพพศัพท์ คือ ทณฺฑี อาจเปลี่ยนลิงค์ได้ตามเนื้อความที่บุคคลกล่าวถึง) ดังนั้น นนฺท ศัพท์แม้เคยกล่าวถึงปุงลิงค์ในอุทาหรณ์ว่า นนฺโท กุมาโร (กุมารชื่อว่านันทะ) ก็ไม่เปลี่ยนจากอิตถีลิงค์เป็นปุงลิงค์ในรูปว่า นนฺทาโปกฺขรณี เป็น นนฺทโปกฺขรณี เพราะเป็นศัพท์แสดงชื่อนั่นเอง แม้รูปว่า จนฺทาเทวี ก็เช่นเดียวกัน

อนึ่ง คำว่า กายคตาสติ ไม่แปลงเป็นปุงลิงค์ว่า กายคตสติ เพราะเป็นศัพท์แสดงชื่อเหมือนศัพท์ข้างต้น ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกายว่า

กายคตา จ สา สติ จาติ กายคตสตีติ วตฺตพฺเพ รสฺสํ อกตฺวา กายคตาสตีติ วุตฺตา.[๙๖]

“ทั้งสภาวะที่เป็นไปในกายก็เป็นสติด้วย เหตุนั้น เมื่อควรกล่าวว่า กายคตสติ ได้กล่าวว่า กายคตาสติ โดยไม่ทำรัสสะ”

คำว่า รสฺสํ อกตฺวา (โดยไม่ทำรัสสะ) ก็คือการแปลงเป็นปุงลิงค์นั่นเอง ท่านกล่าวไว้ตามรูปศัพท์ที่คนทั่วไปเข้าใจง่าย แต่ความจริงเป็นการลบ อา อิตถีปัจจัย แม้ในคัมภีร์อรรถกถาจะมิได้ระบุเหตุในการไม่แปลงเป็นปุงลิงค์ไว้ ก็พึงทราบตามกฎไวยากรณ์ที่กล่าวมานี้

จะเห็นได้ว่า คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้อธิบายหลักภาษาไว้ในบางที่ ผู้ที่มีความรู้หลักภาษาจะสามารถเข้าใจจุดประสงค์ของคันถรจนาจารย์ที่เรียกว่า อาโภคะ ได้ชัดเจน เหมือนนักกฎหมายที่อ่านหนังสือกฎหมายแล้วย่อมมีความเข้าใจชัดเจนกว่าคนทั่วไป]

ตถา ปุรตฺถิโม จ โส กาโย จาติ ปุรตฺถิมกาโย.

ทั้งส่วนที่อยู่ข้างหน้านั้นก็เป็นร่างกายด้วย จึงเรียกว่า ปุรัตถิมกายะ (ร่างกายส่วนหน้า) พึงทราบเหมือนอย่างนั้น [คือ เป็นวิเสสนบุรพบทเหมือนกับ มหาปุริโส]

เอตฺถ จ กาเยกเทโส กายสทฺโท.

อนึ่ง ศัพท์ว่า กาย ในที่นี้ คือส่วนหนึ่งของร่างกาย

[คำว่า กาเยกเทโส ตัดบทเป็น กาย + เอกเทโส

ตามปกติ กาย ศัพท์หมายถึงร่างกายทั้งหมด แต่ในที่นี้หมายถึงอวัยวะคือร่างกายส่วนหน้าเท่านั้น เช่น หน้าอก เป็นต้น การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ (ดู สูตร ๓๔๔)]

เอวํ ปจฺฉิมกาโย, เหฏฺฐิมกาโย, อุปริมกาโย, สพฺพกาโย, ปุราณวิหาโร, นวาวาโส, กตรนิกาโย, กตมนิกาโย, เหตุปจฺจโย, อพหุลํ พหุลํ กตนฺติ พหุลีกตํ, ชีวิตปฺปธานํ นวกํ ชีวิตนวกํ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ปจฺฉิมกาโย (ร่างกายด้านหลัง) = ปจฺฉิโม จ โส กาโย จาติ ปจฺฉิมกาโย.

เหฏฺฐิมกาโย (ร่างกายด้านล่าง) = เหฏฺฐิโม จ โส กาโย จาติ เหฏฺฐิมกาโย.

อุปริมกาโย (ร่างกายด้านบน) = อุปริโม จ โส กาโย จาติ อุปริมกาโย.

สพฺพกาโย (ร่างกายทั้งหมด) = สพฺโพ จ โส กาโย จาติ สพฺพกาโย.

ปุราณวิหาโร (วิหารเก่า) = ปุราโณ จ โส วิหาโร จาติ ปุราณวิหาโร.

นวาวาโส (อาวาสใหม่) = นโว จ โส อาวาโส จาติ นวาวาโส.

กตรนิกาโย (นิกายไหน) = กตโร จ โส นิกาโย จาติ กตรนิกาโย.

กตมนิกาโย (นิกายไหน) = กตโม จ โส นิกาโย จาติ กตมนิกาโย.

เหตุปจฺจโย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) = เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ เหตุปจฺจโย.

สิ่งที่ไม่มากถูกกระทำให้มากแล้ว ชื่อว่า พหุลีกตะ (สิ่งที่ถูกทำให้มากแล้ว) รูปทั้ง ๙ มีชีวิตรูปเป็นหลัก ชื่อว่า ชีวิตนวกะ (รูปทั้ง ๙ มีชีวิตรูปเป็นหลัก) ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในรูปวิเคราะห์ว่า ชีวิตปฺปธานํ นวกํ ชีวิตนวกํ ลบ ปธาน ศัพท์ในท่ามกลางสมาส คำนี้จึงเรียกว่า มัชเฌโลปสมาส คือ สมาสที่ลบในท่ามกลาง และจัดเป็นการลบบทหลังบางส่วนในบทหน้า ดังคำว่า อุเปกฺขาสติ มาจาก อุเปกฺขาชนิตสติ ลบ ชนิต ศัพท์โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อุเปกฺขาชนิตา สติ อุเปกฺขาสติ แล้วจึงทำรูปวิเคราะห์ต่อมาว่า อุเปกฺขาสติยา ปาริสุทฺธิ ยสฺสาติ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ (มีความหมดจดแห่งสติอันอุเบกขาให้เกิดขึ้นแล้ว) ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธินฺติ ปุริมปเท อุตฺตรปทโลเปเนตํ สมาสปทนฺติ อาห อุเปกฺขาย ชนิต-สติปาริสุทฺธินฺติ.[๙๗]

“คำว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ นี้เป็นบทสมาสโดยการลบบทหลังในบทหน้า ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อุเปกฺขาย ชนิตสติปาริสุทฺธึ (มีความหมดจดแห่งสติอันอุเบกขาให้เกิดขึ้นแล้ว)”

คำว่า พหุลีกต ลง อี ปัจจัยในที่ประกอบด้วย กร ธาตุในอรรถอภูตตัพภาวะ คือ ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน ด้วยสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ดังคำว่า อพฺยยีภาว (สมาสที่เป็นอัพยยะ) ส่วนคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่าลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อมลินํ มลินํ กโรตีตฺยาทฺยตฺเถ อภูตตพฺภาเว คมฺยมาเน กรภูโยเค สติ นามโต ยทาทินา

อีปจฺจโย. มลินีกโรติ เสตํ, อภสฺมโน ภสฺมโน กรณนฺติ ภสฺมีกรณํ กฏฺจสฺส, อมลิโน มลิโน ภวตีติ มลินีภวติ เสโต.[๙๘]

"ในความหมายว่า อมลินํ มลินํ กโรติ (ย่อมทำผ้าที่ไม่สกปรกให้สกปรก) เป็นต้น เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมีการประกอบด้วย กร และ ภู ธาตุ ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา เป็นต้น เช่น

- มลินีกโรติ เสตํ (ย่อมทำผ้าขาวให้สกปรก)

- อภสฺมโน ภสฺมโน กรณนฺติ ภสฺมีกรณํ กฏฺจสฺส (การทำฟืนที่ไม่ใช่ขี้เถ้าให้เป็นขี้เถ้า มีรูปว่า ภสฺมีกรณํ กฏฺจสฺส = การทำฟืนให้เป็นขี้เถ้า)

- อมลิโน มลิโน ภวตีติ มลินีภวติ เสโต (ผ้าที่ไม่สกปรกเป็นผ้าสกปรก มีรูปว่า มลินีภวติ เสโต = ผ้าขาวย่อมเป็นผ้าสกปรก)"

ความหมายของอภูตตัพภาวะปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ คือ

ปุพฺพาวตฺถาโต อวตฺถนฺตเรน อภูตสฺส อชาตสฺส อนนฺตรํ ตสฺสรูปโต อวตฺถนฺตเรน ภวนํ อภูตตพฺภาโว.[๙๙]

"ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นจากสภาพนั้นโดยไม่มีระหว่างของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนด้วยระยะอื่นจากระยะเดิม ชื่อว่า อภูตตัพภาวะ"

อวตฺถาวโต'วตฺถายา- ภูตสฺสญฺญาย วตฺถุโน
ตายาวตฺถาย ภวนํ อภูตตพฺภาวํ วิทู.[๑๐๐]

"ผู้มีปัญญารู้ว่า ความมีอยู่ด้วยระยะกาลนั้นของสิ่งอันมีระยะกาลที่ไม่เคยมีมาก่อนด้วยระยะกาลอื่น ชื่อว่า อภูตตัพภาวะ"

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) กล่าวว่าให้ลง จี ปัจจัย (อี ปัจจัยที่มี จฺ เป็นอนุพันธ์) ในที่ประกอบด้วย กร, อส และ ภู ธาตุในอรรถอภูตตัพภาวะด้วยสูตรว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง) ตัวอย่างของอภูตตัพภาวะนั้นเป็นได้ทั้งอาขยาตและกิตก์ เช่น

- ธวลีกโรติ (ย่อมทำให้เป็นสีขาว) - พหุลีกโรติ (ย่อมทำให้มาก)
- ธวลีสิยา (พึงเป็นสีขาว) - พหุลีสิยา (พึงเป็นของมาก)

- ธวลีภวติ (ย่อมเป็นสีขาว) - พหุลีภวติ (ย่อมเป็นของมาก)
- ธวลีกาโร (การกระทำให้เป็นสีขาว) - พหุลีกตํ (การทำให้มาก)
- ธวลีภูโต (เป็นสีขาวแล้ว) - พหุลีภูโต (เป็นของมากแล้ว)

คำว่า อภูตตพฺภาว แปลว่า "ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน" โดยมีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๗) ว่า

- ภวนํ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- เตน อวตฺถนฺตเรน ภาโว ตพฺภาโว (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- อภูตสฺส ตพฺภาโว อภูตตพฺภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้แปลว่า "ความมีอยู่ด้วยสภาพนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน" โดยมีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๙๕) ว่า

- ภวนํ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- เตน รูเปน ภาโว ตพฺภาโว (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- อภูตสฺส ตพฺภาโว อภูตตพฺภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า อภูตสฺย อชาตสฺย ตทฺรูเปน ภาว อุตฺปตฺติรภูตตทฺภาวะ ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีว่า อภูตสฺส อชาตสฺส ตํรูเปน ภาโว อุปฺปตฺติ อภูตตพฺภาโว (ความมีอยู่ คือ ความเกิดขึ้น ด้วยสภาพนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน คือ ที่ยังมิได้เกิดขึ้น)

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้แปลว่า "ความมีอยู่ของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนนั้นด้วยสภาพที่ไม่เคยมีมาก่อน" มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (คำอธิบายสูตร ๑๑๙) ซึ่งอธิบายตามไวยากรณ์สันสกฤตชื่อสิทธานฎิปปนีว่า

- ภวนํ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อภูตสฺส ภาโว ตพฺภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- อภูเตน ตพฺภาโว อภูตตพฺภาโว (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

วิเสสนุตตรบทกรรมธารยสมาส

วิเสสนุตฺตรปเท ชินวจนานุปโรธโต เถราจริยปณฺฑิตาทิ วิเสสนํ ปรญฺจ ภวติ.

ในกรรมธารยสมาสที่มีวิเสสนะเป็นบทหลัง บทวิเสสนะมี เถร, อาจริย และ ปณฺฑิต เป็นต้นเป็นบทหลังได้ โดยไม่ขัดกับพระชินพจน์

[คำว่า ชินวจนานุปโรธโต ตัดบทเป็น ชินวจน + อนุปโรธโต (น + อุปโรธโต) คัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่มีรูปว่า ชินวจนานุโรธโต ตามรูปนี้แปลว่า โดยคล้อยตามพระชินพจน์ เพราะ อนุโรธ แปลว่า คล้อยตาม ส่วน อุปโรธ, วิโรธ แปลว่า ขัดแย้ง

ตามปกติบทวิเสสนะมักอยู่หน้าวิเสสยะ เพราะชาวมคธจะเข้าใจบทขยายก่อนแล้วจึงรับรู้สิ่งที่ถูกขยายในภายหลัง อย่างไรก็ตาม บทวิเสสนะอาจอยู่หลังวิเสสยะได้บ้างในบางที่ ตามอุทาหรณ์ในพระไตรปิฎกโดยคล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น)

กรรมธารยสมาสประเภทนี้มีบทหลังเป็นวิเสสนะ จึงไม่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานตามลักษณะของตัปปุริสสมาส แต่มีการลบปฐมาวิภัตติท้ายบทหน้าและบทหลังเหมือนวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ดังนั้น จึงได้ชื่อว่าตัปปุริสสมาสโดยสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ดังคำว่า สีโห คายติ (นายสีหะย่อมขับร้อง) ซึ่งเรียกบุรุษผู้องอาจเหมือนราชสีห์ว่าเป็นนายสีหะ แม้วิเสสโนภยบทที่จะกล่าวต่อไปก็มีนัยเดียวกัน

คัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๖๓) กล่าวถึงสมาสประเภทนี้ว่า

อุตฺตมปุริโส. ปุริสุตฺตโม อิติ วิเสสนํ วา ปรํ สิยา.[๑๐๑]

"อุตฺตมปุริโส (บุรุษผู้สูงสุด) หรือวิเสสนะพึงเป็นบทหลังว่า ปุริสุตฺตโม ได้บ้าง"]

ยถา สาริปุตฺโต จ โส เถโร จาติ สาริปุตฺตตฺเถโร.

เช่น

ทั้งพระสารีบุตรนั้นก็เป็นพระเถระด้วย จึงเรียกว่า สาริปุตตเถระ (พระสารีบุตรผู้เถระ)

[ในที่บางแห่งแปล สาริปุตฺตตฺเถโร ว่า พระเถระชื่อว่าสารีบุตร ตามนัยนี้จัดเป็นวิเสสนบุรพบท แต่ไวยากรณ์บาลีทุกฉบับกล่าวถึงบทนี้ว่าเป็นวิเสสนุตตรบท จึงควรแปลว่า พระสารีบุตรผู้เถระ นอกจากนั้น คำว่า สาริปุตฺต ให้ทำรัสสะสระ อี ใน รี เป็น อิ ดังอุทาหรณ์ว่า หตฺถิปทํ (รอยเท้าของช้าง) เป็นต้น พึงเทียบดูเรื่องฉัฏฐีตัปปุริสสมาส]

เอวํ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร, มหากสฺสปตฺเถโร, พุทฺธโฆสาจริโย, ธมฺมปาลาจริโย, อาจริยคุตฺติโลติ วา, มโหสโธ จ โส ปณฺฑิโต จาติ มโหสธปณฺฑิโต.

อุทาหรณ์ว่า

มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร (พระมหาโมคคัลลานะผู้เถระ) = มหาโมคฺคลฺลาโน จ โส เถโร จาติ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร.

มหากสฺสปตฺเถโร (พระมหากัสสปะผู้เถระ) = มหากสฺสโป จ โส เถโร จาติ มหากสฺสปตฺเถโร.

พุทฺธโฆสาจริโย (พระพุทธโฆสะผู้อาจารย์) = พุทฺธโฆโส จ โส อาจริโย จาติ พุทฺธโฆสาจริโย.

ธมฺมปาลาจาริโย (พระธรรมบาลผู้อาจารย์) = ธมฺมปาโล จ โส อาจริโย จาติ ธมฺมปาลาจริโย.

อาจริยคุตฺติโล (พระคุตติละผู้เป็นอาจารย์) [มีวิเสสนะเป็นบทหน้า] = อาจริโย จ โส คุตฺติโล จาติ อาจริยคุตฺติโล.

ทั้งพระมโหสธนั้นก็เป็นบัณฑิตด้วย จึงเรียกว่า มโหสธบัณฑิตะ (มโหสธผู้บัณฑิต)

พึงทราบเช่นเดียวกันนี้

เอวํ วิธุรปณฺฑิโต, วตฺถุวิเสโส.

อุทาหรณ์ว่า

วิธุรปณฺฑิต (วิธุระผู้บัณฑิต) = วิธุโร จ โส ปณฺฑิโต จาติ วิธุรปณฺฑิโต.

วตฺถุวิเสโส (วัตถุพิเศษ, ของมีค่า) = วตฺถุ จ ตํ วิเสโส จาติ วตฺถุวิเสโส.

พึงทราบเช่นเดียวกันนี้

[วิเสสนุตตรปทกรรมธารยสมาสนี้แม้จะมีบทหน้าเป็นประธาน เพราะบทหลังทำหน้าที่ขยายบทหน้า ก็จัดว่าเป็นตัปปุริสสมาสโดยอ้อม เนื่องจากมีวิภัตติเดียวกันทั้งสองบท แม้วิเสสโนภยปทกรรมธารยสมาสก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า วตฺถุวิเสโส มีรูปวิเคราะห์ว่า วตฺถุ จ ตํ วิเสโส จาติ วตฺถุวิเสโส โดยมีวิเสสนะอยู่หลัง อีกอย่างหนึ่งอาจถือว่าเป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสก็ได้ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสโส จ โส วตฺถุ

จาติ วตฺถุวิเสโส แล้วสลับบทหน้าหลังดังอุทาหรณ์ว่า อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ คณุตฺตโม (คณุตตมะ คือ หมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) ดังข้อความในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

อิธ ปน อุตฺตเมหิ สีลาทิคุเณหิ ยุตฺโต ภควโต สาวกสํโฆ อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ อตฺเถน อุตฺตมคโณ นาม. โสเยว อิธ คณุตฺตโมติ วุจฺจติ ยถา มุนิเสฏฺโฐ มุนิวโรติ.[๑๐๒]

"ส่วนในที่นี้ หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคผู้กอปรด้วยศีลคุณเป็นต้นอันสูงสุดได้ชื่อว่า อุตตมคณะ (หมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) โดยความหมายว่า ทั้งผู้สูงสุดนั้นก็เป็นหมู่สงฆ์ด้วย หมู่สงฆ์ผู้สูงสุดนั้นนั่นเองกล่าวว่า คณุตตมะ ในคาถานี้ เหมือนคำว่า มุนิเสฏฺโฐ (มุนีผู้ประเสริฐ) มุนิวโร (มุนีผู้เลิศ) [โดยสลับคำว่า อุตฺตมคณ เป็นรูปที่มีบทวิเสสนะอยู่ท้ายว่า คณุตฺตม = คณ + อุตฺตม]"

ที่จริงแล้ววิเสสนุตตรบทอาจตั้งรูปวิเคราะห์เหมือนวิเสสนบุรพบท แล้วสลับบทหน้าและบทหลังด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น นอกจากนั้น กรรมธารยสมาสบางศัพท์ก็เป็นนิจจสมาสเหมือนอมาทิปรตัปปุริสสมาสมีรูปว่า อจฺจนฺตํ เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๗๕๔) ว่า อญฺโญ ราชา ราชนฺตรํ (พระราชาอื่น), จิตฺตเมว จิตฺตมตฺตํ (เพียงความนึกคิด) [มีรูปสันสกฤตว่า อนฺโย ราชา ราชานฺตรมฺ, จิเทว จิตฺมาตฺรมฺ] อุทาหรณ์เหล่านี้เป็นนิจจสมาสที่ใช้อัญญบท คือ อนฺย แทน อนฺตร และ เอว แทน มาตฺร ในรูปวิเคราะห์ ดังคัมภีร์ตัตวโพธินี (คำอธิบายสูตร ๗๕๔) กล่าวว่า อนฺตรมตฺตสทฺเทหิ สห นิจฺจสมาโส อิจฺจุภยตฺร อสฺสปทวิคฺคโห ทสฺสิโต (นิจจสมาสย่อมมีกับด้วย อนฺตร และ มตฺต ศัพท์ ดังนั้น จึงแสดงการวิเคราะห์ด้วยบทอื่นในบททั้งสอง) [มีรูปสันสกฤตว่า อนฺตรมาตฺรศพฺทาภฺยำ สห นิตฺยสมาส อิตฺยุภยตฺร อสฺวปทวิคฺรโห ทรฺศิตะ]

วิเสสโนภยบทกรรมธารยสมาส

วิเสสโนภยปโท ยถา- สีตญฺจ ตํ อุณฺหญฺจาติ สีตุณฺหํ, สินิทฺโธ จ โส อุณฺโห จาติ สินิทฺธุณฺโห, มาโส. ขญฺโช จ โส ขุชฺโช จาติ ขญฺชขุชฺโช.

กรรมธารยสมาสที่มีบททั้งสองเป็นวิเสสนะ เช่น

อาหารนั้นเป็นของทั้งเย็นและร้อน จึงเรียกว่า สีตุณหะ (ทั้งเย็นและร้อน) [คือ เย็นน้อยและร้อนมาก]

ถั่วนั้นเป็นของทั้งเหนียวและร้อน จึงเรียกว่า สินิทธุณหะ (ทั้งเหนียวและร้อน) คือ ถั่ว [กระยาสารท]

บุคคลนั้นเป็นผู้ง่อยเปลี้ยและคนค่อม จึงเรียกว่า ขัญชขุชชะ (ทั้งง่อยและค่อม)

[วิเสสโนภยบทกรรมธารยสมาสนี้มีข้อแตกต่างกับกรรมธารยสมาสชนิดอื่น คือ ต ศัพท์มิได้คล้อยตามบทหน้า แต่หมายถึงสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง เพราะบทหน้าและบทหลังเป็นวิเสสนะเหมือนกัน]

เอวํ อนฺธพธิโร, กตากตํ, ฉิทฺทาวฉิทฺทํ, อุจฺจาวจํ, ฉินฺนภินฺนํ, สิตฺตสมฺมฏฺฐํ, คตปจฺจาคตํ.

อุทาหรณ์ว่า

อนฺธพธิโร (ทั้งบอดและหนวก) = อนฺโธ จ โส พธิโร จาติ อนฺธพธิโร. [อนฺธ = บอดทั้งสองข้าง, กาณ = บอดข้างเดียว]

กตากตํ (ทั้งที่ทำแล้วและยังไม่ได้ทำ) = กตํ จ ตํ อกตํ จาติ กตากตํ.

ฉิทฺทาวฉิทฺทํ (ทั้งช่องน้อยและช่องใหญ่) = ฉิทฺทํ จ ตํ อวฉิทฺทํ จาติ ฉิทฺทาวฉิทฺทํ.

อุจฺจาวจํ (ทั้งสูงและต่ำ) = อุจฺจํ จ ตํ อวจํ จาติ อุจฺจาวจํ.

ฉินฺนภินฺนํ (ทั้งขาดและแตกแล้ว) = ฉินฺนํ จ ตํ ภินฺนํ จาติ ฉินฺนภินฺนํ.

สิตฺตสมฺมฏฺฐํ (ทั้งรดและกวาด) = สิตฺตํ จ ตํ สมฺมฏฺฐํ จาติ สิตฺตสมฺมฏฺฐํ.

คตปจฺจาคตํ (ทั้งไปและกลับแล้ว) = คตํ จ ตํ ปจฺจาคตํ จาติ คตปจฺจาคตํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า สิตฺตสมฺมฏฺฐํ (ทั้งรดและกวาด) หมายถึง ฐานํ คือ สถานที่ซึ่งพระภิกษุได้รดน้ำและกวาดแล้ว กล่าวคือ ตามพระวินัยถ้ากวาดวัดโดยทำให้ฝุ่นกระจายไปต้องเสนาสนะ จะทำให้ต้องอาบัติทุกกฏ จึงต้องรดน้ำก่อนแล้วจึงกวาด เรื่องนี้พบในคัมภีร์มหาวรรคว่า

สเจ อกตา โหติ ภูมิ, อุทเกน ปริปฺโผสิตฺวา สมฺมชฺชิตพฺพา มา วิหาโร รเชน อุหญฺญีติ. สงฺการํ วิจินิตฺวา เอกมนฺตํ ฉฑฺเฑตพฺพํ.[๑๐๓]

“ถ้าพื้นเขามิได้ทำ พึงเอาน้ำประพรมแล้วกวาดโดยดำริว่าวิหารอย่าได้เปื้อนธุลี พึงกวาดหยากเยื่อแล้วทิ้งไปในด้านหนึ่ง”

คำว่า สิตฺตสมฺมฏฺจ พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

ยถา หิ อหิ นาม พหิ สิตฺตสมฺมฏฺจฏฺจาเน นาภิรมติ, สงฺการฏฺจานติณปณฺณคหนวมฺมิกานิเยว ปน ปวิสิตฺวา นิปนฺนกาเล อภิรมติ, เอกคฺคตํ อาปชฺชติ, เอวเมว จกฺขุเปตํ วิสมชฺฌาสยํ มฏฺเจสุ สุวณฺณภิตฺติอาทีสุ นาภิรมติ, โอโลเกตุมฺปิ น อิจฺฉติ. รูปจิตฺตปุปฺผลตาทิจิตฺเตสุเยว ปน อภิรมติ.[๑๐๔]

"ขึ้นชื่อว่างูย่อมไม่ชอบใจในที่ทั้งรดและกวาดแล้วในภายนอก จึงเข้าไปที่ทิ้งขยะ ใบหญ้าชัฏ และจอมปลวก ย่อมชอบใจในเวลานอน ย่อมถึงความเป็นสัตว์มีจิตสงบ ฉันใด แม้จักษุนี้ก็ฉันนั้น มีความพอใจในสิ่งไม่ราบเรียบ ย่อมไม่พอใจไม่ปรารถนาแม้จะแลดูผนังทองคำเป็นต้นที่ราบเรียบ แต่ย่อมชอบรูปอันวิจิตรและสิ่งที่มีลวดลายหลากสีมีดอกไม้และเครือเถาเป็นต้น"

คำว่า คตปจฺจาคตํ (ทั้งไปและกลับแล้ว) หมายถึง วัตรที่ภิกษุผู้เจริญกรรมฐานได้เจริญกรรมฐานเมื่อไปบิณฑบาตและกลับมาจากบิณฑบาต]

อุปมานุตตรบทกรรมธารยสมาส

อุปมานุตฺตรปเท อภิธานานุโรธโต อุปมานภูตํ วิเสสนํ ปรํ ภวติ.

ในกรรมธารยสมาสที่มีบทหลังเป็นอุปมานะ วิเสสนะที่เป็นอุปมานะย่อมเป็นบทหลังโดยคล้อยตามอุทาหรณ์

[คำว่า อุปมานุตฺตรปเท ตัดบทเป็น อุปมาน + อุตฺตรปเท

คำว่า อภิธานานุโรธโต ตัดบทเป็น อภิธาน + อนุโรธโต

โดยทั่วไปคำว่า อภิธาน แปลว่า ชื่อ แต่ในที่นี้แปลว่า อุทาหรณ์ ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

อภิธานานุโรธโตติ ปโยคานุกูลโต.[๑๐๕]

"คำว่า อภิธานานุโรธโต แปลว่า โดยคล้อยตามอุทาหรณ์"]

ยถา สีโห วิย สีโห, มุนิ จ โส สีโห จาติ มุนิสีโห.

ผู้เป็นเหมือนราชสีห์ ชื่อว่า สีหะ ทั้งพระมุนีนั้นก็เป็นเหมือนราชสีห์ด้วย จึงเรียกว่า มุนิสีหะ (พระมุนีดั่งราชสีห์)

[คำว่า สีโห วิย สีโห แสดงรูปวิเคราะห์ของ สีห เป็นอุปมาตัทธิต โดยลง ณ ปัจจัยในอรรถอุปมาด้วยสูตรว่า ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ (เมื่อลง ณ ปัจจัยแล้วให้เปลี่ยนลิงค์ตามข้อความที่ศัพท์สื่อถึง) ดังอุทาหรณ์ว่า ปุณฺฑรีกมิว ปุณฺฑรีโก ซึ่งเปลี่ยนจากนปุงสกลิงค์เป็นปุงลิงค์ เมื่อตั้งวิเคราะห์ สีห เป็นอุปมาตัทธิตแล้วจึงตั้งวิเคราะห์เป็นอุปมานุตตรปทกรรมธารยสมาสต่อมาว่า มุนิ จ โส สีโห จาติ มุนิสีโห

คำว่า มุนิสีโห เป็นต้นที่เป็นอุปมานุตตรปทนี้ อาจตั้งวิเคราะห์เป็นวิเสสนุตตรปทตามปกติโดยถือว่าบทหลังมี สีห, วสภ, ปุงฺคว, นาค, กุญฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น เมื่ออยู่เป็นบทหลังในสมาสมักแสดงความหมายว่า ประเสริฐ มิได้แสดงความหมายเดิมของศัพท์ว่า ราชสีห์, โค, ช้าง หรือเสือดาว เช่น มุนิสีโห, มุนิวสโภ, มุนิปุงฺคโว (มุนีผู้ประเสริฐ), สกฺยสีโห (เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ), พุทฺธนาโค (พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ), กวิกุญฺชโร (จอมกวี), ปุริสสทฺทูโล (บุรุษผู้ประเสริฐ), ปุริสวราโห (บุรุษผู้ประเสริฐ), ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สีหกุญฺชรสทฺทูลา- ที ตุ สมาสคา ปุเม.[๑๐๖]

"ศัพท์มี สีห, กุญฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น ซึ่งอยู่ในบทสมาส [แสดงความหมายว่า ประเสริฐ] ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์"

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อมรโกษว่า

อุตฺตรสฺมึ ปเท พฺยคฺฆ- ปุงฺคโว'สภกุญฺชรา
สีหสทฺทูลนาคาที ปุเม เสฏฺฐตฺถโคจรา.[๑๐๗]

"พฺยคฺฆ, ปุงฺคว, อุสภ, กุญฺชร, สีห, สทฺทูล และ นาค เป็นต้น ที่มีความหมายว่า ประเสริฐ เป็นที่ตั้ง ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์"

ข้อความในสันสกฤตต้นฉบับ มีดังนี้

สฺยุรุตฺตรปเท วฺยาฆฺร- ปุงฺควรฺษภกุญฺชราะ
สึหศารฺทูลนาคาทฺยาะ ปุํสิ เศฺรษฺฐารฺถโคจราะ.

อาทิ ศัพท์ในบาทที่ ๓ คัมภีร์ฎีกาของอมรโกษชื่อจินตามณิกล่าวว่าหมายถึง หสฺติ, วราห, วฤษฺภ, สวิตฺร, โสม, ธฤรฺษฺย, เธาเรย, ปทฺม, จนฺทฺร, ปุณฺฑรีก, กลฺป เป็นต้น ในบาลีก็คือ หตฺถิ (ช้าง), วราห (ช้าง), อุสภ (วัว), สวิตฺร (พระอาทิตย์), โสม (พระจันทร์), โธรยฺห (วัว), โธเรยฺย (วัว), ปทุม (ดอกปทุม), จนฺท (พระจันทร์), ปุณฺฑรีก (บัวขาว), กปฺป (กัป) เป็นต้น

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๖๙๗) ปริวรรตบาทที่ ๓ ว่า สีหสทฺทูลนาคาทฺยา แต่ศัพท์ว่า อาทิ มีรูปพหูพจน์ว่า อาที, อาทโย ไม่มีรูปว่า อาทฺยา ซึ่งคล้ายกับสันสกฤตที่มีรูปว่า อาทฺยาะ ในที่นี้จึงปริวรรตเป็น สีหสทฺทูลนาคาที

ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

เตน สกฺยปุงฺคโวติอาทีสุ นิสภสงฺขาโต ปุงฺคโว วิยาติ ปุงฺคโว, สกฺยานํ, สกฺเยสุ วา ปุงฺคโว สกฺยปุงฺคโวติอาทินา สมาสปทตฺโถ คเหตพฺโพ. อถ วา อุตฺตรปทตฺเต ฐิตานํ สีหพฺยคฺฆนาคาทิสทฺทานํ เสฏฺฐวาจกตฺตา สกฺยปุงฺคโวติอาทีนํ สกฺยเสฏฺโฐติอาทินา อตฺโถ คเหตพฺโพ.[๑๐๘]

"ดังนั้น จึงควรถือเอาเนื้อความของบทสมาสในคำว่า สกฺยปุงฺคโว เป็นต้นโดยนัยว่า 'คำว่า ปุงควะ คือ ผู้คล้ายกับวัวที่เรียกว่าโค คำว่า สักยปุงควะ คือ ผู้คล้ายกับวัวแห่งเจ้าศากยะหรือในเจ้าศากยะ' เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึงถือเอาเนื้อความของคำว่า สกฺยปุงฺคโว เป็นต้นโดยนัยว่า เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ เพราะศัพท์ว่า สีห, พฺยคฺฆ และ นาค เป็นต้นที่ดำรงอยู่ในความเป็นบทหลังแสดงถึงความประเสริฐ"

นอกจากนั้น คำอธิบายข้างต้นก็กล่าวถึงวิธีใช้โดยมาก ในบางที่ สีห ศัพท์เป็นต้นอยู่หน้าสมาส หรืออยู่ในรูปปกติที่มิได้เชื่อมสมาสกับบทอื่น ก็อาจแสดงความหมายว่า ประเสริฐ ได้เช่นกัน ดังอุทาหรณ์ว่า สีหนาท (เสียงบันลืออันประเสริฐ) พบหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สีหนาทนฺติ เสฏฺฐนาทํ อภีตนาทํ อปฺปฏินาทํ.[๑๐๙]

"คำว่า สีหนาทํ แปลว่า เสียงบันลืออันประเสริฐ คือ เสียงบันลือที่ไม่ครั่นคร้าม กล่าวคือ เสียงบันลือที่ไม่มีเสียงต่อต้าน"

ในบางที่ กุญฺชร ศัพท์ที่มิได้เข้าสมาสกับบทอื่น ก็ใช้ในความหมายว่า ประเสริฐ เช่น

อภิชาโต นาโค กามํ เปเสหิ กุญฺชรํ ทนฺตึ
เอตฺตาวตา ปเทโส สกฺกา นาเคน มุปคนฺตุํ.[๑๑๐]

"ช้างพระที่นั่งนี้เกิดแล้วในตระกูลอุโบสถอันสูงส่งโดยแท้ ถึงกระนั้นก็ไม่อาจจะเข้าไปใกล้ประเทศมีประมาณเท่านี้ได้ [ถ้าพระองค์ยังทรงสงสัยอยู่] ก็จงทรงไสช้างตัวประเสริฐเข้าไปเถิด

กุญฺชรนฺติ อุตฺตมํ.[๑๑๑]

"คำว่า กุญฺชรํ แปลว่า ประเสริฐ"

ในคัมภีร์อภิธานนิสสัยใหม่ ฉบับต่องปอก รจนาโดยพระจักกปาละ อัครมหาบัณฑิต ได้ประพันธ์คาถาเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

สีหาทโย ตุ ปุพฺพฏฺฐา วากฺยฏฺฐาปิ กทาจนํ
อฏฺฐกถาสุ อมฺเหหิ ทิฏฺฐา เสฏฺฐตฺถวาจกา.[๑๑๒]

"สีห ศัพท์เป็นต้นที่อยู่บทหน้าบ้าง อยู่ในประโยค[ที่ไม่ใช่สมาส]ในที่บางแห่งบ้าง ข้าพเจ้าพบในคัมภีร์อรรถกถาว่าแสดงความหมายว่า ประเสริฐ"]

เอวํ มุนิวสโภ, มุนิปุงฺคโว, พุทฺธนาโค, พุทฺธาทิจฺโจ, รํสิ วิย รํสิ, สทฺธมฺโม จ โส รํสิ จาติ สทฺธมฺมรํสิ.

อุทาหรณ์ว่า

มุนิวสโภ (มุนีดั่งพญาโค) = มุนิ จ โส วสโภ จาติ มุนิวสโภ.

มุนิปุงฺคโว (มุนีดั่งพญาโค) = มุนิ จ โส ปุงฺคโว จาติ มุนิปุงฺคโว.

พุทฺธนาโค (พระพุทธเจ้าดั่งพญานาค) = พุทฺโธ จ โส นาโค จาติ พุทฺธนาโค.

พุทฺธาทิจฺโจ (พระพุทธเจ้าดั่งพระอาทิตย์) = พุทฺโธ จ โส อาทิจฺโจ จาติ พุทฺธาทิจฺโจ.

เหมือนรัศมี ชื่อว่า รังสิ ทั้งพระสัทธรรมนั้นก็เป็นเหมือนรัศมีด้วย จึงชื่อว่า สัทธัมมรังสิ (พระสัทธรรมดั่งรัศมี)

ก็เช่นเดียวกันนี้

เอวํ วินยสาคโร, ปุณฺฑรีกมิว ปุณฺฑรีโก, สมโณ จ โส ปุณฺฑรีโก จาติ สมณปุณฺฑรีโก, สมณปทุโม. จนฺโท วิย จนฺโท, มุขญฺจ ตํ จนฺโท จาติ มุขจนฺโท.

อุทาหรณ์ว่า

วินยสาคโร (พระวินัยดั่งมหาสมุทร) = วินโย จ โส สาคโร จาติ วินยสาคโร.

ผู้ที่เหมือนดอกบุณฑริก ชื่อว่า ปุณฑรีกะ ทั้งพระสมณะนั้นก็เป็นเหมือนดอกบุณฑริกด้วย จึงชื่อว่า สมณปุณฑรีกะ (พระสมณะดั่งดอกบุณฑริก)

สมณปทุโม (พระสมณะดั่งดอกปทุม) = สมโณ จ โส ปทุโม จาติ สมณปทุโม.

สิ่งที่เหมือนดวงจันทร์ ชื่อว่า จันทะ ทั้งพระพักตร์นั้นก็เป็นเหมือนดวงจันทร์ด้วย จึงชื่อว่า มุขจันทะ (พระพักตร์ดั่งดวงจันทร์)

พึงทราบเช่นเดียวกันนี้

เอวํ มุขปทุมํ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า มุขปทุมะ (พระพักตร์ดั่งดอกบัว) = ปทุมํ วิย ปทุมํ, มุขญฺจ ตํ ปทุมํ จาติ มุขปทุมํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[สมาสบางศัพท์ประกอบด้วยคำอุปมาอยู่หน้า เช่น สตฺถิสามา (หญิงผิวสีทองผู้เปรียบดั่งมีดน้อย) คือ ผู้ฉลาดหลักแหลมเหมือนมีดน้อยนั่นเอง สมาสประเภทนี้มีชื่อว่า อุปมาบุรพบท-กรรมธารยสมาส ไม่นับเข้าในกรรมธารยสมาส ๙ ประเภท (เหมือนตัพภาววุตติกรรมธารยสมาสที่จะกล่าวต่อไปในตอนท้ายของกรรมธารยสมาส) มีอุทาหรณ์ว่า สตฺถิสามา ดังคำอธิบายในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๖๓) ว่า กฺวจิ อุปมานภูตํ วิเสสนํ, สตฺถีว สามา สตฺถิสามา (วิเสสนะเป็นอุปมานะได้ในที่บางแห่ง เช่น สตฺถีว สามา สตฺถิสามา) [มีรูปสันสกฤตว่า กฺวจิทุปมานภูตํ วิเศษณมฺ- ศสฺตฺรีว ศฺยามา ศสฺตฺรีศฺยามา] แม้คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๔๖) ก็กล่าวว่า

สตฺถีว สตฺถิ, สตฺถิ จ สา สามา จาติ สตฺถิสามา.[๑๑๓]

"ผู้[ฉลาด]ดุจมีดน้อย ชื่อว่า สัตถิ ทั้งผู้[ฉลาด]ดุจมีดน้อยนั้นก็เป็นหญิงผิวสีทองด้วย เหตุนั้นจึงชื่อว่า สัตถิสามา (หญิงผิวสีทองผู้[ฉลาด]ดุจมีดน้อย)"

คำว่า สตฺถิ มีความหมายว่า มีดน้อย ส่วน สามา คือ หญิงผิวสีทอง ลักษณะของหญิงที่ชื่อว่า สามา กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของพาลาวตารว่า

สีตกาเล ภเว อุณฺหา คิมฺเห จ สุขสีตลา
ตตฺถ กญฺจนวณฺณาภา สา ถี สาเมติ กิตฺติตา.[๑๑๔]

"หญิงใดมีกายอุ่นในเวลาหนาวเย็น และมีกายเย็นสัมผัสเป็นสุขในเวลาร้อน
ผิวพรรณสีทองย่อมมีในหญิงนั้น หญิงนั้นได้ชื่อว่า สามา"

คำแปล สามา ศัพท์ว่า “สีทอง” คือ สีขาวเหลือง กล่าวตามคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถ-วินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๑๕๓) และคัมภีร์กัจจานทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๖๗) แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๖) แปล สามา ว่า “สีคล้ำ” แม้ในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๗๓๔) ก็พบรูปว่า ฆนสาโม (ผู้มีสีผิวคล้ำเหมือนเมฆ) [มีรูปสันสกฤตว่า ฆนศฺยามะ] ตามนัยนี้คำว่า สตฺถิสามา ควรแปลว่า “หญิงผิวสีคล้ำผู้[ฉลาด]ดุจมีดน้อย” ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

นอกจากคำว่า สตฺถิสามา แล้ว ยังมีศัพท์อื่น คือ กุมุทเสนี (หญิงผิวขาวเหมือนดอกกุมุท), หํสคคฺคทา (หญิงผู้พูดไม่ชัดเหมือนหงส์), นิโคฺรธปริมณฺฑลา (หญิงผู้[มีร่างกาย]เสมอกันเหมือนต้นไทร) พบในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๕๕) ว่า อุปมานานิ สามญฺญวจเนหิ (บทอุปมานะย่อมถูกย่อกับศัพท์นามที่แสดงเนื้อความสามัญทั่วไป และชื่อว่าตัปปุริสสมาส) [มีรูปสันสกฤตว่า อุปมานานิ สามานฺยวจไนะ. ศสฺตฺรีวศฺยามา ศสฺตฺรีศฺยามา เทวทตฺตา, กุมุทเศฺยนี, หํสคทฺคทา, นฺยโคฺรธปริมณฺฑลา]

สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส

สมฺภาวนาปุพฺพปโท ยถา- ธมฺโม อิติ พุทฺธิ ธมฺมพุทฺธิ.

กรรมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นบทยกขึ้นแสดง เช่น

ความรู้ว่าธรรม ชื่อว่า ธัมมพุทธิ

[อิติ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์นี้ให้ลบเสียด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค เหมือน จ ศัพท์และ ต ศัพท์ในวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส

คัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฏีกาอธิบายว่า **สัมภาวนา** คือ การยกขึ้นแสดงให้เป็นสิ่งเดียวกัน เช่นในอุทาหรณ์ว่า ธมฺโม อิติ พุทฺธิ ธมฺมพุทฺธิ (ความรู้ว่าธรรม) คำว่า ธมฺโม หมายถึง ธรรม คำว่า พุทฺธิ หมายถึง ความรู้ ทั้งสองอย่างเหล่านี้เป็นคนละอย่างกัน แต่เมื่อนำมาประกอบเป็นสัมภาวนาว่า “ความรู้ว่าธรรม” ทำให้ทั้งสองอย่างเป็นสิ่งเดียวกันโดยเป็นความรู้ที่รับเอาธรรมเป็นอารมณ์ หรือในอุทาหรณ์ว่า อนิจฺจํ อิติ สญฺญา อนิจฺจสญฺญา (ความสำคัญว่าไม่เที่ยง) สิ่งที่ไม่เที่ยง คือ ขันธ์ ๕ ส่วนความสำคัญเป็นสัญญาขันธ์ ท่านประกอบ อิติ ศัพท์เพื่อแสดงองค์ธรรมของศัพท์ทั้งสองให้เป็นสิ่งเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น

ในรูปวิเคราะห์ของสมาสประเภทนี้ ท่านอนุญาตให้ลบศัพท์ ๕ ศัพท์ คือ อิติ, หุตฺวา, สงฺขาต, ภูต และ เอว ศัพท์ ดังอุทาหรณ์ตามลำดับว่า

- อนิจฺจํ อิติ สญฺญา อนิจฺจสญฺญา (ความสำคัญว่าไม่เที่ยง)
- เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย เหตุปจฺจโย (ปัจจัยเป็นเหตุ)
- อโลภสงฺขาตํ กุสลมูลํ อโลภกุสลมูลํ (กุศลมูลคืออโลภะ)
- ญาณภูตํ ทสฺสนํ ญาณทสฺสนํ (การเห็นอันเป็นญาณ)
- รูปเมว อายตนํ รูปายตนํ (อายตนะคือรูป)

แม้ในสมาสประเภทนี้จะลบ เอว ศัพท์เหมือนอวธารณบุรพบท แต่มีลักษณะต่างกัน คือ อวธารณบุรพบทมีการห้ามข้อความอื่น แต่สัมภาวนาบุรพบทเป็นการย้ำความเท่านั้น โดย เอว ศัพท์ในอวธารณบุรพบททำหน้าที่นิวัตตาปนาวธารณะ (ตัดสินด้วยการห้าม) ส่วนในสัมภาวนาบุรพบททำหน้าที่สันนิฏฐานาวธารณะ (ตัดสินด้วยการย้ำความ) เช่น ในอุทาหรณ์ว่า รูปเมว อายตนํ รูปายตนํ (อายตนะคือรูป) อุทาหรณ์นี้กล่าวย้ำว่าอายตนะเป็นรูปได้ มิได้ห้ามรูปนามอย่างอื่นว่าไม่ใช่อายตนะ

ส่วนในคัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิอธิบายว่า สัมภาวนา คือ การยกขึ้นแสดงให้ปรากฏความประเสริฐหรือความมาก เช่น อุทาหรณ์ว่า ธมฺโม อิติ พุทฺธิ ธมฺมพุทฺธิ (ความรู้ว่าธรรม) เป็นการกล่าวถึงความประเสริฐของความรู้นั้น หรืออุทาหรณ์ว่า อตฺตา อิติ สญฺญา อตฺตสญฺญา (ความสำคัญว่าตัวตน) ก็กล่าวถึงความสำคัญของคนจำนวนมาก ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

อนตฺตนิ ขนฺธปญฺจเก อตฺตาติ วิปลฺลาสวเสน อุปฺปนฺนา สญฺญา อตฺตสญฺญา.[๑๑๕]

“สัญญาที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยวิปัลลาสว่าเป็นอัตตาในขันธ์ ๕ ที่เป็นอนัตตา จึงชื่อว่าอัตตสัญญา”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๔๖) เห็นว่าตัวอย่างข้างต้นเป็นปฐมาตัปปุริสสมาสที่ลบ อิติ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ ดังคำว่า สรณํ อิติ คโต สรณคโต (ผู้ถึงแล้วว่าเป็นสรณะ) และแสดงความเห็นว่า สัมภาวนา คือ การยกย่องโดยย้ำเนื้อความสามัญทั่วไปของบทหลัง มิใช่เพียงการแสดงคุณลักษณะเหมือนวิเสสนบุรพบท มี อิติ, อิติ สงฺขาต, หุตฺวา และ ภูต ศัพท์ ประกอบร่วมกับบทในรูปวิเคราะห์ เช่น

- ธมฺโม อิติ สงฺขาโต ธมฺมสงฺขาโต (คำที่กล่าวว่าธรรม) คือ มิใช่กล่าวว่าเป็นอธรรม
- เอว อิติ สงฺขาโต สทฺโท เอวสทฺโท (ศัพท์ที่กล่าวว่า เอว) คือ มิใช่กล่าวว่าเป็นศัพท์อื่น

- เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย เหตุปจฺจโย (ปัจจัยเป็นเหตุ) คือ มิใช่ปัจจัยที่เป็นอารมณ์เป็นต้น
- อริยภูโต สํโฆ อริยสํโฆ (สงฆ์ผู้เป็นอริยะ) คือ มิใช่สงฆ์ปุถุชน

ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตตทีปนีว่า

เอตฺถ จ สมฺภาวนา นาม สามญฺญภูตสฺส อุตฺตรปทตฺถสฺส ทฬฺหํ กตฺวา โถมนา สรูปวิเสสทีปนา, น คุณมตฺตทีปนาติ อธิปฺปาโย.[๑๑๖]

“อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าสัมภาวนาในเรื่องนี้ เป็นการยกย่องโดยทำให้เนื้อความสามัญทั่วไปของบทหลังมั่นคง คือ การแสดงลักษณะพิเศษ มิใช่การแสดงคุณลักษณะเท่านั้น”

แม้คัมภีร์พาลาวตารฎีกาก็อธิบายตามความเห็นนี้ว่า

ธมฺโม อิติ พุทฺธิ ธมฺมพุทฺธิ. ตตฺถ ปุริมปทตฺเถน ปรปทตฺโถ สมฺภาวิโต โหติ.[๑๑๗]

“ความรู้ว่าธรรม ชื่อว่า ธัมมพุทธิ ในพากย์นั้น เนื้อความของบทหลังย่อมเป็นอันยกย่องไว้โดยเนื้อความของบทหน้า”]

การประกอบรูปศัพท์ ธมฺมพุทฺธิ

ศัพท์เดิมเป็น ธมฺม ศัพท์, อิติ ศัพท์ และ พุทฺธิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ธมฺม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ธมฺโม

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อิติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย พุทฺธิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺโม อิติ พุทฺธิ (ความรู้ว่าธรรม) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า “ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย ธมฺโม ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย ธมฺม ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ อิติ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อุเภ ตปฺปุริสา"

ตั้ง ธมฺมพุทฺธิ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ธมฺมพุทฺธิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น ธมฺมพุทฺธิ

เอวํ ธมฺมสญฺญา, ธมฺมสงฺขาโต, ธมฺมสมฺมโต, ปาณสญฺญิตา, อสุภสญฺญา, อนิจฺจสญฺญา, อนตฺตสญฺญา, ธาตุสญฺญา, ธีตุสญฺญา, อตฺตสญฺญา, อตฺถิสญฺญา, อตฺตทิฏฺฐิ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ธมฺมสญฺญา (ความสำคัญว่าธรรม) = ธมฺโม อิติ สญฺญา ธมฺมสญฺญา.

ธมฺมสงฺขาโต (ซึ่งกล่าวว่าธรรม) = ธมฺโม อิติ สงฺขาโต ธมฺมสงฺขาโต.

ธมฺมสมฺมโต (ความสมมุติว่าธรรม) = ธมฺโม อิติ สมฺมโต ธมฺมสมฺมโต.

ปาณสญฺญิตา (ความสำคัญว่าสัตว์) = ปาโณ อิติ สญฺญา ปาณสญฺญา, ปาณสญฺญา อสฺส อตฺถีติ ปาณสญฺญี, ปาณสญฺญิโน ภาโว ปาณสญฺญิตา.

อสุภสญฺญา (ความสำคัญว่าไม่งาม) = อสุภํ อิติ สญฺญา อสุภสญฺญา.

อนิจฺจสญฺญา (ความสำคัญว่าไม่เที่ยง) = อนิจฺจํ อิติ สญฺญา อนิจฺจสญฺญา.

อนตฺตสญฺญา (ความสำคัญว่ามิใช่ตัวตน) = อนตฺตา อิติ สญฺญา อนตฺตสญฺญา.

ธาตุสญฺญา (ความสำคัญว่าธาตุ) = ธาตุ อิติ สญฺญา ธาตุสญฺญา.

ธีตุสญฺญา (ความสำคัญว่าลูกสาว) = ธีตุ อิติ สญฺญา ธีตุสญฺญา.

อตฺตสญฺญา (ความสำคัญว่าตัวตน) = อตฺตา อิติ สญฺญา อตฺตสญฺญา.

อตฺถิสญฺญา (ความสำคัญว่ามีอยู่) = อตฺถิ อิติ สญฺญา อตฺถิสญฺญา.

อตฺตทิฏฺฐิ (ความเห็นว่าตน) = อตฺตา อิติ ทิฏฺฐิ อตฺตทิฏฺฐิ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในอุทาหรณ์ว่า ปาณสญฺญิตา (ความสำคัญว่าสัตว์) ท่านต้องการกล่าวถึงข้อความว่า ปาณสญฺญา เป็นหลัก แต่รูปว่า ปาณสญฺญิตา เป็นตัวอย่างที่พบในคัมภีร์อรรถกถา จึงนำมาแสดงไว้อย่างนี้ ที่จริงแล้วคำว่า ปาณสญฺญี ลง อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต ส่วนคำว่า ปาณสญฺญิตา ลง ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต]

อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส

อวธารณปุพฺพปโท ยถา- คุโณ เอว ธนํ คุณธนํ.

กรรมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นบทห้าม เช่น

ทรัพย์คือคุณ ชื่อว่า คุณธนะ

[อวธารณะ คือ การตัดสินด้วยการห้ามข้อความอื่น (ฉัฑเฑตัพพะ) ดังคำว่า คุโณ เอว ธนํ คุณธนํ (ทรัพย์คือคุณ) แสดงการห้ามทรัพย์คือเงินทอง ดังนี้เป็นต้น ในภาษาไทยแปล เอว ศัพท์ว่า “คือ”]

การประกอบรูปศัพท์ คุณธนํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณ ศัพท์, เอว ศัพท์ และ ธน ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คุณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุโณ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เอว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ธน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ธนํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า คุโณ เอว ธนํ (ทรัพย์คือคุณ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า “ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติทั้งหลายในบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ปกติสระท้ายของบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ เอว ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

สำเร็จรูปเป็น คุณธน

ตั้ง คุณธน ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คุณธน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุณธนํ

เอวํ สทฺธาธนํ , สีลธนํ , ปญฺญาธนํ ,

อุทาหรณ์ว่า

สทฺธาธนํ (ทรัพย์คือศรัทธา) = สทฺธา เอว ธนํ สทฺธาธนํ.

สีลธนํ (ทรัพย์คือศีล) = สีลํ เอว ธนํ สีลธนํ.

ปญฺญาธนํ (ทรัพย์คือปัญญา) = ปญฺญา เอว ธนํ ปญฺญาธนํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

จกฺขุ เอว อินฺทฺริยํ จกฺขุนฺทฺริยํ.

อินทรีย์คือจักษุ ชื่อว่า จักขุนทรีย์

เอวํ จกฺขายตนํ, จกฺขุธาตุ, จกฺขุทฺวารํ, รูปารมฺมณมิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

จกฺขายตนํ (อายตนะคือจักษุ) = จกฺขุ เอว อายตนํ จกฺขายตนํ.

จกฺขุธาตุ (ธาตุคือจักษุ) = จกฺขุ เอว ธาตุ จกฺขุธาตุ.

จกฺขุทฺวารํ (ทวารคือจักษุ) = จกฺขุ เอว ทฺวารํ จกฺขุทฺวารํ.

รูปารมฺมณํ (อารมณ์คือรูป) = รูปํ เอว อารมฺมณํ รูปารมฺมณํ.

พึงทราบเหมือนอย่างนี้

นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส

นนิปาตปุพฺพปโท ยถา- น พฺราหฺมโณติ อตฺเถ กมฺมธารยสมาเส วิภตฺติโลปาทิมฺหิ จ กเต “อุเภ ตปฺปุริสา”ติ ตปฺปุริสสญฺญา.

กรรมธารยสมาสที่มี น นิบาตเป็นบทหน้า เช่น

เมื่อกรรมธารยสมาส[ที่เป็นไป]ในอรรถว่า “ผู้มิใช่พราหมณ์” และเมื่อวิธีมีการลบวิภัตติเป็นต้นถูกกระทำแล้ว ชื่อว่าตัปปุริสสมาสย่อมมีด้วยสูตรว่า อุเภ ตปฺปุริสา (กรรมธารยสมาสและทิคุสมาสทั้งสอง ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส)

๓๔๔. อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส.

แปลง น เป็น อ ในเพราะตัปปุริสสมาส

อตฺตํ อ.ความเป็น อ *นสฺส* ของ น *โหติ* ย่อมมี *ตปฺปุริเส* ในเพราะตัปปุริสสมาส ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง น เป็น อ ในเพราะบทหลังที่เป็นตัปปุริสสมาส เช่น น พฺราหฺมโณ = อพฺราหฺมโณ แปลง น เป็น อ ด้วยสูตรนี้

กรรมธารยสมาสที่มี น นิบาตเป็นบทหน้านี้ บทหลังเป็นหลักของสมาสเช่นเดียวกับตัปปุริสสมาสดังกล่าวแล้ว ท่านจึงจัดเป็นตัปปุริสสมาสด้วย เพราะมีส่วนหนึ่ง คือ มีบทหลังเข้าเกณฑ์ของตัปปุริสสมาส ส่วนเนื้อความของบทหน้านั้นไม่ได้หายไป แต่ยังคงปรากฏอยู่ในสมาสนั้นโดยเป็นคำขยายของบทหลัง

แม้สูตรจะไม่มี วา ศัพท์ปรากฏในสูตรหรือติดตามมาจากสูตรอื่น แต่ก็มีบางคำที่ไม่แปลง น เป็น อ พบในคำเฉพาะบางคำ ดังอุทาหรณ์ว่า

- นมาตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นมารดา)
- นปิตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบิดา)
- นภาตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย)
- นภคินิภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง)

- นปุตฺโตภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบุตร)
- นธีตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นธิดา)

อุทาหรณ์ข้างต้นพบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า

น โส ภิกฺขเว สตฺโต สุลภรูโป, โย นมาตาภูตปุพฺโพ อิมินา ทีเฆน อทฺธุนา ฯเปฯ โย นปิตาภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นภาตาภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นภคินีภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นปุตฺโตภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นธีตาภูตปุพฺพา.[๑๑๘]

"สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบิดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชายโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิงโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบุตรโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นธิดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ฯลฯ"

อุทาหรณ์อื่นก็เป็นคำเฉพาะเหมือนอุทาหรณ์ข้างต้น เช่น

- นจิรสฺเสว (ต่อกาลไม่นานนั่นเทียว) = น + จิรสฺส + เอว
- นจิเรเนว (โดยกาลไม่นานนั่นเทียว) = น + จิเรน + เอว
- นมหปฺผลกรณโต (โดยไม่กระทำผลมาก) = น + มหปฺผลกรณโต
- นปุํสกํ (ผู้มิใช่สตรีและบุรุษ) = น + ปุํสกํ
- นกุโล (สัตว์ที่ไม่มีตระกูล, พังพอน) = น + กุโล

คำว่า นปุํสก มีรูปวิเคราะห์ว่า น อิตฺถี น ปุมาติ นปุํสกํ = น ศัพท์ + อิตฺถี ศัพท์ + ปุม ศัพท์ แปลง อิตฺถีปุม เป็น ปุํสก หรือมาจาก น ศัพท์ + ถี ศัพท์ + ปุม ศัพท์ แปลง ถีปุม เป็น ปุํสก

คำว่า นกุโล มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ กุลํ เอตสฺสาติ นกุโล แม้พังพอนจะเป็นสัตว์ที่มีตระกูลเหมือนสัตว์อื่น ก็ได้ชื่อนี้ตามคำเรียกขานที่สืบทอดต่อกันมา การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า รูฬหินัย คือ นัยที่ยกขึ้นกล่าวเป็นสำนวน ดังคำว่า อสฺสกณฺโณ ที่แปลว่าต้นหูกวาง แต่มีรูปวิเคราะห์ตามศัพท์ว่า อสฺสสฺส กณฺโณ อสฺสกณฺโณ (ต้นหูม้า) หรือคำว่า โค (วัว) ที่มีความหมายตามรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตีติ โค (โค คือ สัตว์ผู้ไปได้) แต่ไม่ใช่หมายรวมถึงสัตว์ที่ไปได้ทุกประเภท หรือคำว่า หตฺถี (สัตว์มีงวง, ช้าง) ที่มีความหมายตามรูปวิเคราะห์ว่า หตฺโถ อสฺส อตฺถีติ หตฺถี (หัตถี คือ สัตว์มีงวง) แต่ไม่ใช่หมายรวมถึงสัตว์มีงวงทุกประเภท ดังหลักฐานในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาว่า

ยถากถญฺจิ พฺยุปฺปตฺติ รูฬฺหิยา อตฺถนิจฺฉโย
อิติ รูฬฺหิ ปสิทฺเธน พฺยุปฺปตฺติ เยน เกนจิ.[๑๑๙]

“การตั้งชื่อย่อมมีตามความปรากฏชัด ส่วนรูปวิเคราะห์ย่อมมีได้ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งตามข้อความว่า ‘รูปวิเคราะห์ย่อมมีได้ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่การตัดสินเนื้อความย่อมมีตามความปรากฏชัด’”]

นสฺส นิปาตปทสฺส ตปฺปุริเส อุตฺตรปเท ปเร สพฺพสฺเสว อตฺตํ โหติ.

การแปลง น นิบาตบททั้งบทนั่นเทียวเป็น อ ย่อมมีในเพราะบทหลังอันเป็นตัปปุริสสมาสที่อยู่ท้าย

[คำว่า อุตฺตรปเท ปเร (ในเพราะบทหลังที่อยู่ท้าย) เป็นปักขิปนวุตติ คือ คำอธิบายที่อธิบายเพิ่มเข้ามาให้เนื้อความที่เป็นวุตติกระจ่างชัดเจนมากขึ้น โดยใช้อธิบาย ตปฺปุริเส (ในเพราะตัปปุริสสมาส) ในสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม เมื่อนำ ตปฺปุริเส มาแปลร่วมกับ อุตฺตรปเท ปเร ก็แปลเป็นวิเสสนะของ อุตฺตรปเท ดังนั้น คำว่า ตปฺปุริเส อุตฺตรปเท ปเร จึงแปลว่า “ในเพราะบทหลังอันเป็นตัปปุริสสมาสที่อยู่ท้าย”

คำว่า สพฺพสฺเสว (ทั้งบทนั่นเทียว) กล่าวถึงการแปลง น ทั้งบทเป็น อ มิใช่แปลงเพียงสระหรือพยัญชนะใน น บทหน้า เพราะถ้าแปลงเพียง นฺ พยัญชนะเป็น อ ก็ต้องลบสระ อ ใน น อีก หรือถ้าแปลงสระ อ ใน น เป็น อ สูตรนี้ก็จะหาประโยชน์มิได้ จึงต้องแปลง น ทั้งบทเป็น อ

บทหลังที่เป็นพยัญชนะให้แปลง น นิบาตเป็น อ แต่ในสูตรนี้ท่านยังมิได้กำหนดเงื่อนไขดังกล่าวไว้ แต่พึงทราบว่าต้องเป็นพยัญชนะ เพราะท่านจะกล่าวสูตรต่อไปว่า สเร อนฺ (แปลง น เป็น อนฺ ในเพราะสระอันเป็นตัปปุริสสมาส) เช่น อนสฺโส = น + อสฺโส, อนริโย = น + อริโย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ปาริเสสนัย คือ นัยที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจักกล่าวต่อไป ดังอุทาหรณ์ว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ) คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) จัดเป็นปาริเสสนัย เพราะแม้คำนี้จะหมายถึงนามขันธ์ ๔ โดยทั่วไป แต่ในที่นี้หมายเอานามขันธ์ ๓ นอกจากวิญญาณขันธ์ที่กล่าวมาไว้ในคำว่า มโน (ใจ)]

ตปฺปุริเสกเทสตฺตา ตปฺปุริโส.

[บทหลังคือ พฺราหฺมณ] ชื่อว่าตัปปุริสสมาส เพราะว่าเป็นส่วนหนึ่งของตัปปุริสสมาส

[แม้ตัปปุริสสมาสจะเป็นชื่อของบททั้งสอง คือ นพฺราหฺมโณ แต่ท่านหมายถึงบทหลังคือ พฺราหฺมโณ ว่าเป็นตัปปุริสสมาสในคำว่า ตปฺปุริเส (อันเป็นตัปปุริสสมาส) โดยเอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน (หมู่ = บทสมาสทั้งสองบทที่เป็นตัปปุริสสมาส, ส่วน = บทหลัง) ดังตัวอย่างว่า รุกฺโข ฉินฺโน (ตัดต้นไม้แล้ว), สมุทฺโท ทิฏฺโจ (เห็นมหาสมุทรแล้ว), ปโฏ ทฑฺโฒ (ไฟไหม้ผ้าแล้ว) ซึ่งหมายความถึงต้นไม้บางส่วน, มหาสมุทรบางส่วน และผ้าบางส่วนเท่านั้น ดังนั้น ท่านจึงอธิบายไว้ในวุตติว่า ตปฺปุริเส อุตฺตรปเท ปเร (ในเพราะบทหลังอันเป็นตัปปุริสสมาสที่อยู่ท้าย) โดยใช้ อุตฺตรปเท ปเร (ในเพราะบทหลังที่อยู่ท้าย) ขยาย ตปฺปุริเส (อันเป็นตัปปุริสสมาส)

คัมภีร์นิสสัยพม่าบางฉบับอธิบายเรื่องนี้อีกอย่างหนึ่งว่า ตัปปุริสสมาสที่บทหน้าลงทุติยาวิภัตติเป็นต้น ชื่อว่า สุทธตัปปุริสสมาส ส่วนตัปปุริสสมาสที่ผสมกับกรรมธารยสมาส ชื่อว่า มิสสกตัปปุริสสมาส แต่สูตรนี้มีความเกี่ยวข้องกับมิสสกตัปปุริสสมาสเท่านั้น ไม่พบในสุทธตัปปุริสสมาส พระพุทธัปปิยะจึงกล่าวว่า ตปฺปุริเสกเทสตฺตา (เพราะเป็นส่วนหนึ่งของตัปปุริสสมาส) เพื่อหมายถึง มิสสกตัปปุริสสมาสเท่านั้น ตามความเห็นนี้คำว่า ตปฺปุริเส แปลว่า ในตัปปุริสสมาส ลง สฺมึ วิภัตติในอาธารสัตตมี แต่คำอธิบายข้างต้นไม่สอดคล้องกับข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๐๗) ว่า

อิเม จ สมาสา กมฺมธารยภาเว ทิคุภาเว จิตาเยว นสฺส ปทสฺส อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตาโชตกภาเวน ตปฺปุริเสกเทสตฺตา ตปฺปุริสาติ วุตฺตา, น ราชปูชิโตติอาทโย วิย คุณาติวตฺตนวเสน.[๑๒๐]

"อนึ่ง สมาสเหล่านี้ดำรงอยู่ในความเป็นกรรมธารยสมาสและทิคุสมาสนั่นเทียว ย่อมได้ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส เพราะว่าเป็นส่วนหนึ่งของตัปปุริสสมาส โดยแสดงว่า น บทมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน มิใช่โดยเนื่องด้วยการข้ามพ้นอรรถของบทหน้าที่เป็นวิเสสนะ ดังคำว่า ราชปูชิโต (ผู้อันพระราชาบูชาแล้ว) เป็นต้น"

อนึ่ง ต้นฉบับสันสกฤตคือคัมภีร์กาตันตระ ได้กล่าวถึงการลบ น อักษรในเพราะบทหลังอันเป็นตัปปุริสสมาส มีข้อความในสูตรและวุตติดังนี้

นสฺส ตปฺปุริเส โลปฺโย. นสฺส สมฺพนฺธินิ ตปฺปุริเส นสฺส สมฺพนฺธี นกาโร โลปฺโย ภวติ.[๑๒๑]

"พึงลบ น พยัญชนะในเพราะตัปปุริสสมาส น อักษรที่มีความเกี่ยวเนื่องกับ น ศัพท์ในเพราะตัปปุริสสมาสที่มีความเกี่ยวเนื่องกับ น ศัพท์ พึงลบได้"

จะเห็นได้ว่า คำว่า ตปฺปุริเส (ในเพราะตัปปุริสสมาส) ในสูตรนี้ ท่านอธิบายว่า นสฺส สมฺพนฺธินิ ตปฺปุริเส (ในเพราะตัปปุริสสมาสที่มีความเกี่ยวเนื่องกับ น ศัพท์) ซึ่งก็คือบทหลังที่อยู่ท้าย น

ศัพท์นั่นเอง อนึ่ง ในวุตติของคัมภีร์กาตันตระกล่าวไว้อีกว่า ตปฺปุริโส อิโหปลกฺขณํ (ตัปปุริสสมาสในที่นี้เป็นอุปลักขณนัย) [ตตฺปุรุโษ อิตฺยุปลกฺษณมฺ] ในคัมภีร์กาตันตรวฤตติฎีกาอธิบายได้เรื่องนี้โดยระบุถึงบทหลังว่าเป็นตัปปุริสสมาส ดังนี้

ยชฺเชวํ ตปฺปุริสคหเณนาปิ กิมิจฺจาห ตปฺปุริโส อิโหปลกฺขณํ อิติ. สมาสมตฺเต ภวตีติ อตฺโถ. ตปฺปุริสคหณํ ตุ อุตฺตรตฺถเมว.[๑๒๒]

"ท่านกล่าวว่า ตปฺปุริโส อิโหปลกฺขณํ (ตัปปุริสสมาสในที่นี้เป็นอุปลักขณนัย) เพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าเป็นเช่นนั้น ประโยชน์อะไรด้วย ตปฺปุริส ศัพท์ ความหมายก็คือ [การลบ น อักษร]ย่อมมีได้ในสมาสเท่านั้น ส่วน ตปฺปุริส ศัพท์เป็นเนื้อความของบทหลังอย่างเดียว"]

อพฺราหฺมโณ.

เช่น อพฺราหฺมโณ (ผู้มิใช่พราหมณ์)

การประกอบรูปศัพท์ อพฺราหฺมโณ

ศัพท์เดิมเป็น น ศัพท์ และ พฺราหฺมณ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย น ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย พฺราหฺมณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น พฺราหฺมโณ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า น พฺราหฺมโณ (มิใช่พราหมณ์) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า "ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย พฺราหฺมโณ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย พฺราหฺมณ ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อุเภ ตปฺปุริสา"

ในเพราะตัปปุริสสมาส แปลง น เป็น อ ด้วยสูตรว่า "อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส"

สำเร็จรูป อพฺราหฺมณ

ตั้ง อพฺราหฺมณ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อพฺราหฺมณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อพฺราหฺมโณ

[ในสูตร ๓๕๖ ท่านกล่าวถึงการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า อตฺตํ นสฺส (แปลง น เป็น อ) เพื่อให้ใช้วิธีของสูตรนี้ได้ในพหุพพีหิสมาส เช่น

- อสโม (ผู้มีบุคคลเสมอเหมือนหามิได้) = นตฺถิ เอตสฺส สโมติ อสโม.
- อปฺปฏิปุคฺคโล (ผู้ไม่มีใครเปรียบ) = นตฺถิ เอตสฺส ปฏิปุคฺคโลติ อปฺปฏิปุคฺคโล.
- อปุตฺตโก (ผู้ไม่มีบุตร) = นตฺถิ เอตสฺส ปุตฺโตติ อปุตฺตโก.
- อเหตุโก (ธรรมที่ไม่มีเหตุ) = นตฺถิ เอตสฺส เหตูติ อเหตุโก.

อนึ่ง ในบางแห่ง น ศัพท์ทำหน้าที่ปฏิเสธบทถัดมาซึ่งมิได้เข้าสมาสกัน โดยมิได้ปฏิเสธกริยาเหมือนในประโยคทั่วไป ดังอุทาหรณ์ว่า

กถญฺจ ภิกฺขุ อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ เนว มนาปํ น อมนาปํ ทิสฺวา อุเปกฺขโก อสฺส, เอวเมว สพฺเพ สตฺเต อุเปกฺขาย ผรติ.[๑๒๓]

"ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมแผ่อุเบกขาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่อย่างไร เธอย่อมแผ่อุเบกขาจิตไปในสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างได้เห็นคนอื่นซึ่งไม่รักไม่ชังคนหนึ่งแล้วพึงเป็นผู้เฉยอยู่"

คำว่า เนว ใน เนว มนาปํ และ น ใน น อมนาปํ ทำหน้าที่ปฏิเสธบทถัดมา ไม่ปฏิเสธกริยาว่า ทิสฺวา (เห็น) หรือ อสฺส (พึงเป็น) จึงมีความหมายว่า เนว มนาปํ (ไม่รัก), น อมนาปํ (ไม่ชัง) มิได้มีความหมายว่า เนว ทิสฺวา, น ทิสฺวา (ไม่เห็น) หรือ เนว อสฺส, น อสฺส (ไม่พึงเป็น)

โย หิ ภิกฺขุ กามาทีนวปจฺจเวกฺขณาทีหิ กามจฺฉนฺทํ น สุฏฺฐุ วิกฺขมฺเภตฺวา, กายปสฺสทฺธิวเสน กายทุฏฺฐุลฺลํ น สุปฺปฏิปสฺสทฺธํ กตฺวา, อารมฺภธาตุมนสิการาทิวเสน ถินมิทฺธํ น สุฏฺฐุ ปฏิวิโนเทตฺวา, สมถนิมิตฺตมนสิการาทิวเสน อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ น สุสมูหตํ กตฺวา, อญฺเญปิ สมาธิปริพนฺเธ ธมฺเม น สุฏฺฐุ วิโสเธตฺวา ฌานํ สมาปชฺชติ, โส อวิโสธิตํ อาสยํ ปวิฏฺฐภมโร วิย อวิสุทฺธํ อุยฺยานํ ปวิฏฺฐราชา วิย จ ขิปฺปเมว นิกฺขมติ.[๑๒๔]

“ที่จริงแล้ว ภิกษุใดไม่ได้ข่มกามฉันทนิวรณ์ไว้เป็นอย่างดีด้วยการพิจารณาเห็นโทษของกามเป็นต้น ไม่ได้ทำความกระวนกระวายทางกายให้สงบลงเป็นอย่างดีด้วยกายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งกาย) ไม่ได้บรรเทาถีนมิทธนิวรณ์เป็นอย่างดีด้วยการใส่ใจถึงอารัมภธาตุ (การเริ่มปรารภความเพียร) เป็นต้น ไม่ได้ถอดถอนอุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ออกเป็นอย่างดีด้วยการใส่ใจถึงสมถนิมิต (อารมณ์ของสมถะ) เป็นต้น ทั้งไม่ได้ชำระธรรมที่เป็นข้าศึกแก่สมาธิอื่นเป็นอย่างดีแล้วเข้าฌานสมาบัติ ภิกษุนั้นย่อมออกจากฌานสมาบัติโดยพลันนั่นเทียว เหมือนแมลงภู่ที่เข้าไปยังโพรงที่อยู่อาศัยที่ไม่สะอาด และเหมือนพระราชาผู้เสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่ไม่สะอาด”

คำว่า น ใน น สุฏฺฐุ วิกฺขมฺเภตฺวา, น สุปฺปฏิปสฺสทฺธํ กตฺวา, น สุฏฺฐุ ปฏิวิโนเทตฺวา, น สุสมูหตํ กตฺวา, น สุฏฺฐุ วิโสเธตฺวา ทำหน้าที่ปฏิเสธบทถัดมา คือ วิกฺขมฺเภตฺวา (ข่ม), กตฺวา (กระทำ), ปฏิวิโนเทตฺวา (บรรเทา), กตฺวา (กระทำ) และ วิโสเธตฺวา (ชำระ) ไม่ปฏิเสธกิริยาคุมพากย์ว่า สมาปชฺชติ (เข้า) ใน ฌานํ สมาปชฺชติ (เข้าฌาน)]

น นิเสโธ สโต ยุตฺโต เทสาทินิยมํ วินา
อสโต จาผโล ตสฺมา กถ'มพฺราหฺมโณติ เจ.

“ถามว่า : การปฏิเสธสิ่งที่มีอยู่ ยกเว้นการกำหนดด้วยสถานที่เป็นต้น ย่อมไม่สมควร และการปฏิเสธสิ่งที่ไม่มีอยู่ย่อมไม่มีผล เพราะฉะนั้น บทว่า อพฺราหฺมโณ เป็นสมาสได้อย่างไร”

[คาถานี้ท่านอธิบายว่า การปฏิเสธสิ่งที่มีอยู่โดยทั่วๆ ไป ย่อมไม่สมควรเพราะผิดความเป็นจริง เช่น โจโร นตฺถิ (ไม่มีโจร) ประโยคนี้ไม่ได้ระบุรายละเอียดอื่นๆ แต่กล่าวมาลอยๆ ว่าไม่มีโจร การกล่าวอย่างนี้ย่อมไม่สมควร เพราะโจรมีอยู่โดยทั่วๆ ไป ยกเว้นแต่การกำหนดรายละเอียดอื่นๆ ประกอบ คือ เทสะ (สถานที่) กาล (เวลา) อาการ (ลักษณะอาการแห่งสิ่งต่างๆ) ดังประโยคว่า อิธ โจโร นตฺถิ (ในที่นี้ไม่มีโจร), อิทานิ โจโร นตฺถิ (เวลานี้ไม่มีโจร) และ น อยํ โจโร (คนนี้มิใช่โจร) การปฏิเสธใน ๓ ประโยคอย่างนี้จึงจะสมควร

การปฏิเสธสิ่งที่ไม่มีอยู่ หมายถึง การปฏิเสธสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงๆ ในโลก เช่น สสวิสาณธนุ นตฺถิ (ไม่มีธนูที่ทำจากเขากระต่าย) ตามสามัญปกติ เขากระต่ายก็ไม่มีอยู่ในโลกอยู่แล้ว เมื่อปฏิเสธว่าไม่มีธนูที่ทำจากเขากระต่าย ก็เท่ากับบอกเรื่องที่คนรู้กันอยู่แล้ว จึงเป็นสิ่งที่ไม่สมควร]

นิเสธตฺถานุวาเทน ปฏิเสธวิธิ กฺวจิ
ปรสฺส มิจฺฉาญาณตฺต- ขฺยาปนาโยปปชฺชเต.

"ตอบว่า : มีวิธีการปฏิเสธโดยการกล่าวตามเนื้อความของสิ่งที่ถูกปฏิเสธในบางที่ เพื่อแสดงความเข้าใจผิดของบุคคลอื่นให้ปรากฏย่อมสมควร"

[ถ้ามีบุคคลที่มีลักษณะเหมือนพราหมณ์ คนทั่วๆ ไปก็จะเข้าใจผิดว่าเป็นพราหมณ์ ผู้รู้จึงกล่าวคำว่า อพฺราหฺมโณ คือแสดงความจริงว่าผู้นี้มิใช่พราหมณ์ ทั้งนี้เพื่อแสดงว่าการที่คนอื่นเข้าใจว่าเป็นพราหมณ์นั้นเป็นการเข้าใจผิด การกล่าวอย่างนี้จึงเป็นการกล่าวที่สมควร เพราะเป็นการกล่าวตามสภาพแห่งความเป็นจริงของผู้นั้น (นิเสธตฺถานุวาเทน) อีกตัวอย่างหนึ่งเช่น คนเขลาในโลกเข้าใจผิดว่ารูปเป็นอัตตา เวทนาเป็นอัตตา ฯลฯ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า รูปํ อนตฺตา (รูปเป็นอนัตตา), เวทนา อนตฺตา (เวทนาเป็นอนัตตา) เป็นต้น เพื่อแสดงความเข้าใจผิดให้ปรากฏ

คำว่า นิเสธตฺถานุวาเทน ตัดบทเป็น นิเสธ + อตฺถ + อนุวาเทน ในปทรูปสิทธิฎีกาไขนิเสธ = นิเสเธตพฺพ (สิ่งที่ถูกปฏิเสธ)

คำว่า มิจฺฉาญาณตฺตขฺยาปนาโยปปชฺชเต ตัดบทเป็น มิจฺฉาญาณตฺตขฺยาปนาย + อุปปชฺชเต เพราะคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า มิจฺฉาคาหภาวสฺส ขฺยาปนตฺถํ แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า มิจฺฉาญาณตฺตาขฺยาปนาโยปปชฺชเต ซึ่งไม่ตรงกับคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกา]

ทุวิโธ จสฺสตฺโถ ปสชฺชปฺปฏิเสธปริยุทาสวเสน.

อรรถของ น มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นปสัชชปฏิเสธะ และปริยุทาสะ

ตตฺถ โย "อสูริยปสฺสา ราชทารา"ติอาทีสุ วิย อุตฺตรปทตฺถสฺส สพฺพถา อภาวํ ทีเปติ, โส ปสชฺชปฺปฏิเสธวาจี นาม.

ในบรรดาความหมายทั้งสองอย่างนั้น น นิบาตใดย่อมแสดงความไม่มีทั้งหมดของความหมายแห่งบทหลัง เหมือนในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า อสูริยปสฺสา ราชทารา (นางสนมของพระราชาผู้ไม่เห็นพระอาทิตย์) น นิบาตนั้น ชื่อว่า ปสัชชปฏิเสธวาจี (น นิบาตที่กล่าวปฏิเสธโดยตรง)

[การปฏิเสธชนิดนี้เป็นการปฏิเสธกิริยาโดยตรง โดยไม่มีสิ่งอื่นใดมาเกี่ยวข้อง บทว่า อสูริยปสฺสา ขยาย ราชทารา โดย น นิบาตนี้ปฏิเสธ ปสฺสา (ผู้ไม่เห็น) ท่านว่าในตัวอย่างนี้เป็นการปฏิเสธอย่างสิ้นเชิง คือ นางสนมไม่เห็นดวงอาทิตย์เลยแม้แต่น้อย (คำนี้กล่าวเปรียบว่านางสนมไม่เห็นบุรุษอื่นนอกจากพระราชา เพราะแม้กระทั่งการเห็นดวงอาทิตย์ที่ห้ามไม่ได้ก็ยังถูกห้ามไม่ให้เห็น จะป่วยกล่าวไปไยถึงบุรุษอื่น) ท่านเรียกการปฏิเสธที่มีความหมายอย่างสิ้นเชิงอย่างนี้ว่า ปสัชชปฏิเสธ

ปทรูปสิทธิปกรณ์ ฉบับฉัฏฐสังคีติ และฉบับนิสสัยของปทรูปสิทธิปกรณ์ คือ ฉบับนิสสัยเก่า (หน้า ๓๒๑) ฉบับนิสสัยใหม่ (หน้า ๓๐๕), ฉบับภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๘๐) มีรูปว่า อสูริยปสฺสา แม้สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๖๘๙) ก็กล่าวถึงรูปว่า อสูริยปสฺสานิ มุขานิ (ใบหน้าที่ไม่เห็นพระอาทิตย์) แต่ผู้แปลคิดว่ารูปว่า อสูริยํปสฺสา และ อสูริยํปสฺสานิ มุขานิ น่าจะถูกต้องกว่าตามหลักฐานดังนี้

๑. ปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๗๑๕) กล่าวถึงรูปว่า อสูริยํปสฺสา ตามพยาขยาของสิงหล และอธิบายเพิ่มเติมว่าเป็นอลุตตสมาสโดยไม่ลบทุติยาวิภัตติในบทหน้า

๒. ในคัมภีร์สารัตถทีปนีพบรูปว่า อสูริยํปสฺสานิ มุขานิ (ใบหน้าที่ไม่เห็นพระอาทิตย์) ดังข้อความว่า

อสพฺพคุณทายกตฺตาติ สพฺพคุณานํ อทายกตฺตา. สพฺพคุเณ น ททาตีติ หิ อสพฺพคุณทายโก, อยุตฺตสมาโสยํ คมกตฺตา ยถา อสูริยํปสฺสานิ มุขานีติ.[๑๒๕]

“คำว่า อสพฺพคุณทายกตฺตา แปลว่า เพราะไม่ให้คุณทั้งปวง โดยแท้จริงแล้ว อรหัตตมรรคย่อมไม่ให้คุณทั้งปวง จึงได้ชื่อว่า อสัพพคุณทายกะ บทนี้เป็นอยุตตสมาส เพราะยังให้รู้เนื้อความได้ ดังคำว่า อสูริยํปสฺสานิ มุขานิ (ใบหน้าที่ไม่เห็นพระอาทิตย์)”

๓. ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๗๔), วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๕๐๐), อังคุตตรฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๓๕ และเล่ม ๓ หน้า ๓๖๕) พบรูปว่า อสูริยปสฺสา ในฉบับฉัฏฐสังคีติ และฉบับมหาจุฬาฯ คาดว่าคงเป็นคำผิดที่เกิดจากการจารใบลานต่อมานานหลายร้อยปี ทำให้นิคคหิตเหนือ ยํ หายไป เพราะข้อความในคัมภีร์ข้างต้นมีอ้างไว้ในปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๗๑๕) และโมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๒๕) เป็นรูปว่า อสูริยํปสฺสา จึงเข้าใจว่าฉบับพม่าเดิมคงมีรูปว่า อสูริยํปสฺสา

๔. รูปว่า อสูรฺยมฺปศฺยา ราชทาราะ ซึ่งบาลีก็คือ อสูริยํปสฺสา ราชทารา พบในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๒ สูตร ๓๖) ว่า อสูรฺยลลาฏโยรฺทฤศิตโปะ (ลง ขศฺ ปัจจัยท้าย ทฤศิ ธาตุ และ ตป ธาตุที่มี อสูรฺย และ ลลาฏ ศัพท์อยู่หน้า) มีอุทาหรณ์ว่า อสูรฺยมฺปศฺยา ราชทาราะ (นางสนมของพระราชาผู้ไม่เห็นพระอาทิตย์), ลลาฏนฺตป อาทิตฺยะ (พระอาทิตย์ที่เผาหน้าผาก)

คัมภีร์ตัตวโพธินีซึ่งเป็นคำอธิบายของสิทธานตเกามุทีอ้างข้อความจากคัมภีร์นยาสะของชิเนนทรพุทธิว่า “ถ้าผู้พูดต้องการสื่อถึงข้อความว่า ‘ผู้เห็นความไม่มีพระอาทิตย์’ หรือ ‘ผู้เห็นสิ่งที่มิใช่พระอาทิตย์’ ก็ประกอบใช้รูปศัพท์เป็นยุตตสมาสว่า อสูรฺยปศฺยา (อสูริยปสฺสา) ได้ เพราะไม่ต้องลง ขศฺ ปัจจัย ส่งผลให้ไม่ต้องลง มุมฺ อาคมเนื่องจากไม่พบอุทาหรณ์ที่นิยมใช้เช่นนี้” ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ยทา ตุ สูริยาภาวทสฺสนมตฺตํ สูริเยตรจนฺทาทิโน ทสฺสนํ วา วิวกฺขิตํ, ตทา ขศฺ น ภวตฺยน-ภิธานา อิติ นฺยาสการาทโย.[๑๒๖]

“ส่วนในกาลใด ผู้พูดต้องการจะกล่าวถึงการเห็นความไม่มีแห่งพระอาทิตย์ หรือการเห็นพระจันทร์เป็นต้นที่ไม่ใช่พระอาทิตย์ เมื่อนั้น ขศฺ ปัจจัยย่อมไม่มี เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ อาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์นยาสะเป็นต้นกล่าวไว้อย่างนี้”

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า

ยทา ตุ สูรฺยาภาวทรฺศนมาตฺรํ สูรฺเยตรจนฺทฺราเทรฺทสฺสนํ วา วิวกฺษิตํ, ตทา ขศฺ น ภวตฺยนภิธานาทิติ นฺยาสการาทยะ.

๕. รูปว่า อสูริยํปสฺสานิ พบในคัมภีร์กาตันตรวฤตติปัญชิกาว่า

อสมฺพทฺธิยํ (อสมตฺเถ) รปิ โกจิ สมาโส ทิสฺสเต. สูริยํ น ปสฺสนฺติ อสูริยํปสฺสานิ มุขานิ, น ปุน คียนฺเต อปุนเคยฺยา สิโลกา, สทฺธํ น ภุญฺชติ อสฺสทฺธโภชี.[๑๒๗]

“สมาสบางอย่างย่อมปรากฏแม้ในบทที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน เช่น ใบหน้าที่ไม่เห็นพระอาทิตย์ มีรูปว่า อสูริยมฺปสฺสานิ หมายถึง ใบหน้า, คาถาที่ไม่พึงสวดซ้ำ มีรูปว่า อปุนเคยฺยา หมายถึง คาถา ย่อมไม่บริโภคเครื่องเซ่น มีรูปว่า อสฺสทฺธโภชี”

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า

อสํพทฺเธา (อสมรฺเถ) รปิ กศฺจิตฺ สมาโส ทฤศฺยเต. สูรฺยํ น ปศฺยนฺติ อสูรฺยมฺปศฺยานิ มุขานิ, น ปุนรฺคียนฺเต อปุนรฺเคยาะ โศฺลกาะ, ศฺราทฺธํ น ภุงฺกฺเต อศฺราทฺธโภชี.

แม้ในคัมภีร์มหาภาษยะ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๑) ก็พบรูปนี้ว่า

อสูริยํปสฺสานิ มุขานิ, อปุนเคยฺยา สิโลกา, อสฺสทฺธโภชี, อลวณโภชี พฺราหฺมโณ.[๑๒๘]

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า

อสูรฺยํปศฺยานิ มุขานิ, อปุนรฺเคยาะ โศฺลกาะ, อศฺราทฺธโภชี, อลวณโภชี พฺราหฺมณะ.

๖. คำว่า อสูริยํปสฺสา หรือ อสูริยํปสฺสานิ มุขานิ ไม่ใช่อลุตตสมาส แต่มีบทสำเร็จเหมือน อรินฺทโม ที่มาจาก อริ บทหน้า + ทมุ ธาตุ = ข่ม + อ ปัจจัย ลง อ ปัจจัยและ นุ อาคมด้วยสูตรว่า สญฺญายม นุ (เมื่อปรากฏชื่อ[อสาธารณนาม] ให้ลง อ ปัจจัยท้ายธาตุที่มีกรรมอยู่หน้า และลง นุ อาคม) เมื่อลบ อุ อักษรใน นุ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้นแล้วให้แปลง นฺ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า นุ นิคฺคหีตํ ปทนฺเต (นุ อาคมที่อยู่ท้ายอุปบทย่อมถึงความเป็นนิคคหิต) ต่อมาจึงแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคคือ นฺ จึงมีรูปว่า อรินฺทโม ข้อนี้เทียบกับคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๒ สูตร ๒๖) ที่กล่าวถึงการลง มุมฺ อาคมและ อินฺ ปัจจัยในสูตรว่า ผเลคฺรหิราตฺมมฺภริศฺจ (ศัพท์ว่า ผเลคฺรหิะ และ อาตฺมมฺภริะ บุคคลย่อมให้สำเร็จได้) รูปว่า ผเลคฺรหิะ (ต้นไม้ถือเอาผล) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ผล บทหน้า + คฺฤห ธาตุ + อินฺ ปัจจัย ลง อินฺ ปัจจัยและแปลงสระ อ ใน ผล เป็น เอ ด้วยสูตรนี้ ส่วนรูปว่า อาตฺมมฺภริะ (ผู้เลี้ยงตน) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อาตฺมนฺ บทหน้า + ภฤ ธาตุ + อินฺ ปัจจัย ลง อินฺ ปัจจัยและลง มุมฺ อาคม ด้วยสูตรนี้ ดังนั้น บทเหล่านั้นจึงไม่ใช่อลุตตสมาสตามคำอธิบายในคัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิ

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงควรมีรูปว่า อสูริยํปสฺสา หรือ อสูริยํปสฺสานิ มุขานิ ตามรูปสันสกฤตที่เป็นอยุตตสมาส เพราะคัมภีร์ฎีกาและไวยากรณ์สันสกฤตแสดงถึงรูปเหล่านี้ไว้ในตัวอย่างของอยุตตสมาสเท่านั้น]

โย ปน "อพฺราหฺมณ-อมนุสฺสา"ติอาทีสุ วิย อุตฺตรปทตฺถํ ปริยุทาสิตฺวา ตํสทิเส วตฺถุมฺหิ การิยํ ปฏิปาทยติ, โส ปริยุทาสวาจี นาม.

แต่ น นิบาตใดห้ามความหมายของบทหลัง ยังสิ่งที่พึงกระทำในสิ่งที่เหมือนกับสิ่งนั้นให้สำเร็จ เหมือนในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า อพฺราหฺมณ (ผู้มิใช่พราหมณ์) อมนุสฺส (ผู้มิใช่มนุษย์) น นิบาตนั้น ชื่อว่า ปริยุทาสวาจี (น นิบาตที่ยังมุ่งแสดงอรรถอื่นที่เสมอกันกับสิ่งที่กล่าวปฏิเสธไว้)

[ในตัวอย่างว่า อพฺราหฺมณ (มิใช่พราหมณ์) นี้ มิใช่เป็นการปฏิเสธอย่างสิ้นเชิงเหมือนปสัชชปฏิเสธ กล่าวคือ เมื่อมีบุคคลที่มีลักษณะเหมือนพราหมณ์อยู่ แต่แท้จริงแล้วมิได้เป็นพราหมณ์ ท่านจึงกล่าวว่า อพฺราหฺมณ (มิใช่พราหมณ์) เป็นการปฏิเสธสภาพที่แท้จริงของสิ่งนั้น แต่ก็ยอมรับบุคคลนี้มีลักษณะบางอย่างเหมือนพราหมณ์ซึ่งทำให้คนเข้าใจผิดคิดว่าเป็นพราหมณ์

ข้อความว่า (ยังสิ่งที่พึงกระทำในสิ่งที่เหมือนกับสิ่งนั้นให้สำเร็จ) หมายความว่า ประกาศความจริงให้ปรากฏ เพราะบุคคลนั้นมีลักษณะคล้ายพราหมณ์ (ตํสทิเส วตฺถุมฺหิ)]

วุตฺตญฺจ-

“ปสชฺชปฺปฏิเสธสฺส   ลกฺขณํ วตฺถุนตฺถิตา
วตฺถุโต อญฺญตฺร วุตฺติ   ปริยุทาสลกฺขณนฺ”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า

“ความไม่มีแห่งวัตถุเป็นลักษณะของปสัชชปฏิเสธ ส่วนการกล่าว
ถึงวัตถุอื่นนอกเหนือจากวัตถุ[ที่ปรากฏ]เป็นลักษณะของปริยุทาสะ”

[คำว่า “ความไม่มีแห่งวัตถุ” หมายความว่า ปสัชชปฏิเสธเป็นการปฏิเสธอย่างสิ้นเชิง โดยไม่มีสิ่งที่ปฏิเสธนั้นเลย การปฏิเสธชนิดนี้จะเป็นการปฏิเสธกิริยา ส่วนปริยุทาสะเป็นการปฏิเสธสิ่งที่ปรากฏ (วตฺถุ คือ บุคคลนั้น) ว่า แท้จริงแล้วเป็นอีกสิ่งหนึ่ง (อญฺญตร คือ มิใช่พราหมณ์)

ท่านจำแนกการปฏิเสธไว้ ๒ ประเภท คือ

๑. ปสัชชปฏิเสธ การปฏิเสธกิริยา โดยมิได้มุ่งแสดงความหมายอื่นจากนั้น เช่น อสูริยปสฺสา ราชทารา (นางสนมของพระราชาผู้ไม่เห็นพระอาทิตย์) คำนี้กล่าวปฏิเสธการเห็นพระอาทิตย์

คำว่า ปสชฺชปฏิเสธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปสชฺช ปฏิเสโธ ปสชฺชปฏิเสโธ (การเข้าถึง[สิ่งที่พึงห้าม]แล้วปฏิเสธ ชื่อว่า ปสัชชปฏิเสธ) คำว่า ปสชฺช มีความหมายเหมือน ปตฺวา)

๒. ปริยุทาสะการปฏิเสธโดยยกขึ้นกล่าวอรรถที่เสมอกัน หมายถึง การปฏิเสธที่มิได้กล่าวห้ามไว้อย่างเดียว แต่ยังมุ่งแสดงอรรถอื่นที่เสมอกันกับสิ่งที่กล่าวปฏิเสธไว้ เช่น อพฺราหฺมโณ (ผู้มิใช่พราหมณ์) คำนี้ไม่เพียงกล่าวปฏิเสธความเป็นพราหมณ์เท่านั้น แต่ยังมุ่งแสดงว่าผู้ที่ถูกปฏิเสธมีลักษณะเหมือนพราหมณ์โดยมีเครื่องนุ่งห่มและสายสะพายเป็นสายสิญจ์เหมือนพราหมณ์ นอกจากนี้ ปริยุทาสะยังหมายความถึงสิ่งอื่นจากสิ่งที่ปฏิเสธ เช่น อพฺยากโต (ธรรมที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นกุศลและอกุศล) หมายถึง วิบากและกิริยาที่นอกเหนือไปจากกุศลและอกุศล พร้อมทั้งยังหมายความถึงสิ่งที่ตรงกันข้ามจากสิ่งที่ปฏิเสธไว้ เช่น อกุสโล (ธรรมที่มิใช่กุศล) หมายถึง อกุศลที่ตรงกันข้ามกับกุศล มิใช่วิบากและกิริยาที่ไม่ตรงกันข้ามกับกุศล

คำว่า ปริยุทาส สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + อุ บทหน้า + อสฺ ธาตุ (เขเป = ทิ้ง,

ปฏิเสธ) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริตุลิต'มตฺถ'มุคฺคยฺห อสนํ เขโป ปริยุทาโส (การปฏิเสธโดยยกขึ้นซึ่งอรรถที่เสมอกัน ชื่อว่า ปริยุทาสะ) ตามนัยนี้ ปริ อุปสรรคมีอรรถว่า ปริตุลิต (เสมอกัน) ส่วน อุ อุปสรรคมีอรรถว่า อุคฺคยฺห (ยกขึ้น, แสดง)

กล่าวโดยสรุป ปสัชชปฏิเสธเป็นการปฏิเสธกิริยา ส่วนปริยุทาสะเป็นการปฏิเสธทัพพะ คือ บุคคล วัตถุสิ่งของ หรือสภาวธรรม อันเป็นทั้งบัญญัติและปรมัตถ์ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต

คัมภีร์สาหิตยทรรปณะกล่าวถึงการปฏิเสธทั้งสองอย่างนี้ว่า

อปฺปธานฺยํ วิธิโน ยตฺร ปฏิเสเธ ปธานตา
ปสชฺชปฏิเสโธยํ กฺริยยา สห ยตฺร น.
ปธานตฺวํ วิธิโน ยตฺร ปฏิเสเธ'ปฺปธานตา
ปริยุทาโส ส วิญฺเญยฺโย ยตฺโรตฺตรปเทน น.[๑๒๙]

"ในการปฏิเสธใดมีความไม่เป็นประธานแห่งทัพพะ และมีความเป็นประธานในการปฏิเสธ การปฏิเสธนี้ชื่อว่า ปสัชชปฏิเสธะ อันมี น ศัพท์ประกอบร่วมกับกิริยา

ในการปฏิเสธใดมีความเป็นประธานแห่งทัพพะ และมีความไม่เป็นประธานในการปฏิเสธ การปฏิเสธนั้นชื่อว่า ปริยุทาสะ อันมี น ศัพท์ประกอบร่วมกับบทหลัง"]

นเนฺวํ สนฺเตปิ "อพฺราหฺมโณ"ติอาทีสุ กถมุตฺตรปทตฺถปฺปธานตา สิยาติ.

หากถามว่า เมื่อ[การปฏิเสธ]มีอยู่อย่างนี้ ความมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานใน อุทาหรณ์เป็นต้นว่า อพฺราหฺมโณ (มิใช่พราหมณ์) พึงมีได้อย่างไร

[ในคำว่า อพฺราหฺมโณ (ผู้มิใช่พราหมณ์) อ ทำหน้าที่ปฏิเสธ พฺราหฺมณ การปฏิเสธนี้ทำให้ดูเหมือนว่า บทหน้าคือ น ทำหน้าที่เป็นหลักของสมาส ท่านจึงแสดงความสงสัยว่าจะถือว่าบทหลังเป็นประธานได้อย่างไร

คำว่า นนุ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า โจเทมิ (ดังจะถามว่า)]

วุจฺจเต. พฺราหฺมณาทิสทฺทานํ พฺราหฺมณาทิอตฺถสฺเสว ตํสทิสาทิอตฺถสฺสาปิ วาจกตฺตา.

คำตอบมีว่า [เนื้อความของบทหลังเป็นประธานได้]เพราะศัพท์มี พฺราหฺมณ เป็นต้นแสดงความหมายที่เหมือนกับสิ่งนั้นเป็นต้น เหมือนแสดงความหมายมี พฺราหฺมณ เป็นต้น

[คำว่า พฺราหฺมณาทิอตฺถสฺเสว ตัดบทเป็น พฺราหฺมณ + อาทิอตฺถสฺส + เอว

ข้อความนี้เป็นการกล่าวโดยสังเขป ท่านกล่าวโดยพิสดารในประโยคที่ตามมานี้ มีข้อความโดยย่อว่า บทว่า อพฺราหฺมณ เป็นสมาสที่มีบทหลังเป็นประธานได้ เพราะศัพท์หลัง คือ พฺราหฺมณ แสดงความหมายว่าเหมือนกับบุคคลนั้น กล่าวคือ บุคคลนั้นมีสภาพบางอย่างเหมือนพราหมณ์ จึงเรียกว่า อพฺราหฺมณ ได้]

พฺราหฺมณาทิสทฺทา หิ เกวลา พฺราหฺมณาทิอตฺเถเสฺวว ปากฏา ภูสทฺโท วิย สตฺตายํ. ยทา เต ปน อญฺเญน สทิสาทิวาจเกน นอิติ นิปาเตน ยุชฺชนฺติ, ตทา ตํสทิสตทญฺญ-ตพฺพิรุทฺธตทภาเวสฺปิ วตฺตนฺติ ภูสทฺโท วิย อนฺวภิยาทิโยเค อนุภวนอภิภวนาทีสุ. ตสฺมา อุตฺตรปทตฺถโชตโกเยเวตฺถ นอิติ นิปาโตติ น โทโส, เตน อพฺราหฺมโณติ พฺราหฺมณสทิโสติ วุตฺตํ โหติ.

ดังจะกล่าวโดยพิศดาร ศัพท์มี พฺราหฺมณ เป็นต้นล้วนๆ [คือที่มิได้เป็นส่วนหนึ่งของสมาส] ปรากฏแล้วในความหมายว่า พราหมณ์ เป็นต้น เหมือน ภู ธาตุที่เป็นไปในอรรถว่า “ความมี, ความเป็น” ในกาลใด ศัพท์เหล่านั้นประกอบกับบทอื่น คือ นิบาตว่า น ที่แสดงเนื้อความว่า เหมือน เป็นต้น ในกาลนั้น ศัพท์เหล่านั้นย่อมเป็นไปแม้ในความเหมือนกับสิ่งนั้น, ความเป็นอย่างอื่นจากสิ่งนั้น, ความตรงกันข้ามกับสิ่งนั้น และความไม่มีแห่งสิ่งนั้น เหมือน ภู ธาตุที่เป็นไปในอรรถว่า อนุภวนะ (เสวย) หรือ อภิภวนะ (ครอบงำ) เป็นต้น เมื่อมีการประกอบร่วมกับ อนุ อุปสรรค และ อภิ อุปสรรค เป็นต้น เพราะฉะนั้น นิบาตว่า น ในที่นี้ เป็นศัพท์ส่องเนื้อความของบทหลัง ด้วยเหตุนี้ จึงไม่มีโทษ เพราะเหตุนั้น บทว่า อพฺราหฺมโณ (มิใช่พราหมณ์) ท่านจึงกล่าวว่า เหมือนพราหมณ์

[ตามปกติอุปสรรคเป็นศัพท์ส่องเนื้อความที่มีอยู่แล้วให้ปรากฏ ดังเช่น ภู ธาตุซึ่งใช้ในความหมายว่า สตฺตายํ (ความมี, ความเป็น) อาจแสดงอรรถอื่นคือ อนุภวนะ (เสวย) และอภิภวนะ (ครอบงำ) เป็นต้นเมื่อประกอบกับอุปสรรคคือ อนุ และ อภิ เป็นต้น อรรถดังกล่าวนี้มิใช่อุปสรรคเป็นศัพท์แสดงจริงๆ เพียงแต่ส่องเนื้อความที่ไม่ปรากฏของ ภู ธาตุให้ประจักษ์เท่านั้น แม้นามศัพท์ว่า พฺราหฺมณ (พราหมณ์) ก็อาจหมายถึงพราหมณ์จริงหรือคนที่คล้ายพราหมณ์ได้ เมื่อประกอบกับ น นิบาต ทำให้อรรถหลังคือคนที่คล้ายพราหมณ์ประจักษ์ชัด นิบาตคือ น เป็นศัพท์ส่องเนื้อความหลังให้ชัดเจนเท่านั้น ตามนัยนี้คำว่า อพฺราหฺมโณ แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มิใช่พราหมณ์” และยังหมายความไปถึงบุคคลที่คล้ายกับพราหมณ์อีกด้วย

โดยทั่วไป ภู ธาตุใช้ในความหมายว่า มี, เป็น แต่ความหมายนี้เป็นอรรถที่พบโดยมาก ยังมีอรรถอื่นอยู่ในธาตุนี้ที่ปรากฏเมื่อมีอุปสรรคอยู่หน้า เช่น เมื่อมี อนุ อยู่หน้า ภู ธาตุย่อมเป็นไปในความหมายว่า เสวย เช่น อนุภวติ (ย่อมเสวย) เมื่อมี อภิ อยู่หน้า ภู ธาตุย่อมเป็นไปในความหมายว่า ครอบงำ เช่น อภิภวติ (ย่อมครอบงำ) เหมือน ชิ ธาตุที่ใช้ในความหมายว่า แพ้, ชนะ ถ้าไม่มี ปรา อยู่หน้า ก็ปรากฏในความหมายว่า ชนะ เช่น ชินาติ, ชยติ (ย่อมชนะ) ถ้ามี ปรา อยู่หน้า ก็ปรากฏในความหมายว่า แพ้ เช่น ปราเชติ (ย่อมแพ้) ดังนี้เป็นต้น (ความหมายของอุปสรรคชนิดที่เรียกว่า ธาตวัตถพาธกะ = เบียดเบียนอรรถของธาตุ จึงเป็นการเบียดเบียนอรรถที่ปรากฏโดยมากของธาตุไม่ใช่การแสดงอรรถใหม่ด้วยอำนาจของอุปสรรค เพราะอุปสรรคเป็นโชตกะคือศัพท์ส่องเนื้อความของบทหลังเท่านั้น)

สรุปความว่า น นิบาตส่องอรรถที่มีอยู่แล้ว ๔ อย่าง คือ สทิสะ, อัญญะ, วิรุทธะ และอภาวะ ของบทหลัง ดังนั้น บทหลังจึงเป็นประธานตามกฎของตัปปุริสสมาส]

เอวํ อมนุสฺโส, อสฺสมโณ.

อุทาหรณ์ว่า

อมนุสฺโส (ผู้มิใช่มนุษย์) = น มนุสฺโส อมนุสฺโส.

อสฺสมโณ (ผู้มิใช่สมณะ) = น สมโณ อสฺสมโณ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า อมนุสฺโส หมายถึง ยักษ์หรือนาคที่แปลงร่างเป็นมนุษย์ แต่มิใช่มนุษย์ คำว่า อสฺสมโณ หมายถึง บุคคลผู้ปลอมบวช มิใช่สมณะจริงๆ]

อญฺญตฺเถ. น พฺยากตา อพฺยากตา, อสํกิลิฏฺฐา, อปริยาปนฺนา.

[อุทาหรณ์ของ น นิบาต]ในอรรถอื่น เช่น

ธรรมที่มิได้ตรัสไว้[โดยความเป็นกุศลและอกุศล] ชื่อว่า อัพยากตะ (วิบากและกิริยา)

อสํกิลิฏฺฐา (ธรรมที่ไม่เศร้าหมอง) = น สํกิลิฏฺฐา อสํกิลิฏฺฐา.

อปริยาปนฺนา (ธรรมที่ไม่นับเนื่อง[ในเตภูมกธรรม]) = น ปริยาปนฺนา อปริยาปนฺนา.

[อัพยากตะ คือ ธรรมอื่นที่นอกเหนือจากที่ท่านจัดไว้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ซึ่งได้แก่ วิบากและกิริยา ก็จัดเป็นอัพยากตธรรมทั้งสิ้น

อสังกิลิฏฐะ คือ ธรรมอื่นที่นอกเหนือจากธรรมที่ถูกกิเลสทำให้เศร้าหมอง ได้แก่ โลกุตตรธรรม ๙ ที่จำแนกเป็นมรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑

อปริยาปันนะ คือ ธรรมอื่นๆ ที่นอกเหนือจากธรรมที่นับเนื่องในเตภูมกธรรมหรือวัฏฏะ ๓ (กิเลสวัฏ กรรมวัฏ และวิปากวัฏ) ได้แก่ โลกุตตรธรรม ๙]

วิรุทฺธตฺเถ. น กุสลา อกุสลา. กุสลปฏิปกฺขาติ อตฺโถ.

[อุทาหรณ์ของ น นิบาต]ในอรรถตรงข้าม เช่น ธรรมที่มิใช่กุศล ชื่อว่า อกุศล ความหมายคือ ธรรมที่ตรงข้ามกับกุศล

เอวํ อโลโภ, อมิตฺโต.

อุทาหรณ์ว่า

อโลโภ (ความไม่โลภ, ความเอื้อเฟื้อ) = น โลโภ อโลโภ.

อมิตฺโต (ผู้มิใช่มิตร, ศัตรู) = น มิตฺโต อมิตฺโต.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า อกุสลา แปลตามศัพท์ว่า ธรรมที่มิใช่กุศล เพราะ น ศัพท์แสดงความหมายโดยตรงคือ นิเสธะ (ปฏิเสธ) จึงไม่แปลว่า ธรรมที่ตรงข้ามกับกุศล ที่จริงแล้ว ความหมายว่า สทิสะ, อัญญะ,

วิรุทธะ และอภาวะ ไม่ใช่ความหมายโดยตรงของศัพท์ แต่เป็นความหมายโดยอ้อมซึ่งเรียกว่า ทีปนัตถะ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรคและสีลักขันธวรรคว่า

อยญฺหิ อกาโร อเหตุกา ธมฺมา, อภิกฺขุโก อาวาโสติอาทีสุ ตํโยคนิวตฺติยํ ทิสฺสติ. อภาโว เหตฺถ ทีปิโต.[๑๓๐]

"โดยแท้จริงแล้ว อ อักษร[ในคำว่า อวิชฺชา (ความไม่รู้)] นี้ ย่อมปรากฏในการห้ามการประกอบกับปัญญานั้น ดังคำว่า อเหตุกา ธมฺมา (สภาวธรรมที่ไม่มีเหตุ), อภิกฺขุโก อาวาโส (อาวาสไม่มีภิกษุ) เพราะในบทนี้แสดงถึงความไม่มี"

สห พฺยญฺชเนนาติ สพฺยญฺชโน, พฺยญฺชนสมฺปนฺโนติ อตฺโถ. สหปฺปวตฺติ หิ สมฺปนฺนตา สมวายตา วิชฺชมานตาติอาทินา อเนกวิธา. อิธ ปน สมฺปนฺนตาเยว ตทญฺญสฺส อสมฺภวโต. ตสฺมา สห พฺยญฺชเนนาติ นิพฺพจนํ กตฺวาปิ พฺยญฺชนสมฺปนฺโนติ อตฺโถ อาจริเยน วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺพํ ยถา ตํ น กุสลา อกุสลา, กุสลปฏิปกฺขาติ.[๑๓๑]

"ธรรมที่เป็นไปกับด้วยศัพท์ ชื่อว่า สพยัญชนะ หมายความว่า ธรรมที่พรั่งพร้อมด้วยศัพท์ ที่จริงแล้ว ความเป็นไปพร้อมกันมีหลายประการโดยนัยว่า ความพรั่งพร้อม การประจวบ การมีอยู่ เป็นต้น แต่ในที่นี้เป็นความพรั่งพร้อมเท่านั้น เพราะไม่มีความหมายอื่นนอกจากนั้น ดังนั้น แม้กระทำรูปวิเคราะห์ว่า สห พฺยญฺชเนน (ธรรมที่เป็นไปกับด้วยศัพท์) ก็พึงทราบว่าอาจารย์กล่าวถึงความหมายว่า ธรรมที่พรั่งพร้อมด้วยศัพท์ ดังคำว่า น กุสลา อกุสลา, กุสลปฏิปกฺขา (ธรรมที่มิใช่กุศล ชื่อว่า อกุศล คือ ธรรมที่ตรงข้ามกับกุศล)"]

ปสชฺชปฺปฏิเสเธ. น กตฺวา อกตฺวา, อกาตุน, ปุญฺญํ อกโรนฺโต.

[อุทาหรณ์ของ น นิบาต]ในอรรถว่า ปสัชชปฏิเสธะ เช่น

ไม่กระทำแล้ว มีรูปว่า อกตฺวา

อกาตุน (ไม่กระทำแล้ว) = น กาตุน อกาตุน.

ปุญฺญํ อกโรนฺโต (ไม่กระทำบุญอยู่) = น กโรนฺโต อกโรนฺโต.

[ตัวอย่างของ น ศัพท์ในอรรถอภาวะ ท่านแสดงเป็นปสัชชปฏิเสธะที่ปฏิเสธกิริยา แต่อาจมีอุทาหรณ์ของบทนามได้อีกด้วย ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๙๒) แสดงตัวอย่างว่า อเหตุกา ธมฺมา (สภาวธรรมที่ไม่มีเหตุ), อภิกฺขุโก อาวาโส (อาวาสไม่มีภิกษุ)

สรุปความว่าคัมภีร์ปทรูปสิทธิปกรณ์ระบุอรรถของ น ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่ปฏิเสธนามและกริยาไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. สทิสะ เช่น อพฺราหฺมโณ (ผู้มิใช่พราหมณ์), อมนุสฺโส (ผู้มิใช่มนุษย์), อสฺสมโณ (ผู้มิใช่สมณะ)

๒. อัญญ เช่น อพฺยากตา (ธรรมที่มิได้ตรัสไว้[โดยความเป็นกุศลและอกุศล]), อสํกิลิฏฺฐา (ธรรมที่ไม่เศร้าหมอง), อปริยาปนฺนา (ธรรมที่ไม่นับเนื่อง[ในเตภูมกธรรม])

๓. วิรุทธะ เช่น อกุสลา (ธรรมที่มิใช่กุศล), อโลโภ (ความไม่โลภ, ความเอื้อเฟื้อ), อมิตฺโต (ผู้มิใช่มิตร, ศัตรู)

๔. อภาวะ เช่น อกตฺวา (ไม่กระทำแล้ว)

ในคัมภีร์มุคธโพธฎีกาได้รวบรวมอรรถของ น ศัพท์ไว้ ๖ ประการตามคัมภีร์ปาณินิ โดยประพันธ์เป็นคาถาว่า

ตสฺสทิส'มภาโว จ　　ตทญฺญตฺตํ ตทปฺปตา
อปาสํสฺยํ วิโรโธ จ　　นสฺสตฺถา ฉ ปกิตฺติตา.[๑๓๒]

"อรรถของ น ศัพท์กล่าวไว้ ๖ ประการ คือ ความเหมือนกับสิ่งนั้น, ความไม่มีแห่งสิ่งนั้น, ความเป็นอย่างอื่นจากสิ่งนั้น, ความน้อยของสิ่งนั้น, การตำหนิและความตรงกันข้าม"

- อุทาหรณ์ของความน้อย เช่น อนุทรา กญฺญา, อนุทรี กญฺญา (สาวน้อยไม่มีท้อง = มีท้องน้อย)

- อุทาหรณ์ของการตำหนิ เช่น อราชา (ผู้มิใช่พระราชา), อเกสี (ผู้ไม่มีผม, ผู้ปราศจากผมงาม)

อนึ่ง ในคัมภีร์นยาสะได้กล่าวถึงอรรถของ น ศัพท์ไว้ ๑๐ ประการว่า

ปฏิเสเธ วุทฺธิตพฺภาเว　　อญฺญตฺเถ สทิเสปิ จ
วิรุทฺเธ ครเห สุญฺเญ　　อกาโร วิรหปฺปเก.[๑๓๓]

"อ อักษร[ที่แปลงมาจาก น ศัพท์] ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ปฏิเสธะ (ปฏิเสธ), วุทธิ (เจริญ), ตัพภาวะ (อรรถของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น), อัญญะ (อื่น), สทิสะ (เหมือน), วิรุทธะ (ตรงกันข้าม), ครหะ (ตำหนิ), สุญญะ (ว่างเปล่า), วิรหะ (ปราศจาก) และอัปปกะ (น้อย)"

- อุทาหรณ์ของความเจริญ เช่น อเสกฺขา ธมฺมา (เสกขธรรมที่ถึงความเจริญที่สุดแล้ว), ผลาผลํ (ผลน้อยผลใหญ่), วชฺชาวชฺชํ (โทษเล็กโทษใหญ่)

- อุทาหรณ์ของตัพภาวะ เช่น อนวชฺชํ (ไม่มีโทษ), อนมตคฺโค (มีขอบเขตอันบุคคลรู้ไม่ได้)

คำว่า อนวชฺช ตัดบทเป็น น + อวชฺชํ มีรูปวิเคราะห์ว่า วชฺชเมว อวชฺชํ, นตฺถิ อวชฺชมสฺสาติ อนวชฺชํ (อนวัชชะ คือ ไม่มีโทษ)

คำว่า อนมตคฺค ตัดบทเป็น น + อมต + อคฺค คำว่า อมต มาจาก น ศัพท์ที่เป็นตัพภาวะ + มน (ญาเณ = รู้) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มตํ เอว อมตํ, น อมตํ อนมตํ, อนมตํ อคฺคํ ยสฺสาติ อนมตคฺโค (อนมตัคคะ คือ มีขอบเขตอันบุคคลรู้ไม่ได้แล้ว, ไม่ปรากฏเบื้องต้น)]

ส่วนคัมภีร์เอกักขรโกสะกล่าวถึงอรรถของ น ศัพท์ไว้ ๑๒ ประการว่า

วุทฺธิตพฺภาวสทิส- นิเสธญฺญปฺปเก’รเช
นินฺทาวิรุทฺธวิรห- สุญฺเญ อ ปทปูรเณ.[๑๓๔]

“อ อักษรย่อมเป็นไปในความหมายว่า วุทธิ (เจริญ), ตัพภาวะ (อรรถของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น), สทิสะ (เหมือน) นิเสธะ (ปฏิเสธ), อัญญะ (อื่น), อัปปกะ (น้อย), อชะ (พระวิษณุ), นินทา (ตำหนิ), วิรุทธะ (ตรงกันข้าม), วิรหะ (ปราศจาก), สุญญะ (ว่างเปล่า) และปทปูรณะ (ยังบทให้เต็ม)”

คำว่า นิเสธญฺญปฺปเกรเช ตัดบทเป็น นิเสธ + อญฺญ + อปฺปเก + อเช

- อุทาหรณ์ของปทปูรณะ เช่น อมชฺชปา (นักเลงสุรา), อสิญฺจติ (ย่อมรด), อปุจฺฉติ (ย่อมถาม), อนนฺตกํ (ที่สุด)

อช ศัพท์ แปลว่า พระวิษณุ มีรากศัพท์มาจากศัพท์สันสกฤตว่า อช พบในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๐) สำเร็จรูปจาก น บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + กฺวิ ปัจจัย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า น ชายตีติ อโช (ผู้ไม่เกิดขึ้น, พระวิษณุ) [มีรูปสันสกฤตว่า น ชายเต, ชน - ๗] ส่วน อ ศัพท์ที่แปลว่า พระวิษณุ เป็นรูฬหิบทที่แยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้เหมือนชื่อว่า ฌ, ล และ ป ในคัมภีร์ไวยากรณ์ คัมภีร์เอกักขรโกสฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๓) แสดงตัวอย่างของ อ ศัพท์ในเรื่องนี้ว่า กุมฺภีรมีนมกราคมอ ทุคฺควารี (พระวิษณุในมหาสมุทรอันเป็นที่อาศัยของกุมภีร์ ปลา และมังกร ผู้ปราบทุรคาเทวี)

คำว่า โอมฺ ในภาษาสันสกฤต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อ ศัพท์ + อุ ศัพท์ + มฺ ศัพท์ โดย อ ศัพท์มีความหมายว่า พระวิษณุ (พระนารายณ์), อุ ศัพท์มีความหมายว่า พระศิวะ (พระอิศวร)

ส่วน มฺ ศัพท์ มีความหมายว่า พระพรหม เมื่อแปลง อุ เป็น โอ จึงสำเร็จเป็น โอมฺ (ตรีเทพคือพระวิษณุ พระศิวะ และพระพรหม) ดังคัมภีร์มุคธโพธฎีกากล่าวว่า

อกาโร วิณฺหุ อุทฺทิฏฺโฐ อุกาโร ตุ มหิสฺสโร
มกาเรโนจฺจเต พฺรหฺมา ปณเวน ตโย มตา.[๑๓๕]

"อ อักษรกล่าวว่าเป็นพระวิษณุ อุ อักษรกล่าวว่าเป็นพระศิวะ พระพรหมกล่าวไว้ด้วย ม อักษร พึงทราบตรีเทพด้วยอักษรลี้ลับ[ว่า โอมฺ]"

คำว่า โอมฺ แปลว่า ข้าแต่พระวิษณุ พระศิวะ และพระพรหม ชาวฮินดูถือว่าตรีเทพเหล่านี้เป็นที่พึ่งเหมือนพระรัตนตรัยของชาวพุทธ คำนี้จึงเป็นคำมงคลที่นิยมใช้เป็นเบื้องแรกในการสาธยายมนต์และแต่งคัมภีร์

ในภาษาบาลีก็มีการใช้ศัพท์ว่า อุํ ที่เปลี่ยนมาจาก อ อุ มฺ โดยแปลง มฺ อักษรเป็นนิคคหิต และลบสระ อ ข้างหน้า คำนี้แสดงความเปรียบว่า ตรีเทพเหล่านั้นเหมือนพระรัตนตรัย จึงแปลว่า "ข้าแต่พระรัตนตรัยผู้เปรียบดั่งพระวิษณุ พระศิวะ และพระพรหม"]

"นสฺส, ตปฺปุริเส"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า นสฺส (แปลง น) และบทว่า ตปฺปุริเส (ตัปปุริสสมาส) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๓๔๕. สเร อนฺ.

แปลง น เป็น อนฺ ในเพราะสระอันเป็นตัปปุริสสมาส

อนฺ อ. อนฺ อาเทศ *นสฺส* ของ น ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สเร* ในเพราะสระ *ตปฺปุริเส* อันเป็นตัปปุริสสมาส ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง น เป็น อนฺ ในเพราะสระหลัง เช่น น อริโย = อนริโย แปลง น เป็น อนฺ ด้วยสูตรนี้]

นอิจฺเจตสฺส ปทสฺส ตปฺปุริเส อุตฺตรปเท อนฺ โหติ สเร ปเร.

แปลงบทว่า น นี้เป็น อนฺ ในเพราะสระหลังที่เป็นบทหลังอันเป็นตัปปุริส-สมาส

น อสฺโส อนสฺโส, น อริโย อนริโย.

สัตว์มิใช่ม้า ชื่อว่า อนัสสะ (ลา), ผู้ไม่ประเสริฐ ชื่อว่า อนริยะ (ปุถุชน)

เอวํ อนิสฺสโร, อนิฏฺโจ, อนูปวาโท, น อาทาย อนาทาย, อโนโลเกตฺวา อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

อนิสฺสโร (ผู้ไม่เป็นใหญ่, ลูกจ้าง) = น อิสฺสโร อนิสฺสโร.

อนิฏฺโจ (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) = น อิฏฺโจ อนิฏฺโจ.

อนูปวาโท (การไม่ว่าร้าย) = น อนุปวาโท อนุปวาโท.

ไม่ถือเอาแล้ว มีรูปว่า อนาทาย

อโนโลเกตฺวา (ไม่แลดูแล้ว) = น โอโลเกตฺวา อโนโลเกตฺวา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์ว่า อนสฺโส, อนริโย, อนิสฺสโร, อนิฏฺโจ เป็นตัวอย่างของปริยุทาสปฏิเสธะ โดย น ศัพท์ใน อนสฺโส มีความหมายว่า สทิสะ ส่วน น ศัพท์ใน อนริโย, อนิสฺสโร, อนิฏฺโจ มีความหมายว่า อัญญะ อุทาหรณ์ต่อมา คือ อนูปวาโท, อนาทาย, อโนโลเกตฺวา เป็นตัวอย่างของปสัชชปฏิเสธะ]

การประกอบรูปศัพท์ อนสฺโส

ศัพท์เดิมเป็น น ศัพท์ และ อสฺส ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย น ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อสฺส ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อสฺโส

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า น อสฺโส (มิใช่ม้า) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า "ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย อสฺโส ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย อสฺส ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อุเภ ตปฺปุริสา"

ในเพราะสระหลัง แปลง น เป็น อนฺ ด้วยสูตรว่า "สเร อนฺ"

สำเร็จรูป อนสฺส

ตั้ง อนสฺส ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อนสฺส ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อนสฺโส

[คำว่า ตปฺปุริเส จากสูตรว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส ที่ติดตามมาสู่สูตรนี้ เป็นอุปลักขณนัย คือ สำนวนที่กล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด จึงแปลง น เป็น อนฺ ได้ในพหุพพีหิสมาส ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๕๖ เช่น

- นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตโรติ อนุตฺตโร (ผู้ไม่มีผู้ประเสริฐกว่า)
- นตฺถิ อนฺโต อสฺสาติ อนนฺตํ (จิตอันไม่มีที่สุด)
- น วิชฺชนฺติ อาสวา เอเตสนฺติ อนาสวา (ผู้ปราศจากอาสวะ)]

กุบุรพบทกรรมธารยสมาส

กุปุพฺพปโท ยถา. กุจฺฉิตมนฺนนฺติ นิจฺจสมาสตฺตา อญฺญปเทน วิคฺคโห.

กรรมธารยสมาสที่มี กุ เป็นบทหน้า เช่น กุจฺฉิตํ อนฺนํ (ข้าวอันน่ารังเกียจ) การวิเคราะห์ด้วยบทอื่นเพราะเป็นนิจจสมาสย่อมมีอย่างนี้

[กุบุรพบทกรรมธารยสมาส ก็เป็นนิจจสมาสเช่นกัน จึงตั้งวิเคราะห์ด้วยบทของตนว่า กุ อนฺนํ กทนฺนํ ไม่ได้ เพราะ กุ ศัพท์ไม่ปรากฏว่าแสดงอรรถอะไร จึงต้องใช้ กุจฺฉิตํ แทน กุ ในรูปวิเคราะห์ว่า กุจฺฉิตํ อนฺนํ กทนฺนํ แล้วแปลง กุ เป็น กทฺ ด้วยสูตรต่อไป]

กมฺมธารยสมาเส กเต-

เมื่อท่านกระทำเป็นกรรมธารยสมาสแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ตปฺปุริเส, สเร”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ตปฺปุริเส (ตัปปุริสสมาส) และบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๓๔๖. กทฺ กุสฺส.

แปลง กุ เป็น กทฺ ในเพราะสระอันเป็นตัปปุริสสมาส

กทฺ อ. กทฺ อาเทศ *กุสฺส* ของ กุ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สเร* ในเพราะสระ *ตปฺปุริเส* อันเป็นตัปปุริสสมาส ฯ

[ปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๗๒๑) แสดงความเห็นว่า “สูตรนี้ควรมีรูปว่า กทํ กุสฺส (แปลง กุ เป็น กทํ ในเพราะสระอันเป็นตัปปุริสสมาส) ตามฉบับสิงหล เพราะสอดคล้องกับคำว่า สรโลโป (มีการลบสระ) ที่จะกล่าวไว้ในวุตฺติ และคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๓๕) ก็แสดงถึงรูปว่า กทํ ในวุตฺติว่า กุอิจฺเจตสฺส สเร ปเร กทมิตฺยาเทโส โหตีติ ญาปนตฺถํ (สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงให้รู้ว่ามีการแปลงศัพท์ว่า กุ นี้เป็น กทํ ในเพราะสระอันเป็นเบื้องหลัง) ส่วนฉบับพม่าทั่วไปมีรูปว่า กทฺ กุสฺส

เพราะท่านผู้ชำระคงจะชำระให้เป็น กทฺ ตามโมคคัลลานสูตร (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๐๗) ว่า สเร กทฺ กุสฺสุตฺตรตฺเถ (แปลง กุ เป็น กทฺ ในเพราะสระอันเป็นเนื้อความของบทหลัง)"

อย่างไรก็ตาม คำว่า สรโลโป ไม่พบในฉบับพม่าและฉบับสิงหล นอกจากนั้น รูปว่า กทฺ กุสฺส ก็สอดคล้องกับสูตรในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๘๒) ว่า กุสฺส กตฺ [มีรูปสันสกฤตว่า โกะ กตฺ] แม้สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๗๑๙) ก็กล่าวถึงสูตรว่า กุสฺส กทฺ เช่นเดียวกัน ดังนั้น จึงควรมีรูปว่า กทฺ กุสฺส]

กุอิจฺเจตสฺส นิปาตสฺส ตปฺปุริเส อุตฺตรปเท กทฺ โหติ สเร ปเร.

แปลงนิบาตว่า กุ นี้เป็น กทฺ ในเพราะสระหลังที่เป็นบทหลังอันเป็นตัปปุริสสมาส

กทนฺนํ.

เช่น กทนฺนํ (ข้าวอันน่ารังเกียจ)

การประกอบรูปศัพท์ กทนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น กุ ศัพท์ และ อนฺนํ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อนฺน ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อนฺนํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กุจฺฉิตํ อนฺนํ (ข้าวอันน่ารังเกียจ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า "ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย อนฺนํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย อนฺน ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อุเภ ตปฺปุริสา"

ในเพราะสระหลัง แปลง กุ เป็น กทฺ ด้วยสูตรว่า “กทฺ กุสฺส”

สำเร็จรูป กทนฺน

ตั้ง กทนฺน ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กทนฺน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กทนฺนํ

เอวํ กทสนํ.

อุทาหรณ์ว่า กทสนํ (อาหารอันน่ารังเกียจ) = กุจฺฉิตํ อสนํ กทสนํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

สเรติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า สเร (ในเพราะสระ)

กุทารา, กุปุตฺตา, กุทาสา, กุทิฏฺฐิ.

บทว่า สเร (ในเพราะสระ) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีการแปลงดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

กุทารา (ภรรยาอันน่ารังเกียจ) = กุจฺฉิตา ทารา กุทารา.

กุปุตฺตา (บุตรอันน่ารังเกียจ) = กุจฺฉิตา ปุตฺตา กุปุตฺตา.

กุทาสา (ทาสอันน่ารังเกียจ, ทาสเลว) = กุจฺฉิตา ทาสา กุทาสา.

กุทิฏฺฐิ (ความเห็นอันน่ารังเกียจ, ความเห็นผิด) = กุจฺฉิตา ทิฏฺฐิ กุทิฏฺฐิ.

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๐๒) กล่าวถึง กุทารา ศัพท์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า กุจฺฉิตา ทารา เยสนฺเต กุทารา (ภรรยาอันน่ารังเกียจมีอยู่แก่บุคคลใด บุคคลนั้นชื่อว่า กุทาระ = ผู้มีภรรยาอันน่ารังเกียจ)]

“กุสฺสา”ติ วตฺตเต.

บทว่า กุสฺส (แปลง กุ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๔๗. กาปฺปตฺเถสุ จ.

แปลง กุ ในอรรถว่า น้อย เป็น กา ในเพราะตัปปุริสสมาส

กา อ. กา อาเทศ *กุสฺส* ของ กุ ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *อปฺปตฺเถ* ในอรรถว่าน้อย *โหติ* ย่อมมี *ตปฺปุริเส* ในเพราะตัปปุริสสมาส ฯ

กุอิจฺเจตสฺส อปฺปตฺเถ วตฺตมานสฺส กา โหติ ตปฺปุริเส อุตฺตรปเท ปเร.

แปลงนิบาตว่า กุ นี้ ที่เป็นไปในอรรถว่า น้อย เป็น กา ในเพราะบทหลังอันเป็นตัปปุริสสมาสที่อยู่ท้าย

[คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้มีความหมายเหมือน กฺวจิ (ในบางแห่ง) แต่ในวุตติของสูตรนี้มิได้ไข จ ศัพท์ว่า กฺวจิ ดังนั้น คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๐๘) จึงกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ โดยดึงศัพท์ว่า ตปฺปุริเส จากสูตรว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส มาไว้ในสูตรนี้ และไม่ให้ติดตามไปสู่สูตรต่อไป คือสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต]

พหุวจนุจฺจารณโต กุจฺฉิตตฺเถ จ กฺวจิ ปุริเส.

[แปลง กุ] ที่เป็นไปในอรรถว่า น่าเกลียด [เป็น กา] ในเพราะ ปุริส ศัพท์ เพราะกล่าวเป็นพหูพจน์

[การแปลง กุ ที่มีอรรถว่า น้อย เป็น กา นี้ มีได้แน่นอน เช่น อปฺปกํ ลวณํ กาลวณํ (เกลือจำนวนน้อย ชื่อว่า กาลวณะ) ส่วนการแปลง กุ ที่มีอรรถว่า น่าเกลียด เป็น กา ในเพราะ ปุริส ศัพท์มีได้ไม่แน่นอน เช่น กาปุริโส, กุปุริโส (บุรุษผู้น่ารังเกียจ) ด้วยการกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ที่เกินความจำเป็น โดยไม่กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า กาปฺปตฺเถ

ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า ตปฺปุริเส (ในเพราะตัปปุริสสมาส) แต่ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลว่า ปุริเส (ในเพราะ ปุริส ศัพท์) โดยคล้อยตามคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๘๔) ว่า ปุริเส

ตุ วิภาสยา (แปลง กุ เป็น กา ในเพราะ ปุริส ศัพท์ได้บ้าง) [มีรูปสันสกฤตว่า ปุรุเษ ตุ วิภาษยา. กาปุรุษะ, กุปุรุษะ]

อปฺปกํ ลวณํ กาลวณํ.

เกลือจำนวนน้อย ชื่อว่า กาลวณะ

การประกอบรูปศัพท์ กาลวณํ

ศัพท์เดิมเป็น กุ ศัพท์ และ ลวณ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ลวณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ลวณํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อปฺปกํ ลวณํ (เกลือจำนวนน้อย) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า "ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย ลวณํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย ลวณ ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อุเภ ตปฺปุริสา"

ในเพราะบทหลังอันเป็นตัปปุริสสมาส แปลง กุ เป็น กา ด้วยสูตรว่า "กาปฺปตฺเถสุ จ"

สำเร็จรูป กาลวณ

ตั้ง กาลวณ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กาลวณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กาลวณํ

เอวํ กาปุปฺผํ, กุจฺฉิโต ปุริโส กาปุริโส, กุปุริโส วา.

อุทาหรณ์ว่า

กาปุปฺผํ (ดอกไม้จำนวนน้อย) = อปฺปกํ ปุปฺผํ กาปุปฺผํ.

บุรุษผู้น่ารังเกียจ ชื่อว่า กาปุริสะ หรือว่า กุปุริสะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๐๒) กล่าวถึงรูป กาลวณํ, กาปุปฺผํ เป็นพหุพพีหิสมาสอีกอย่างหนึ่งว่า อปฺปกํ ลวณํ เอตฺถาติ กาลวณํ, พฺยญฺชนํ (เกลือจำนวนน้อยมีอยู่ในแกงนี้ เหตุนั้นแกงนั้นชื่อว่า กาลวณะ หมายถึง แกง), อปฺปกํ ปุปฺผํ เอตฺถาติ กาปุปฺผํ, วนํ (ดอกไม้จำนวนน้อยมีอยู่ในป่านี้ เหตุนั้นป่านั้นชื่อว่า กาปุปผะ หมายถึง ป่า)]

ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส

ปาทิปุพฺพปโท จ นิจฺจสมาโสว.

อนึ่ง กรรมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็น ป อุปสรรคเป็นต้นเป็นนิจจสมาสเท่านั้น

ปธานํ วจนํ ปาวจนํ, ภุสํ วทฺธํ ปวทฺธํ, สรีรํ. สมํ สมฺมา วา อาธานํ สมาธานํ, วิวิธา มติ วิมติ, วิวิโธ กปฺโป วิกปฺโป, วิสิฏฺโฐ วา กปฺโป วิกปฺโป, อธิโก เทโว อติเทโว.

เช่น

คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์ [ป ศัพท์มีอรรถว่า ปธาน (ประธาน)]

ร่างกายที่เจริญเต็มที่ ชื่อว่า ปวัทธะ [ป ศัพท์มีอรรถว่า ภุส (ยิ่ง)]

การตั้งไว้อย่างสม่ำเสมอ หรือการตั้งไว้โดยชอบ ชื่อว่า สมาธานะ [สํ ศัพท์มีอรรถว่า สมํ (สม่ำเสมอ) หรือ สมฺมา (โดยชอบ)]

ความรู้อย่างต่างๆ ชื่อว่า วิมติ [คือความสงสัยไปในเรื่องต่างๆ ตัดสินไม่ได้ว่าเป็นอะไร วิ ศัพท์มีอรรถว่า วิวิธ (ต่างๆ)]

การกระทำต่างๆ ชื่อว่า วิกัปปะ หรือว่า การกระทำพิเศษ ชื่อว่า วิกัปปะ [วิ ศัพท์มีอรรถว่า วิวิธ (ต่างๆ) หรือ วิสิฏฺฐ (พิเศษ)]

เทวดาผู้ยิ่งใหญ่ ชื่อว่า อดิเทพ [อติ ศัพท์มีอรรถว่า อธิก (ยิ่งใหญ่)]

[สมาสที่มีอุปสรรคเป็นบทหน้าจัดเป็นกรรมธารยสมาส ประเภทนิจจสมาส เพราะวิเคราะห์ด้วยอุปสรรคนั้นไม่ได้ ต้องอาศัยบทอื่นจึงจะวิเคราะห์ได้

ในคำว่า ปาวจนํ ให้ทำทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง) ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ปาวจนนฺติ เอตฺถ กฺวจาทิมชฺฌุตฺตราทินา ทีโฆ.[๑๓๖]

“ในคำว่า ปาวจนํ นี้ มีการทีฆะด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตร เป็นต้น”

คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๑) อธิบายเพิ่มเติมว่า บทสมาสบางศัพท์ประกอบด้วย อุ อุปสรรค มีความหมายว่า ไม่มี หรือปราศจาก มักเข้าสมาสเป็นกรรมธารยสมาสหรือตัปปุริสสมาส โดยไม่จัดเป็นอัพยยีภาวสมาส เพราะมีบทหลังเป็นประธาน เช่น

[กรรมธารยสมาส] น ปโถ อุปฺปโถ (มิใช่ทาง), น ธมฺโม อุทฺธมฺโม (มิใช่ธรรม), น วินโย อุพฺพินโย (มิใช่วินัย)

[ตัปปุริสสมาส] อุกฺกนฺโต ปถา อุปฺปโถ (หลีกออกจากทาง), อปคโต ธมฺมา อุทฺธมฺโม (ปราศจากธรรม), อปคโต วินยา อุพฺพินโย (ปราศจากวินัย), อุกฺกนฺโต มคฺคา อุมฺมคฺโค (หลีกออกจากทาง)]

การประกอบรูปศัพท์ ปาวจนํ

ศัพท์เดิมเป็น ป ศัพท์ และ วจน ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ป ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วจน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วจนํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปธานํ วจนํ (คำพูดที่เป็นประธาน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า “ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย วจนํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย วจน ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ทีฆะ อ ใน ป เป็น อา ด้วยสูตรว่า “กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

สำเร็จรูปเป็น ปาวจน

ตั้ง ปาวจน ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปาวจน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปาวจนํ

เอวํ อธิเทโว, อธิสีลํ, สุนฺทโร คนฺโธ สุคนฺโธ, กุจฺฉิโต คนฺโธ ทุคฺคนฺโธ, โสภนํ กตํ สุกตํ, อโสภนํ กตํ ทุกฺกฏํ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

อธิเทโว (เทวดาผู้ยิ่งใหญ่) = อธิโก เทโว อธิเทโว.

อธิสีลํ (ศีลอันยิ่ง) = อธิกํ สีลํ อธิสีลํ.

กลิ่นอันหอม ชื่อว่า สุคันธะ

กลิ่นอันเหม็น ชื่อว่า ทุคคันธะ

การกระทำดี ชื่อว่า สุกตะ

การกระทำไม่ดี ชื่อว่า ทุกกตะ

พึงทราบเช่นเดียวกันนี้

[บทสำเร็จที่เป็นกรรมธารยสมาสนี้อาจตั้งรูปวิเคราะห์อีกอย่างเป็นพหุพพีหิสมาสก็ได้ ถ้าเป็นกรรมธารยสมาสก็ระบุถึงเนื้อความของบทหลัง แต่เมื่อเป็นพหุพพีหิสมาสก็หมายถึงเนื้อความของบทอื่นที่ผู้พูดต้องการสื่อถึง เช่น

ก) สุคนฺโธ แปลว่า กลิ่นหอม โดยวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า สุนฺทโร คนฺโธ สุคนฺโธ. หรือแปลว่า มีกลิ่นหอม โดยวิเคราะห์เป็นอัสสัตถิตัทธิตต่ออีกว่า สุคนฺโธ อสฺส อตฺถีติ สุคนฺโธ. หรือวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสเพียงครั้งเดียวว่า สุนฺทโร คนฺโธ อสฺสาติ สุคนฺโธ.

ข) อากาสานญฺจายตนํ แปลว่า ที่ตั้ง[ของฌาน]คืออากาสบัญญัติอันหาที่สุดมิได้ โดยวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า อากาสานญฺจเมว อายตนํ อากาสานญฺจายตนํ. หรือแปลว่า [ฌาน] อันมีที่ตั้งคืออากาสบัญญัติอันหาที่สุดมิได้ โดยวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า อากาสานญฺจํ อายตนํ อสฺสาติ อากาสานญฺจายตนํ.

ค) สุคโต แปลว่า ผู้เสด็จไปสู่ฐานะที่ดี โดยวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสว่า สุนฺทรํ ฐานํ คโต สุคโต. หรือแปลว่า ผู้มีการเสด็จไปที่ดี โดยวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า โสภณํ คตํ อสฺสาติ สุคโต.

ฆ) ตถาคโต แปลว่า ผู้ทรงประพฤติเหมือนอย่างนั้น โดยวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสว่า ตถา อาคโตติ ตถาคโต. หรือแปลว่า ผู้มีพระดำรัสไม่ผิดพลาด โดยวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า ตโถ อาคโท อสฺสาติ ตถาคโต.

อนึ่ง บทที่เป็นพหุพพีหิสมาสอาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสและอัสสัตถิตัทธิตก็ได้ การตั้งรูปวิเคราะห์ในลักษณะนี้มีสองขั้นตอน จึงยาวกว่ารูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสที่สั้นกว่า ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกากล่าวว่า

กมฺมธารยมนฺตตฺถิเยหิ พหุพฺพีหิ ลฆุตโร.[๑๓๗]

“พหุพพีหิสมาสมีรูปวิเคราะห์สั้นกว่ากรรมธารยสมาสและอัสสัตถิตัทธิต”

ในประโยคข้างต้น อัสสัตถิตัทธิตเรียกว่า มนฺตตฺถิย (มีอรรถของ มนฺตุ ปัจจัย) ในบางที่ก็เรียกว่า อตฺถตฺถ (มีอรรถของ อตฺถิ ศัพท์) นอกจากนั้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกายังกล่าวว่าท่านอ้างอิงประโยคดังกล่าวจากกัจจายนไวยากรณ์ แต่ในกัจจายนไวยากรณ์ฉบับปัจจุบันไม่พบประโยคเช่นนั้น

อนึ่ง คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกากล่าวถึงความต่างกันของวิธีทั้งสองนั้นว่า พหุพพีหิสมาสไม่แสดงอติสยัตถะ คือ อรรถที่ยิ่งไปจากเดิม ส่วนอัสสัตถิตัทธิตที่มีกรรมธารยสมาสอยู่หน้าสามารถแสดงอรรถอติสยัตถะได้ ดังข้อความกล่าวว่า

ทุวิโธ วา วาจฺจธมฺโม ลหุ ครุ จ, ตตฺร พหุพฺพีหินา ลหุ, กมฺมธารยมนฺตตฺถิเยน ครุ. กิญฺจ พหุพฺพีหินา อติสายนาทฺยตฺโถ น คมฺยเตติ อวสฺสํ ตปฺปฏิปาทนาย กมฺมธารยปุพฺพโก มนฺตตฺถิเยว ทฏฺฐพฺโพ.[๑๓๘]

"อีกอย่างหนึ่ง สภาพ[คือเนื้อความ]ที่ศัพท์พึงกล่าวมี ๒ ประการ คือ สภาพเบา และสภาพหนัก ในบรรดาสภาพเหล่านั้น สภาพเบากล่าวไว้ด้วยพหุพพีหิสมาส ส่วนสภาพหนักกล่าวไว้ด้วยกรรมธารยสมาสและอัสสัตถิตัทธิต แต่เนื้อความที่ยิ่งไปเป็นต้นย่อมรู้ไม่ได้ด้วยพหุพพีหิสมาส ดังนั้น จึงควรกำหนดอัสสัตถิตัทธิตที่มีกรรมธารยสมาสอยู่หน้าเท่านั้นเพื่อให้แสดงเนื้อความนั้นได้แน่นอน"

ความเห็นนี้ไม่เป็นที่ยอมรับของบัณฑิตรุ่นหลัง เพราะท่านถือว่าพหุพพีหิสมาสก็แสดงอรรถที่ยิ่งไปกว่าเดิมได้ จะเห็นได้ว่า คำว่า สธโน (ผู้เป็นไปกับด้วยทรัพย์, ผู้มีทรัพย์) มีความหมายเหมือน ธนวา (ผู้มีทรัพย์) ดังข้อความในคัมภีร์อนุทีปนีว่า

สธโน ปุริโส, ธนวา ปุริโสติอาทโย สมาสตทฺธิตสทฺทา เยภุยฺเยน อติสฺสยตฺถทีปกา โหนฺติ. น หิ อปฺปเกน ธเนน ตถา โวหรนฺติ.[๑๓๙]

"ศัพท์สมาสและตัทธิตเป็นต้นว่า สธโน ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์), ธนวา ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์) เป็นต้น มักแสดงอรรถที่ยิ่งไปกว่าปกติโดยมาก เพราะไม่ควรเรียกอย่างนั้นด้วยทรัพย์เล็กน้อย"]

อยุตตสมาส

เย อิธ อวิหิตลกฺขณา นามนิปาโตปสคฺคา, เตสํ "นามานํ สมาโส"ติ โยควิภาเคน สมาโส ทฏฺฐพฺโพ.

คำนาม, นิบาต และอุปสรรคเหล่าใด ไม่มีสูตรกำหนดไว้[ให้กระทำเป็นสมาส]ในคัมภีร์กัจจายนะนี้ พึงทราบว่าเป็นสมาสด้วยการแบ่งสูตร[ให้เหลือ]ว่า นามานํ สมาโส (กลุ่มบทของคำนาม ชื่อว่า สมาส)

[การเชื่อมสมาสดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๓๑ นั้นต้องมีเนื้อความสัมพันธ์กัน แต่ก็มีสมาสบางอย่างที่เนื้อความของบทหน้าและบทหลังไม่สัมพันธ์กันซึ่งจะกระทำเป็นสมาสด้วยสูตรดังกล่าวมิได้ ท่านจึงให้ตัดสูตรให้เหลือ ๒ บทดังกล่าว สมาสประเภทนี้มีชื่อเรียกในไวยากรณ์สันสกฤตต่างๆ และคัมภีร์ฎีกาว่า อยุตตสมาส หรืออสมัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน]

ยถา อปุนเคยฺยา คาถา, อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ, อสฺสทฺธโภชี, อลวณโภชีติ อาทีสุ อยุตฺตตฺถตฺตา นาญฺเญน สมาโส.

เช่น

ไม่เป็นสมาสด้วยสูตรอื่น[นอกเหนือจากการแบ่งสูตร] เพราะมีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

อปุนเคยฺยา คาถา (คาถาที่ไม่พึงสวดซ้ำ)

อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ (ใบหน้าที่ไม่แหงนดูดวงจันทร์) [คือ ใบหน้าของนางสนมที่อยู่แต่ในพระราชวัง ไม่มีโอกาสออกนอกพระราชวังเพื่อชมโลกภายนอก เหมือนคำไทยว่า ไม่เห็นแสงเดือนแสงตะวัน]

อสฺสทฺธโภชี (ผู้ไม่บริโภคเครื่องเซ่น)

อลวณโภชี (ผู้ไม่บริโภคเกลือ)

[คำว่า สทฺธ (เครื่องเซ่น) สันสกฤตมีรูปว่า ศฺราทฺธ ส่วนปรากฤตและอรรธมาคธีมีรูปว่า สฑฺฒ, สฑฺฒา, สทฺธ, สทฺธา หมายถึง เครื่องเซ่นในพิธีศราทธ คือ พิธีที่นิยมทำกันตามกาลอันมีกำหนดเพื่ออุทิศให้บิดามารดาด้วยน้ำ ไฟ การให้ทาน และการให้อาหารแก่ญาติที่อยู่พร้อมหน้ากันพร้อมทั้งพราหมณ์ผู้ช่วยในพิธีนั้น โดยทำตามโชติศาสตร์ คัมภีร์ราชมัตตัณฑะ และคัมภีร์วิโสตตระ เป็นต้น ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

มตตฺถํ ตทเห ทานํ   ตีสฺเวต'มุทฺธเทหิกํ
ปิตุทานํ ตุ นิวาโป   สทฺธํ ตุ ตํว สาตฺถโต.[๑๔๐]

"ทานใดย่อมให้ในวันเสียชีวิตนั้นเพื่อผู้ตาย[อันมีกำหนดให้ภายในสิบวัน] ทานนั้นชื่อว่า อุทธเทหิกะ ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์
ทานที่อุทิศให้แก่บิดามารดา ชื่อว่า นิวาปะ
ส่วนทานที่อุทิศให้แก่บิดามารดานั้นตามคัมภีร์ ชื่อว่า สัทธะ"

ในทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายปรากฏเรื่องเครื่องเซ่นที่ชื่อว่าสัทธะ ดังนี้คือ

อปิ นุ นํ พฺราหฺมณา โภเชยฺยุํ สทฺเธ วา ถาลิปาเก วา ยญฺเญ วา ปาหุเน วาติ.[๑๔๑]

“พราหมณ์ควรจะเชิญเขาให้มาบริโภคในงานเลี้ยงเครื่องเซ่น งานมงคล งานยัญพิธี หรืองานเลี้ยงแขกเหรื่อบ้างหรือไม่”

กเมตฺถ พฺราหฺมณา ปจฺมํ โภเชยฺยุํ สทฺเธ วา ถาลิปาเก วา ยญฺเญ วา ปาหุเน วาติ.[๑๔๒]

“พราหมณ์ทั้งหลายพึงเชื้อเชิญคนไหนก่อนในสองคนนี้ให้บริโภคในงานเลี้ยงเครื่องเซ่น งานมงคล งานยัญพิธี หรืองานเลี้ยงแขกเหรื่อ”

ในอุทาหรณ์ว่า อปุนเคยฺย นี้ อ ศัพท์ปฏิเสธ เคยฺย, ปุน มีเนื้อความสัมพันธ์กับ เคยฺย แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอา อ กับ ปุน กล่าวคือ อ และ ปุน มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน จึงเข้าสมาสด้วยสูตร นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ ไม่ได้ ต้องเข้าสมาสด้วยการตัดสูตร เพราะไม่มีสูตรอื่นมากระทำได้ ในอุทาหรณ์ที่เหลือ ศัพท์แรกกับศัพท์ที่สองก็ไม่สัมพันธ์กันเช่นนี้เหมือนกัน

อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นหมายถึงรูปวิเคราะห์ประกอบ น ศัพท์เข้าในรูปวิเคราะห์กิตก์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- น ปุน คียตีติ อปุนเคยฺยา (คาถาที่ไม่พึงสวดซ้ำ)
- น จนฺทํ อุลฺโลเกนฺตีติ อจนฺทมุลฺโลกิกานิ (ใบหน้าที่ไม่แหงนดูดวงจันทร์)
- น สทฺธํ ภุญฺชตีติ อสฺสทฺธโภชี (ผู้ไม่บริโภคเครื่องเซ่น)
- น ลวณํ ภุญฺชตีติ อลวณโภชี (ผู้ไม่บริโภคเกลือ)

ถ้าไม่ประกอบ น ศัพท์เข้าไว้ในรูปวิเคราะห์ ก็จัดเป็นนนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส ตามปกติ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุน คียตีติ ปุนเคยฺยา, น ปุนเคยฺยา อปุนเคยฺยา (คาถาที่พึงสวดซ้ำหามิได้)
- จนฺทํ อุลฺโลเกนฺตีติ จนฺทมุลฺโลกิกานิ, น จนฺทมุลฺโลกิกานิ อจนฺทมุลฺโลกิกานิ (ใบหน้าที่แหงนดูดวงจันทร์หามิได้)
- สทฺธํ ภุญฺชตีติ สทฺธโภชี, น สทฺธโภชี อสฺสทฺธโภชี (ผู้บริโภคเครื่องเซ่นหามิได้)
- ลวณํ ภุญฺชตีติ ลวณโภชี, น ลวณโภชี อลวณโภชี (ผู้บริโภคเกลือหามิได้)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

พหุลาธิการา อยุตฺตตฺถานมฺปิ สมาโส โหติ. ปุน น คายิตพฺพาติ อปุนเคยฺยา คาถา, จนฺทํ น อุลฺโลเกนฺตีติ อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ, สูริยํ น ปสฺสนฺตีติ อสูริยปสฺสา ราชกญฺญา, สทฺธํ น ภุญฺชติ สีเลนาติ อสทฺธโภชี. เอวํ อลวณโภชี. อตฺถํ น กาเมนฺตีติ อนตฺถกามา. เอวํ อหิตกามา. โอกาสํ น กาเรสีติ อโนกาสํ กาเรตฺวา. เอวํ อนิมิตฺตํ กตฺวา, มูลมูลํ น คจฺฉตีติ อมูลมูลํ คนฺตฺวา อิจฺจาทิ.

“ปุน คายิตพฺพาติ ปุนเคยฺยา, น ปุนเคยฺยา อปุนเคยฺยา, อตฺถํ กาเมนฺตีติ อตฺถกามา, น อตฺถกามา อนตฺถกามา. อถ วา น อตฺโถ อนตฺโถ, อนตฺถํ กาเมนฺตีติ อนตฺถกามา” อิจฺจาทินา วากฺเย โยชิเต ปน ยุตฺตสมาสา โหนฺติ. ครู ปน “อตฺถํ น กาเมนฺติ อนตฺถเมว กาเมนฺตีติ อนตฺถกามา, หิตํ น กาเมนฺติ อหิตเมว กาเมนฺตีติ อหิตกามา, ผาสุํ น กาเมนฺติ อผาสุเมว กาเมนฺตีติ อผาสุกามา”ติ โยเชสุํ. ทฺวาธิปฺปายปทํ นาเมตํ.[๑๔๓]

“สมาสย่อมมีได้แม้แก่ศัพท์ที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน เพราะการติดตามมาของ พหุล ศัพท์ ดังอุทาหรณ์ว่า ปุน น คายิตพฺพาติ อปุนเคยฺยา คาถา (คาถาที่ไม่พึงสวดซ้ำ มีรูปว่า อปุนเคยฺยา คาถา), จนฺทํ น อุลฺโลเกนฺตีติ อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ (ใบหน้าที่ไม่แหงนดูดวงจันทร์ มีรูปว่า อจนฺท-มุลฺโลกิกานิ มุขานิ), สูริยํ น ปสฺสนฺตีติ อสูริยปสฺสา ราชกญฺญา (นางสนมของพระราชาผู้ไม่เห็นพระอาทิตย์ มีรูปว่า อสูริยปสฺสา ราชกญฺญา), สทฺธํ น ภุญฺชติ สีเลนาติ อสทฺธโภชี (ผู้ไม่บริโภคเครื่องเซ่น มีรูปว่า อสทฺธโภชี) อุทาหรณ์ว่า อลวณโภชี (ผู้ไม่บริโภคเกลือ) ก็เช่นเดียวกันนี้

อตฺถํ น กาเมนฺตีติ อนตฺถกามา (ผู้ไม่ปรารถนาประโยชน์ มีรูปว่า อนตฺถกามา) อุทาหรณ์ว่า อหิตกามา (ผู้ไม่ปรารถนาความเจริญ) ก็เช่นเดียวกันนี้

โอกาสํ น กาเรสีติ อโนกาสํ กาเรตฺวา (ไม่ขอโอกาสแล้ว มีรูปว่า อโนกาสํ กาเรตฺวา) อุทาหรณ์ว่า อนิมิตฺตํ กตฺวา (ไม่กระทำนิมิตแล้ว) ก็เช่นเดียวกันนี้

มูลมูลํ น คจฺฉตีติ อมูลมูลํ คนฺตฺวา (ไม่ติดตามเหตุอย่างหนึ่งจากเหตุอีกอย่างหนึ่ง มีรูปว่า อมูลมูลํ คนฺตฺวา ดังนี้เป็นต้น

แต่เมื่อประกอบประโยคเป็นรูปว่า ปุน คายิตพฺพาติ ปุนเคยฺยา (คาถาที่พึงสวดซ้ำ มีรูปว่า ปุนเคยฺยา), น ปุนเคยฺยา อปุนเคยฺยา (คาถาที่พึงสวดซ้ำหามิได้ มีรูปว่า อปุนเคยฺยา), อตฺถํ กาเมนฺตี-ติ อตฺถกามา (ผู้ปรารถนาประโยชน์ มีรูปว่า อตฺถกามา), น อตฺถกามา อนตฺถกามา (ผู้ปรารถนาประโยชน์หามิได้ มีรูปว่า อนตฺถกามา) อีกอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า น อตฺโถ อนตฺโถ (สิ่งที่มิใช่ประโยชน์ มีรูปว่า อนตฺโถ), อนตฺถํ กาเมนฺตีติ อนตฺถกามา (ผู้ปรารถนาสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ มีรูปว่า อนตฺถกามา) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ครูทั้งหลายประกอบรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถํ น กาเมนฺติ อนตฺถเมว กาเมนฺตีติ อนตฺถกามา (ผู้ที่ไม่ปรารถนาประโยชน์ คือ ปรารถนาสิ่งที่มิใช่ประโยชน์นั่นแหละ มีรูปว่า อนตฺถกามา), หิตํ น กาเมนฺติ อหิตเมว กาเมนฺตีติ อหิตกามา (ผู้ที่ไม่ปรารถนาความเจริญ คือ ปรารถนาสิ่งที่มิใช่ความเจริญนั่นแหละ มีรูปว่า อหิตกามา), ผาสุํ น กาเมนฺติ อผาสุเมว กาเมนฺตีติ อผาสุกามา (ผู้ที่ไม่ปรารถนาความผาสุข คือ ปรารถนาสิ่งที่มิใช่ความผาสุขนั่นแหละ มีรูปว่า อผาสุกามา) บทเหล่านี้ชื่อว่าบทที่มีความมุ่งหมายสองประการ [คือ เป็นยุตตสมาส หรืออยุตตสมาสตามรูปวิเคราะห์”]

อุทาหรณ์ที่เป็นอยุตตสมาสพบในวรรณกรรมบาลี ดังต่อไปนี้

- อคฺคหิตคหณํ [๑๔๔] (การไม่นับสิ่งที่ซ้ำกัน) [น ศัพท์ใน อคฺคหิต สัมพันธ์กับ คหณ มีรูปวิเคราะห์ว่า คหิตสฺส อคฺคหณํ อคฺคหิตคหณํ]

- อนธิกํ คณฺหาติ [๑๔๕] (ย่อมไม่ถือเอามาก) [น ศัพท์ใน อนธิกํ สัมพันธ์กับกริยา คณฺหาติ]

- อนูนํ คณฺหาติ [๑๔๖] (ย่อมไม่ถือเอาพร่อง)

- อวิปรีตํ คณฺหาติ [๑๔๗] (ย่อมไม่ถือเอาวิปริต)

- อมูลา มูลํ คนฺตฺวา[๑๔๘] (ไม่ติดตามเหตุอย่างหนึ่งจากเหตุอีกอย่างหนึ่ง) คำว่า อมูล จาก น + มูล ศัพท์ว่า น เป็นคำปฏิเสธ คนฺตฺวา ไม่ใช่ปฏิเสธ มูล ที่เชื่อมสมาสเป็นบทเดียวกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

อมูลา มูลํ คนฺตฺวาติ น มูลา มูลํ คนฺตฺวา.[๑๔๙]

“คำว่า อมูลา มูลํ คนฺตฺวา ตัดบทเป็น น มูลา มูลํ คนฺตฺวา”

น มูลา มูลํ คนฺตฺวาติ มูลโต มูลํ อคนฺตฺวา.[๑๕๐]

“คำว่า น มูลา มูลํ คนฺตฺวา แปลว่า ไม่ติดตามเหตุอย่างหนึ่งจากเหตุอีกอย่างหนึ่ง”

- อโนกาสํ การาเปตฺวา[๑๕๑] (ไม่ให้ทำโอกาสแล้ว, ไม่ขอโอกาสแล้ว) คำว่า อโนกาสํ มาจาก น + โอกาสํ ศัพท์ว่า น เป็นคำปฏิเสธ การาเปตฺวา ไม่ใช่ปฏิเสธ โอกาสํ ที่เชื่อมสมาสเป็นบทเดียวกัน ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

ยํ ปน ตตฺถ ตตฺถ “อโนกาสํ การาเปตฺวา”ติ วุตฺตํ, ตสฺส โอกาสํ อการาเปตฺวาติ เอวมตฺโถ เวทิตพฺโพ. น หิ โกจิ อโนกาโส นาม อตฺถิ, ยโมกาสํ การาเปตฺวา อาปตฺตึ อาปชฺชติ. โอกาสํ ปน อการาเปตฺวา อาปชฺชตีติ.[๑๕๒]

“อนึ่ง คำใดกล่าวไว้ในที่นั้นๆ ว่า อโนกาสํ การาเปตฺวา (ไม่ขอโอกาสแล้ว) พึงทราบเนื้อความของคำนั้นว่า ไม่ขอโอกาสแล้ว เพราะไม่มีโอกาสอย่างใดอย่างหนึ่งที่ภิกษุขอโอกาสแล้วย่อมต้องอาบัติ แต่มิได้ขอโอกาสจึงต้องอาบัติ”

- นวํ ปน ภิกฺขุนา จีวรลาเภน (อันภิกษุผู้ได้รับจีวรใหม่) พบในคัมภีร์มหาวิภังค์ (วิ. มหาวิ. ๒.๓๖๘.๒๘๖) คำว่า นวํ เป็นสมาสกับคำว่า จีวรลาเภน แต่แยกออกเป็นสองคำโดยลงนิคคหิตเป็นอาคมท้าย นว ศัพท์ ที่จริงแล้วคำว่า นวจีวรลาภ เป็นคำเดียวกัน เพราะ นว (ใหม่) เป็นวิเสสนะของ จีวร (จีวร) แต่ในที่นี้แยกศัพท์กันโดยมี ปน และ ภิกฺขุนา มาคั่นในระหว่าง ดังหลักฐานกล่าวว่า

เอตฺตาวตา จ นวญฺจ ตํ จีวรญฺจาติ นวจีวรํ, นวจีวรํ ลาโภ เอเตนาติ นวจีวรลาโภติ เอวเมตฺถ สมาโส ทฏฺฐพฺโพติ.[๑๕๓]

“ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้น พึงทราบสมาสในคำนี้อย่างนี้ว่า คำว่า นวจีวระ คือ จีวรใหม่ คำว่า นวจีวรลาภะ คือ ผู้ได้รับจีวรใหม่”

พฺยวหิเตนาปิ ปเทน สมาโส ทิสฺสติ นวํ ปน ภิกฺขุนา จีวรลาเภนาติ นวจีวรลาเภนาติ อตฺโถ. นิคฺคหีตาคมํ กตฺวา วุตฺตํ นวนฺติ.[๑๕๔]

“สมาสย่อมปรากฏด้วยบทที่ถูกคั่นไว้ เช่น นวํ ปน ภิกฺขุนา จีวรลาเภน หมายความว่า อันภิกษุผู้ได้รับจีวรใหม่ ลงนิคคหิตเป็นอาคมกล่าวเป็นรูปว่า นวํ”

อนึ่ง การแยกคำกลางสมาสในลักษณะนี้พบน้อยมากในพระบาลี เท่าที่สังเกตพบคือคำว่า กฏตฺตา จ รูปานํ (กฏัตตารูป) ที่มี จ ศัพท์แทรกอยู่ตรงกลางสมาส เพราะ กฏตฺตารูป เป็นคำเดียวกันโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กฏตฺตา นิพฺพตฺตมานานิ รูปานิ กฏตฺตารูปานิ (กฏัตตารูป คือ รูปที่เกิดขึ้นเพราะทำกรรมไว้แล้ว) ดังปรากฏในคัมภีร์ปัฏฐานว่า

กุสลากุสลํ กมฺมํ วิปากานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย.[๑๕๕]

“กรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นวิบากและแก่กฏัตตารูป”]

การประกอบรูปศัพท์ อปุนเคยฺยา

ศัพท์เดิมเป็น น, ปุน และ เคยฺยา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย น ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เคยฺยา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า น ปุน คียติ (คาถาที่ไม่สวดอีก) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า “ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยการแบ่งสูตรว่า “นามานํ สมาโส” ในสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

ในเพราะตัปปุริสสมาส แปลง น เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส”

ตั้ง อปุนเคยฺยา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปุนเคยฺยา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น อปุนเคยฺยา

ตถา ทิฏฺโฐ ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺโพ ตถาคตํ.

ผู้เห็นพระตถาคตในกาลก่อน ชื่อว่า ทิฏฐปุพพะ (ผู้เคยเห็นพระตถาคต) พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

[คำว่า ปุพฺพํ ลง อํ ทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมีด้วยสูตรว่า ตติยาสตฺตมีนญฺจ (ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

คำว่า ทิฏฺโฐ สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ (เปกฺขเน = ดู) + ต ปัจจัยในกัตตุวาจก อดีตกาล จึงมีกรรมที่ลงทุติยาวิภัตติว่า ตถาคตํ (ซึ่งพระตถาคต)

อุทาหรณ์ว่า ทิฏฺฐปุพฺโพ ตถาคตํ พบในอรรถกถาพระวินัย มีข้อความเต็มว่า

เยหิ เถเรหิ สงฺคีตา สงฺคีติ เตสุ วิสฺสุตา
สพฺพกามี จ สาฬฺโห จ เรวโต ขุชฺชโสภิโต.
ยโส จ สาณสมฺภูโต เอเต สทฺธิวิหาริกา
เถรา อานนฺทเถรสฺส ทิฏฺฐปุพฺพา ตถาคตํ.[๑๕๖]

“พระเถระเหล่าใดร้อยกรองสังคีตินั้นไว้ ในบรรดาพระเถระเหล่านั้น พระเถระที่ปรากฏ คือ พระสัพพกามี พระสาฬหะ พระเรวตะ พระขุชชโสภิตะ พระยสะ พระสาณสัมภูตะ เหล่านี้เป็นสัทธิวิหาริกของพระอานันทเถระ ได้เคยพบเห็นพระตถาคต”

สุมโน วาสภคามี จ เญยฺยา สทฺธิวิหาริกา
เทฺว อิเม อนุรุทฺธสฺส ทิฏฺฐปุพฺพา ตถาคตํ.[๑๕๗]

"พระสุมนะ และพระวาสภคามี ทั้งสองรูปนี้พึงทราบว่าเป็นสัทธิวิหาริกของพระอนุรุทธะ ได้เคยพบเห็นพระตถาคต"

ตัวอย่างนี้เข้าสมาสด้วยการแบ่งสูตรเหมือนกัน เพราะบทหน้าและบทหลังไม่มีเนื้อความเสมอกัน เนื่องจากลงวิภัตติต่างกัน โดยบทหน้าลงปฐมาวิภัตติ บทหลังลงทุติยาวิภัตติ แต่บทว่า ทิฏฺจปุพฺโพ นี้จะนับว่าเป็นสมาสอื่นจากกรรมธารยสมาสก็ไม่ได้ จึงตั้งชื่อกรรมธารยสมาสด้วยการแบ่งสูตรว่า ทฺวิปเท กมฺมธารโย โดยเว้น ตุลฺยาธิกรเณ เหมือนการแบ่งสูตรว่า สรา โลปํ ในสูตร สรา สเร โลปํ และ อา ปโต ในสูตรว่า อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๐๒) ได้แสดงถึงตัวอย่างเหล่านี้ว่าเป็นมติของครู แล้วกล่าวต่อไปว่า

อิเมสํ ปน ตุลฺยาธิกรณตฺตํ น ทิสฺสติ. เกนิเม การเณน กมฺมธารยสมาสา โหนฺตีติ การณํ ปริเยสิตพฺพํ.[๑๕๘]

"แต่ความมีเนื้อความเสมอกันของศัพท์เหล่านี้ย่อมไม่ปรากฏ พึงแสวงหาเหตุว่าศัพท์เหล่านี้เป็นกรรมธารยสมาสเพราะเหตุอะไร"

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ บทเหล่านั้นชื่อว่ากรรมธารยสมาสโดยอ้อม เพราะตั้งชื่อด้วยการแบ่งสูตร เหมือนศัพท์อปาทานที่ตั้งชื่อด้วยสูตรว่า ทูรนฺติกทฺธกาล เป็นต้น แต่ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอื่นจากอปาทาน จึงเป็นศัพท์อปาทานเพียงชื่อเท่านั้น ไม่มีความหมายตามชื่อจริงๆ ศัพท์เหล่านั้นชื่อว่า สัททการก คือ การกโดยศัพท์ ไม่ใช่อรรถการก คือ การกโดยอรรถ แม้รูปว่า ทิฏฺจปุพฺโพ เป็นต้นก็ควรได้ชื่อว่ากรรมธารยสมาสโดยศัพท์ ตามเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๐๔) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ทิฏฺจปุพฺพ เป็นสัตตมีตัปปุริสสมาสว่า ปุพฺเพ ทิฏฺโจ ทิฏฺจปุพฺโพ (ผู้เห็นแล้วในกาลก่อน) และเรียกบทสมาสที่สลับบทหน้าและบทหลังนี้ว่า ทุราชานมัคคตัปปุริสสมาส คือ ตัปปุริสสมาสที่มีหนทางอันเข้าใจยาก ที่จริงแล้วบทดังกล่าวอาจเรียกได้ว่า ปทวิปัลลาส เหมือน อจฺจนฺตํ เป็นต้น ซึ่งพบในไวยากรณ์สันสกฤตเป็นตัวอย่างว่า ภูตปุพฺโพ (ผู้เป็นแล้วในกาลก่อน) จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์สารัสวตะ (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๗) สูตร อมาทิมฺหิ ตปฺปุริโส (เมื่อมีบทหน้าลง อํ วิภัตติเป็นต้น ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส) [มีรูปสันสกฤตว่า อมาเทา ตตฺปุรุษะ] ท่านให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสว่า ปุพฺเพ ภูโต ภูตปุพฺโพ แล้วจึงสลับบทหน้าและบทหลัง ดังนั้น อุทาหรณ์ว่า ทิฏฺจปุพฺโพ ก็อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีตัปปุริสสมาสว่า ปุพฺเพ ทิฏฺโจ ทิฏฺจปุพฺโพ ก็ได้เช่นกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาของสารัสวตะชื่อจันทรกีรติ (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๗) ว่า

เอวํ ปุพฺพสฺมึ กาเล ภูโต อิติ วิคฺคเห สตฺตมีปฐมานํ โลเป กฺวจิ อมาทฺยนฺตสฺส ปรตฺตํ อิติ ภูตอิติ ปทสฺสคฺเค ปุพฺพอิติ ปทํ ลิขฺยเต. ภูตปุพฺโพ อิติ สิชฺฌติ.[๑๕๙]

“เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์ว่า ผู้เป็นแล้วในกาลก่อน อย่างนี้ เมื่อลบสัตตมีและปฐมาวิภัตติแล้ว ความเป็นเบื้องหลังแห่งบทที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้ายย่อมมีได้ในบางที่ ดังนั้น จึงเขียนบทว่า ปุพฺพ ไว้ท้ายบทว่า ภูต จึงสำเร็จเป็นรูปว่า ภูตปุพฺโพ”]

การประกอบรูปศัพท์ ทิฏฺฐปุพฺโพ

ศัพท์เดิมเป็น ทิฏฺฐ และ ปุพฺพ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทิฏฺฐ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทิฏฺโฐ

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุพฺพ ศัพท์ในอรรถสัตตมีด้วยสูตรว่า “ตติยาสตฺตมีนญฺจ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุพฺพํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทิฏฺโฐ ปุพฺพํ (ผู้เห็นพระตถาคตในกาลก่อน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยการแบ่งสูตรว่า “ทฺวิปเท กมฺมธารโย”

ในสูตรว่า “ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยการแบ่งสูตรว่า “นามานํ สมาโส” ในสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติทั้งหลายในบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ปกติสระท้ายของบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

สำเร็จรูปเป็น ทิฏฺฐปุพฺพ

ตั้ง ทิฏฺฐปุพฺพ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทิฏฺฐปุพฺพ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทิฏฺฐปุพฺโพ

เอวํ สุตปุพฺโพ ธมฺมํ, คตปุพฺโพ มคฺคํ.

อุทาหรณ์ว่า

สุตปุพฺโพ ธมฺมํ (ผู้ได้สดับพระธรรมในกาลก่อน, ผู้เคยสดับพระธรรม) = สุโต ปุพฺพนฺติ สุตปุพฺโพ.

คตปุพฺโพ มคฺคํ (ผู้ไปแล้วสู่หนทางในกาลก่อน, ผู้เคยไปสู่หนทาง) = คโต ปุพฺพนฺติ คตปุพฺโพ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

กมฺมนิ ทิฏฺฐา ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺพา เทวา เตน.

[ต ปัจจัย]ในกรรมวาจก เช่น

เทวดาอันบุคคลนั้นเห็นแล้วในกาลก่อน ชื่อว่า ทิฏฐปุพพา (เทวดาอันบุคคลนั้นเคยเห็นแล้ว)

[คำว่า ทิฏฺฐา ลง ต ปัจจัยในกรรมวาจก อดีตกาลด้วยสูตรว่า ภาวกมฺเมสุ ต จึงมีกรรมเป็นปฐมาวิภัตติว่า เทวา และมีกัตตาลงตติยาวิภัตติว่า เตน]

เอวํ สุตปุพฺพา ธมฺมา, คตปุพฺพา ทิสา, ปหาโร, ปราภโว, วิหาโร, อาหาโร, อุปหาโร อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

สุตปุพฺพา ธมฺมา (ธรรมอันเขาเคยสดับแล้ว) = สุตา ปุพฺพนฺติ สุตปุพฺพา.

คตปุพฺพา ทิสา (ทิศอันเขาเคยไปแล้ว) = คตา ปุพฺพนฺติ คตปุพฺพา.

ปหาโร (การตี, การประหาร) = ปหรณํ ปหาโร.

ปราภโว (ความเสื่อม) = ปราภวนํ ปราภโว.

วิหาโร (ที่อยู่, ธรรมเครื่องอยู่) = วิหรณํ วิหาโร.

อาหาโร (การนำมา) = อาหรณํ อาหาโร.

อุปหาโร (การบูชา) = อุปหรณํ อุปหาโร.
ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า ปหาโร สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัย จัดเป็นกิตันตตัปปุริสสมาส คือ ตัปปุริสสมาสที่มีกิตก์ปัจจัยอยู่ท้าย จึงต้องประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของสมาสและกิตก์ร่วมกัน

คัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๙๒) กล่าวว่า อุทาหรณ์ตั้งแต่ ปหาโร จนถึง อุปหาโร ไม่เกี่ยวกับอยุตตสมาสที่กล่าวข้างต้น แต่เป็นเรื่องสมาสที่มีอุปสรรคเป็นบทหน้า แต่คัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๗๒๖) กล่าวว่า อุปสรรคคือ ป และ ปรา เป็นต้นใน ปหาโร เป็นต้น จัดเป็นธาตวัตถานุวัตตกะที่ไม่มีเนื้อความโดยเฉพาะ จึงทำให้บทหน้ามีเนื้อความไม่ประกอบกับบทหลัง ดังนั้น ในบทดังกล่าวจึงตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยการแบ่งสูตรว่า ทฺวิปเท กมฺมธารโย ส่วนอุปสรรคที่เป็นธาตวัตถวิเสสกะและธาตวัตถพาธกะเข้าสมาสกับบทหลังเป็นยุตตสมาสตามปกติ]

การประกอบรูปศัพท์ ปหาโร

ศัพท์เดิมเป็น ป บทหน้า หร ธาตุ
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ป อุปสรรคด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”
ตั้ง หร ชื่อว่า ธาตุ ด้วยสูตรว่า “ภูวาทโย ธาตโว”
ลบสระที่สุดธาตุด้วยสูตรว่า “ธาตุสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส”
ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะด้วยสูตรว่า “ภาเว จ”
ให้ ณ อนุพันธ์ชื่อว่า การิตะ ด้วยสูตรว่า “การิตํ วิย ณานุพนฺโธ”
ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “การิตานํ โณ โลปํ”
ในเพราะ ณ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต”
ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปหรณํ (การตี) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้
ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยการแบ่งสูตรว่า “ทฺวิปเท กมฺมธารโย” ในสูตรว่า “ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย”
ตั้งเป็นสมาสด้วยการแบ่งสูตรว่า “นามานํ สมาโส” ในสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”
ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”
ตั้ง ปหาร ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปหาร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปหาโร

[อนึ่ง นอกจากกรรมธารยสมาส ๙ ประเภทที่กล่าวมานี้แล้ว ยังมีกรรมธารยสมาสพิเศษอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่เป็นไปในตัพภาวะ ตัพภาวะ หมายถึง เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์โดยประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะนี้ ดังสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมตกไปท้ายบทเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ) มีตัวอย่างว่า

- สุตฺตํ เอว สุตฺตนฺโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั่นแหละ) [สุตฺต + อนฺต]
- กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั่นแหละ) [กมฺม + อนฺต]
- คูโถ เอว คูถคตํ (คูถคตะ คือ คูตรนั่นแหละ) [คูถ + คต]
- อนฺโต เอว อนฺตคตํ (อันตคตะ คือ ที่สุดนั่นแหละ) [อนฺต + คต]
- ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตํ (ทิฏฐิคตะ คือ ความเห็นผิดนั่นแหละ) [ทิฏฺฐิ + คต]
- อตฺโถ เอว อตฺถชาตํ (อัตถชาตะ คือ อรรถนั่นแหละ) [อตฺถ + ชาต]
- ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ (ธัมมชาตะ คือ ธรรมนั่นแหละ) [ธมฺม + ชาต]

การใช้ศัพท์ตัพภาวะนี้มีประโยชน์เพื่อให้ถ้อยคำสละสลวย เพื่อเปลี่ยนลิงค์ หรือเพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทตามสมควร

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์มณิสารมัญชูสาว่า

ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ, อตฺถชาตนฺติ เอตฺถ วิย ชาตสทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา.[๖๐]

“ธรรมนั่นแหละชื่อว่า ธรรมชาติ เพราะ ชาต ศัพท์เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้น ดังอุทาหรณ์ว่า อตฺถชาตํ (อรรถ)”

กมฺมเมว กมฺมนฺโต อนฺตสทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา.[๖๑]

“กรรมนั่นแหละ ชื่อว่า กัมมันตะ เพราะ อนฺต ศัพท์เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้น”

สงฺขารคตํ ถามคตนฺติอาทีสุ คตสทฺโท ตพฺภาววุตฺติ วิย อิธ คตสทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ นาม, น ทิฏฺฐิโต อญฺญํ กิญฺจิ ธมฺมชาตนฺติ โยชนา. ยถา ทานเมว ทานมยนฺติ อิทํ สกตฺถวุตฺติตทฺธิตํ นาม โหติ, เอวํ ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตนฺติ อยมฺปิ ตุลฺยาธิกรณตฺตา ตพฺภาววุตฺติ-กมฺมธารยสมาโส นามาติ ทฏฺฐพฺโพ.[๑๖๒]

"ความเห็นนั่นแหละชื่อว่า ทิฏฐิคตะ พึงประกอบความว่า ไม่มีธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากทิฏฐิ เพราะ คต ศัพท์เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้น เหมือน คต ศัพท์ที่เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้นดังอุทาหรณ์ว่า สงฺขารคตํ (สังขาร) ถามคตํ (กำลัง) เป็นต้น

รูปวิเคราะห์ว่า ทานเมว ทานมยํ (ทานนั่นแหละ ชื่อว่า ทานมยะ) นี้ ชื่อว่า สกัตถวุตติ-ตัทธิต ฉันใด พึงทราบว่าแม้รูปวิเคราะห์ว่า ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ. นี้ ก็ชื่อว่า ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส เพราะมีความหมายเหมือนกัน ฉันนั้น"]

กมฺมธารยสมาโส.

จบ กรรมธารยสมาส

---

๓. ทิคุสมาส

อถ ทิคุสมาโส วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวทิคุสมาส ณ บัดนี้

ตโย โลกา สมาหฏา จิตฺเตน สมฺปิณฺฑิตา, ติณฺณํ โลกานํ สมาหาโรติ วา อตฺเถ "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"ติ วตฺตมาเน "ทฺวิปเท"ติอาทินา กมฺมธารยสมาโส.

เมื่อสูตรว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ (เนื้อความของคำนามที่สัมพันธ์กันชื่อว่า สมาส) ตามมาอยู่ กรรมธารยสมาสย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า ทฺวิปเท (เมื่อบทสองบทมีเนื้อความเสมอกัน [สมาสนั้น]ชื่อว่า กรรมธารยสมาสได้บ้าง) ในเนื้อความว่า "ตโย โลกา สมาหฏา จิตฺเตน สมฺปิณฺฑิตา (โลกทั้ง ๓ ที่ถูกรวบรวมแล้วด้วยจิต) หรือว่า ติณฺณํ โลกานํ สมาหาโร (หมู่ของโลกทั้ง ๓)"

[ข้อความว่า ตโย โลกา สมาหฏา และ ติณฺณํ โลกานํ สมาหาโร เป็นรูปวิเคราะห์ของสมาหารทิคุสมาสว่า ติโลกํ (โลก ๓) ปัจจุบันมักวิเคราะห์สั้นๆ ว่า ตโย โลกา ติโลกํ

คำว่า สมาหาร หมายถึง การรวมสิ่งหลายสิ่งเข้าด้วยกันโดยใช้ใจเป็นเครื่องอนุมาน เหมือนการคิดอนุมานรวมบุคคล ๑๐ คนให้เป็น ๑ กลุ่ม หรือรวมหนังสือ ๑๐ เล่มเป็น ๑ กอง ฉะนั้น ในสมาสนี้จึงมีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น ส่วนความเป็นนปุงสกลิงค์ในสมาสนี้มีสาเหตุมาจากสภาพของลิงค์เดิมได้อันตรธานไปเพราะการรวมเข้าด้วยกันเป็นกลุ่มใหม่ จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เพราะลิงค์ชนิดนี้มีลักษณะสามัญทั่วไป อาจนำมาใช้กับศัพท์ที่ไม่มีลิงค์เฉพาะได้ ดังคำว่า เอกญฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งและสิบ)

คำว่า จิตฺเตน สมฺปิณฺฑิตา (ถูกรวบรวมแล้วด้วยจิต) อธิบาย สมาหฏา ว่า แม้ว่าโลกจะมีสามอย่าง แต่เมื่อนำมารวมด้วยจิตเหมือนเป็นกองหนึ่ง ก็สามารถใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า ติโลกํ ได้ (คำว่า สมฺปิณฺฑิตา เป็นคำแปลของ สมาหฏา จึงต้องแปลศัพท์หลังเท่านั้น) ดังนั้น สมาหารทวันท-สมาสจึงมีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาก็อธิบายว่า

สมาหรณํ สมาหาโร. พุทฺธิยา พหุนฺนเมกีกรณํ.[๑๖๓]

"การรวบรวม ชื่อว่า สมาหาระ คือ การกระทำสิ่งหลายสิ่งให้เป็นสิ่งเดียวด้วยความรู้ (ความรู้ ก็คือจิตนั่นเอง)"

คำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ยังพบในคัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกาว่า

จตุสจฺจทโสติ จตฺตาริ สจฺจานิ สมาหฏานิ จตุสจฺจํ, จตุสจฺจํ ปสฺสีติ จตุสจฺจทโส.[๑๖๔]

"คำว่า จตุสจฺจทโส (ผู้รู้เห็นสัจจะ ๔) หมายความว่า คำว่า จตุสัจจะ คือ สัจจะ ๔ ที่ถูกรวบรวมแล้ว คำว่า จตุสัจจทสะ คือ ผู้รู้เห็นสัจจะ ๔

ตตฺถ สมาหฏานีติ สมานีตานิ, จิตฺเตน เอกโต คหิตานีติ อธิปฺปาโย. สมาหฏานีติ จ เอเตน สมาหาเร อยํ สมาโสติ ทสฺเสติ. เตเนวสฺส กเตกตฺตสฺส จตุสจฺจนฺติ นปุํสกนิทฺเทโส ติวฏฺฏนฺติอาทีสุ วิย.[๑๖๕]

"ในพากย์นั้น คำว่า สมาหฏานิ (ถูกรวบรวมแล้ว) หมายความว่า ถูกนำมารวมไว้ ความหมายก็คือ ถูกรับเอาไว้ร่วมกันด้วยจิต อนึ่ง ด้วยคำว่า สมาหฏานิ นี้ พระฎีกาจารย์แสดงว่าสมาสนี้มีอยู่ในสมาหารทวันทสมาส ดังนั้น จึงแสดงบทดังกล่าวที่กระทำเป็นเอกพจน์แล้วโดยความเป็นนปุงสกลิงค์ว่า จตุสจฺจํ ดังคำว่า ติวฏฺฏํ (วัฏฏะ ๓) เป็นต้น"]

ตโต สมาสสญฺญายํ วิภตฺติโลเป ปกติภาเว จ กเต-

หลังจากนั้น เมื่อการตั้งชื่อว่า สมาส, การลบวิภัตติ และการปกติ[สระท้ายของบทหลังในสมาส] ถูกกระทำแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กมฺมธารโย”ติ วตฺตเต.

บทว่า กมฺมธารโย (กรรมธารยสมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๔๘. สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ.

กรรมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า ชื่อว่า ทิคุสมาส

กมฺมธารโย อ.กรรมธารยสมาส *สงฺขฺยาปุพฺโพ* ที่มีสังขยาเป็นบทหน้า *ทิคุ* ชื่อว่า ทิคุสมาส ฯ

สงฺขฺยาปุพฺโพ กมฺมธารยสมาโส ทิคุสญฺโญ โหติ.

กรรมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้ามีชื่อว่า ทิคุสมาส

เทฺว คาโว ทิคุ.

โค ๒ ตัวชื่อว่า ทิคุ

ทิคุสทิสตฺตา อยมฺปิ สมาโส ทิคูติ วุตฺโต.

แม้สมาสนี้ก็เรียกว่า ทิคุ เพราะเป็นสมาสที่เหมือนกับ ทิคุ ศัพท์

[ข้อความนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของทิคุสมาสไว้ว่า เทฺว คาโว ทิคุ (ทิคุ คือ โค ๒ ตัว), ทิคุ วิยาติ ทิคุ (ทิคุ คือ สมาสที่เหมือนกับ ทิคุ ศัพท์) หมายความว่า ทิคุ ศัพท์ตามรูปวิเคราะห์แรกมีสังขยาศัพท์อยู่หน้าและประกอบด้วยอรรถที่เป็นเอกพจน์ เหมือน ทิคุ ศัพท์ที่แปลว่า โค ๒ ตัว ดังนั้น ทิคุสมาสจึงเป็นกรรมธารยสมาสที่มีสังขยาศัพท์อยู่หน้านั่นเอง

คำว่า ทิคุ ในรูปวิเคราะห์แรกมาจาก ทฺวิ ศัพท์ + โค ศัพท์ เมื่อทำปกติเป็นรูปว่า ทฺวิโค แล้ว ให้แปลง ทฺวิ เป็น ทิ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ (แปลง ทฺวิ เป็น พา ในเพราะ วีสติ, ทส และสังขยาอื่นๆ ได้บ้าง) ดังอุทาหรณ์ว่า ทิคุณํ (สองชั้น) และรัสสะ โอ เป็น อุ ด้วย

สูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก (สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ) ส่วนในรูปวิเคราะห์หลัง ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต แล้วลบ ณ ปัจจัย]

อถ วา สงฺขฺยาปุพฺพตฺตนปุํสเกกตฺตสงฺขาเตหิ ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ คโต อวคโตติ ทิคูติ วุจฺจติ,

อีกอย่างหนึ่ง สมาสที่รู้ได้ด้วยลักษณะ ๒ ประการกล่าวคือการมีสังขยาเป็นบทหน้า และการเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ท่านจึงเรียกว่า ทิคุ

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ทิคุ เป็นกิตก์อีกอย่างหนึ่งว่า ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ คโตติ ทิคุ (ทิคุ คือ สมาสที่รู้ได้ด้วยลักษณะ ๒ ประการ) ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก ทฺวิ บทหน้า + คมฺ ธาตุ (อวคมเน = รู้) + รู ปัจจัย ซึ่งลงด้วยสูตรว่า ปาราทิคมิมฺหา รู แปลง ทฺวิ เป็น ทิ ด้วยทิคุนิปาตนะในสูตรนี้ (นิปาตนะ คือ การประกอบรูปศัพท์ด้วยคำที่ปรากฏอยู่ในสูตร โดยไม่ใช้วิธีของสูตรอื่น)

คำว่า ลกฺขเณหิ แสดงว่า ทฺวีหิ หมายถึง ลักษณะ ส่วนคำว่า อวคโต แสดงว่า คมฺ ธาตุในที่นี้มีอรรถว่า "รู้" มิใช่มีอรรถว่า "ไป" เหมือนในฐานะอื่น]

ทฺวีหิ วา ลกฺขเณหิ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ ทิคุ.

อีกอย่างหนึ่ง สมาสใดย่อมเป็นไปด้วยลักษณะ ๒ ประการ เหตุนั้น สมาสนั้นชื่อว่า ทิคุ

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ทิคุ เป็นนัยที่ ๓ ว่า ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ คจฺฉตีติ ทิคุ (ทิคุ คือ สมาสที่เป็นไปด้วยลักษณะ ๒ ประการ) นัยนี้ก็เหมือนกับนัยที่ ๒ ที่มาจาก ทฺวิ บทหน้า + คมฺ ธาตุ + รู ปัจจัย แต่ คมฺ ธาตุตามนัยนี้ใช้ในอรรถว่า "เป็นไป" ความจริงแล้วธาตุที่มีอรรถว่า "ไป" อาจใช้ในอรรถว่า "รู้, เป็นไป, ถึง" ได้อีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะว่า

เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธฺยตฺถา ปวตฺติปาปุณตฺถกา.[๑๖๖]

"ธาตุเหล่าใดมีอรรถว่า 'ไป' ธาตุเหล่านั้นมีอรรถว่า 'รู้, เป็นไป, ถึง'"

ข้อความข้างต้นกล่าวตามสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ว่า

เยสํ ธาตูนํ คติอตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถ ปวตฺติปาปุณานิปิ.[๑๖๗]

“ความหมายว่า ไป มีอยู่แก่ธาตุเหล่าใด แม้ความรู้, ความเป็นไป และการถึง ก็เป็นความหมายของธาตุเหล่านั้น”

อนึ่ง รูปวิเคราะห์แรกกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๒๕) ส่วนรูปวิเคราะห์สองอย่างหลังกล่าวตามเยภุยยนัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงส่วนมาก เพราะอสมาหารทิคุสมาสมิได้มีลักษณะทั้งสองประการดังกล่าว

สรุปความว่า คำว่า ทิคุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สมาสที่เหมือนกับ ทิคุ ศัพท์ = ทิคุ วิยาติ ทิคุ (ทิคุ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)
- สมาสที่รู้ได้ด้วยลักษณะ ๒ ประการ = ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ คโตติ ทิคุ (ทฺวิ บทหน้า + คมุ ธาตุ = รู้ + รู ปัจจัย)
- สมาสที่เป็นไปด้วยลักษณะ ๒ ประการ = ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ คจฺฉตีติ ทิคุ (ทฺวิ บทหน้า + คมุ ธาตุ = เป็นไป + รู ปัจจัย)]

เอตฺถ จ “สงฺขฺยาปุพฺโพ”ติ วุตฺตตฺตา สงฺขฺยาสทฺทสฺเสว ปุพฺพนิปาโต.

การวางสังขยาศัพท์ไว้เบื้องหน้านั่นเทียว ย่อมมีเพราะท่านกล่าวไว้แล้วว่า (มีสังขยาเป็นบทหน้า)

“อุเภ ตปฺปุริสา”ติ ตปฺปุริสสญฺญา.

การตั้งชื่อว่า ตัปปุริสสมาส ย่อมมีด้วยสูตรว่า อุเภ ตปฺปุริสา (กรรมธารยสมาสและทิคุสมาสทั้งสอง ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส)

“นปุํสกลิงฺโค”ติ วตฺตเต.

บทว่า นปุํสกลิงฺโค (เป็นนปุงสกลิงค์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๔๙. ทิคุสฺเสกตฺตํ.

ทิคุสมาสย่อมเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์

เอกตฺตํ จ อ.ความเป็นเอกพจน์ ด้วย *นปุํสกลิงฺโค* จ อ.ความเป็นนปุงสกลิงค์ ด้วย *ทิคุสฺส* แห่งทิคุสมาส *โหติ* ย่อมมี ฯ

[คัมภีร์ปาณินิได้ตั้งสูตรในอัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๑ ว่า ทิคุเรกวจนํ (ทิคุสมาสเป็นเอกพจน์) [มีรูปสันสกฤตว่า ทิคุเรกวจนม] และตั้งสูตรในอัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๑๗ ว่า ส นปุํสกํ (ทิคุสมาสนั้นเป็นนปุงสกลิงค์) [มีรูปสันสกฤตว่า ส นปุํสกมฺ] การแสดงความเป็นเอกพจน์นับเข้าในอติเทสสูตร ส่วนการกำหนดความเป็นนปุงสกลิงค์นับเข้าในวิธิสูตร แต่สูตรนี้กล่าวถึงวิธีทั้งสองอย่าง จึงจัดเป็นวิธิสูตรที่บังคับให้บทสำเร็จเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์]

ทิคุสฺส สมาสสฺส เอกตฺตํ โหติ นปุํสกลิงฺคตฺตญฺจ.

สมาสชื่อว่า ทิคุ ย่อมเป็นเอกพจน์ และเป็นนปุงสกลิงค์

สมาหารทิคุสฺเสตํ คหณํ.

สูตรนี้เป็นการเจาะจงเอาสมาหารทิคุสมาส

ตตฺถ สพฺพตฺเถกวจนเมว โหติ.

ในสมาหารทิคุสมาสนั้นเป็นเอกพจน์ในวิภัตติทั้งปวงนั่นเทียว

อญฺญตฺร ปน พหุวจนมฺปิ.

ส่วนในทิคุสมาสอีกอย่างหนึ่ง [คือในอสมาหารทิคุสมาส] แม้พหุวจนะก็มีได้

[ทิคุสมาสมี ๒ อย่าง คือ

๑. สมาหารทิคุสมาส ทิคุสมาสที่มีการรวมสิ่งหลายสิ่งเข้าด้วยกันโดยใช้ใจเป็นเครื่อง

อนุมาน เหมือนการคิดอนุมานรวมบุคคล ๑๐ คนให้เป็น ๑ กลุ่ม หรือรวมหนังสือ ๑๐ เล่มเป็น ๑ กอง จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ เช่น ตโย โลกา ติโลกํ (โลกสาม) = สมาหรณํ สมาหาโร.

๒. อสมาหารทิคุสมาส ทิคุสมาสที่ไม่มีการรวมสิ่งหลายสิ่งเข้าด้วยกัน จึงมีลิงค์ตามบทนามท้าย มีพจน์ตามสภาพที่เป็นจริง คือ ถ้าศัพท์หลังเป็นปุงลิงค์บทสมาสก็เป็นปุงลิงค์ตามด้วย ฯลฯ ถ้าศัพท์หลังเป็นเอกพจน์บทสมาสก็เป็นเอกพจน์ด้วย ถ้าศัพท์หลังเป็นพหูพจน์บทสมาสก็เป็นพหูพจน์ด้วย เช่น เอโก จ โส ปุคฺคโล จาติ เอกปุคฺคโล (บุคคลเดียว), จตสฺโส ทิสา จตุทฺทิสา (ทิศ ๔ ทิศ), ทส สหสฺสํ จกฺกวาฬานิ ทสสหสฺสจกฺกวาฬานิ (หมื่นจักรวาล) = น สมาหาโร อสมาหาโร.]

นามพฺยปเทสสฺยาทฺยุปฺปตฺติ อมาเทสาทิ.

การตั้งชื่อเป็นนาม และการลงวิภัตติมี สิ เป็นต้น และการแปลง [สิ วิภัตติ] เป็น อํ เป็นต้นย่อมมี

สมาหารทิคุสมาส

ติโลกํ, เห ติโลก, ติโลกํ, ติโลเกน, ติโลกสฺส, ติโลกา ติโลกมฺหา ติโลกสฺมา, ติโลกสฺส, ติโลเก ติโลกมฺหิ ติโลกสฺมึ.

[ปฐมา] ติโลกํ
[อาลปนะ] เห ติโลก
[ทุติยา] ติโลกํ
[ตติยา] ติโลเกน
[จตุตถี] ติโลกสฺส
[ปัญจมี] ติโลกา ติโลกสฺมา ติโลกมฺหา
[ฉัฏฐี] ติโลกสฺส
[สัตตมี] ติโลเก ติโลกมฺหิ ติโลกสฺมึ

ติโลก สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐมา	ติโลกํ
อาลปนะ	ติโลก
ทุติยา	ติโลกํ
ตติยา	ติโลเกน
จตุตฺถี	ติโลกสฺส
ปัญจมี	ติโลกา ติโลกมฺหา ติโลกสฺมา
ฉัฏฐี	ติโลกสฺส
สัตตมี	ติโลเก ติโลกมฺหิ ติโลกสฺมึ

การประกอบรูปศัพท์ ติโลกํ

ศัพท์เดิมเป็น ติ ศัพท์ และ โลก ศัพท์

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา”

แปลง ติ กับ โย เป็น ตโย ด้วยสูตรว่า “ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโสตโยจตฺตาโรตีณิจตฺตาริ”

สำเร็จรูปเป็น ตโย

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย โลก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โลกา

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ตโย โลกา (โลก ๓) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า “ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติทั้งหลายในบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ปกติสระท้ายของบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ตั้งเป็นทิคุสมาสด้วยสูตรว่า “สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ”

ตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

ตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ทิคุสฺเสกตฺตํ”

สำเร็จรูปเป็น ติโลก

ตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ติโลก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ติโลกํ

เอวํ ตโย ทณฺฑา ติทณฺฑํ, ตีณิ มลานิ สมาหฏานิ, ติณฺณํ มลานํ สมาหาโรติ วา ติมลํ, ติลกฺขณํ, จตุสฺสจฺจํ, จตสฺโส ทิสา จตุทฺทิสํ. “สโร รสฺโส นปุํสเก”ติ รสฺสตฺตํ. ปญฺจสิกฺขาปทํ, สฬายตนํ, สตฺตาหํ, อฏฺฐสีลํ, นวโลกุตฺตรํ, ทสสีลํ, สตโยชนํ.

อุทาหรณ์ว่า

ไม้เท้า ๓ อัน ชื่อว่า ติทัณฑะ

มลทิน ๓ อย่าง ถูกรวบรวมแล้ว หรือว่า หมู่ของมลทิน ๓ อย่าง ชื่อว่า ติมละ

ติลกฺขณํ (ลักษณะ ๓) = ตีณิ ลกฺขณานิ ติลกฺขณํ.

จตุสจฺจํ (สัจจะ ๔) = จตฺตาริ สจฺจานิ จตุสจฺจํ.

ทิศ ๔ ทิศ ชื่อว่า จตุททิสะ, การรัสสะ[อา ของ ทิสา] ย่อมมีด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก (สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ)

ปญฺจสิกฺขาปทํ (สิกขาบท ๕ ข้อ) = ปญฺจ สิกฺขาปทานิ ปญฺจสิกฺขาปทํ.

สฬายตนํ (อายตนะ ๖ อย่าง) = ฉ อายตนานิ สฬายตนํ.

สตฺตาหํ (๗ วัน, สัปดาห์) = สตฺต อหานิ สตฺตาหํ.

อฏฺฐสีลํ (ศีล ๘) = อฏฺฐ สีลานิ อฏฺฐสีลํ.

นวโลกุตฺตรํ (โลกุตตรธรรม ๙) = นว โลกุตฺตรานิ นวโลกุตฺตรํ.

ทสสีลํ (ศีล ๑๐) = ทส สีลานิ ทสสีลํ.

สตโยชนํ (๑๐๐ โยชน์) = สตํ โยชนานิ สตโยชนํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในคัมภีร์ปาณินิได้กล่าวถึงความเป็นนปุงสกลิงค์ของทิคุสมาสและทวันทสมาสด้วยสูตร (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๑๗) ว่า ส นปุํสกํ (ทิคุสมาสและทวันทสมาสนั้นเป็นนปุงสกลิงค์) [มีรูปสันสกฤตว่า ส นปุํสกมฺ.] ความเป็นนปุงสกลิงค์ของทวันทสมาสมีความแน่นอน แต่ความเป็นนปุงสกลิงค์ของทิคุสมาสไม่แน่นอน เพราะมีรูปสำเร็จที่ลง งี (อี) อิตถีปัจจัยด้วยสูตร (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๑ สูตร ๒๑) ว่า ทิคุสฺมา (ลง งี ปัจจัยท้ายทิคุสมาส) [มีรูปสันสกฤตว่า ทฺวิโคะ] ดังอุทาหรณ์ว่า ปญฺจปูลี (ห้าห่อ), ทสปูลี (สิบห่อ) เป็นต้น ดังนั้น อาจารย์วารติกะจึงตั้งสูตรเพิ่มขึ้นเพื่อห้ามกฎดังกล่าวในสูตรนั้นว่า อการนฺตุตฺตรปโท ทิคุ ถิยํ ภาสียเต (ทิคุสมาสที่มีบทหน้าเป็น อ การันต์ ย่อมกล่าวไว้ในอิตถีลิงค์) [มีรูปสันสกฤตว่า อการานฺโตตฺตรปโท ทฺวิคุะ สฺตฺริยำ ภาษฺยเต] หมายความว่า งี ปัจจัยไม่ลงท้ายทิคุสมาสที่มีบทหน้าเป็น อ การันต์มี ปตฺต เป็นต้น เช่น ปญฺจปตฺตํ (ถ้วย ๕ ใบ), จตุยุคํ (ยุค ๔), ติภุวนํ (ภูมิ ๓) แม้คัมภีร์อนุฎีกาก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ปตฺตาทิปกฺเขเปน หิสฺส น อิตฺถิลิงฺคตา ยถา ปญฺจปตฺตํ, จตุยุคํ, ติภุวนนฺติ.[๑๖๘]

"โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นอิตถีลิงค์ของ จตุสจฺจ ศัพท์นั้นย่อมไม่มี โดยนับเข้าใน ปตฺต ศัพท์เป็นต้น ดังคำว่า ปญฺจปตฺตํ (ถ้วย ๕ ใบ), จตุยุคํ (ยุค ๔), ติภุวนํ (ภูมิ ๓)"

อย่างไรก็ตาม ท่านผู้แต่งมธุฎีกามิได้สังเกตข้อความที่มาจากไวยากรณ์สันสกฤตข้างต้นจึงกล่าวผิดประเด็นว่า

อนุฏีกายํ ปน ปตฺตาทิปกฺเขเปน หิสฺส น อิตฺถิลิงฺคตาติ วุตฺตํ. ตํ ปตฺตาทิปกฺเขเปน หิสฺส น อิตฺถิลิงฺคตา น ปุลฺลิงฺคตา จาติ วตฺตพฺพํ. กสฺมา. จตุสจฺจสทฺทสฺส อุภยลิงฺครหิตตฺตา.[๑๖๙]

"ส่วนในคัมภีร์อนุฎีกากล่าวว่า ปตฺตาทิปกฺเขเปน หิสฺส น อิตฺถิลิงฺคตา (โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นอิตถีลิงค์ของ จตุสจฺจ ศัพท์นั้นย่อมไม่มี โดยนับเข้าใน ปตฺต ศัพท์เป็นต้น) คำนั้นควรกล่าวว่า ปตฺตาทิปกฺเขเปน หิสฺส น อิตฺถิลิงฺคตา น ปุลฺลิงฺคตา จ (โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นอิตถีลิงค์และความเป็นปุงลิงค์ของ จตุสจฺจ ศัพท์นั้นย่อมไม่มี โดยนับเข้าใน ปตฺต ศัพท์เป็นต้น) เพราะ จตุสจฺจ ศัพท์ปราศจากลิงค์ทั้งสอง"]

ตถา เทฺว รตฺติโย ทฺวิรตฺตํ, ติสฺโส รตฺติโย ติรตฺตํ, เทฺว องฺคุลิโย ทฺวงฺคุลํ, สตฺต โคทาวริโย, ตาสํ สมาหาโรติ วา สตฺตโคทาวรํ.

อุทาหรณ์ว่า

ราตรี ๒ ราตรี ชื่อว่า ทวิรัตตะ

ราตรี ๓ ราตรี ชื่อว่า ติรัตตะ

นิ้วมือ ๒ นิ้ว ชื่อว่า ทวังคุละ

แม่น้ำโคทาวรีทั้ง ๗ สาย หรือว่า หมู่ของแม่น้ำโคทาวรีทั้ง ๗ สายนั้น ชื่อว่า สัตตโคธาวระ

พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

เอตฺถ จ รตฺติ-องฺคุลิ-โคทาวรีนมนฺตสฺส.

อนึ่ง ในอุทาหรณ์เหล่านี้ แปลงสระท้ายของ รตฺติ, องฺคุลิ และ โคทาวรี [เป็น อ อักษร]

[อุทาหรณ์ว่า ทฺวิรตฺตํ มาจาก ทฺวิรตฺติ, ติรตฺตํ มาจาก ติรตฺติ, ทฺวงฺคุลํ มาจาก ทฺวงฺคุลิ, สตฺตโคทาวรํ มาจาก สตฺตโคทาวรี แปลงสระท้ายของ รตฺติ, องฺคุลิ และ โคทาวรี เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต ที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่ง คำว่า อนฺตสฺส ในประโยคข้างต้นสัมพันธ์เข้าใน อกาโร ของ อการนฺโต (อกาโร + อนฺโต) ในสูตรดังกล่าว]

---

๓๕๐. กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต.

แปลงสระท้ายซึ่งเป็นที่สุดของสมาสเป็น อ ในบางแห่ง

อนฺโต อ.ที่สุด *นามานํ* ของบทนาม ท. *สมาสนฺตคตานํ* อันเป็นไปแล้วในที่สุดของสมาส *อกาโร* เป็น อ อักษร *โหติ* ย่อมเป็น *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[คำว่า สมาสนฺตคตานมการนฺโต ตัดบทเป็น สมาสนฺตคตานํ + อกาโร + อนฺโต

พระมหากัจจายนะกล่าวสูตรนี้เพื่อประโยชน์ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อแสดงการห้ามอาเทศเป็น อา เป็นต้นในราชาทิคณะ เพราะการแปลงสระ อ เป็น อ อีกครั้งหนึ่งมีประโยชน์เพื่อห้ามอาเทศดังกล่าว โดยย้ำว่าสระท้ายราชาทิคณะไม่แปลงเป็น อา ด้วยสูตรว่า สฺยา จ จึงมีรูปว่า เทวานํ ราชา เทวราโช (พระราชาแห่งทวยเทพ), เทวานํ สขา เทวสโข (สหายของทวยเทพ) และอาจมีรูปว่า เทวราชา, เทวสขา ได้บ้างด้วย กฺวจิ ศัพท์ (เทียบดูอุทาหรณ์ในฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า เทวราโช เทวราชา, เทวราชํ เทวราเช และ โส เทวราชา, เต เทวราชาโน)

๒. เพื่อแปลงสระท้ายเป็น อ โดยแปลงสระ อิ ใน รตฺติ, องฺคุลิ และสระ อี ใน โคทาวรี เป็น อ เช่น เทฺว รตฺติโย ทฺวิรตฺตํ (๒ ราตรี)

๓. เพื่อแสดงปัชชุนนคติกนัย คือ การดำเนินไปอย่างฝน กล่าวคือ เป็นการทำวิธีทางไวยากรณ์โดยไม่มีผลใดๆ เหมือนสองวิธีแรก คล้ายกับฝนที่ตกได้ทั่วไปโดยไม่เลือกสถานที่ แม้ในมหาสมุทรที่มีน้ำอยู่แล้วก็ตกได้ เช่น ฉตฺตญฺจ อุปาหนา จ ฉตฺตุปาหนํ (ร่มและรองเท้า) คำนี้เป็นทวันทสมาส อา การันต์ว่า ฉตฺตุปาหนา เมื่อตั้งเป็นนปุงสกลิงค์แล้วให้รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก หลังจากนั้นจึงแปลง อ เป็น อ ด้วยสูตรนี้

ดังหลักฐานในคัมภีร์กัจจายนวรรณนาว่า

อการสฺส ปุน อการกรณํ ราชาทิคณญฺจ นาเสติ, อนฺตวิเสสญฺจ ปาเปติ, ปชฺชุนฺนคติกนฺยายญฺจ ทสฺเสติ.[๑๗๐]

“การแปลง อ อักษรเป็น อ อักษรอีก ย่อมห้ามราชาทิคณะ ย่อมให้ถึงความพิเศษแห่งสระท้าย และย่อมแสดงปัชชุนนคติกนัย”

อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๕๐) ได้ปฏิเสธรูปว่า เทวราโช, เทวสโข ดังที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์โดยกล่าวว่าไม่พบในพระไตรปิฎกว่า

สขราชสทฺทา อการนฺตาว, สิสฺโสปิ น ทิสฺสติ.[๑๗๑]

“สข และ ราช ศัพท์เป็น อ การันต์เท่านั้น แม้การแปลง สิ วิภัตติเป็น โอ ก็ไม่ปรากฏ”

อย่างไรก็ตาม ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๕๓-๕๔) กล่าวแย้งความเห็นนั้นว่า รูปศัพท์บางคำอาจไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น คำว่า มหาราโช (พระราชาผู้ใหญ่, ท้าวมหาราช) แต่รูปว่า สพฺพสโข (เพื่อนทั้งหมด) มีใช้ในพระบาลี (ขุ. เถร. ๒๖.๖๔๘.๓๖๖) ว่า สพฺพมิตฺโต สพฺพสโข, สพฺพภูตานุกมฺปโก (อาตมาเป็นมิตรเป็นสหายกับสัตว์ทุกจำพวก อนุเคราะห์สัตว์ทุกจำพวก) ดังนั้น คำว่า มหาราโช จึงมีได้ตามหลักภาษา นอกจากนั้น รูปศัพท์บางคำที่ไม่ปรากฏในพระบาลีก็อาจมีใช้ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่า (โปราณัฏฐกถา) หรือแม้จะไม่มีใช้เลยก็พึงถือเอาได้ตามนัยพระบาลี]

ราชาทิคณสฺเสตํ คหณํ.

สูตรนี้เป็นการเจาะจงเอาศัพท์ราชาทิคณะ

[การแปลงสระท้ายสมาสเป็น อ ด้วยสูตรนี้ ระบุเฉพาะราชาทิคณะเท่านั้น แต่ราชาทิคณะดังกล่าวมิใช่ศัพท์ปุงลิงค์ที่แจกตาม ราช ศัพท์ แต่หมายถึงราชาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี อห, สข, รตฺติ, องฺคุลิ, โคธาวรี เป็นต้นที่แปลงสระท้ายของบทสมาสเป็น อ เหมือน ราช ศัพท์ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒๘) ว่า สมาสนฺตคตานํ วา ราชาทีนมทนฺตตา (ความมี อ เป็นที่สุดแห่งศัพท์มี ราชนฺ เป็นต้นที่อยู่ท้ายสมาส ย่อมถูกให้สำเร็จได้บ้าง) [มีรูปสันสกฤตว่า สมาสานฺตคตานำ วา ราชาทีนามทนฺตตา] โดยสันสกฤตมีสูตรย่อย ๕๙ สูตรที่แสดงราชาทิคณะ เริ่มตั้งแต่สูตรว่า ราชนฺ อหนฺ สขิ (ลง อตฺ ปัจจัยท้าย ราชนฺ, อหนฺ และ สขิ) จนถึงสูตรว่า นญฺสุทุรฺภฺยะ สกฺถิ วา (สกฺถิ ศัพท์ที่อยู่ท้าย นญฺ ศัพท์, สุ ศัพท์ และ ทุรฺ ศัพท์ ย่อมถูกให้สำเร็จได้บ้าง) อนึ่ง ต้นฉบับคัมภีร์กาตันตระบางฉบับจัดสูตรว่า สมาสนฺตคตานํ วา ราชาทีนมทนฺตตา ไว้ในสูตร ๓๒๘ บางฉบับก็พิมพ์ไว้ในสูตร ๓๖๐

นอกจากศัพท์ปุงลิงค์มี ราช, สข เป็นต้นแล้ว ในราชาทิคณะนี้ยังมีศัพท์อิตถีลิงค์อีกด้วย เช่น ศัพท์ว่า องฺคุลิ, รตฺติ, ภูมิ, คิริ, นที, โคทาวรี และ ปุณฺณมาสี เป็นต้น ศัพท์เหล่านี้นับเข้าในราชาทิคณะเพราะมีรูปสำเร็จเป็น อ อักษรอยู่ท้ายเหมือน ราช ศัพท์ในสมาสอื่นจากตัปปุริสสมาส คือ

๑. อัพยยีภาวสมาส เช่น อุปคิรํ (สถานที่ใกล้ภูเขา), อุปปุณฺณมาสํ (เวลาใกล้วันเพ็ญ)

๒. กรรมธารยสมาส เช่น อมตาสฺโม (หินอมฤต)

๓. ทิคุสมาส เช่น ทฺวงฺคุลํ (๒ นิ้ว), ปญฺจนทํ (แม่น้ำ ๕ สาย) เป็นต้น

๔. พหุพพีหิสมาส เช่น วิสาลกฺโข (ผู้มีนัยน์ตากว้าง), ทฺวิภูโม ปาสาโท (ปราสาท ๒ ชั้น) ติภูโม ปาสาโท (ปราสาท ๓ ชั้น)

๕. ทวันทสมาส เช่น ฉตฺตุปาหนํ (ร่มและรองเท้า)]

เตน สมาสนฺตคตานํ ราชาทีนํ นามานํ อนฺโต กฺวจิ อกาโร โหตีติ อตฺโถ.

เพราะเหตุนั้นจึงมีความหมายว่า แปลงสระท้ายของคำนามมี ราช เป็นต้น ซึ่งเป็นที่สุดของสมาสเป็น อ อักษรในบางแห่ง

การคฺคหเณน พหุพฺพีหาทิมฺหิ สมาสนฺเต กฺวจิ กปฺปจฺจโย โหติ, สุรภิ-สุ-ทุ-ปูตีหิ คนฺธนฺตสฺสิกาโร จ.

ลง ก ปัจจัยที่สระท้ายของสมาสมีพหุพพีหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์ และแปลงสระที่สุดของ คนฺธ ที่อยู่ท้าย สุรภิ, สุ, ทุ และ ปูติ เป็น อิ อักษร

[คำว่า คนฺธนฺตสฺสิกาโร ตัดบทเป็น คนฺธ + อนฺตสฺส + อิกาโร

พระกัจจายนะอาจตั้งสูตร ว่า สมาสนฺตคตานมนฺโต อ แต่ท่านตั้ง การ ศัพท์ซึ่งไม่จำเป็นต้องประกอบ จึงทำให้มีอรรถพิเศษเพิ่มมาจากสูตร นั่นคือการลง ก ปัจจัยที่สระท้ายพหุพพีหิสมาส เช่น สมณิภตฺติโก (ผู้ภักดีนางภิกษุณี, ผู้บำรุงนางภิกษุณี), อภิกฺขุโก วิหาโร (วิหารอันปราศจากภิกษุ) หรือที่สระท้ายอัพยยีภาวสมาส เช่น อา ปาณโกฏิยา อาปาณโกฏิกํ (ถึงที่สุดแห่งชีวิต), ยาวตายุกํ (ตลอดอายุ) หรือที่สระท้ายทวันทสมาส เช่น ชยมฺปติกา (ภรรยาและสามี)

นอกจากนั้น ยังให้แปลงสระที่สุดของ คนฺธ เป็น อิ อักษร เช่น

- สุรภิโน คนฺโธ สุรภิคนฺธิ (กลิ่นของดอกไม้หอม)
- สุนฺทโร คนฺโธ สุคนฺธิ (กลิ่นหอม)
- ทุฏฺฐุ คนฺโธ ยสฺส โสยนฺติ ทุคฺคนฺธิ (กลิ่นเหม็น)
- ปูติโน คนฺโธ ปูติคนฺธิ (กลิ่นของเน่า) หรือ ปูติ เอว คนฺโธ ปูติคนฺธิ (กลิ่นเน่า)

การแปลงสระตามที่กล่าวไว้นี้พบในกรรมธารยสมาส ตัปปุริสสมาส และพหุพพีหิสมาส และกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาที่คล้อยตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า

อิฏฺฐคนฺโธ จ สุรภิ สุคนฺโธ จ สุคนฺธิ จ
ปูติคนฺธิ ตุ ทุคฺคนฺโธ- ถ วิสฺสํ อามคนฺธิ ยํ.[๑๗๒]

"กลิ่นหอม = อิฏฺฐคนฺธ, สุรภิ, สุคนฺธ, สุคนฺธิ
กลิ่นเหม็น = ปูติคนฺธิ, ทุคฺคนฺธ
กลิ่นคาว = วิสฺส, อามคนฺธิ มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์"

อนึ่ง การแปลงสระท้ายของ คนฺธ เป็น อิ นี้ กล่าวตามคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๔ สูตร ๑๓๕) ว่า คนฺธสฺสิ อุปฺปูติสุสุรภีหิ (แปลงสระท้ายของ คนฺธ ที่อยู่หลัง อุ, ปูติ, สุ และ สุรภิ เป็น อิ) [มีรูปสันสกฤตว่า คนฺธสฺเยทุตฺปูติสุสุรภิภฺยะ] แม้คัมภีร์สิทธานตเกามุทีก็กล่าวไว้ในวุตติว่า

เอเตหิ คนฺธสฺส อิกาโร อนฺตาเทโส ภวติ. อุคฺคนฺธิ, ปูติคนฺธิ, สุคนฺธิ, สุรภิคนฺธิ.[๑๗๓]

"แปลงสระที่สุดของ คนฺธ ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์เหล่านี้เป็น อิ เช่น อุคฺคนฺธิ (มีกลิ่นฟุ้งไป) ปูติคนฺธิ (กลิ่นเหม็น) สุคนฺธิ (กลิ่นหอม) สุรภิคนฺธิ (กลิ่นหอม)"

ไวยากรณ์สันสกฤตบางคัมภีร์กล่าวถึงการลง อิ ปัจจัยท้าย คนฺธ ศัพท์ ดังคัมภีร์มุคธ-โพธะกล่าวว่า

สูสุรภิปูติสฺมา คนฺธา อิ วา ตูปมานา. สุคนฺธิ, ปทฺมคนฺธิ ปทฺมคนฺโธ.[๑๗๔]

"ลง อิ ปัจจัยท้าย คนฺธ ศัพท์ที่อยู่หลัง สุ, อุ, สุรภิ และ ปูติ ศัพท์ และลง อิ ปัจจัยท้าย คนฺธ ศัพท์ที่เป็นบทอุปมานะได้บ้าง เช่น สุคนฺธิ (ดอกไม้มีกลิ่นหอม), ปทฺมคนฺธิ (ผู้มีกลิ่นหอมเหมือนดอกปทุม) ปทฺมคนฺโธ (ผู้มีกลิ่นหอมเหมือนดอกปทุม)"

อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ได้ปฏิเสธรูปว่า สุคนฺธิ, ทุคฺคนฺธิ ไว้ว่า

สุคนฺธิ, ทุคฺคนฺธีติ ปโยโค น ทิสฺสเต.[๑๗๕]

"อุทาหรณ์ว่า สุคนฺธิ และ ทุคฺคนฺธิ ย่อมไม่ปรากฏ"

คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๘๑) อธิบายเพิ่มเติมว่า ข้อความข้างต้นหมายถึงอุทาหรณ์ที่พบโดยมาก แต่ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ดังกล่าวในคัมภีร์อปทานว่า

ปุโน ปตฺตํ คเหตฺวาน โสธยิตฺวา สุคนฺธินา
ปสนฺนจิตฺตา ปูเรตฺวา สฆตํ สกฺกรํ อทํ.[๑๗๖]

"หม่อมฉันมีจิตเลื่อมใสรับบาตรมาแล้วใช้น้ำหอมล้างจนสะอาด ได้บรรจุน้ำตาลกรวดกับเปรียงจนเต็มบาตรแล้วถวายคืน"

คำว่า สุคนฺธิ มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในโมคคัลลานนิสสัยว่า โสภโน คนฺโธ ยสฺส โส สุคนฺธิ (น้ำมีกลิ่นหอม) อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปโยคสิทธิ (สูตร ๑๘) อธิบายว่าอุทาหรณ์นี้เป็นอัสสัตถิตัทธิตที่มีกรรมธารยสมาสอยู่ภายใน มีรูปวิเคราะห์ว่า โสภโน คนฺโธ สุคนฺโธ (กลิ่นหอม), สุคนฺโธ อสฺส อตฺถีติ สุคนฺธิ (มีกลิ่นหอม) ดังข้อความว่า

โสภโณ คนฺโธ สุคนฺโธ, โส อสฺส อตฺถีติ สุคนฺธีติ อตฺถิอตฺเถ อีปจฺจเยน สิทฺธํ. ยสฺมา จ ภทฺทาย กาปิลานิยา อปทาเน ปุโน ปตฺตํ คเหตฺวาน, โสธยิตฺวา สุคนฺธินาติ วุตฺตํ, ตสฺมา วุตฺติยํ อิการนฺตสฺส อภาวทีปนตฺถํ สุคนฺธิ, ทุคฺคนฺธีติ ปโยโค น ทิสฺสตีติ วุตฺตํ. สุคนฺธินาติ เอกวจเน รสฺโส.[๑๗๗]

“สุคันธะ คือ กลิ่นหอม สุคันธี คือ มีกลิ่นหอม สำเร็จด้วย อี ปัจจัยในอรรถว่า มีอยู่ อนึ่ง ในอปทานของพระนางภัททกาปิลานี (พระนางยโสธรา) กล่าวว่า ปุโน ปตฺตํ คเหตฺวาน, โสธยิตฺวา สุคนฺธินา ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สุคนฺธิ, ทุคฺคนฺธีติ ปโยโค น ทิสฺสเต (อุทาหรณ์ว่า สุคนฺธิ และ ทุคฺคนฺธิ ย่อมไม่ปรากฏ) บทว่า สุคนฺธินา เป็นรัสสะในเพราะวิภัตติเอกพจน์”]

อถ วา อ จ โก จ อกา. รกาโร ปทสนฺธิกโร. เตน กฺวจิ สมาสนฺตคตานมนฺโต หุตฺวา อ-กอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺตีติ อตฺโถ.

อีกอย่างหนึ่ง อ และ ก ชื่อว่า อกา, ร อักษรเป็นเสียงเชื่อมบทเข้าด้วยกัน เพราะเหตุนั้นจึงมีความหมายว่า ลงปัจจัยเหล่านี้คือ อ และ ก ให้เป็นอักษรที่สุดของนามอันเป็นที่สุดของสมาสในบางแห่ง

[พระพุทธัปปิยะตีความสูตรนี้ โดยอธิบายเป็น ๒ อย่าง อย่างที่ ๒ นี้ให้ตัดบทเป็น กฺวจิ สมาสนฺตคตานํ + อกา + อนฺโต ลง ร อาคมเข้ามาเชื่อมบทกับ อนฺโต ตามนัยนี้มีความหมายว่า “ลง อ และ ก ปัจจัยท้ายนามอันเป็นที่สุดของสมาสในบางแห่ง” นั่นคือ ให้ลง อ หรือ ก ปัจจัยนั่นเอง (ตามนัยแรกเป็นอาเทสวิธิ นัยหลังเป็นปัจจยวิธิ)

การตีความตามนัยหลังนี้เป็นการลง อ ปัจจัยตามมติของไวยากรณ์สันสกฤตบางคัมภีร์ ซึ่งมีผลเหมือนการแปลงสระท้ายเป็น อ แต่ยังทำให้เพิ่มการลง ก ปัจจัยเข้ามาในพหุพพีหิสมาส อัพยยีภาวสมาส และทวันทสมาสอีกด้วย เพราะสูตรว่า นทิมฺหา จ ที่จะกล่าวต่อไปในสูตร ๓๕๖ ไม่อาจลง ก ปัจจัยท้ายบทว่า สมณิภตฺติโก เป็นต้นได้ ดังนั้น การตีความตามนัยหลังจึงส่งผลให้สูตรนี้มีขอบเขตกว้างกว่าเดิม

นอกจากนั้นแล้ว อุทาหรณ์ที่ลงปัจจัยท้ายศัพท์ที่ตั้งเป็นสมาสแล้วนี้ ไม่จัดว่าเป็นตัทธิต เปรียบเหมือนใบอ่อนซึ่งแตกยอดอ่อนออกมาในบางคราวก็ยังเป็นส่วนหนึ่งของต้นไม้เหมือนเดิม ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาอธิบายว่า

ปลฺลวิตสฺส รุกฺขสฺส ปลฺลวานมวยวตฺตํ วิย สมาสโต อุตฺตรกาลํ วิธียมานสฺส อการสฺส สมาสาวยวตฺตํ น วิรุชฺฌติ.[๑๗๘]

“ความเป็นส่วนหนึ่งของสมาสแห่ง อ ปัจจัยที่ลงในกาลภายหลังจากการเชื่อมบทแล้ว ย่อมไม่ผิด เหมือนความเป็นส่วนหนึ่ง[ในต้นไม้]ของใบอ่อนแห่งต้นไม้ที่แตกใบอ่อนแล้ว”]

เตน ปญฺจ คาโว สมาหฏาติ อตฺเถ สมาสาทึ กตฺวา สมาสนฺเต อปฺปจฺจเย “โอ สเร จา”ติ อวาเทเส จ กเต “ปญฺจควนฺ”ติอาทิ จ สิชฺฌติ.

เพราะฉะนั้น ในความหมายว่า “โค ๕ ตัว ถูกรวบรวมเข้าด้วยกันแล้ว” เมื่อลง อ ปัจจัยในที่สุดแห่งสมาสโดยกระทำความเป็นสมาสเป็นต้นแล้ว และเมื่อการแปลง [โอของ โค ศัพท์]เป็น อว ถูกกระทำแล้วด้วยสูตรว่า โอ สเร จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และแปลงสระอื่นๆ ในสมาส เป็น อว ในเพราะสระหลัง) อุทาหรณ์เป็นต้นว่า ปญฺจควํ ([ฝูง]โค ๕ ตัว) ย่อมสำเร็จ

[ข้อความนี้แสดงประโยชน์ของนัยที่ ๒ ซึ่งอนุญาตให้ลง อ และ ก ปัจจัย กล่าวคือ รูปว่า ปญฺจคว มาจาก ปญฺจโค เมื่อลง อ ปัจจัยแล้วจึงแปลง โอ เป็น อว ได้ ทำให้สำเร็จรูปว่า ปญฺจควํ ได้ ถ้าไม่ลง อ ปัจจัยก็ไม่อาจประกอบรูปศัพท์ในบทนี้ได้ นอกจากนี้ยังทำให้ ก ปัจจัยติดตามจากสูตรนี้ไปสู่สูตร นทิมฺหา จ ได้อีกด้วย สันนิษฐานว่าท่านผู้แต่งสูตรน่าจะหมายถึงการลง อ และ ก ปัจจัย แต่ท่านผู้แต่งวุตติอธิบายเป็นการแปลงสระท้ายเป็น อ]

“ทฺวิรตฺตนฺ”ติอาทีสุ ปน อปฺปจฺจเย กเต ปุพฺพสรสฺส “สรโลโป”ติอาทินา โลโป.

แต่ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ทฺวิรตฺตํ (๒ ราตรี) เมื่อลง อ ปัจจัยแล้ว ให้ลบสระหน้าด้วยสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง)

[อุทาหรณ์ว่า ทฺวิรตฺตํ ตามนัยแรกให้แปลง อิ ของ รตฺติ เป็น อ ตามนัยหลังที่ลง อ ปัจจัย ให้ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น (ตามนัยหลังที่ลงปัจจัย ๒ ศัพท์นี้ ไม่อาจแปลงสระท้าย ของ คนฺธ เป็น อิ ได้ จึงต้องแปลงด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น)

อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๒) กล่าวว่า สงฺขฺยาหิ (ลง อ ปัจจัย ที่สุดของสมาสท้าย ภูมิ ศัพท์ที่อยู่หลังสังขยาศัพท์) มีรูปวิเคราะห์เป็นทิคุสมาสหรือพหุพพีหิสมาส เช่น

- เทฺว ภูมิโย ทฺวิภูมํ (สองชั้น ชื่อว่า ทฺวิภูมะ)

- ติสฺโส ภูมิโย ติภูมํ (สามชั้น ชื่อว่า ติภูมะ)

- จตสฺโส ภูมิโย จตุภูมํ (สี่ชั้น ชื่อว่า จตุภูมะ)

- เทฺว ภูมิโย อสฺส ภวนสฺสาติ ทฺวิภูมํ (มีสองชั้น ชื่อว่า ทวิภูมะ)

- ติสฺโส ภูมิโย อสฺส ภวนสฺสาติ ติภูมํ (มีสามชั้น ชื่อว่า ติภูมะ)

- เทฺว ภูมิโย เอตฺถาติ ทฺวิภูโม (มีสองชั้น ชื่อว่า ทฺวิภูมะ), ทฺวิภูมโก ปาสาโท (ปราสาท ที่มีสองชั้น), ทฺวิภูมิโก วา (หรือมีรูปว่า ทฺวิภูมิโก = ปราสาทที่มีสองชั้น)

- ติสโส ภูมิโย เอเตสนฺติ เตภูมกา, ธมฺมา (ธรรมที่มีภูมิ ๓ ชื่อว่า เตภูมกะ)

- ตีสุ ภูมีสุ ปริยาปนฺนา เตภูมกา ธมฺมา, เตภูมิกา วา (ธรรมที่นับเข้าในภูมิ ๓ ชื่อว่า เตภูมกะ หรือ เตภูมิกา)

- จตูสุ ภูมีสุ ปริยาปนฺนา จตุภูมกา ธมฺมา, จตุภูมิกา วา (ธรรมที่นับเข้าในภูมิ ๔ ชื่อว่า จตุภูมกะ หรือมีรูปว่า จตุภูมิกา)

อุทาหรณ์ว่า ทฺวิภูม, ติภูม ลง อ ปัจจัย อุทาหรณ์ว่า ทฺวิภูมก, เตภูมก, จตุภูมก เมื่อลง อ ปัจจัยแล้วให้ลง ก อาคมหรือ ก ปัจจัย ส่วนอุทาหรณ์ว่า ทฺวิภูมิก, เตภูมิก, จตุภูมิก ลง อิก ปัจจัยใน ปริยาปนฺน ตัทธิต หรือลง อิก ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวิภูเม ชาตํ ทฺวิภูมิกํ (มีในภูมิ ๒), ติภูเม ชาตํ เตภูมิกํ (มีในภูมิ ๓), จตุภูเม ชาตํ จตุภูมิกํ (มีในภูมิ ๔)

อนึ่ง คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีมีอุทาหรณ์ของเรื่องนี้ว่า

ติสฺโส ภูมิโย อิมสฺสาติ ติภูมํ, ติภูมํเยว เตภูมกํ.[๑๗๙]

“คำว่า ติภูมะ คือ วัฏฏะที่มีภูมิ ๓ คำว่า เตภูมกะ คือ มีภูมิ ๓ นั่นแหละ”

คัมภีร์มณิสารมัญชูสาอธิบายเรื่องนี้ว่า

ติสฺโส ภูมิโย ติภูมํ, ตสฺมึ ปริยาปนฺนํ เตภูมกนฺติ อตฺถํ ทสฺเสนฺโต ติภูมํ ฯเปฯ เตภูมกนฺติ อาห. อฏฺฐกถายํ ปน เตภูมิกนฺติ วุตฺตํ.[๑๘๐]

“ท่านจะแสดงข้อความว่า คำว่า ติภูมะ คือ ภูมิ ๓ คำว่า เตภูมกะ คือ วัฏฏะที่นับเข้าในภูมิ ๓ นั้น จึงกล่าวว่า ติภูมํ ฯเปฯ เตภูมกํ (คำว่า เตภูมกะ คือ มีภูมิ ๓ นั่นแหละ) ส่วนในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงรูปว่า เตภูมิกํ”]

การประกอบรูปศัพท์ ปญฺจควํ

เมื่อสำเร็จเป็นสมาสว่า ปญฺจโค (มีวิธีการทำเหมือนศัพท์ว่า ติโลก (โลกสาม))

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจ คาโว (วัว ๕ ตัว) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า “ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติทั้งหลายในบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ปกติสระท้ายของบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลง อ ปัจจัยท้าย ปญฺจโค ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต”

แปลง โอ เป็น อว ด้วยสูตรว่า “โอ สเร จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปญฺจคว

ตั้งชื่อเป็นทิคุสมาสด้วยสูตรว่า “สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ”

ตั้งเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

ตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ทิคุสฺเสกตฺตํ”

สำเร็จรูปเป็น ปญฺจคว

ตั้ง ปญฺจคว ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปญฺจคว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปญฺจควํ

อสมาหารทิคุสมาส

อสมาหารทิคุ ยถา เอโก จ โส ปุคฺคโล จาติ เอกปุคฺคโล.

อสมาหารทิคุสมาส เช่น

ทั้งผู้เดียวนั้นก็เป็นบุคคลด้วย จึงเรียกว่า เอกปุคคละ

[อุทาหรณ์นี้ก็คือกรรมธารยสมาส ชนิดตุลยาธิกรณะนั่นเอง เพียงแต่มีบทหน้าเป็นสังขยา ท่านจึงแยกเป็นสมาสอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ทิคุสมาส]

เอวํ เอกธมฺโม, เอกปุตฺโต, ตโย ภวา ติภวา, จตสฺโส ทิสา จตุทฺทิสา, ทสสหสฺส-จกฺกวาฬานิ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

เอกธมฺโม (ธรรมอย่างเดียว) = เอโก จ โส ธมฺโม จาติ เอกธมฺโม.

เอกปุตฺโต (บุตรคนเดียว) = เอโก จ โส ปุตฺโต จาติ เอกปุตฺโต.

ภพ ๓ ชื่อว่า ติภวะ

ทิศ ๔ ชื่อว่า จตุททิสา

ทสสหสฺสจกฺกวาฬานิ (หมื่นจักรวาล) = ทสสหสฺสํ จกฺกวาฬานิ ทสสหสฺส-จกฺกวาฬานิ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[จะเห็นได้ว่าคำว่า เอกธมฺโม และ เอกปุตฺโต เป็นปุงลิงค์ เอกพจน์ คำว่า จตุทฺทิสา เป็น อิตถีลิงค์ พหูพจน์ และคำว่า ทสสหสฺสจกฺกวาฬานิ เป็นนปุงสกลิงค์ พหูพจน์ ตามบทหลัง

รูปว่า จตุทฺทิสา ในที่นี้ใช้เป็นอสมาหารทิคุสมาส แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๐๓) ก็จัดเป็นอสมาหารทิคุสมาสเช่นกัน แต่รูปนี้อาจใช้เป็นสมาหารทิคุสมาสได้ว่า จตุทฺทิสํ ตามที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๗๐, ๓๒๑) แม้รูปว่า ติภวา ที่กล่าวไว้ในที่นี้และในสัททนีติปกรณ์

(สุตตมาลา สูตร ๗๐๓) ก็พบเป็นรูปว่า ติภวํ ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๗๐) ดังนั้น การประกอบเป็นทิคุสมาสในบางบทจึงอาจเป็นทั้งสมาหารทิคุและอสมาหารทิคุได้ตามความประสงค์ของผู้กล่าว

คัมภีร์กัจจายนสาระกล่าวถึงทิคุสมาส ๓ ประเภทไว้ด้วยคาถาว่า

ตทฺธิตตฺเถ สมาหาเร　　อุตฺตรสฺมึ ปเท ปเร
สมสฺยนฺเต ทิคุ ยตฺร　　สงฺขฺยาสงฺเขฺยยฺยวาจิภิ.[๑๘๑]

"ในสมาสใดสังขยาศัพท์ย่อมถูกย่อเข้ากับศัพท์ที่แสดงสังเขยยะ ในอรรถของตัทธิต ในสมาหารทิคุ และในเพราะบทหลังที่เป็นประธาน สมาสนั้นชื่อว่าทิคุสมาส"

ในคาถานี้ท่านแสดงทิคุสมาส ๓ ประเภท คือ

๑. ตัทธิตัตถทิคุ คือ ทิคุสมาสที่มีอรรถของตัทธิตปัจจัย ทิคุชนิดนี้เป็นอสมาหารทิคุที่มีอรรถของตัทธิตปัจจัยเนื่องอยู่ด้วย กล่าวคือในรูปวิเคราะห์มีศัพท์ว่า อปจฺจ, กีต, สงฺขริต เป็นต้นประกอบร่วมอยู่ เมื่อสำเร็จรูปแล้วศัพท์เหล่านั้นได้ถูกลบไป ท่านไม่ให้ลงตัทธิตปัจจัยต่อท้ายทิคุชนิดนี้เพราะความหมายของศัพท์ที่ถูกลบไปยังคงมีอยู่เหมือนเดิม เหมือนตัปปุริสสมาสที่ลบศัพท์หลังแล้วความหมายของศัพท์หลังยังคงมีอยู่ เช่น รูปสฺส ภโว รูปํ (ภพแห่งรูปพรหม) อีกอย่างหนึ่ง ท่านให้ลงตัทธิตปัจจัยต่อท้ายทิคุสมาสได้เหมือนพหุพพีหิสมาสที่ลง ก ปัจจัยมีรูปสำเร็จว่า พหุนทิโก ปเทโส (สถานที่มีแม่น้ำมาก) ทิคุชนิดนี้มีการพฤทธิ์สระที่ศัพท์หน้าด้วยอำนาจของปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ทิคุชนิดนี้จึงมี ๒ ประเภท ดังนี้

๑.๑. ทิคุที่ลงปัจจัย เช่น ทฺวินฺนํ มาตรานํ อปจฺจํ เทฺวมาตโร, ปุตฺโต (เทฺวมาตระ คือเหล่ากอของมารดาสองคน หมายถึง บุตร) คำว่า เทฺวมาตโร สำเร็จรูปมาจาก ทฺวิ ศัพท์ + มาตุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย, ปญฺจสุ กปาเลสุ สงฺขริโต ปญฺจกาปาโล, โอทโน (ปัญจกาปาละ คือ ข้าวที่ถูกจัดแจงไว้ในกระเบื้องห้าแผ่น หมายถึง ข้าว) คำว่า ปญฺจกาปาโล สำเร็จรูปมาจาก ปญฺจ ศัพท์ + กปาล ศัพท์ + ณ ปัจจัย

๑.๒. ทิคุที่ไม่ลงปัจจัย เช่น ปญฺจสุ กปาเลสุ สงฺขริตํ ปญฺจกปาลํ, โอทนํ (ปัญจ-กปาละ คือ ข้าวที่ถูกจัดแจงไว้ในกระเบื้องห้าแผ่น หมายถึง ข้าว), ปญฺจภิ โคภิ กีตํ ปญฺจคุ (ปัญจคุ คือ สินค้าที่ถูกซื้อด้วยวัวห้าตัว)

๒. สมาหารทิคุ เช่น ตโย โลกา ติโลกํ (โลกสาม), จตฺตาริ สจฺจานิ จตุสฺสจฺจํ (สัจจะสี่), ปญฺจ คาโว ปญฺจควํ (วัวห้าตัว), สตฺต โคธาวริโย สตฺตโคธาวรํ (แม่น้ำโคธาวรีเจ็ดสาย)

๓. อุตตรทิคุ คือ ทิคุสมาสที่มีบทหลังเป็นประธาน ทิคุชนิดนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับพหุพพีหิสมาสที่มีบทหลังเป็นประธาน แต่ท่านถือว่าเป็นทิคุสมาสเพราะบทหน้าเป็นสังขยาศัพท์ เช่น ปญฺจ คาโว ธนํ ยสฺสาติ ปญฺจควธโน, ปุริโส (ปัญจควธนะ คือ บุรุษผู้มีทรัพย์คือวัวห้าตัว หมายถึงบุรุษ), ปญฺจควธนา อิตฺถี (สตรีผู้มีทรัพย์คือวัวห้าตัว), ปญฺจควธนํ กุลํ (สกุลที่มีทรัพย์คือวัวห้าตัว) คำว่า ปญฺจควธน แม้มีลักษณะคล้ายคลึงกับติปทพหุพพีหิสมาส แต่เรียกว่าทิคุสมาสได้เพราะบทหน้าคือ ปญฺจ เป็นสังขยาศัพท์

สมาหารทิคุสมาสมีปรากฏในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตทั่วไป ตัทธิตัตถทิคุสมาสมีปรากฏในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๑ สูตร ๒๑) และโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๒๑) ส่วนอุตตรปททิคุสมาสกล่าวไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๖) ว่าเป็นสมาสท้องที่ผสมทิคุสมาสและพหุพพีหิสมาสโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจนฺนํ คุนฺนํ สมาหาโร ปญฺจควํ, ปญฺจควํ ธนมสฺสาติ ปญฺจควธโน]

ทิคุสมาโส.

จบ ทิคุสมาส

---

๔. ตัปปุริสสมาส

อถ ตปฺปุริสสมาโส วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวตัปปุริสสมาส ณ บัดนี้

โส ปน ทุติยาทีสุ ฉสุ วิภตฺตีสุ ภาวโต ฉพฺพิโธ.

อนึ่ง ตัปปุริสสมาสนั้นมี ๖ อย่างเพราะเป็นไปในวิภัตติทั้ง ๖ มีทุติยาวิภัตติเป็นต้น

[ตัปปุริสสมาสแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สุทธตัปปุริสสมาส ตัปปุริสสมาสแท้ๆ คือ มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน ส่วนเนื้อความของบทหน้านั้นไม่ปรากฏ เช่น รญฺโญ ปุริโส = ราชปุริโส ในสมาสว่า ราชปุริโส นี้ เนื้อความของ ราช (ตัวของพระราชาจริงๆ ซึ่งเป็นทัพพะนั้น) ไม่ปรากฏ แต่หมายถึงเพียงบุรุษคนหนึ่งเท่านั้น นอกจากนี้ บทหน้าต้องลงทุติยาวิภัตติเป็นต้นถึงสัตตมีวิภัตติ สมาสประเภทนี้จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อมาทิตัปปุริสสมาส คือ ตัปปุริสสมาสที่มีบทหน้าลง อํ วิภัตติเป็นต้น จำแนกเป็น :-

- ทุติยาตัปปุริสสมาส ตัปปุริสสมาสที่ลงทุติยาวิภัตติในบทหน้า โดยในบทหน้าเป็นกรรมหรือวิเสสนะของบทหลัง เช่น สรณํ คโต = สรณคโต (ผู้ถึงสรณะแล้ว)
- ตติยาตัปปุริสสมาส ตัปปุริสสมาสที่ลงตติยาวิภัตติในบทหน้า โดยในบทหน้าเป็นกรณะหรือตติยาวิเสสนะของบทหลัง เช่น พุทฺเธน ภาสิโต = พุทฺธภาสิโต (พระธรรมอันพระพุทธเจ้าตรัสแล้ว)
- จตุตถีตัปปุริสสมาส ตัปปุริสสมาสที่ลงจตุตถีวิภัตติในบทหน้า โดยบทหน้าเป็นสัมปทานของบทหลัง เช่น กถินสฺส ทุสฺสํ = กถินทุสฺสํ (ผ้าเพื่อกฐิน)
- ปัญจมีตัปปุริสสมาส ตัปปุริสสมาสที่ลงปัญจมีวิภัตติในบทหน้า โดยบทหน้าเป็นอปาทานของบทหลัง เช่น เมถุนสฺมา อเปโต = เมถุนาเปโต (ผู้หลีกหนีออกจากเมถุนธรรม)
- ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ตัปปุริสสมาสที่ลงฉัฏฐีวิภัตติในบทหน้า โดยบทหน้าเป็นสัมพันธ์หรือกรรมของบทหลัง เช่น รญฺโญ ปุตฺโต = ราชปุตฺโต (บุตรของพระราชา, พระราชบุตร)

- สัตตมีตัปปุริสสมาส ตัปปุริสสมาสที่ลงสัตตมีวิภัตติในบทหน้า โดยบทหน้าเป็นอาธาระของบทหลัง เช่น รูเป สญฺญา = รูปสญฺญา (ความสำคัญในรูป)

๒. มิสสกตัปปุริสสมาส ตัปปุริสสมาสที่ผสมความเป็นกรรมธารยสมาสหรือทิคุสมาส หมายถึง สมาสทั้งสองอย่างนั้นที่มีบทหลังตรงตามคุณลักษณะของตัปปุริสสมาส แต่บทหน้าไม่เข้าเกณฑ์ ท่านก็จัดเป็นตัปปุริสสมาสด้วยเหมือนกัน สมาสประเภทนี้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปฐมาตัปปุริสสมาส]

ตตฺถ ทุติยาตปฺปุริโส คตนิสฺสิตาตีตาติกฺกนฺตปฺปตฺตาปนฺนาทีหิ ภวติ.

ในบรรดาตัปปุริสสมาสทั้ง ๖ อย่างนั้น ทุติยาตัปปุริสสมาสย่อมเป็นไปกับด้วยศัพท์มี คต (ไป), นิสฺสิต (อาศัย), อตีต (ล่วง), อติกฺกนฺต (ข้ามพ้น), ปตฺต (ถึง) และ อาปนฺน (ถึง) เป็นต้น

[ทุติยาตัปปุริสสมาสมักประกอบร่วมกับบทหน้ามีศัพท์ว่า คต (ไป) เป็นต้น ศัพท์อื่นจากนี้แม้มิได้กล่าวไว้ก็อาจเป็นทุติยาตัปปุริสสมาสได้เมื่อประกอบกับศัพท์ที่มองหากรรมคือ ขึ้น (อารูฬฺห) เป็นต้น]

ทุติยาตัปปุริสสมาส

สรณํ คโตติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ผู้ถึงสรณะแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ตปฺปุริโส”ติ วตฺตเต.

บทว่า ตปฺปุริโส (ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๕๑. อมาทโย ปรปเทภิ.

บทหน้าที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอันท่านย่อเข้ากับบทหลัง สมาสนั้นชื่อว่า ตัปปุริส-สมาส

วิภตฺตโย อ.วิภัตติ ท. *อมาทโย* อันมี อํ วิภัตติเป็นต้น *สมสฺยนฺเต* อันท่านย่อมย่อ *สห* กับ *ปรปเทภิ* ด้วยบทหลัง ท. *วิภาสา* บ้าง ฯ *โส สมาโส* อ.สมาสนั้น *ตปฺปุริโส* ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[ในสมาสชนิดนี้ บทหน้าและบทหลังมีวิภัตติไม่เสมอกัน บทหน้าเป็นวิภัตติต่างๆ ตั้งแต่วิภัตติที่ ๒ เป็นต้นไป เรียกชื่อสมาสชนิดนี้ตามวิภัตติข้างหน้า เช่น ทุติยาตัปปุริสสมาส เป็นต้น

บทว่า วิภตฺติ ที่ใช้ในความหมายว่า “การจำแนก” เป็นอิตถีลิงค์ ถ้าใช้ความหมายว่า “วิภัตติ” เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ดังสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า

วิภตฺติสทฺโท วิภชนวาจโก อิตฺถิลิงฺโค. สฺยาทิวาจโก ปุลฺลิงฺโค เจว อิตฺถิลิงฺโค จ วิภตฺติสฺส วิภตฺติยาติอาทิทสฺสนโต.[๑๘๒]

“วิภตฺติ ศัพท์ที่แสดงการจำแนก เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อแสดงวิภัตติมี สิ เป็นต้น เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ดังพบตัวอย่างว่า วิภตฺติสฺส วิภตฺติยา เป็นต้น”

ดังนั้น ในคำแปลของสูตรจึงเพิ่มบทวิเสสยะปุงลิงค์ว่า วิภตฺตโย เพื่อให้สอดคล้องกับบทวิเสสนะปุงลิงค์ว่า อมาทโย

คำว่า อมาทโย (วิภัตติมี อํ วิภัตติเป็นต้น) หมายถึงวิภัตติทั้ง ๖ หมวดโดยตรง แต่มุ่งให้หมายถึงบทนามที่ลงวิภัตติแล้ว เพราะต้องลงวิภัตติท้ายนามศัพท์ด้วยสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้ายนามศัพท์นั้นและศัพท์อื่นๆ ที่สมควรแก่พระชินพจน์) จึงสำเร็จรูปเป็นบทที่นำมาผูกเป็นคำในประโยคได้ ท่านจึงอธิบายคำนี้ไว้ในวุตติของสูตรนี้ว่า อมาทิวิภตฺยนฺตานิ ปุพฺพปทานิ (บทหน้าซึ่งมี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงกลุ่ม ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวิภัตติที่เป็นบางส่วน แต่เจตนาหมายถึงบทนามที่ลงวิภัตติแล้วซึ่งเป็นกลุ่ม ดังคำว่า ภตฺตํ ภุญฺชติ (บริโภคข้าว) ที่หมายรวมถึงกับข้าวอีกด้วย ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาว่า

อํ อาทิ เยสนฺเต อมาทโยติ อวิเสเสน วุตฺเตปิ “ตโต จ วิภตฺติโย”ติ วิภตฺตีนํ ลิงฺคปรตฺเตน วิหิตตฺตา อมาทิวิภตฺยนฺตานีติ สิทฺธํ.[๑๘๓]

“แม้พระกัจจายนะกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า อํ วิภัตติเป็นหนต้นของวิภัตติเหล่าใด วิภัตติเหล่านั้นชื่อว่า อมาทิ ก็เป็นที่รู้กันได้ว่า บทหน้าซึ่งมี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย เพราะลงวิภัตติท้ายนามศัพท์ด้วยสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย”]

อมาทิวิภตฺยนฺตานิ ยุตฺตตฺถานิ ปุพฺพปทานิ นาเมหิ ปรปเทภิ สห วิภาสา สมสฺยนฺเต, โส สมาโส ตปฺปุริสสญฺโญ โหติ.

บทหน้าที่มีความหมายสัมพันธ์กันซึ่งมี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย ย่อมถูกย่อเข้าด้วยกันกับบทหลังที่เป็นนามได้บ้าง สมาสนั้นมีชื่อว่า ตัปปุริสสมาส

[แม้ในสูตรนี้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า ปรปเทภิ (ด้วยบทหลัง) ก็หมายถึงบทหลังที่เป็นนามเท่านั้น เพราะสูตรว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ ติดตามมาสู่ทุกสูตรที่ทำการย่อบท โดยเปลี่ยนวิภัตติจาก นามานํ เป็น นาเมหิ ในวุตติของสูตรนี้จึงกล่าวว่า นาเมหิ ปรปเทภิ สห (กับด้วยบทหลังที่เป็นนาม) ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ปรปเทหีติ อวิเสเสน วุตฺเตปิ “นามานํ สมาโส”ติ อธิการโต นาเมหีติปิ สิทฺธํ.[๑๘๔]

“แม้พระกัจจายนะกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า ปรปเทหิ (ด้วยบทหลัง) ก็เป็นที่รู้กันได้ว่าเป็นบทนามอีกด้วย เพราะการติดตามมาของสูตรว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

มีข้อสังเกตว่า การประกอบใช้ สิทฺธํ (สำเร็จ, เป็นที่รู้กัน) ใช้ในกรณีที่แสดงความหมาย

ซึ่งรู้โดยอ้อมด้วยอวุตตสิทธินัย คือ นัยที่สำเร็จด้วยการไม่กล่าวไว้โดยตรง นัยดังกล่าวอาจเป็นการติดตามมาจากสูตรก่อนหรือเป็นสำนวนที่เรียกว่า อุปจาระ อย่างใดอย่างหนึ่ง จะเห็นได้ว่า แม้ในคำอธิบาย อมาทโย ของปทรูปสิทธิฎีกาที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็ประกอบใช้บทว่า สิทฺธํ นี้เช่นเดียวกัน]

อยญฺจ ตปฺปุริโส อภิเธยฺยวจนลิงฺโค.

อนึ่ง ตัปปุริสสมาสนี้ มีพจน์และลิงค์เหมือนกับเนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง

[ตัปปุริสสมาสมีพจน์และลิงค์ตามบทหลังที่เป็นเนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง เพราะมีบทหลังเป็นประธานนั่นเอง จึงไม่มีพจน์และลิงค์ตามบทหน้า เช่น สพฺพรตฺติโสภโน (ผู้งามตลอดราตรีทั้งปวง) คำว่า สพฺพรตฺติ เป็นอิตถีลิงค์ ส่วน โสภน ศัพท์เป็นปุงลิงค์ จึงต้องประกอบลิงค์ตาม โสภน ศัพท์

คำว่า อภิเธยฺยวจนลิงฺค (มีพจน์และลิงค์ของเนื้อความที่บุคคลพึงกล่าว) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วจนํ จ ลิงฺคํ จ วจนลิงฺคํ (สมาหารทวันทสมาส)
- อภิเธยฺยสฺส วจนลิงฺคํ อสฺสาติ อภิเธยฺยวจนลิงฺโค (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส)]

คตาทิสทฺทา กิตนฺตตฺตา ติลิงฺคา,

ศัพท์ว่า คต เป็นต้นเป็น ๓ ลิงค์เพราะมีกิตก์ปัจจัยเป็นที่สุด

[ถ้าบทหลังของตัปปุริสสมาสมีลิงค์แน่นอน ตัปปุริสสมาสก็จะมีลิงค์แน่นอน เช่น มุหุตฺตสุขํ (ความสุขชั่วขณะ) แต่ถ้าบทหลังของตัปปุริสสมาสมีลิงค์ไม่แน่นอน โดยเปลี่ยนลิงค์ตามเนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง ตัปปุริสสมาสก็จะมีลิงค์ไม่แน่นอน เช่น โส สรณคโต (เขาถึงสรณะแล้ว), สา สรณคตา (นางถึงสรณะแล้ว), ตํ กุลํ สรณคตํ (ตระกูลนั้นถึงสรณะแล้ว) แม้พจน์ของตัปปุริสสมาสก็เช่นเดียวกันนี้

ข้อความว่า "มีกิตก์ปัจจัยเป็นที่สุด" หมายความว่า กิตก์ปัจจัยมี ต ปัจจัยเป็นต้นมักมีลิงค์ตามเนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง ถ้าผู้พูดระบุเนื้อความของศัพท์ที่เป็นเพศชาย กิตก์ปัจจัยก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ เช่น ปุริโส สรณคโต (บุรุษถึงสรณะแล้ว) ถ้าผู้พูดระบุถึงเนื้อความของศัพท์ที่เป็นเพศหญิง กิตก์ปัจจัยก็มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เช่น กญฺญา สรณคตา (สาวน้อยถึงสรณะแล้ว) หรือถ้าผู้พูดระบุถึงเนื้อความของศัพท์ที่ไม่ใช่ทั้งสองเพศ กิตก์ปัจจัยก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น กุลํ สรณคตํ (ตระกูลถึงสรณะแล้ว) กล่าวคือ ศัพท์ว่า คต สำเร็จรูปมาจาก คมุ ธาตุ = ไป + ต ปัจจัย เมื่อผู้กล่าวระบุเนื้อความที่เป็นเพศชายคือบุรุษ ก็มีรูปปุงลิงค์ว่า สรณคโต โดยลบ มฺ ที่สุดธาตุ เมื่อระบุเนื้อความ

ที่เป็นเพศหญิงคือสาวน้อย ก็มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ว่า สรณคตา โดยลง อา อิตถีปัจจัย หรือเมื่อระบุเนื้อความที่เป็นเพศบัณเฑาะก์คือตระกูล ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า สรณคตํ]

วิภตฺติโลปาทิ สพฺพํ ปุพฺพสมํ.

วิธีทั้งหมดมีการลบวิภัตติเป็นต้น ก็เหมือนที่กล่าวมาแล้ว

โส สรณคโต, เต สรณคตา. สา สรณคตา, ตา สรณคตาโย. ตํ กุลํ สรณคตํ, ตานิ กุลานิ สรณคตานิ อิจฺจาทิ.

เช่นอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

[ปุง เอก] โส สรณคโต (เขาถึงสรณะแล้ว) [พหุ] เต สรณคตา (พวกเขาถึงสรณะแล้ว)

[อิต เอก] สา สรณคตา (นางถึงสรณะแล้ว) [พหุ] ตา สรณคตาโย (พวกนางถึงสรณะแล้ว

[นปุง เอก] ตํ กุลํ สรณคตํ (ตระกูลนั้นถึงสรณะแล้ว) [พหุ] ตานิ กุลานิ สรณคตานิ (ตระกูลเหล่านั้นถึงสรณะแล้ว)

[คำว่า โส เต, สา ตา, ตํ ตานิ ท่านกล่าวไว้เพื่อให้ปรากฏลิงค์ทั้งสามและพจน์ทั้งสอง จึงมีรูปเป็นปุงลิงค์ เอกพจน์ว่า สรณคโต เป็นต้น

สัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๗๐๔) กล่าววิจารณ์ว่า อุทาหรณ์ว่า สรณคโต ควรมีรูปวิเคราะห์เป็นสัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส โดย สรณํ เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติและลบ อิติ ศัพท์ท้าย สรณํ ว่า สรณํ อิติ คโต สรณคโต (ถึงว่าเป็นสรณะ) การลบ อิติ ศัพท์นี้พบในคำว่า สมฺพุทฺโธ ปฏิชานาติ (ย่อมปฏิญาณว่าเป็นพระสัมพุทธเจ้า) ที่จริงแล้ว คมุ ธาตุที่มีอรรถว่า “ถึง” เป็นธาตุที่มองหากรรมเดียว ไม่มองหากรรมสองอย่าง ดังพระบาลีว่า อิธ มหานาม อริยสาวโก พุทฺธํ สรณํ คโต โหติ (ดูกรมหานาม อริยสาวกในพระศาสนานี้เป็นผู้ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง) ดังนั้น ท่านจึงถือว่าเป็นกรรมธารยสมาส แม้คัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (หน้า ๒๐๖) ก็อธิบาย สรณํ ว่าลงปฐมาวิภัตติโดยกล่าวว่า สรณํ ปรายนํ อฆสฺส ตาตา หิตสฺส จ วิธาตา (เป็นที่พึ่ง คือ ที่อาศัย กล่าวคือ ผู้ขจัดโทษและบำเพ็ญประโยชน์)]

การประกอบรูปศัพท์ สรณคโต

ศัพท์เดิมเป็น สรณ ศัพท์ และ คต ศัพท์

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สรณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สรณํ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คโต

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สรณํ คโต (ผู้ถึงแล้วซึ่งสรณะ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อมาทโย ปรปเทภิ”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย สรณํ และ คโต ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

สำเร็จรูปเป็น สรณคต

ตั้ง สรณคต เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สรณคต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สรณคโต

เอวํ อรญฺญคโต, ภูมิคโต, ธมฺมํ นิสฺสิโต ธมฺมนิสฺสิโต, อตฺถนิสฺสิโต, ภวํ อตีโต ภวาตีโต, กาลาตีโต, ปมาณํ อติกฺกนฺตํ ปมาณาติกฺกนฺตํ. โลกาติกฺกนฺตํ, สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต, ทุกฺขปฺปตฺโต, โสตํ อาปนฺโน โสตาปนฺโน, นิโรธสมาปนฺโน, รถํ อารูฬฺโห รถารูฬฺโห, สพฺพรตฺตึ โสภโน สพฺพรตฺติโสภโน, มุหุตฺตสุขํ.

อุทาหรณ์ว่า

อรญฺญคโต (ผู้ไปแล้วสู่ป่า) = อรญฺญํ คโต อรญฺญคโต.

ภูมิคโต (ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน) = ภูมึ คโต ภูมิคโต.

ผู้อาศัยแล้วซึ่งธรรม ชื่อว่า ธัมมนิสสิตะ

อตฺถนิสฺสิโต (ผู้อาศัยแล้วซึ่งประโยชน์) = อตฺถํ นิสฺสิโต อตฺถนิสฺสิโต.

ผู้ล่วงแล้วซึ่งภพ ชื่อว่า ภวาตีตะ

กาลาตีโต (ผู้ล่วงแล้วซึ่งกาล) = กาลํ อตีโต กาลาตีโต.

[การบริโภค]ที่ล่วงแล้วซึ่งประมาณ ชื่อว่า ปมาณาติกกันตะ

โลกาติกฺกนฺตํ ([คำพูด]ที่ข้ามพ้นโลกแล้ว, คำพูดที่เกินความจริง)

ผู้ถึงแล้วซึ่งความสุข ชื่อว่า สุขัปปัตตะ

ทุกฺขปฺปตฺโต (ผู้ถึงแล้วซึ่งความทุกข์) = ทุกฺขํ ปตฺโต ทุกฺขปฺปตฺโต.

ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส ชื่อว่า โสตาปันนะ

นิโรธสมาปนฺโน (ผู้เข้าถึงแล้วซึ่งนิโรธ) = นิโรธํ สมาปนฺโน นิโรธสมาปนฺโน.

ผู้ขึ้นแล้วสู่รถ ชื่อว่า รถารูฬหะ

ผู้งามตลอดราตรีทั้งปวง ชื่อว่า สัพพรัตติโสภนะ

มุหุตฺตสุขํ (ความสุขชั่วครู่) = มุหุตฺตํ สุขํ มุหุตฺตสุขํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์ว่า อรญฺญคโต (ผู้ไปแล้วสู่ป่า) เรื่อยไปจนถึงอุทาหรณ์ว่า รถารูฬฺโห (ผู้ขึ้นแล้วสู่รถ) มีบทหลังเป็นบทกิตก์ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ที่จริงแล้วถ้าบทหลังของตัปปุริสสมาสเป็นบทกิตก์ที่ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะดังอุทาหรณ์ข้างต้น ต้องเข้าสมาสกับบทหน้าเป็นทุติยาตัปปุริสสมาสแน่นอน ส่วนอุทาหรณ์สองอย่างหลังว่า สพฺพรตฺติโสภโน (ผู้งามตลอดราตรีทั้งปวง), มุหุตฺตสุขํ (ความสุขชั่วครู่) ลง อํ วิภัตติในอรรถอัจจันตสังโยคท้ายบทหน้าว่า สพฺพรตฺติ และ มุหุตฺต]

อุปปทสมาเส ปน วุตฺติเยว ตสฺส นิจฺจตฺตา.

แต่ในสมาสที่มีอุปปทะ (บทที่ตั้งอยู่ใกล้ธาตุ) ย่อมเป็นสมาสอย่างเดียว เพราะสมาสนั้นเป็นนิจจสมาส

[คำว่า “ย่อมเป็นสมาสอย่างเดียว” หมายความว่า ไม่สามารถแยกออกเป็นคำๆ เป็นวลี หรือประโยคที่เรียกว่า พฺยาส (คำพิสดาร, คำที่มิได้ย่อกันเป็นสมาส)

คำว่า วุตฺติเยว ตัดบทเป็น วุตฺติ + เอว คำว่า วุตฺติ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิใช้ในความหมายที่ตรงกันข้ามกับ วากยะ กล่าวคือ วุตติ คือ บทสำเร็จที่เป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ ส่วนวากยะ คือ วลีที่แสดงความหมายของศัพท์ ยังมิได้ย่อเข้าเป็นสมาส ยังมิได้ลงตัทธิตปัจจัยหรือกิตก์ปัจจัย

คำว่า อุปปทสมาส แปลตามศัพท์ว่า สมาสที่สัมพันธ์กับบทซึ่งกล่าวไว้ในที่ใกล้ธาตุ[ซึ่งลงปัจจัย] มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาว่า

- ปจฺจยวิธาเน อุโปจฺจาริตํ ปทํ อุปปทํ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อุปปทสฺส สมฺพนฺโธ สมาโส อุปปทสมาโส (มัชเฌโลปีฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

อุปปทะ คือ บทที่ตั้งอยู่ใกล้ธาตุ หมายถึง อุปสรรคและนามในสมาสที่มีบทหลังเป็นกิตก์ อุปปทสมาสนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กิตันตสมาส คือ สมาสที่มีกิตก์ปัจจัยอยู่ท้าย เช่น กุมฺภกาโร (ผู้กระทำหม้อ, ช่างปั้นหม้อ) มาจาก กุมฺภ บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย ศัพท์ว่า กุมฺภ เป็นอุปบท สมาสชนิดนี้ไม่สามารถแยกออกมาวิเคราะห์ด้วยบทของตนเองเป็นรูปว่า กุมฺภํ กาโร กุมฺภกาโร เพราะท่านอนุญาตให้ลง ณ ปัจจัยท้าย กร ธาตุที่มี กุมฺภ อยู่หน้าเท่านั้น รูปว่า กาโร ที่หมายถึง “ผู้กระทำ” จึงมีไม่ได้

ข้อความข้างต้นหมายความว่า การลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรว่า ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ (เมื่อมีกรรมอยู่หน้า ลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุ) นี้ ต้องลงท้ายธาตุที่มีกรรมอยู่หน้าเท่านั้น ถ้าเป็นธาตุโดดๆ ที่ไม่มีกรรมอยู่หน้า ก็ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะด้วยสูตรนี้ไม่ได้ ดังนั้น คำว่า กาโร (กร ธาตุ + ณ ปัจจัย) ที่แปลว่า “ผู้กระทำ” จึงไม่มีใช้ในภาษาบาลี เพราะมีเพียง กร ธาตุโดยไม่มีบทกรรมอยู่หน้า แต่อาจลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะด้วยสูตรว่า ภาเว จ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ) คำว่า กาโร ตามนัยนี้แปลว่า “การกระทำ” ด้วยเหตุดังกล่าว คำว่า กุมฺภกาโร จึงตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยบทของตนว่า กุมฺภํ กาโร กุมฺภกาโร ไม่ได้ ต้องตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยบทอาขยาตที่นำมาใช้แทน กาโร ว่า กโรติ มีรูปวิเคราะห์ว่า กุมฺภํ กโรตีติ กุมฺภกาโร

คัมภีร์ปทวิจารคัณฐิกล่าวถึงเรื่องนี้เป็นคาถาว่า

นตฺถิ นิจฺจสมาสมฺหิ วิคฺคโห วิคฺคโหติ เจ
อญฺญปเทน กาตพฺโพ การสทฺโท น กตฺตริ.[๑๘๕]

“รูปวิเคราะห์ย่อมไม่มีในนิจจสมาส[โดยเป็นรูปว่า กุมฺภํ กาโร กุมฺภกาโร]
ถ้าจะทำรูปวิเคราะห์ก็พึงทำด้วยบทอื่น การ ศัพท์ย่อมไม่มีในกัตตุสาธนะ”]

ยถา กมฺมํ กโรตีติ กมฺมกาโร, กุมฺภกาโร, อตฺถํ กาเมตีติ อตฺถกาโม, ธมฺมกาโม, ธมฺมํ ธาเรตีติ ธมฺมธโร, วินยธโร, สจฺจํ วทิตุํ สีลมสฺสาติ สจฺจวาที อิจฺจาทิ.

เช่น อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

บุคคลใดย่อมกระทำการงาน เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า กัมมการะ

กุมฺภกาโร (ผู้กระทำหม้อ, ช่างปั้นหม้อ) = กุมฺภํ กโรตีติ กุมฺภกาโร.

บุคคลใดย่อมปรารถนาประโยชน์ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อัตถกามะ (ผู้ใคร่ประโยชน์)

ธมฺมกาโม (ผู้ใคร่ธรรม) = ธมฺมํ กาเมตีติ ธมฺมกาโม.

บุคคลใดย่อมทรงไว้ซึ่งธรรม เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ธัมมธระ (ผู้ทรงธรรม)

วินยธโร (ผู้ทรงวินัย) = วินยํ ธาเรตีติ วินยธโร.

การกล่าวความจริงย่อมมีแก่บุคคลนั้นเป็นปกติ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า สัจจวาที (ผู้กล่าวความจริงเป็นปกติ)

[คำว่า สจฺจวาที ลง ณ ปัจจัยในอรรถตัสสีละ (ความเป็นปกติ) ด้วยสูตรว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ (ลง ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัยในอรรถตัสสีละเป็นต้น และอรรถอื่น)]

การประกอบรูปศัพท์ กุมฺภกาโร

ศัพท์เดิมเป็น กุมฺภ บทหน้า กร ธาตุ

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กุมฺภ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กุมฺภํ

กร กรเณ (กร ธาตุในความหมายว่า กระทำ)

ให้ กร ชื่อว่า ธาตุ ด้วยสูตรว่า “ภูวาทโย ธาตโว”

ลบสระที่สุดธาตุด้วยสูตรว่า “ธาตุสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส”

เมื่อมีกรรมอยู่หน้า ให้ลง ณ ปัจจัยท้าย กรฺ ธาตุด้วยสูตรว่า “ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ”

ให้ ณ ปัจจัยชื่อว่า กิตก์ปัจจัย ด้วยสูตรว่า "อญฺเญ กิตฺ"

ให้กิตก์ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะด้วยสูตรว่า "กตฺตริ กิตฺ"

ให้ ณ ปัจจัยลงในกาล ๓ ด้วยสูตรว่า "ณาทโย เตกาลิกา"

ให้ ณ ปัจจัยชื่อว่า การิตปัจจัย ด้วยสูตรว่า "การิตํ วิยา ณานุพนฺโธ"

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า "การิตานํ โณ โลปํ"

ในเพราะการิตปัจจัย พฤทธิ์ อ ต้นธาตุเป็น อา ด้วยสูตรว่า "อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" [มีรูปว่า กุมฺภํ การ]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กุมฺภํ กโรติ (ย่อมกระทำหม้อ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสองเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อมาทโย ปรปเทภิ"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย กุมฺภํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย กุมฺภ ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

สำเร็จรูปเป็น กุมฺภการ

ตั้ง กุมฺภการ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กุมฺภการ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กุมฺภกาโร

[การเชื่อมสมาสในอุปปทสมาสนี้มีข้อพิเศษที่ต่างกับสมาสทั่วไป กล่าวคือ เมื่อตั้งเป็นนามสำเร็จเป็นรูปว่า การ แล้วให้เชื่อม กุมฺภํ และ การ โดยยังไม่ต้องลงวิภัตตินาม เพราะสำเร็จเป็นรูปว่า กาโร ไม่ได้ ต้องมีรูปที่เข้าสมาสว่า กุมฺภกาโร เท่านั้น ศัพท์ว่า การ แม้ยังมิได้ลงวิภัตตินามก็จัดเป็นบทได้โดยอ้อม เพราะสามารถแสดงเนื้อความได้เหมือนบทที่ลงวิภัตตินามแล้ว ดังปริภาสาในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๐) ว่า

ปุพฺพาปรานํ อตฺถุปลทฺธิยํ ปทํ.[๑๘๖]

"เมื่อมีการได้รับอรรถของปกติและวิภัตติที่อยู่เบื้องหน้าและเบื้องหลัง ศัพท์ชื่อว่า บท"

แม้คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาก็อธิบายข้อความข้างต้นว่า

กมฺมํ กาโรติอาทิวุตฺตวากฺยํ นตฺถิ. เตน กโรตีติอาทิกฺริยาปเทเนว วิคฺคโห. เตเนว กมฺม-กาโรติอาทีสุ วิภตฺตุปฺปตฺติโต ปุเรตรเมว การาทิสทฺเทน อมาทโยติอาทินา สมาโส. ปุพฺพาปรานํ อตฺถุปลทฺธิยํ ปทนฺติ ปรสมญฺญาย การาทิสทฺทสฺส ปทโวหาโร.[๑๘๗]

“ประโยคที่กล่าวไว้ว่า กมฺมํ กาโร เป็นต้นย่อมไม่มี ดังนั้นจึงมีรูปวิเคราะห์ด้วยบทกริยาว่า กโรติ เป็นต้นนั่นเทียว ด้วยเหตุนั้นในคำว่า กมฺมกาโร เป็นต้น จึงเข้าสมาสกับ การ ศัพท์เป็นต้น ก่อนจะลงวิภัตติด้วยสูตรว่า อมาทโย เป็นต้น การเรียกศัพท์ว่า การ เป็นต้นว่า บท ย่อมมีด้วยชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่นว่า ปุพฺพาปรานํ อตฺถุปลทฺธิยํ ปทํ”

โดยทั่วไปศัพท์ที่จะนำมากล่าวในพากย์ต้องลงวิภัตติให้เป็นบทก่อน จึงจะกล่าวไว้ในพากย์ได้ เพราะวิภัตติเป็นเครื่องแสดงความหมายมีกรรมและกัตตาเป็นต้น เหมือนประทีปส่องวัตถุสิ่งของที่มีอยู่เดิมให้ปรากฏชัดแก่ผู้ดู วิภัตติจึงเป็นตัวเชื่อมโยงสัมพันธ์ให้รู้หน้าที่ของศัพท์ในประโยค เช่น ประโยคว่า ปุริส ทาส ปสฺสติ (บุรุษ ทาส เห็น) ไม่อาจแสดงว่าบุรุษเห็นทาสหรือทาสเห็นบุรุษ ต้องลงวิภัตตินามเป็นรูปว่า ปุริโส ทาสํ ปสฺสติ (บุรุษเห็นทาส) หรือ ปุริสํ ทาโส ปสฺสติ (ทาสเห็นบุรุษ) จึงทำให้เข้าใจความหมายได้ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

นาปทํ สตฺเถ ปยุญฺเชยฺย.[๑๘๘]

“ไม่พึงประกอบศัพท์ที่ยังไม่เป็นบทไว้ในคัมภีร์”

บทที่ลง ณ ปัจจัยเป็นต้นแล้วสำเร็จรูปเป็น กุมฺภกาโร (ผู้กระทำหม้อ, ช่างปั้นหม้อ) เป็นต้นนี้ ชื่อว่า นิจจสมาส ส่วนบทอื่นว่า ภูมึ คโต ภูมิคโต (ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน) เป็นต้น ชื่อว่า อนิจจสมาส อนึ่ง ความเป็นนิจจสมาสของ กุมฺภกาโร มีสาเหตุมาจากความเป็นชื่อเฉพาะแม้จะมิได้กำลังกระทำหม้ออยู่ก็ได้ชื่อเช่นนั้น และเพราะไม่มีรูปว่า กาโร เมื่อยังมิได้ลง ณ ปัจจัยโดยไม่มีกรรมอยู่หน้า ส่วนบทว่า ภูมิคโต เป็นต้น กล่าวถึงบุคคลผู้กำลังทำกิริยานั้นๆ อยู่จริงๆ (ถ้าเขาไปแล้วสู่อากาศก็ไม่ควรกล่าวว่าผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน) จึงอาจใช้เป็นวากยะหรือสมาสก็ได้ ไม่ใช้เป็นกิตันตสมาสว่า ภูมึ คจฺฉตีติ ภูมิคโต เพราะมีกิริยาที่ปรากฏอยู่จริง และไม่ใช่ชื่อเฉพาะเหมือน กุมฺภกาโร ดังคัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิกล่าวว่า

ลทฺเธ นาเม อวตฺถายา- นวตฺเถปฺยปฺปุจาริโต
กมฺเม อสติ ณาภาวา นาปิ กาโรติ สิชฺฌนํ
กิตนฺโตเยว เตเนว กมฺมกาโรติอาทิสุ.[๑๘๙]

“เมื่อชื่อปรากฏด้วยระยะกาลแล้ว ศัพท์ย่อมกล่าวไว้แม้ในเวลาอื่นที่

ปราศจากระยะกาล อีกทั้งรูปสำเร็จว่า กาโร ก็มีไม่ได้ เพราะลง ณ ปัจจัยไม่ได้เมื่อไม่มีบทกรรม[อยู่หน้า] ดังนั้น จึงกระทำกิตันตสมาสในอุทาหรณ์ว่า กมฺมกาโร (ผู้กระทำการงาน) เป็นต้น"

อวตฺถํ ภูมิคตขฺยาตํ ปฏิจฺจาวตฺถวา นโร
วากฺเยน วา สมาเสน วุตฺโต เนวานวตฺถวา
กิตนฺโต น กโต เตน ภูมิคโตติอาทิสุ.[๑๙๐]

"ชนผู้มีระยะกาลอาศัยระยะกาลคือการไปสู่แผ่นดินแล้ว ย่อมกล่าวไว้ด้วยวากยะหรือสมาส ชนผู้ไม่มีระยะกาลไม่ควรกล่าวไว้[อย่างนั้น] ดังนั้น จึงไม่ทำกิตันตสมาสในอุทาหรณ์ว่า ภูมิคโต เป็นต้น"]

ตวนฺตุมานนฺตาทิกิตนฺเตหิ วากฺยเมว ววตฺถิตวิภาสาธิการโต.

"[บทที่ประกอบ]กับด้วยบทที่มีกิตก์ปัจจัยมี ตวนฺตุ, มาน และ อนฺต ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด ย่อมเป็นเพียงวากยะเท่านั้น เพราะการตามมาของ วิภาสา ศัพท์ที่กล่าวกำหนด[ความไม่แน่นอน]"

[บทนามที่ใช้กับกริยากิตก์มี ตวนฺตุ, มาน และ อนฺต ปัจจัยเป็นต้น ไม่สามารถเข้าสมาสได้ จะปรากฏอยู่ในประโยคในรูปของวากยะเท่านั้น เพราะการที่ศัพท์ว่า วิภาสา (ได้บ้าง) ตามมาจากสูตรว่า วิภาสา รุกฺขติณปสุธนธญฺญชนปทาทีนญฺจ

ตวนฺตุ ปัจจัยในที่นี้รวมถึง ตาวี ปัจจัยที่ลงในอดีตกาล ๓ ศัพท์ คือ ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ที่ลงด้วยสูตรว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี (ลง ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล) ส่วน ต ปัจจัยมักเข้าสมาสกับบทหน้าได้ จึงไม่ถือเอาในเรื่องนี้

มาน และ อนฺต ปัจจัยเป็นกิตก์ปัจจัยที่ลงในปัจจุบันกาลด้วยสูตรว่า วตฺตมาเน มานนฺตา (เมื่อปรากฏปัจจุบันกาล ลง มาน และ อนฺต ปัจจัย)

อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายเอาปัจจัยเหล่านี้ คือ

- ณฺวุ และ ตุ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า กิริยายํ ณฺวุตโว (เมื่อมีกริยาปรากฏอยู่ ให้ลง ณฺวุ ปัจจัยและ ตุ ปัจจัยท้ายธาตุในอนาคตกาล)
- สฺสนฺตุ, มาน และ อาน ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า เสเส สฺสํนฺตุมานานา (เมื่อมีกรรมเป็นบทใกล้ ให้ลง สฺสํ, นฺตุ, มาน และ อาน ปัจจัยท้ายธาตุในอรรถที่ยังไม่เสร็จสิ้นในอนาคตกาล)

- ตุน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานํ ตุนตฺวานตฺวา วา (เมื่อมีกัตตาเสมอกัน ให้ลง ตุน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยท้ายธาตุที่เป็นไปในกริยาข้างหน้า)

- ตเว และ ตุํ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุํ วา (เมื่อมีธาตุที่มีอรรถปรารถนามีกัตตาเดียวกัน ให้ลง ตเว และ ตุํ ปัจจัยท้ายธาตุได้บ้าง)]

ยถา โอทนํ ภุตฺตวา, ธมฺมํ สุณมาโน, ธมฺมํ สุณนฺโต, กฏํ กราโน.

เช่น

โอทนํ ภุตฺตวา (บริโภคแล้วซึ่งอาหาร)

ธมฺมํ สุณมาโน หรือ ธมฺมํ สุณนฺโต (ฟังธรรมอยู่)

กฏํ กราโน (กระทำเสื่ออยู่)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่สามารถเข้าเป็นสมาสได้ จำเป็นต้องเรียงเป็นวากยะอย่างนี้ ทั้งนี้เพราะ วิภาสา ศัพท์ตามมาเพื่อแสดงความไม่แน่นอน ความจริงแล้วบทว่า โอทนํ ภุตฺตวา (บริโภคแล้วซึ่งอาหาร) เข้าสมาสเป็น โอทนภุตฺตวา ไม่ได้ เพราะไม่มีอุทาหรณ์ในพระบาลี ส่วนบทที่ลง อนฺต และ มาน ปัจจัยเป็นต้นก็เป็นอัพภันตรกิริยา คือ กิริยาในระหว่างที่เกิดร่วมกับกิริยาคุมพากย์ว่า นิสีทติ (นั่งอยู่) แม้บทว่า กราโน (กระทำอยู่) ก็มองหากิริยาว่า คมิสฺสามิ (จักไป) เป็นต้น ดังนั้นบทกรรมของกิริยาเหล่านี้จึงเข้าสมาสกับบทหลังไม่ได้ เพราะเป็นอัญญสาเปกขะ คือ มีการมองหากิริยาอื่นที่เป็นกิริยาคุมพากย์นั่นเอง เช่น ประโยคในว่า คจฺฉนฺโต โส ภารทฺวาโช, อทฺทส อจฺจุตํ อิสึ (เมื่อพราหมณ์ภารทวาชะนั้นเดินไปอยู่ ได้เห็นฤาษีผู้มั่นคง) คำว่า คจฺฉนฺโต (เดินไปอยู่) สัมพันธ์กับ อทฺทส (ได้เห็น) จึงเข้าสมาสเป็นรูปว่า คจฺฉนฺตภารทฺวาโช ไม่ได้ แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๗๘) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า น ปทานํ วิปฺปกเตนุตฺตเรน สมาโส (การย่อบทกับบทหลังที่เป็นกิริยาในระหว่างย่อมไม่มี)

อนึ่ง การห้ามเข้าสมาสดังกล่าวนี้ระบุถึงทุติยาตัปปุริสสมาสเท่านั้น มิได้หมายรวมถึงตัปปุริสสมาสทั้งหมด เพราะมีรูปที่เข้าสมาสเป็นตติยาตัปปุริสสมาสด้วย ดังในคำว่า คุเณน มหนฺโต คุณมหนฺโต (ผู้ประเสริฐโดยคุณ)]

อนภิธานโต วา.

หรือเพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ[ของวากยะเหมือนในเวลาเข้าสมาส]

อภิธานลกฺขณา หิ ตทฺธิตสมาสกิตกาติ.

โดยแท้จริงแล้ว บทตัทธิต บทสมาส และบทกิตก์มีลักษณะแสดงเนื้อความ

[ข้อความว่า อภิธานลกฺขณา เป็นต้นเป็นความหมายซึ่งรู้โดยอ้อมด้วยอวุตตสิทธินัย คือนัยที่สำเร็จด้วยการไม่กล่าวไว้โดยตรง โดยคล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น)

ประโยคว่า อภิธานลกฺขณา หิ ตทฺธิตสมาสกิตกา พบในคัมภีร์มหาภาษยะ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๓ สูตร ๑๙ เล่ม ๒ หน้า ๑๔๗) มีรูปบาลีว่า อภิธานลกฺขณา กิตฺตทฺธิตสมาสา, อนภิธานา น ภวิสฺสนฺติ (โดยแท้จริงแล้ว บทกิตก์ บทตัทธิต บทสมาสมีลักษณะแสดงเนื้อความ บทเหล่านั้นย่อมมีไม่ได้ เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ) ในคัมภีร์ต้นฉบับมีรูปสันสกฤตว่า

อภิธานลกฺษณาะ กฤตฺตทฺธิตสมาสาะ. อนภิธานานฺน ภวิษฺยนฺติ.[๑๙๑]

คำว่า อภิธาน ในที่นี้แปลตามศัพท์ว่า "กล่าว" หมายความว่า แสดงเนื้อความของวากยะได้เหมือนในเวลาเข้าสมาส ท่านกล่าวนัยนี้ไว้เพื่อแสดงว่าการประกอบเป็นรูปสมาส, ตัทธิต และกิตก์ต้องคล้อยตามการแสดงถึงเนื้อความของวากยะเหมือนในเวลาเข้าสมาสได้เท่านั้น ถ้าแสดงถึงเนื้อความดังกล่าวไม่ได้ก็ย่อเป็นบทสมาสไม่ได้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาและปัญจิกาฎีกาว่า

ตทตฺถาปฺปตีติยาติ อิมินา ณาทีนมภิธานลกฺขณตฺตํ ทสฺเสติ, อภิธานลกฺขณา หิ ณาทิ-ตพฺพาทิสมาสา.[๑๙๒]

"ด้วยคำว่า ตทตฺถาปฺปตีติยา (เพราะไม่รู้เนื้อความนั้น) ท่านแสดงความมีลักษณะคือการไม่แสดง[เนื้อความ]ของ ณ ปัจจัยเป็นต้น ที่จริงแล้ว (ตัทธิตปัจจัยมี ณ เป็นต้น, กิตก์ปัจจัยมี ตพฺพ ปัจจัยเป็นต้น และบทสมาส มีลักษณะแสดงเนื้อความ)"

อภิธานลกฺขณตฺตนฺติ อภิธานํ สติ สามตฺถิเย วากฺเย วจนียสฺสาตฺถสฺส วุตฺติยา กถนํ ลกฺขณํ สภาโว เยสนฺเต อภิธานลกฺขณา.[๑๙๓]

"คำว่า อภิธานลกฺขณตฺตํ (ความมีลักษณะคือการไม่แสดง[เนื้อความ]) หมายความว่า การกล่าวคำแสดงเนื้อความที่ควรกล่าวในพากย์เมื่อมีความสามารถของตัทธิตปัจจัยเหล่าใดมี ณ เป็นต้นมีอยู่ เหตุนั้นตัทธิตปัจจัยมี ณ เป็นต้นนั้นชื่อว่า อภิธานลักขณะ"

ส่วนคัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ปทรูปสิทธิคัณฐิ และปทรูปสิทธิภาสาฎีกา ได้แปล คำว่า อภิธาน ว่า "อุทาหรณ์" ตามคำอธิบายในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๕๑) ว่า อนภิธานโต

โอทนภุตฺตาวีติ อภิธานสฺส คมกปจฺจยปโยคสฺสาภาวโต (คำว่า อนภิธานโต คือ เพราะไม่มีอุทาหรณ์ กล่าวคือ อุทาหรณ์ที่เป็นเหตุให้เข้าใจได้) แม้ในเรื่องอุปมานุตตรบทก็กล่าวไว้ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกานั้น (คำอธิบายสูตร ๓๔๓) ว่า อภิธานานุโรธโตติ ปโยคานุกูลโต (คำว่า อภิธานานุโรธโต แปลว่า โดยคล้อยตามอุทาหรณ์) คำแปลข้างต้นสอดคล้องกับคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๔) ที่กล่าวว่า อภิธาน ศัพท์แปลว่า "ชื่อ" ซึ่งก็คืออุทาหรณ์อันเป็นชื่อที่ปรากฏใช้ในพระไตรปิฎกนั่นเอง

ในเรื่องนี้ท่านห้ามบทหลังที่ลง ตฺวา, มาน หรือ อนฺต ปัจจัยไม่ให้เข้าสมาสกับบทหน้า แต่ถ้าบทหน้าลง ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นก็อาจเข้าสมาสกับบทหลังได้โดยอวุตตสิทธินัย คือ การสำเร็จแห่งข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง แม้สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๖๘๓) ก็กล่าวว่าบทดังกล่าวต้องเข้าสมาสกับบทหลังแน่นอนด้วยสูตรว่า ตฺวาปจฺจยนฺเตหิ จ ปุพฺเพหิ (การเข้าสมาสกับบทหน้าที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้ายย่อมมีได้แน่นอน) เช่น

บทหน้าลง ตฺวา ปัจจัย

- อุปาทายรูปํ (อุปาทายรูป) = อุปาทาย ปวตฺตํ รูปํ อุปาทายรูปํ (รูปที่เป็นไปอาศัยมหาภูตรูป ชื่อว่า อุปาทายรูป) คำว่า อุปาทาย สำเร็จรูปมาจาก อุป บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย ด้วยสูตรว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย (แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้นท้ายธาตุทั้งปวงเป็น ย ได้บ้าง) ในบางที่ก็มีรูปว่า อุปาทารูปํ โดยลบ ย อักษรดังคำว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส = ปฏิสงฺขาย โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)

- ปฏิจฺจสมุปฺปาโท (สภาวะที่อาศัยกันและกันแล้วยังธรรมที่เป็นไปร่วมกันให้เกิดขึ้น) = อญฺญมญฺญํ ปฏิจฺจ สหิเต ธมฺเม อุปฺปาเทตีติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท.

- อาหจฺจวจนํ (พระดำรัสที่เป็นไปกระทบฐานและกรณ์เป็นต้นของพระผู้มีพระภาค, พระดำรัสที่ตรัสไว้ด้วยพระองค์เอง) = อาหจฺจ ปวตฺตํ วจนํ อาหจฺจวจนํ.

- อนุปาทาวิมุตฺโต = อนุปาทายวิมุตฺโต (หลุดพ้นแล้วเพราะไม่ยึดมั่น)

- สทฺธาปพฺพชิโต = สทฺธายปพฺพชิโต (ผู้ศรัทธาแล้วออกบวช)

- อุปนิธาปญฺญตฺติ = อุปนิธายปญฺญตฺติ (การบัญญัติโดยอาศัย[เหตุนั้นๆ])

- สํวิธาวหาโร = สํวิธายวหาโร (การชักชวนกันแล้วขโมย)

บทหน้าลง อนฺต ปัจจัย

- ปคฺฆรนฺตกิมิคโณ (มีหมู่หนอนไหลออกอยู่) = ปคฺฆรนฺโต จ โส กิมิคโณ จาติ ปคฺฆรนฺตกิมิคโณ.

บทหน้าลง มาน ปัจจัย

- ลพฺภมานวิเสโส (ความพิเศษที่ปรากฏอยู่) = ลพฺภมาโน จ โส วิเสโส จาติ ลพฺภมานวิเสโส.

- สํภิชฺชมานสนฺธิพนฺธโน (มีเครื่องผูกคือข้อต่อแตกสลายอยู่) = สํภิชฺชมาโน จ โส สนฺธิพนฺธโน จาติ สํภิชฺชมานสนฺธิพนฺธโน.

- วิชฺชมานปญฺญตฺติ (บัญญัติที่เป็นไปในเนื้อความที่มีปรากฏ) = วิชฺชมาเนสุ ปวตฺตา ปญฺญตฺติ วิชฺชมานปญฺญตฺติ.

ในสูตรของสัททนีติปกรณ์ข้างต้น ท่านกล่าวถึงบทที่ลง ตฺวา ปัจจัย และบทแสดงเหตุว่า กฏตฺตา (เพราะกระทำกรรมแล้ว) ในอุทาหรณ์ว่า กฏตฺตา ปวตฺตํ รูปํ กฏตฺตารูปํ (รูปที่เป็นไปเพราะกระทำกรรมแล้ว) มิได้กล่าวถึงบทที่ลง อนฺต และ มาน ปัจจัย ดังนั้น บทที่ลง อนฺต และ มาน ปัจจัยจึงมีอุทาหรณ์ที่เข้าสมาสน้อยมากในพระบาลีและอรรถกถา]

ทุติยาตปฺปุริโส.

จบ ทุติยตัปปุริสสมาส

ตติยาตัปปุริสสมาส

ตติยา กิตก-ปุพฺพ-สทิส-สมูนตฺถ-กลห-นิปุณ-มิสฺส-สขิลาทีหิ.

ตติยาตัปปุริสสมาสย่อมเป็นไปกับด้วยศัพท์มีบทกิตก์, ปุพฺพ (ก่อน), สทิส (เหมือน), ศัพท์ที่มีความหมายว่า สม (เสมอกัน), อูน (หย่อน), กลห (วิวาท), นิปุณ (ละเอียดอ่อน), มิสฺสก (ระคน) และ สขิล (อ่อนหวาน) เป็นต้น

[โดยทั่วไปคำว่า กิตก (บทกิตก์) คือ บทที่ลงกิตก์ปัจจัยมี อ ปัจจัยเป็นต้นนอกจากกิจจ-ปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ ตพฺพ, อนีย, ณฺย, เตยฺย และ ริจฺจ แต่ในที่นี้หมายรวมถึงบทที่ลงกิตก์ปัจจัยและกิจจปัจจัยทุกศัพท์ คำนี้จึงมีความหมายว่า บทที่ลงปัจจัยทั้งหมดในกิตก์กัณฑ์]

พุทฺเธน ภาสิโต พุทฺธภาสิโต, ธมฺโม.

พระธรรมอันพระพุทธเจ้าตรัสแล้ว ชื่อว่า พุทธภาสิตะ

เอวํ ชินเทสิโต, สตฺถารา วณฺณิโต สตฺถุวณฺณิโต, วิญฺญูหิ ครหิโต วิญฺญุครหิโต, วิญฺญุปฺปสตฺโถ, อิสฺสรกตํ, สยํกตํ, สุเกหิ อาหฏํ สุกาหฏํ, รญฺญา หโต ราชหโต, โรคปีฬิโต, อคฺคิทฑฺโฒ, สปฺปทฏฺโจ, สลฺเลน วิทฺโธ สลฺลวิทฺโธ, อิจฺฉาย อปกโต อิจฺฉาปกโต.

อุทาหรณ์ว่า

ชินเทสิโต ([พระธรรม]อันพระชินเจ้าทรงแสดงแล้ว) = ชิเนน เทสิโต ชินเทสิโต.

บุคคลอันพระศาสดาทรงสรรเสริญแล้ว ชื่อว่า สัตถุวัณณิตะ

บุคคลอันผู้รู้ติเตียนแล้ว ชื่อว่า วิญญุครหิตะ

วิญฺญุปฺปสตฺโถ (บุคคลอันผู้รู้สรรเสริญแล้ว) = วิญฺญูหิ ปสตฺโถ วิญฺญุปฺปสตฺโถ.

อิสฺสรกตํ (กรรมอันผู้เป็นใหญ่กระทำแล้ว) = อิสฺสเรหิ กตํ อิสฺสรกตํ.

สยํกตํ (กรรมอันตนเองกระทำแล้ว) = สยํ กตํ สยํกตํ.

ข้าวสารอันนกแก้วนำมาแล้ว ชื่อว่า สุกาหฏะ

โจรอันพระราชาทรงประหารแล้ว ชื่อว่า ราชหตะ

โรคปีฬิโต (ผู้ถูกโรคเบียดเบียนแล้ว) = โรเคน ปีฬิโต โรคปีฬิโต.

อคฺคิทฑฺโฒ (ผู้ถูกไฟไหม้แล้ว) = อคฺคินา ทฑฺโฒ อคฺคิทฑฺโฒ.

สปฺปทฏฺโจ (ผู้ถูกงูกัดแล้ว) = สปฺเปน ทฏฺโจ สปฺปทฏฺโจ.

ผู้ถูกลูกศรเสียดแทงแล้ว ชื่อว่า สัลลวิทธะ

ผู้ถูกความปรารถนาครอบงำแล้ว ชื่อว่า อิจฉาปกตะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์ว่า ชินเทสิโต ([พระธรรม]อันพระชินเจ้าทรงแสดงแล้ว) เรื่อยไปจนถึงอุทาหรณ์ว่า อิจฺฉาปกโต (ผู้ถูกความปรารถนาครอบงำแล้ว) มีบทหลังเป็นบทกิตก์ลง ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ ที่จริงแล้วถ้าบทหลังของตัปปุริสสมาสเป็นบทกิตก์ที่ลง ต ปัจจัยในกรรมสาธนะดังอุทาหรณ์ข้างต้น ต้องเข้าสมาสกับบทหน้าเป็นตติยาตัปปุริสสมาสแน่นอน ส่วนในอุทาหรณ์ว่า สีลสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล) บทหลังคือ สมฺปนฺโน ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ

คำว่า อิจฺฉาปกต มีคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและมหาฎีกาว่า

อิจฺฉาปกตสฺสาติ อิจฺฉาย อปกตสฺส, อุปทฺทุตสฺสาติ อตฺโถ.[๑๙๔]

“คำว่า อิจฺฉาปกตสฺส แปลว่า ผู้อันความปรารถนาทำให้พ้นไป[จากสัมมาชีพ] ความหมายคือ ผู้ถูกความปรารถนาย่ำยีแล้ว”

อิจฺฉาย อปกตสฺสาติ ปาปิกาย อิจฺฉาย สมฺมาอาชีวโต อเปโต กโตติ อปกโต. ตถาภูโต จ อาชีวูปทฺทเวน อุปทฺทุโตติ กตฺวา อาห อุปทฺทุตสฺสาติ อตฺโถติ.[๑๙๕]

“คำว่า อิจฺฉาย อปกตสฺส (ผู้อันความปรารถนาทำให้พ้นไป[จากสัมมาชีพ]) มีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้อันความปรารถนาที่ต่ำทรามทำให้พ้นไปจากสัมมาชีพ ชื่อว่า อปกตะ อนึ่ง บุคคลผู้เป็นอย่างนั้นย่อมถูกอุปัทวะในอาชีพย่ำยีแล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปทฺทุตสฺสาติ อตฺโถ (ความหมายคือ ผู้ถูกความปรารถนาย่ำยีแล้ว)”]

สีเลน สมฺปนฺโน สีลสมฺปนฺโน.

ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล ชื่อว่า สีลสัมปันนะ [ลงตติยาวิภัตติในสหัตถะ]

เอวํ สุขสหคตํ, ญาณสมฺปยุตฺตํ, มิตฺตสํสคฺโค, ปิยวิปฺปโยโค, ชาติตฺถทฺโธ, คุณหีโน, คุณวุฑฺโฒ, จตุวคฺคกรณียํ, จตุวคฺคาทิกตฺตพฺพํ, กาเกหิ เปยฺยา กากเปยฺยา, นที.

อุทาหรณ์ว่า

สุขสหคตํ (จิตที่เกิดร่วมกับสุข) = สุเขน สหคตํ สุขสหคตํ. [ลงตติยวิภัตติในสหโยคะ]

ญาณสมฺปยุตฺตํ (จิตที่ประกอบกับปัญญา) = ญาเณน สมฺปยุตฺตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ. [ลงตติยาวิภัตติในสหัตถะ]

มิตฺตสํสคฺโค (ความข้องเกี่ยวกับเพื่อน) = มิตฺเตน สํสคฺโค มิตฺตสํสคฺโค. [ลงตติยาวิภัตติในสหัตถะ]

ปิยวิปฺปโยโค (การพลัดพรากกับสิ่งที่รัก) = ปิเยน วิปฺปโยโค ปิยวิปฺปโยโค. [ลงตติยาวิภัตติในสหัตถะ]

ชาติตฺถทฺโธ (ผู้หยาบกระด้างโดยชาติ) = ชาติยา ถทฺโธ ชาติตฺถทฺโธ. [ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ]

คุณหีโน (ผู้ทรามโดยคุณ) = คุเณน หีโน คุณหีโน. [ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ]

คุณวุฑฺโฒ (ผู้เจริญโดยคุณ) = คุเณน วุฑฺโฒ คุณวุฑฺโฒ. [ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ]

จตุวคฺคกรณียํ (กรรมอันสงฆ์พวก ๔ พึงกระทำ) = จตุวคฺเคน กรณียํ จตุวคฺคกรณียํ. [ลงตติยาวิภัตติในอรรถอนภิหิตกัตตา]

จตุวคฺคาทิกาตพฺพํ (กรรมอันสงฆ์พวก ๔ เป็นต้นพึงกระทำ) = จตุวคฺคาทินา กาตพฺพํ จตุวคฺคาทิกาตพฺพํ. [ลงตติยาวิภัตติในอรรถอนภิหิตกัตตา]

แม่น้ำอันกาดื่มได้ มีรูปว่า กากเปยฺยา นที [ลงตติยาวิภัตติในอรรถอนภิหิตกัตตา]

ก็เช่นเดียวกันนี้

[แม่น้ำที่กาดื่มได้ คือ แม่น้ำที่มีน้ำปริ่มตลิ่งจนกาสามารถยืนกินน้ำได้]

กฺวจิ วุตฺติเยว. อุเรน คจฺฉตีติ อุรโค, ปาเทน ปิวตีติ ปาทโป.

[ตติยาตัปปุริสสมาสนี้]เป็นเพียงสมาสเท่านั้นในบางแห่ง เช่น

สัตว์ใดย่อมไปด้วยอก เหตุนั้น สัตว์นั้นชื่อว่า อุรคะ (งู)

สิ่งใดย่อมดื่มด้วยราก เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ปาทปะ (ต้นไม้)

[หมายความว่า เป็นนิจจสมาสได้อย่างเดียว แยกออกเป็นวากยะหรือพยาสะไม่ได้]

กฺวจิ วากฺยเมว. ปรสุนา ฉินฺนวา, กาเกหิ ปาตพฺพา, ทสฺสเนน ปหาตพฺพา.

เป็นเพียงวากยะเท่านั้นในบางแห่ง เช่น

ปรสุนา ฉินฺนวา (ต้นไม้ที่มีการตัดแล้วด้วยขวาน)

กาเกหิ ปาตพฺพา (อันกาพึงดื่ม)

ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ([ธรรม]อันโสดาปัตติมรรคพึงละ)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ ไม่อาจเข้าเป็นสมาสได้ เพราะออกเสียงไม่สละสลวย และมีควาหมายไม่ชัดเจน ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๘๑) กล่าวว่า อสุขุจฺจารเณ อวิทิตตฺเถ จ วากฺยเมว (เป็นวากยะเท่านั้นในที่ออ กเสียงไม่สละสลวยและมีความหมายไม่ชัดเจน)

คำว่า ปรสุนา ฉินฺนวา ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า ปรสุนา ฉินฺนํ โดย ฉินฺน ศัพท์ลง ต ปัจจัย ส่วน ฉินฺนวา ลง ตวนฺตุ ปัจจัย รูปว่า ปรสุนา ฉินฺนวา สมควรกว่า เพราะคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๓๒) แสดงการเข้าสมาสบทที่ลง ต ปัจจัยเป็นรูปว่า ปรสุนา ฉินฺโน ปรสุ-ฉินฺโน (ต้นไม้ที่ถูกตัดแล้วด้วยขวาน) [มีรูปสันสกฤตว่า ปรศุนา ฉินฺนะ ปรศุฉินฺนะ] แม้ปทรูปสิทธิ-ฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๕๑) ก็ห้ามการเข้าสมาสในที่ประกอบด้วย ตวนฺตุ และ ตพฺพ ปัจจัย

คำว่า กาเกหิ ปาตพฺพา พบในวารติกะซึ่งเป็นสูตรเพิ่มในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๓๓) ว่า อิห มา ภวิ. กาเกหิ ปาตพฺพา อิติ [มีรูปสันสกฤตว่า อิห มา ภูตฺ. กาไกะ ปาตวฺยา อิติ] อย่างไรก็ตาม รูปว่า เปยฺยา ซึ่งลง ณฺย ปัจจัยอาจเข้าสมาสกับ กาก เป็นรูปว่า กากเปยฺยา ได้ เพราะเป็นฐานะที่กล่าวตำหนิหรือสรรเสริญดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาณินิข้างต้น คำว่า กากเปยฺยา (แม่น้ำ

อันกาดื่มได้) เป็นตัวอย่างของการสรรเสริญ ส่วนคำว่า โสณเลยฺโย กูโป (บ่อที่สุนัขเลียได้) เป็นตัวอย่างของการสรรเสริญว่าบ่อน้ำเต็ม และเป็นการตำหนิว่าเป็นบ่อน้ำที่น่ารังเกียจ ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

กิจฺจนฺเตหิ ภิยฺโย อธิกตฺถวจเน. ตพฺพ-อนีย-ณฺย-เตยฺย-ริจฺจปจฺจยา กิจฺจา. ถุติ-นินฺทตฺถ-มชฺฌาโรปิตตฺถํ วจนํ อธิกตฺถวจนํ. โสณเลยฺโย กูโป อิจฺจาทิ. โสเณหิ ยถา ลิยฺหเต, ตถา ปุณฺณตฺตา ถุติ. เตหิ อุจฺฉิฏฺฐตฺตา นินฺทา จ.[๑๙๖]

"เมื่อมีการแสดงเนื้อความที่เกินไปจากศัพท์เดิม สมาสย่อมมีท้ายบทที่มีกิจจปัจจัยเป็นที่สุด กิจจปัจจัย คือ ตพฺพ อนีย ณฺย เตยฺย และ ริจฺจ การแสดงเนื้อความที่เกินไปจากศัพท์เดิม คือ การกล่าวเพื่อยกเนื้อความที่สรรเสริญหรือตำหนิขึ้นแสดง เช่นตัวอย่างว่า โสณเลยฺโย กูโป (บ่อที่สุนัขเลียได้) เป็นต้น คำนี้เป็นการสรรเสริญ เพราะมีน้ำเต็มโดยสุนัขเลียได้ และเป็นการตำหนิ เพราะเป็นเดนจากสุนัขเหล่านั้น"

ปทรูปสิทธิปกรณ์ห้ามการเข้าสมาสในคำว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ([ธรรม]อันโสดาปัตติ-มรรคพึงละ) แม้สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๖๘๑), โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๐) และนิรุตติทีปนี (สูตร ๓๔๕) ก็ห้ามการเข้าสมาสไว้เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น คัมภีร์นิรุตติทีปนียังเพิ่มคำว่า ภาวนาย ปหาตพฺพา ([ธรรม]อันมรรคขั้นสูงพึงละ) ไว้อีกด้วย โบราณาจารย์เหล่านั้นสำคัญว่าบททั้งสองไม่เป็นสมาส เพราะพบคำอธิบาย ทสฺสเนน และ ภาวนาย ทีละบทในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

ทสฺสนตฺติเก ทสฺสเนนาติ โสตาปตฺติมคฺเคน. โส หิ ปฐมํ นิพฺพานํ ทสฺสนโต ทสฺสนนฺติ วุตฺโต.[๑๙๗]

"คำว่า ทสฺสเนน แปลว่า โสดาปัตติมรรค โดยแท้จริงแล้ว โสดาปัตติมรรคนั้นได้ชื่อว่า ทัสสนะ เพราะเห็นพระนิพพานครั้งแรก"

ภาวนายาติ เสสมคฺคตฺตเยน.[๑๙๘]

"ภาวนา คือ มรรคทั้ง ๓ ที่เหลือ"

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลคิดว่าคำว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพา และ ภาวนายปหาตพฺพา ควรเป็นอลุตตสมาสเหมือน กาเมสุมิจฺฉาจารา (ความประพฤติผิดในกาม) เพราะเหตุผลดังต่อไปนี้

๑. มีรูปสมาสของคำว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพ ในบทเหล่านี้ คือ

- ทสฺสเนนปหาตพฺพปท พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๓๑๙) ว่า ยทิ หิ อากงฺเขยฺย

ทสฺสเนนปหาตพฺพปทวิภงฺเค อาคจฺเฉยฺย (ถ้าจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะพึงชักปฏิสนธิมาได้ ก็จะพึงตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพา)

- ทสฺสเนนปหาตพฺพปจฺจย พบในคัมภีร์มูลฎีกา (หน้า ๑๐๘) ว่า เย หิ ทสฺสเนน-ปหาตพฺพปจฺจยา กิเลสา, น เต ทสฺสนโต อุทฺธํ ปวตฺตนฺติ (โดยแท้จริงแล้ว กิเลสเหล่าใดมีปัจจัยอันโสดาปัตติมรรคพึงละ กิเลสเหล่านั้นย่อมไม่เป็นไปต่อไปจากโสดาปัตติมรรค)

- ทสฺสเนนปหาตพฺพวิภงฺค พบในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๕๐) ว่า ตสฺมา ทสฺสเนน-ปหาตพฺพวิภงฺเค นาคตนฺติ อธิปฺปาโย (ดังนั้น จึงมีความหมายว่า ไม่ปรากฏในในวิภังค์แห่งบทว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพา)

- ทสฺสเนนปหาตพฺพปทวิภงฺค พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๓๑๙) ว่า ยสฺมา ปเนตํ นตฺถิ, ตสฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพปทวิภงฺเค นาคตนฺติ (แต่เพราะจิตดังกล่าวไม่มีการให้ปฏิสนธิ ฉะนั้นพระองค์จึงไม่ตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพา)

- ทสฺสเนนปหาตพฺพตฺติก พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๔๐๗) ว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพตฺติเก สญฺโญชนานีติ พนฺธนานิ (ในทัสสเนนปหาตัพพติกะ คำว่า สญฺโญชนานิ หมายความว่า ธรรมเป็นเครื่องผูก)

- ทสฺสเนนปหาตพฺพทุก พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๘๕) ว่า ตโต ปรํ ทสฺสเนน-ปหาตพฺพทุกาทโย อฏฺฐารส ทุกา อภิธมฺมมาติกาย ปริโยสาเน ฐปิตตฺตา ปิฏฺฐิทุกา นาม (ทุกะ ๑๘ มีทัสสเนนปหาตัพพเหตุทุกะเป็นต้น เพราะตั้งไว้ในที่สุดแห่งอภิธรรมมาติกา ชื่อว่า ปิฏฐิทุกะ คือ ทุกะที่ตั้งไว้ในที่สุดเหมือนแผ่นหลัง)

- ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุก พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๙๑) ว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺโพ เหตุ เอเตสนฺติ ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา (คำว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา คือ มีเหตุที่พึงละโดยโสดาปัตติมรรค)

- ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกตฺติก พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๔๑๖) ว่า ทสฺสเนน-ปหาตพฺพเหตุกตฺติเก อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกาติ นิฏฺฐเปตฺวา ปุน ตีณิ สํโยชนานีติอาทิ ปหาตพฺเพ ทสฺเสตฺวา ตเทกฏฺฐภาเวน เหตู เจว สเหตุเก จ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ (ในทัสสเนนปหาตัพพ-เหตุกติกะ พระผู้มีพระภาคตรัสลงท้ายด้วยพระพุทธดำรัสว่า อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา (สภาวธรรมเหล่านี้มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ มีอยู่) แล้วตรัสว่า ตีณิ สํโยชนานิ (สังโยชน์ ๓) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงธรรมที่ควรละ แล้วแสดงเหตุธรรมและสเหตุกธรรมโดยความเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับสังโยชน์เหล่านั้น)

- เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพเหตุก พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๙๑) ว่า ตสฺมา เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺโพ เหตุ เอเตสํ อตฺถีติ เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพ-เหตุกาติ อยมตฺโถ คเหตพฺโพ (ดังนั้น จึงควรถือเอาเนื้อความนี้ว่า เหตุที่พึงละโดยโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูง ไม่มีแก่ธรรมเหล่านั้น เหตุนั้นธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมที่ไม่มีเหตุอันพึงละโดยโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูง)

๒. มีรูปสมาสของคำว่า ภาวนายปหาตพฺพ ในบทว่า ภาวนายปหาตพฺพเหตุ ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

ทุติยปเท อุทฺธจฺจสหคตสฺส โมหสฺส ปหานํ ทสฺเสตุํ อิเม ธมฺมา ภาวนายปหาตพฺพเหตูติ วุตฺตํ.[๑๙๙]

“ในบทที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อิเม ธมฺมา ภาวนายปหาตพฺพเหตู (ธรรมเหล่านี้มีเหตุอันมรรคขั้นสูงพึงละ) เพื่อแสดงการละโมหะที่เกิดร่วมกับอุทธัจจะ”

ถ้าคำว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพ ไม่ใช่สมาส บทสมาสว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพปท เป็นต้น ก็มีไม่ได้ แต่ควรมีรูปว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพาติ ปทํ (บทว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา) และคัมภีร์อัฏฐสาลินีก็ระบุรูปวิเคราะห์สมาสโดยตรงของ ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุก ว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺโพ เหตุ เอเตสนฺติ ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา แม้คำว่า ภาวนายปหาตพฺพ ก็เป็นสมาสเช่นเดียวกัน เพราะพบรูปว่า ภาวนายปหาตพฺพเหตุ ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าควรมีรูปเป็นอลุตตสมาสว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพา]

ปุพฺพาทิโยเค- มาเสน ปุพฺโพ มาสปุพฺโพ.

[ตติยาตัปปุริสสมาสย่อมมี]ในการประกอบกับ ปุพฺพ (ก่อน) เป็นต้น เช่น

ผู้ก่อนด้วยเดือน ชื่อว่า มาสปุพพะ [ผู้ก่อนเดือนหนึ่ง คือ มีอายุมากกว่าเดือนหนึ่ง]

เอวํ มาตุสทิโส, ปิตุสโม, เอกูนวีสติ, สีลวิกโล, อสิกลโห, วาจานิปุโณ, ยาว-กาลิกสมฺมิสฺสํ, วาจาสขิโล, สตฺถารา สทิโส สตฺถุกปฺโป, ปุญฺเญน อตฺถิโก ปุญฺญตฺถิโก, คุณาธิโก, คุเฬน สํสฏฺโฐ โอทโน คุโฬทโน, ขีโรทโน, อสฺเสน ยุตฺโต รโถ อสฺสรโถ, มคฺคจิตฺตํ, ชมฺพุยา ปญฺญาโต ลกฺขิโต ทีโป ชมฺพุทีโป, เอเกน อธิกา ทส เอกาทส, ชาติยา อนฺโธ ชจฺจนฺโธ, ปกติยา เมธาวี ปกติเมธาวี อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

มาตุสทิโส (ผู้เหมือนกับมารดา) = มาตุยา สทิโส มาตุสทิโส.

ปิตุสโม (ผู้เสมอกับบิดา) = ปิตรา สโม ปิตุสโม.

เอกูนา วีสติ (๒๐ หย่อน ๑) = เอเกน อูนา เอกูนา.

สีลวิกโล (ผู้บกพร่องด้วยศีล) = สีเลน วิกโล สีลวิกโล.

อสิกลโห (การทะเลาะด้วยดาบ) [การทะเลาะโดยใช้ดาบฟันกัน] = อสินา กลโห อสิกลโห.

วาจานิปุโณ (ผู้ละเอียดอ่อนด้วยวาจา) = วาจาย นิปุโณ วาจานิปุโณ.

ยาวกาลิกสมฺมิสฺสํ (โภชนะที่ระคนด้วยยาวกาลิก) = ยาวกาลิเกน สมฺมิสฺสํ ยาวกาลิกสมฺมิสฺสํ.

วาจาสขิโล (ผู้อ่อนหวานด้วยวาจา) = วาจาย สขิโล วาจาสขิโล.

ผู้เหมือนกับพระศาสดา ชื่อว่า สัตถุกัปปะ [กปฺป = สทิส มีรูปวิเคราะห์จริงว่า สตฺถารา กปฺโป สตฺถุกปฺโป]

ผู้ปรารถนาด้วยบุญ ชื่อว่า ปุญญัตถิกะ

คุณาธิโก (ผู้ยิ่งด้วยคุณ) = คุเณน อธิโก คุณาธิโก.

ข้าวอันระคนแล้วด้วยน้ำตาลก้อน ชื่อว่า คุโฬทนะ

ขีโรทโน (ข้าวอันระคนแล้วด้วยน้ำนม) = ขีเรน โอทโน ขีโรทโน.

รถเทียมแล้วด้วยม้า ชื่อว่า อัสสรถะ (รถม้า)

มคฺคจิตฺตํ (จิตอันประกอบด้วยมรรค) = มคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ มคฺคจิตฺตํ.

ทวีปที่ปรากฏแล้ว คือ กำหนดแล้วด้วยไม้หว้า ชื่อว่า ชัมพุทีปะ

๑๐ ยิ่งด้วย ๑ ชื่อว่า เอกาทสะ (๑๑)

ผู้บอดโดยกำเนิด ชื่อว่า ชัจจันธะ

ผู้มีปัญญาโดยปกติ ชื่อว่า ปกติเมธาวี

ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์ตั้งแต่ คุโฬทโน ถึง เอกาทส มีการลบบทในท่ามกลาง ท่านจึงเรียกว่า มัชเฌโลปสมาส หรือ มัชเฌโลปีตัปปุริสสมาส การลบศัพท์ในสมาสนี้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อาทิโลปสมาส สมาสลบบทในเบื้องหน้า เช่น เทเวน ทตฺโต ทตฺโต (ผู้อันเทพเจ้าประทาน, นายเทพประทาน) <ลบ เทว ศัพท์>

๒. มัชเฌโลปสมาส สมาสลบบทในท่ามกลาง เช่น อสฺเสน ยุตฺโต รโถ อสฺสรโถ (รถเทียมแล้วด้วยม้า, รถม้า) <ลบ ยุตฺต ศัพท์>, ขีเรน สํสฏฺโฐ โอทโน ขีโรทโน (ข้าวอันระคนแล้วด้วยน้ำนม) <ลบ สํสฏฺฐ ศัพท์>, มคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ มคฺคจิตฺตํ (จิตอันประกอบด้วยมรรค) <ลบ สมฺปยุตฺต ศัพท์>, ทธินา อุปสิตฺตํ โภชนํ ทธิโภชนํ (โภชนะอันระคนแล้วด้วยเนยใส) <ลบ อุปสิตฺต ศัพท์>, เทวสฺส ปูชโก พฺราหฺมโณ เทวพฺราหฺมโณ (พราหมณ์ผู้บูชาเทพ) <ลบ ปูชก ศัพท์>

๓. อันตโลปสมาส สมาสลบบทในที่สุด เช่น รูปสฺส ภโว รูปํ (ภพของรูปพรหม, รูปภพ) <ลบ ภว ศัพท์>, กามสฺส อวจโร กาโม (ภูมิอันเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของกาม[คือกิเลสและวัตถุ]) <ลบ อวจร ศัพท์> ดังคัมภีร์อภิธัมมาวตาร (ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๗) กล่าวว่า

สฺวายํ รูปภโว รูปํ เอวํ กาโมติ สญฺญิโต
อุตฺตรสฺส ปทสฺเสว โลปํ กตฺวา อุทีริโต.[๒๐๐]

"รูปภพเรียกว่า รูป ฉันใด กามาวจรก็เรียกว่า กาม โดยกระทำการลบบทหลัง ฉันนั้น"

ในคัมภีร์ฎีกาหลายฉบับกล่าวถึงการลบบทในสมาสว่า

คิชฺฌสทิสกูโฏติ คิชฺฌกูโฏติ วา มชฺเฌปทโลปีสมาโส ยถา สากปตฺถโวติ.[๒๐๑]

"อีกอย่างหนึ่ง ภูเขาที่มียอดคล้ายนกแร้ง ชื่อว่า คิชฌกูฏ เป็นสมาสที่ลบบทในท่ามกลาง ดังคำว่า สากปตฺถโว (กษัตริย์ผู้โปรดผัก)"

ติณภกฺโข สีโห ติณสีโห ปุริมปเท อุตฺตรปทโลเปน ยถา สากปตฺถิโวติ.[๒๐๒]

"ราชสีห์ที่กินหญ้า ชื่อว่า ติณสีหะ ด้วยการลบบทหลังในบทหน้า ดังคำว่า สากปตฺถิโว (กษัตริย์ผู้โปรดผัก)"

นนฺทีมูลโก ภโว นนฺทีภโว ปุริมปเท อุตฺตรปทโลเปน สากภกฺโข ปตฺถโว สากปตฺถโวติ ยถา.[๒๐๓]

"ภพที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุ ชื่อว่า นันทีภวะ ด้วยการลบบทหลังในบทหน้า ดังคำว่า สากปตฺถโว (กษัตริย์ผู้โปรดผัก)"

คำว่า ปตฺถว หรือ ปตฺถิว มีใช้สองรูปในภาษาบาลีและสันสกฤต แปลว่า "กษัตริย์" คำว่า สากปตฺถว หรือ สากปตฺถิว มีรูปวิเคราะห์ว่า สากปฺปิโย ปตฺถโว สากปตฺถโว หรือ สากปฺปิโย ปตฺถิโว สากปตฺถิโว <ลบ ปิย ศัพท์> (สาโก ปิโย ยสฺสาติ สากปฺปิโย = ผู้มีผักเป็นที่ชอบใจ, ผู้ชอบบริโภคผัก) ในสันสกฤตมีรูปว่า ศากปฺริยะ ปารฺถิวะ ศากปารฺถิวะ ในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๗๓๙)

อย่างไรก็ตาม อาจารย์สีลานันทาภิวงศ์กล่าวไว้ในบันทึกการสอนโมคคัลลานไวยากรณ์ (สูตร ๑๐) ว่า บทว่า คุโฬทโน เป็นต้นแม้มีการลบบทในท่ามกลาง ก็ไม่ควรได้ชื่อว่ามัชเฌโลปสมาส เพราะเป็นการลบกิริยาศัพท์ จะเห็นได้ว่าคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๕๑) กล่าวว่าให้ลบบทในท่ามกลางสมาสด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค และบทที่ลบด้วยปริภาสาดังกล่าวก็ถือว่าลบได้ด้วยความสามารถของสมาส เหมือนการลบ จ และ ต ศัพท์ในกรรมธารยสมาส หรือการลบ จ สองศัพท์ในทวันทสมาส แม้สันสกฤตก็ไม่ถือว่าเป็นมัชเฌโลปสมาสเช่นกัน ส่วนศัพท์ที่จัดเป็นมัชเฌโลปสมาสต้องเป็นศัพท์ที่แสดงทัพพะหรือคุณลักษณะ ดังคำว่า สากปตฺถิโว ที่ลบ ปิย ศัพท์ ดังนั้น คัมภีร์วารติกะอันเป็นสูตรเพิ่มในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๖๐) จึงตั้งสูตรโดยเฉพาะว่า สากปตฺถิวาทีนํ สิทฺธิยา อุตฺตรปทโลปสฺส อุปสงฺขยานํ (การแสดงการลบบทหลังย่อมมีได้เพื่อความสำเร็จแห่ง สากปตฺถิว ศัพท์เป็นต้น) [มีรูปสันสกฤตในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๗๓๙) ว่า ศากปารฺถิวาทีนำ สิทฺธเย อุตฺตรปทโลปสฺโยปสํขฺยานมฺ] ถ้าบททั้งหมดที่มีการลบในท่ามกลางสมาสจัดเป็นมัชเฌโลปะ ท่านก็ไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรเฉพาะเช่นนี้

เมื่อพิจารณาดูอุทาหรณ์ในสูตร ๗๓๙ ของคัมภีร์สิทธานตเกามุที พบรูปว่า เทวพฺราหฺมโณ (พราหมณ์ผู้บูชาเทพ) ซึ่งลบ ปูชก อันเป็นกิริยาศัพท์ [มีรูปสันสกฤตว่า เทวพฺราหฺมณะ] ดังนั้นผู้แปลจึงเห็นบททั้งหมดที่มีการลบในท่ามกลางสมาสจัดเป็นมัชเฌโลปะได้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

คำว่า เอกาทส อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า เอกญฺจ ทส จ เอกาทส โดยประกอบ เอก เป็นนปุงสกลิงค์ หรือ เอโก ทส จ เอกาทส โดยประกอบ เอก เป็นปุงลิงค์ ตามที่แสดงไว้ในสูตร ๒๕๔ เพราะศัพท์สามัญทั่วไปที่ไม่ระบุสิ่งใดสิ่งหนึ่งอาจประกอบใช้เป็นลิงค์ทั้งสองนั้นได้ ดังหลักฐานในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สามญฺญวจนํ หิ นปุํสกลิงฺเคน นิทฺทิฏฺฐํ.[๒๐๔]

"โดยแท้จริงแล้ว คำสามัญทั่วไปแสดงไว้ด้วยนปุงสกลิงค์"

สามญฺเญภิมเต สทฺโท นิทฺทิสฺสติ ปุเมน วา
นปุํสเกน วาปีติ สทฺทสตฺถวิทู วิทุํ.[๒๐๕]

"ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ทราบว่า เมื่อปรารถนาอรรถสามัญทั่วไป ศัพท์ย่อมแสดงด้วยปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์"

นปุํสเกน ลิงฺเคน สทฺโท'ทาหุ ปุเมน วา
นิทฺทิสฺสตีติ ญาตพฺพ- มวิเสเส ปนิจฺฉิเต.[๒๐๖]

"อนึ่ง เมื่อปรารถนาอรรถสามัญ พึงทราบว่าศัพท์ย่อมแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ หรือปุงลิงค์"

ในบางแห่งก็ประกอบใช้ลิงค์ทั้งสองอย่างในประโยคเดียว ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ตโตเนน "ปุนปฺปุนํ สญฺจรนฺตี"ติ ญตฺวา อนฺโต จ พหิ จ อคเหตฺวา ทฺวารปฺปตฺตํ ทฺวารปฺปตฺตํเยว คเหตฺวา "เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ. เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ สตฺต ฯเปฯ อฏฺฐ, นว, ทสา"ติ สีฆํ สีฆํ คเณตพฺพเมว.[๒๐๗]

"ต่อจากนั้นเธอทราบว่าลมเดินถี่ขึ้นแล้ว ไม่พึงกำหนดเอาทั้งข้างในและข้างนอก กำหนดเอาเฉพาะที่ถึงทวารเท่านั้น แล้วนับเร็ว ๆ ว่า ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖, ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗, ฯลฯ ๘, ๙, ๑๐"

จะเห็นได้ว่าท่านประกอบ เอโก เป็นรูปปุงลิงค์ และประกอบ ตีณิ จตฺตาริ เป็นรูปนปุงสกลิงค์ ส่วน เทฺว และ ปญฺจ เป็นต้น มีรูปเหมือนกันในลิงค์ทั้ง ๓]

ตติยาตปฺปุริโส.

จบ ตติยาตัปปุริสสมาส

จตุตถีตัปปุริสสมาส

จตุตฺถี ตทตฺถ-อตฺถ-หิต-เทยฺยาทีหิ.

จตุตถีตัปปุริสสมาสย่อมเป็นไปกับด้วยศัพท์ที่เป็นตทัตถะ (ประโยชน์เพื่อสิ่งนั้น), อตฺถ (ประโยชน์), หิต (เกื้อกูล) และ เทยฺย (พึงให้) เป็นต้น

[จตุตถีตัปปุริสสมาสอย่างนี้ แปลว่า "เพื่อ" ลงจตุตถีวิภัตติด้วยสูตรว่า สิลาฆ เป็นต้น อนึ่ง คำว่า ตทตฺถ มีรูปวิเคราะห์ในปทรูปสิทธิฎีกาว่า ตสฺส อิทํ ตทตฺถํ (สิ่งนี้เพื่อสิ่งนั้น ชื่อว่า ตทัตถะ = ประโยชน์แก่สิ่งนั้น) ท่านใช้ อิทํ ศัพท์ซึ่งเป็นอัญญบทแทน อตฺถ ศัพท์ เพราะเป็นนิจจสมาส ดังที่จะกล่าวต่อไปในการเข้าสมาสกับ อตฺถ ศัพท์เบื้องหลัง อนึ่ง รูปวิเคราะห์ข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายของคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๓๖) ว่า

ตอิติ สพฺพนาเมน จตุตฺถฺยนฺตสฺสตฺโถ ปรามสียเต, ตสฺส อิทํ ตทตฺถํ ฯเปฯ ตทตฺเถน ปกติวิการภาเว สมาโสยมิสฺสเต.[๒๐๘]

"เนื้อความของบทที่มีจตุตถีวิภัตติอยู่ท้าย ย่อมกำหนดเอาด้วย ต สรรพนาม สิ่งนี้เพื่อสิ่งนั้น ชื่อว่า ตทัตถะ (ประโยชน์แก่สิ่งนั้น) ฯลฯ สมาสนี้ย่อมเป็นที่ต้องการในความวิการของสิ่งที่เป็นปกติด้วย ตทตฺถ ศัพท์"]

ตทตฺเถ- กถินสฺส ทุสฺสํ กถินทุสฺสํ. กถินจีวรตฺถายาติ อตฺโถ.

[จตุตถีตัปปุริสสมาสย่อมมี]ในศัพท์อันมีประโยชน์เพื่อสิ่งนั้น เช่น

ผ้าเพื่อกฐิน ชื่อว่า กถินทุสฺสํ ความหมายคือ [ผ้า]เพื่อประโยชน์แก่กถินจีวร

[คำว่า ทุสฺส หมายถึง ผ้าขาวที่ยังมิได้เย็บและย้อม ส่วนคำว่า วตฺถ หมายถึง ผ้าที่สำเร็จแล้วด้วยการเย็บและย้อม]

เอวํ จีวรทุสฺสํ, จีวรมูลฺยํ, ยาคุยา อตฺถาย ตณฺฑุลา ยาคุตณฺฑุลา, ภตฺตตณฺฑุลา, สํฆสฺสตฺถาย ภตฺตํ สํฆภตฺตํ, อาคนฺตุกานมตฺถาย ภตฺตํ อาคนฺตุกภตฺตํ.

อุทาหรณ์ว่า

จีวรทุสฺสํ (ผ้าเพื่อจีวร) = จีวรสฺส ทุสฺสํ จีวรทุสฺสํ.

จีวรมูลฺยํ (ทรัพย์เพื่อจีวร) [คำว่า มูลฺย ลง ณฺย ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ มีความหมายเหมือน มูล (ทรัพย์, ต้นทุน)] = จีวรสฺส มูลฺยํ จีวรมูลฺยํ.

ข้าวสารเพื่อประโยชน์แก่ข้าวยาคู ชื่อว่า ยาคุตัณฑุลา

ภตฺตตณฺฑุลา (ข้าวสารเพื่อหุงเป็นข้าวสวย) = ภตฺตสฺส ตณฺฑุลา ภตฺต-ตณฺฑุลา.

ภัตเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์ ชื่อว่า สังฆภัตตะ

ภัตเพื่อประโยชน์แก่ภิกษุผู้มาเยือน ชื่อว่า อาคันตุกภัตตะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[รูปวิเคราะห์จริงของ ยาคุตณฺฑุลา คือ ยาคุยา ตณฺฑุลา ยาคุตณฺฑุลา ท่านใส่ อตฺถาย เข้ามาเพื่อแสดงว่า ลงจตุตถีวิภัตติในตทัตถสัมปทาน แม้รูปวิเคราะห์ว่า สํฆสฺสตฺถาย ภตฺตํ สํฆภตฺตํ, อาคนฺตุกานมตฺถาย ภตฺตํ อาคนฺตุกภตฺตํ ก็มีรูปวิเคราะห์จริงๆ ว่า สํฆสฺส ภตฺตํ สํฆภตฺตํ, อาคนฺตุกานํ ภตฺตํ อาคนฺตุกภตฺตํ แต่คัมภีร์อรรถกถาของพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๓๗๘) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อาคนฺตุกภตฺต เป็นมัชเฌโลปีตัปปุริสสมาสโดยลบ ทินฺน ศัพท์ว่า อาคนฺตุกานํ ทินฺนํ ภตฺตํ อาคนฺตุก-ภตฺตํ (ภัตที่ถวายแก่ภิกษุผู้มาเยือน ชื่อว่า อาคันตุกภัตตะ)]

เอวํ คมิกภตฺตํ, ปาสาทาย ทพฺพํ ปาสาททพฺพํ.

อุทาหรณ์ว่า

คมิกภตฺตํ (ภัตเพื่อผู้จะเดินทาง) = คมิกสฺส ภตฺตํ คมิกภตฺตํ.

ไม้เพื่อปราสาท ชื่อว่า ปาสาททัพพะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[บทว่า ปาสาทาย ลง ส วิภัตติแล้วแปลงเป็น อาย ด้วยสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ ส่วน ทพฺพ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ทารุ (ไม้) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๑๓) ได้แสดงความหมายของ ทพฺพ ศัพท์ว่า

ทพฺพํ ภพฺเพ คุณาธาเร วิตฺเต จ พุธทารุสุ.[๒๐๙]

“ทพฺพ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ผู้สามารถ, ที่ตั้งแห่งคุณ, ทรัพย์, บัณฑิต และไม้”]

อตฺเถ- ภิกฺขุสํฆสฺสตฺถาย วิหาโร ภิกฺขุสํฆตฺโถ วิหาโร, ภิกฺขุสํฆตฺถา ยาคุ, ภิกฺขุสํฆตฺถํ จีวรํ, ยสฺสตฺถาย ยทตฺโถ, ยทตฺถา, ยทตฺถํ.

[จตุตถีตัปปุริสสมาสย่อมมี]ใน อตฺถ ศัพท์ เช่น

วิหารเพื่อประโยชน์แก่ภิกษุสงฆ์ ชื่อว่า ภิกขุสังฆัตถะ (อันเป็นประโยชน์แก่ภิกษุสงฆ์)

ภิกฺขุสํฆตฺถา ยาคุ (ข้าวยาคูอันเป็นประโยชน์แก่ภิกษุสงฆ์)

ภิกฺขุสํฆตฺถํ จีวรํ (จีวรอันเป็นประโยชน์แก่ภิกษุสงฆ์)

เพื่อประโยชน์แก่สิ่งใด มีรูปว่า ยทตฺโถ, ยทตฺถา, ยทตฺถํ (อันเป็นประโยชน์แก่สิ่งใด)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า อตฺเถ แต่ฉบับสิงหลมีรูปเป็น อตฺเถน นิจฺจสมาโส สพฺพลิงฺคตา จ (ในที่ประกอบกับ อตฺถ ศัพท์ เป็นนิจจสมาส และมีลิงค์ทั้งปวง) ซึ่งสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๖๕) ว่า นิจฺจสมาโส สพฺพลิงฺคตา จ (เป็นนิจจสมาส และมีลิงค์ทั้งปวง) [มีรูปสันสกฤตว่า นิตฺยสมาส สรฺวฺวลิงฺคตา จ] และคล้อยตามคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า อตฺถสทฺเทน นิจฺจสมาสตฺตา อตฺถายาติ อญฺญปทวิคฺคโห สพฺพลิงฺคตา จ (การวิเคราะห์ด้วยบทอื่นว่า อตฺถาย และความมีลิงค์ทั้งปวงย่อมมีได้ เพราะเป็นนิจจสมาสกับ อตฺถ ศัพท์) กล่าวคือ บทสมาสว่า ภิกฺขุสํฆตฺโถ นี้เป็นนิจจสมาส จึงไม่สามารถตั้งรูปวิเคราะห์ตามธรรมดาด้วย อตฺถ ศัพท์ ท่านต้องตั้งโดยใช้บทว่า อตฺถาย (ศัพท์เดิมแต่วิภัตติต่างกัน) เข้ามาช่วย ในที่นี้ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของบทที่ประกอบกับ อตฺถ ศัพท์เป็นจตุตถีตัปปุริสสมาส โดยคล้อยตามสูตรเพิ่มที่ชื่อว่า วารติกะ ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๓๖) ว่า

อตฺเถน นิจฺจสมาสวจนํ สพฺพลิงฺคตา จ วตฺตพฺพา.[๒๑๐]

“พึงกล่าวศัพท์ที่เป็นนิจจสมาส และความมีลิงค์ทั้งปวงย่อมมีด้วย อตฺถ ศัพท์”

สันสกฤตใช้เป็นนิจจสมาสโดยตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยสรรพนาม คือ อิม ศัพท์ และประกอบใช้เป็น ๓ ลิงค์ถึงแม้ อตฺถ ศัพท์มักประกอบใช้เป็นปุงลิงค์ก็ตาม มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๖๙๘) ว่า

ทฺวิชาย อยํ ทฺวิชตฺโถ สูโป, ทฺวิชตฺถา ยวาคู, ทฺวิชตฺถํ ปโย.[๒๑๑]

“สิ่งนี้เพื่อพราหมณ์ มีรูปว่า ทฺวิชตฺโถ สูโป (แกงอันเป็นประโยชน์แก่พราหมณ์), ทฺวิชตฺถา ยวาคู (ข้าวยาคูอันเป็นประโยชน์แก่พราหมณ์), ทฺวิชตฺโถ ปโย (นมอันเป็นประโยชน์แก่พราหมณ์)”

คัมภีร์พาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๖๙๘) ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

อตฺโถสทฺโท’ตฺร วตฺถุปโร. อตฺโถ’เธยฺยราวตฺถุปโยชนนิวตฺติสุอิตฺยมโร. อิห อุปการกํ วตฺถุ วิวกฺขิตมิตฺยภิเปจฺจุทาหรติ ทฺวิชาย อยํ ทฺวิชตฺโถ สูโป อิติ. ตตฺร ทฺวิชายายมิตฺยสปทวิคฺคโห. ตตฺร อตฺถสทฺทฏฺฐาเน อยมิติ สทฺโท นิจฺจสมาสตฺเตนาสปทวิคฺคโหจิตฺยา. ทฺวิชาเยติ ตาทตฺถฺยจตุตฺถี. ตทนฺตสฺส อตฺถสทฺเทน สมาโส.[๒๑๒]

“อตฺถ ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า วัตถุสิ่งของ ดังคัมภีร์อมรโกษ (วรรค ๓ กัณฑ์ ๒๓ คาถา ๘๕) กล่าวว่า ‘อตฺโถ’เธยฺยราวตฺถุปโยชนนิวตฺติสุ (อตฺถ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เนื้อความ, ทรัพย์, วัตถุสิ่งของ, ประโยชน์ และการห้าม)’ ท่านประสงค์เอาว่า วัตถุอันเป็นอุปการะเป็นสิ่งที่ต้องการจะกล่าวไว้ในเรื่องนี้ จึงนำตัวอย่างมาแสดงว่า ทฺวิชาย อยํ ทฺวิชตฺโถ สูโป (สิ่งนี้เพื่อพราหมณ์ มีรูปว่า ทฺวิชตฺโถ สูโป) ในพากย์นั้น คำว่า ทฺวิชาย อยํ นี้ เป็นรูปวิเคราะห์ด้วยบทที่มิใช่บทของตน ศัพท์ว่า อยํ ย่อมมีในฐานะแห่ง อตฺถ ศัพท์ในพากย์นั้น เพราะควรมีรูปวิเคราะห์ด้วยบทที่มิใช่บทของตน เนื่องจากเป็นนิจจสมาส

คำว่า ทฺวิชาย ลงจตุตถีวิภัตติที่มีในอรรถตทัตถสัมปทาน มีการเข้าสมาสที่สุดของศัพท์นั้นกับ อตฺถ ศัพท์”]

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขุสงฺฆตฺโถ

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุสงฺฆ ศัพท์ และ อตฺถ ศัพท์

ให้ ภิกฺขุสงฺฆ ศัพท์ชื่อสัมปทานด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สิลาฆ” เป็นต้น

ลง ส จตุตถีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ภิกฺขุสงฺฆ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุสงฺฆสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อตฺถ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อตฺโถ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ภิกฺขุสงฺฆสฺส อตฺถาย (เพื่อประโยชน์แก่ภิกษุสงฆ์) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อมาทโย ปรปเทภิ”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย ภิกฺขุสงฺฆสฺส และ อตฺโถ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุสงฺฆตฺถ

ตั้ง ภิกฺขุสงฺฆตฺถ เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ภิกฺขุสงฺฆตฺถ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุสงฺฆตฺโถ

เอวํ ตทตฺโถ, ตทตฺถา, ตทตฺถํ. เอตทตฺโถ วายาโม, เอตทตฺถา กถา, เอตทตฺถํ โสตาวธานํ. กิมตฺถํ, อตฺตตฺถํ, ปรตฺถํ, วินโย สํวรตฺถาย, สุขํ สมาธตฺถาย, นิพฺพิทา วิราคตฺถาย, วิราโค วิมุตฺตตฺถาย.

อุทาหรณ์ว่า

ตทตฺโถ, ตทตฺถา, ตทตฺถํ (อันเป็นประโยชน์แก่สิ่งนั้น) = ตสฺส อตฺถาย ตทตฺโถ.

เอตทตฺโถ วายาโม (ความเพียรอันเป็นประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพานนั้น) = เอตสฺส อตฺถาย เอทตฺโถ.

เอตทตฺถา กถา (ถ้อยคำอันเป็นประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพานนั้น) = เอตสฺส อตฺถาย เอทตฺถา.

เอตทตฺถํ โสตาวธานํ (การเงี่ยโสตอันเป็นประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพานนั้น) = เอตสฺส อตฺถาย เอทตฺถํ.

กิมตฺถํ (เพื่อประโยชน์แก่อะไร) = กิสฺส อตฺถาย กิมตฺถํ.

อตฺตตฺถํ (เพื่อประโยชน์แก่ตนเอง) = อตฺตโน อตฺถาย อตฺตตฺถํ.

ปรตฺถํ (เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น) = ปรสฺส อตฺถาย ปรตฺถํ.

วินโย สํวรตฺถาย (พระวินัยย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม) = สํวรสฺส อตฺถาย สํวรตฺโถ.

สุขํ สมาธตฺถาย (ความสุขย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ) = สมาธิโน อตฺถาย สมาธตฺโถ.

นิพฺพิทา วิราคตฺถาย (ความเบื่อหน่ายย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ความสิ้นกิเลส) = วิราคสฺส อตฺถาย วิราคตฺโถ.

วิราโค วิมุตฺตตฺถาย (ความสิ้นกิเลสย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ความหลุดพ้น) = วิมุตฺติยา อตฺถาย วิมุตฺตตฺโถ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๐) เห็นว่าบทเหล่านี้มีบทหลังเป็นประธาน และ อตฺถ ศัพท์ก็มีวิธีใช้เป็นปุงลิงค์ จึงควรเป็นพหุพพีหิสมาสที่มีได้สามลิงค์ตามเนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง ไม่อาจมีรูปว่า เอตทตฺถา กถา, เอตทตฺถํ โสตาวธานํ ได้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์นั้นว่า

กถํ เอตทตฺโถ เอตทตฺถา เอตทตฺถนฺติ. อญฺญปทตฺเถ ภวิสฺสติ.[๒๑๓]

“ถามว่า : บทว่า เอตทตฺโถ (ความเพียรอันมีประโยชน์คืออนุปาทาปรินิพพานนั้น), เอตทตฺถา (ถ้อยคำอันมีประโยชน์คืออนุปาทาปรินิพพานนั้น), เอตทตฺถํ (การเงี่ยโสตอันมีประโยชน์คืออนุปาทาปรินิพพานนั้น) ย่อมสำเร็จอย่างไร

ตอบว่า : บทเหล่านี้จักสำเร็จในอัญญูปทัตถสมาส (พหุพพีหิสมาส)”

ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ คำว่า เอตทตฺโถ มีรูปวิเคราะห์ตามลิงค์ของอัญญบทว่า เอตํ อตฺโถ ยสฺสาติ เอตทตฺโถ, เอตํ อตฺโถ ยายาติ เอตทตฺถา, เอตํ อตฺโถ ยสฺสาติ เอตทตฺถํ แม้รูปว่า ภิกฺขุสํฆตฺโถ เป็นต้น ก็ควรมีรูปวิเคราะห์ว่า ภิกฺขุสํฆสฺส อตฺโถ ยสฺสาติ ภิกฺขุสํฆตฺโถ, ภิกฺขุสํฆสฺส

อตฺโถ ยายาติ ภิกฺขุสํฆตฺถา, ภิกฺขุสํฆสฺส อตฺโถ ยสฺสาติ ภิกฺขุสํฆตฺถํ แม้คัมภีร์อัฏฐสาลินีก็ยังแสดงรูปวิเคราะห์ที่ประกอบกับ อตฺถ ศัพท์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า

ตตฺถ ทสฺสนํ อตฺโถ อสฺส. ตญฺหิ เตน นิปฺผาเทตพฺพนฺติ ทสฺสนตฺถํ.[๒๑๔]

“ในบทเหล่านั้น การเห็นเป็นประโยชน์ของจักขุวิญญาณนั้น เหตุนั้นจักขุวิญญาณนั้นจึงชื่อว่าทัสสนัตถะ (มีการเห็นเป็นประโยชน์) โดยแท้จริงแล้ว การเห็นนั้นอันจักษุพึงให้สำเร็จ ดังนั้นจึงชื่อว่าทัสสนัตถะ”

จะเห็นได้ว่าท่านแสดงรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสว่า ทสฺสนํ อตฺโถ อสฺสาติ ทสฺสนตฺถํ (มีการเห็นเป็นประโยชน์) อนึ่ง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็แสดงไว้อย่างนี้ว่า

อวิปฺปฏิสารตฺถานีติ อวิปฺปฏิสารปฺปโยชนานิ.[๒๑๕]

“คำว่า อวิปฺปฏิสารตฺถานิ แปลว่า มีความไม่ร้อนใจเป็นประโยชน์”

ข้อความข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ อวิปฺปฏิสารตฺถานิ เป็นพหุพพีหิสมาสว่า อวิปฺปฏิสาโร อตฺโถ เยสนฺติ อวิปฺปฏิสารตฺถานิ หมายถึง สีลานิ (ศีลทั้งหลาย)

คำว่า กิมตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า กิสฺส อตฺถาย กิมตฺถํ แปลว่า “อันเป็นประโยชน์อะไร” บางคัมภีร์ให้แปลว่า “มีประโยชน์อะไร” โดยเติมบทตั้ง เช่น อิทํ สุตฺตํ เข้ามา ตามนัยนี้จัดเป็นพหุพพีหิสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า โก อตฺโถ ยสฺสาติ กิมตฺถํ อีกอย่างหนึ่งอาจแปลว่า “เพื่ออะไร” โดยแปลง ส วิภัตติเป็น ตฺถํ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ

ส่วนใหญ่ อตฺถ ศัพท์มักมีรูปเป็นปุงลิงค์ แต่ในบางแห่งก็ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ได้บ้าง ในที่นี้ท่านใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า กิมตฺถํ, อตฺตตฺถํ และ ปรตฺถํ]

ตถา โลกสฺส หิโต โลกหิโต, พุทฺธสฺส เทยฺยํ พุทฺธเทยฺยํ, ปุปฺผํ. สํฆเทยฺยํ, จีวรํ.

อุทาหรณ์ว่า

ผู้เกื้อกูลแก่โลก ชื่อว่า โลกหิตะ

ดอกไม้ที่อันบุคคลพึงถวายแด่พระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธเทยยะ

สํฆเทยฺยํ จีวรํ (จีวรที่อันบุคคลพึงถวายแก่พระสงฆ์) = สํฆสฺส เทยฺยํ สํฆเทยฺยํ.

พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

อิธ น ภวติ. สํฆสฺส ทาตพฺพํ, สํฆสฺส ทาตุํ อิจฺจาทิ.

ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ไม่เป็นสมาส เช่น อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

สํฆสฺส ทาตพฺพํ (จีวรที่อันบุคคลพึงถวายแก่สงฆ์)

สํฆสฺส ทาตุํ (เพื่อถวายแก่สงฆ์)

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่สามารถเข้าสมาสได้ ถ้าเป็นสมาสจะมีความหมายไม่ชัดเจน]

จตุตฺถีตปฺปุริโส.

จบ จตุตถีตัปปุริสสมาส

ปัญจมีตัปปุริสสมาส

ปญฺจมี อปคมน-ภย-วิรติ-โมจนตฺถาทีหิ.

ปัญจมีตัปปุริสสมาสย่อมเป็นไปกับด้วยศัพท์มี อปคมน (การหลีกไป), ภย (ความกลัว), วิรติ (การงดเว้น) และ โมจน (การพ้น) เป็นต้น

เมถุนสฺมา อเปโต เมถุนาเปโต.

ผู้หลีกหนีออกจากเมถุนธรรม ชื่อว่า เมถุนาเปตะ

เอวํ ปลาปาปคโต, นครนิคฺคโต, ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺโต, คามโต นิกฺขนฺตํ คามนิกฺขนฺตํ, รุกฺขคฺคา ปติโต รุกฺขคฺคปติโต, สาสนจุโต, อาปตฺติวุฏฺฐานํ, ธรณิตลุคฺคโต, สพฺพภเวหิ นิสฺสโฏ สพฺพภวนิสฺสโฏ.

อุทาหรณ์ว่า

ปลาปาปคโต (ผู้ปราศจากคำพูดอันไร้ประโยชน์) = ปลาปา อปคโต ปลาปาปคโต.

นครนิคฺคโต (ผู้ออกจากพระนคร) = นครา นิคฺคโต นครนิคฺคโต.

ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺโต (ผู้กลับจากบิณฑบาต) = ปิณฺฑปาตา ปฏิกฺกนฺโต ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺโต.

สิ่งที่ออกจากหมู่บ้านไปแล้ว ชื่อว่า คามนิกขันตะ [คือ ป่า เพราะป่าอยู่แยกจากบ้าน]

ผู้ตกจากยอดไม้ ชื่อว่า รุกขัคคปติตะ

สาสนจุโต (ผู้เคลื่อนจากพระศาสนา) = สาสนา จุโต สาสนจุโต.

อาปตฺติวุฏฺฐานํ (การออกจากอาบัติ) = อาปตฺติยา วุฏฺฐานํ อาปตฺติวุฏฺฐานํ.

ธรณิตลุคฺคโต (งอกแล้วจากพื้นดิน) = ธรณิตลา อุคฺคโต ธรณิตลุคฺคโต.

ผู้พ้นแล้วจากภพทั้งปวง ชื่อว่า สัพพภวนิสสฏะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

ภยตฺถาทิโยเค ยถา- ราชโต ภยํ ราชภยํ, โจเรหิ ภยํ โจรภยํ, อมนุสฺเสหิ ภยํ อมนุสฺสภยํ, อคฺคิโต ภยํ อคฺคิภยํ. ปาปโต ภีโต ปาปภีโต, ปาปภีรุโก, อกตฺตพฺพโต วิรติ อกตฺตพฺพวิรติ.

[ปัญจมีตัปปุริสสมาส]ย่อมมีในที่ประกอบกับบทที่มีอรรถว่า ความกลัว เป็นต้น เช่น

ภัยจากพระราชา ชื่อว่า ราชภยะ

ภัยจากโจร ชื่อว่า โจรภยะ

ภัยจากอมนุษย์ ชื่อว่า อมนุสสภยะ

ภัยจากไฟ ชื่อว่า อัคคิภยะ

ผู้กลัวแล้วจากบาป ชื่อว่า ปาปภีตะ

ปาปภีรุโก (ผู้สะดุ้งกลัวจากบาป) = ปาปโต ภีรุโก ปาปภีรุโก.

การงดเว้นจากสิ่งที่ไม่ควรกระทำ ชื่อว่า อกัตตัพพวิรติ

เอวํ กายทุจฺจริตวิรติ, วจีทุจฺจริตวิรติ, พนฺธนา มุตฺโต พนฺธนมุตฺโต, วนมุตฺโต, พนฺธนโมกฺโข, กมฺมโต สมุฏฺฐิตํ กมฺมสมุฏฺฐิตํ, อุกฺกฏฺฐุกฺกฏฺฐํ, โอมโกมกํ.

อุทาหรณ์ว่า

กายทุจฺจริตวิรติ (การงดเว้นจากกายทุจริต) = กายทุจฺจริตโต วิรติ กายทุจฺจริตวิรติ.

วจีทุจฺจริตวิรติ (การงดเว้นจากวจีทุจริต) = วจีทุจฺจริตโต วิรติ วจีทุจฺจริตวิรติ.

ผู้พ้นแล้วจากเรือนจำ ชื่อว่า พันธนมุตตะ

วนมุตฺโต (ผู้พ้นแล้วจากป่า, ผู้ออกจากป่าได้แล้ว) = วนโต มุตฺโต วนมุตฺโต.

พนฺธนโมกฺโข (การพ้นจากเรือนจำ) = พนฺธนโต โมกฺโข พนฺธนโมกฺโข.

รูปที่เกิดแล้วจากกรรม ชื่อว่า กรรมสมุฏฐาน

อุกฺกฏฺฐุกฺกฏฺฐํ (บาตรใหญ่กว่าใหญ่, บาตรใหญ่กว่าขนาดใหญ่ คือ ขนาดใหญ่ที่สุด) = อุกฺกฏฺฐโต อุกฺกฏฺฐํ อุกฺกฏฺฐุกฺกฏฺฐํ.

โอมโกมกํ (บาตรเล็กกว่าเล็ก, เล็กกว่าขนาดเล็ก คือ ขนาดจิ๋ว) = โอมกโต โอมกํ โอมโกมกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คัมภีร์วารติกะที่เป็นสูตรเพิ่มของปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๓๙) ได้กล่าวถึงบัญจมีตัปปุริสสมาสที่มีการสลับระหว่างบทหน้าและบทหลัง คือ สตโต ปเร ปโรสตา (บุคคลมากกว่าหนึ่งร้อย), สหสฺสโต ปเร ปโรสหสฺสา (บุคคลมากกว่าหนึ่งพัน) ลง โอ อักษรอาคมในบาลี (สันสกฤตใช้เป็น สุฏฺ อาคม คือ สฺ อาคมนั่นเอง โดยมีรูปสำเร็จเป็น ปรสฺศตาะ, ปรสฺสหสฺราะ) ดังข้อความว่า

สตสหสฺสา ปเรนาติ วตฺตพฺพํ. สตโต ปเร ปโรสตา, สหสฺสโต ปเร ปโรสหสฺสา. ราชทนฺตาทิตฺตา ปรนิปาโต. นิปาตนา สุฏาคโม.[๒๑๖]

"พึงกล่าวว่า สต และ สหสฺส ศัพท์เข้าสมาสกับ ปร ศัพท์ เช่น สตโต ปเร ปโรสตา (บุคคลมากกว่าหนึ่งร้อย), สหสฺสโต ปเร ปโรสหสฺสา (บุคคลมากกว่าหนึ่งพัน) มีการวางไว้เบื้องหลัง เพราะเป็นราชทันตาทิคณะ ลง สุฏฺ อาคมด้วยนิปาตนสูตร"

ราชทันตาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราชทนฺต เป็นต้นที่สลับบทหน้าและบทหลังซึ่งเรียกว่า ปทวิปัลลาส มีรูปวิเคราะห์ว่า ทนฺตานํ ราชา ราชทนฺโต (พระราชาของชาวทันตะ) ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๒ สูตร ๓๑) ว่า ราชทนฺตาทีสุ ปรํ (บทหลังพึงมีใน ราชทนฺต ศัพท์เป็นต้น) [มีรูปสันสกฤตว่า ราชทนฺตาทิษุ ปรมฺ]

กฺวจิ วุตฺติเยว. กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ.

[บัญจมีตัปปุริสสมาสนี้]เป็นสมาสแน่นอนเท่านั้นในบางที่ เช่น

รูปที่เกิดจากกรรม ชื่อว่า กรรมชะ

[บทนี้แยกเป็นวากยะว่า กมฺมโต ชํ ไม่ได้ ต้องเป็นนิจจสมาสอย่างเดียวว่า กมฺมชํ เพราะลง กฺวิ ปัจจัยท้าย ชน ธาตุที่มีบทหน้า เช่น กมฺม แน่นอน]

เอวํ จิตฺตชํ, อุตุชํ, อาหารชํ.

อุทาหรณ์ว่า

จิตฺตชํ (รูปที่เกิดจากจิต) = จิตฺตโต ชาตํ จิตฺตชํ.

อุตุชํ (รูปที่เกิดจากอุตุ) = อุตุโต ชาตํ อุตุชํ.

อาหารชํ (รูปที่เกิดจากอาหาร) = อาหารโต ชาตํ อาหารชํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

อิธ น ภวติ. ปาสาทา ปติโต.

ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ไม่เป็นสมาส เช่น

ปาสาทา ปติโต (ตกจากปราสาทแล้ว)

[อุทาหรณ์นี้ไม่ต้องเข้าสมาส ในพระไตรปิฎกพบแต่รูปที่เป็นวากยะนี้เท่านั้น จึงไม่จำเป็นต้องเข้าสมาสเป็นรูปว่า ปาสาทปติโต]

ปญฺจมีตปฺปุริโส

จบ ปัญจมีตัปปุริสสมาส

ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส

ฉฏฺฐี. รญฺโญ ปุตฺโต ราชปุตฺโต.

ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส เช่น

บุตรของพระราชา ชื่อว่า พระราชบุตร

[คำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) และ ราชปุตฺโต (พระราชบุตร) แม้จะหมายถึงบุคคลเดียวกันในภาษาไทย แต่ภาษาบาลีมีเนื้อความโดยองค์ธรรมของศัพท์ต่างกัน กล่าวคือ คำว่า รญฺโญ หมายถึง พระราชา ส่วน ปุตฺโต หมายถึง บุตร เมื่อเชื่อม ปุตฺโต กับ รญฺโญ จึงได้ความว่า พระราชบุตร ทั้งสองคำหมายถึงบุคคลสองคน แต่ ราชปุตฺโต หมายถึง พระราชบุตรคนเดียว ข้อนี้เป็นประโยชน์ของการเชื่อมสมาสเพื่อให้เป็นบทเดียวและมีวิภัตติเดียว อันสื่อถึงบุคคลและสิ่งของอย่างเดียวเท่านั้น]

เอวํ ราชปุริโส, อาจริยปูชโก, พุทฺธสาวโก, พุทฺธรูปํ, ชินวจนํ, สมุทฺทโฆโส, ธญฺญานํ ราสิ ธญฺญราสิ, ปุปฺผคนฺโธ, ผลรโส, กายสฺส ลหุตา กายลหุตา, มรณสฺสติ, รุกฺขมูลํ, อยสฺส ปตฺโต อโยปตฺโต.

อุทาหรณ์ว่า

ราชปุริโส (บุรุษของพระราชา) = รญฺโญ ปุริโส ราชปุริโส.

อาจริยปูชโก (ผู้บูชาอาจารย์) = อาจริยสฺส ปูชโก อาจริยปูชโก.

พุทฺธสาวโก (พระสาวกของพระพุทธเจ้า) = พุทฺธสฺส สาวโก พุทฺธสาวโก.

พุทฺธรูปํ (รูปของพระพุทธเจ้า) = พุทฺธสฺส รูปํ พุทฺธรูปํ.

ชินวจนํ (พระดำรัสของพระชินเจ้า) = ชินสฺส วจนํ ชินวจนํ.

สมุทฺทโฆโส (เสียงของมหาสมุทร) = สมุทฺทสฺส โฆโส สมุทฺทโฆโส.

กองแห่งข้าวเปลือก ชื่อว่า ธัญญราสิ

ปุปฺผคนฺโธ (กลิ่นของดอกไม้) = ปุปฺผานํ คนฺโธ ปุปฺผคนฺโธ.

ผลรโส (น้ำของผลไม้) = ผลานํ รโส ผลรโส.

ความเบาของหมู่รูป ชื่อว่า กายลหุตา [หมู่นาม คือ หมู่เจตสิก ได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขาร]

มรณสฺสติ (การระลึกถึงความตาย) = มรณสฺส สติ มรณสฺสติ.

รุกฺขมูลํ (โคนแห่งต้นไม้) = รุกฺขสฺส มูลํ รุกฺขมูลํ.

บาตรแห่งเหล็ก ชื่อว่า อโยปัตตะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[น้ำผลไม้มีชื่อเรียกในภาษาบาลีว่า ผลรส ไม่ใช้เป็น ผลุทก ดังอุทาหรณ์ว่า อมฺพรส (น้ำมะม่วง) มุทฺทิการส (น้ำองุ่น) นาฬิเกรรส (น้ำมะพร้าว) เป็นต้น ในอุทาหรณ์เหล่านี้ รส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า น้ำ ดังความหมายของ รส ศัพท์ ๙ ประการในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

ทฺรวาจาเรสุ วีริเย มธุราทีสุ ปารเท
สิงฺคาราโท ธาตุเภเท กิจฺเจ สมฺปตฺติยํ รโส.[๒๑๗]

รส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ของเหลว (น้ำ) ความประพฤติ ความเพียร รสมีรสหวานเป็นต้น ปรอท รสมีรสรักเป็นต้น ธาตุชนิดหนึ่ง หน้าที่ และความบริบูรณ์]

เอวํ สุวณฺณกฏาหํ, ปานียถาลกํ, สปฺปิกุมฺโภ.

อุทาหรณ์ว่า

สุวณฺณกฏาหํ (อ่างแห่งทองคำ, อ่างใส่ทองคำ) = สุวณฺณสฺส กฏาหํ สุวณฺณกฏาหํ.

ปานียถาลกํ (ถ้วยแห่งน้ำดื่ม, ถ้วยใส่น้ำดื่ม) = ปานียสฺส ถาลกํ ปานียถาลกํ.

สปฺปิกุมฺโภ (หม้อแห่งเนยใส, หม้อใส่เนยใส) = สปฺปิโน กุมฺโภ สปฺปิกุมฺโภ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ถ้าบทหลังของตัปปุริสสมาสเป็นบทกิตก์ที่ลง ต ปัจจัยในกรณสาธนะ อธิกรณสาธนะ หรือ

ภาวสาธนะ ต้องเข้าสมาสกับบทหน้าเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสแน่นอน โดยเหตุที่ฉัฏฐีวิภัตติในบทหน้าลงในอรรถกรรม บทเหล่านี้จึงเรียกได้ว่า กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส คือ ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสที่มีอรรถกรรม ดังอุทาหรณ์ว่า

- ธมฺมสฺส สํวณฺณนา ธมฺมสํวณฺณนา (เครื่องอธิบายธรรม) โดย สํวณฺณนา ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะว่า สํวณฺณยติ เอตายาติ สํวณฺณนา (สํ บทหน้า + วณฺณ ธาตุ = แสดง + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ (คัมภีร์เป็นที่/เครื่องประมวลเนื้อความของพระอภิธรรม) โดย สงฺคห ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะว่า สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา สงฺคหํ (สํ บทหน้า + คห ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัยในกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ)

- มรณสฺส สติ มรณสฺสติ (การระลึกถึงความตาย) โดย สติ ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า สรณํ สติ (สร ธาตุ = ระลึก + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- รตนตฺตยสฺส ปณาโม รตนตฺตยปฺปณาโม (การนอบน้อมพระรัตนตรัย) โดย ปณาม ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า ปณมนํ ปณาโม (ป บทหน้า + นมฺ ธาตุ = น้อมไป + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห (การจับมือ) โดย คาห ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า คหณํ คาโห (คห ธาตุ = ถือเอา + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- เวณิยา คาโห เวณิคฺคาโห (การจับมวยผม)

อนึ่ง แม้ในอุทาหรณ์ที่บทหลังลง ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะว่า อาจริยปูชโก (ผู้บูชาอาจารย์) ก็จัดเป็นกัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาสเช่นเดียวกัน เพราะบทกรรมของ ณฺวุ ปัจจัยมักประกอบใช้ฉัฏฐีวิภัตติ ดังคำว่า กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก (ไม่มีผู้กระทำกรรม และผู้เสวยวิบาก), อวิสํวาทโก โลกสฺส (ผู้ไม่หลอกลวงโลก)]

“เทวานํ ราชา”ติ อตฺเถ สมาสาทิมฺหิ กเต “กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต”ติ อกาโร.

ในอรรถว่า “พระราชาแห่งเหล่าทวยเทพ, ท้าวเทพ” เมื่อความเป็นสมาสเป็นต้นถูกกระทำแล้ว การแปลง[สระท้ายของสมาส]เป็น อ อักษร ย่อมมีด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต (แปลงสระท้ายซึ่งเป็นที่สุดของสมาสเป็น อ และอักษรอื่นๆ ในบางแห่ง)

ตโต “สฺยา จา”ติ อาตฺตํ น ภวติ.

เพราะฉะนั้น ความเป็น อา จึงไม่มีด้วยสูตรว่า สฺยา จ (แปลง สิ วิภัตติท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อา)

เทวราโช เทวราชา, เทวราชํ เทวราเช อิจฺจาทิ ปุริสสทฺทสมํ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา]เทวราโช เทวราชา

[ทุติยา] เทวราชํ เทวราเช

พึงทราบเหมือนกับ ปุริส ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ เทวราโช

ศัพท์เดิมเป็น เทว ศัพท์ และ ราช ศัพท์

ลง นํ วิภัตติท้าย เทว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะ นํ วิภัตติ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น เทวานํ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ราช ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย ราช ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺยา จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ราชา

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เทวานํ ราชา (พระราชาแห่งทวยเทพ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อมาทโย ปรปเทภิ”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย เทวานํ และ ราชา ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

สำเร็จรูปเป็น เทวราช

ตั้ง เทวราช ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เทวราช ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
แปลงสระท้ายของ ราช ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า "กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต"
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"
แยก ลบ รวม
สำเร็จรูปเป็น เทวราโช

อตฺตาภาเว- โส เทวราชา เต เทวราชาโน อิจฺจาทิ ราชสทฺทสมํ.

เมื่อไม่เป็น อ รูปเป็นต้นว่า
[ปฐมา] โส เทวราชา เต เทวราชาโน
พึงทราบเหมือนกับ ราช ศัพท์

[ราช ศัพท์ที่จัดเป็นราชาทิคณะ เมื่อเข้าสมาสกับบทหน้าแล้วให้แจกตามปุริสาทิคณะหรือราชาทิคณะได้ทั้งสองอย่าง ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๕๕) อธิบายว่า กฺวจิ สมาสุตฺตรปทตฺเถ ราชาทโย ปุริสนยา (ราช ศัพท์เป็นต้นที่เป็นไปในตัปปุริสสมาส มีนัยตาม ปุริส ศัพท์ในบางที่) เช่น จตฺตาโร มหาราชา (มหาราช ๔ พระองค์), สิวิราเชน เปสิโต (อันพระเจ้าสิวิส่งไปแล้ว), ธมฺมราชสฺส สตฺถุโน (พระศาสดาผู้เป็นธรรมราชา), มหาราชูสุ (ในมหาราชทั้งหลาย), มหาราชูนํ (แก่มหาราชทั้งหลาย), มหาราชูหิ (ด้วยมหาราชทั้งหลาย)]

ตถา เทวานํ สขา เทวสโข, เทวสขา, โส เทวสขา เต เทวสขาโน อิจฺจาทิ.

นอกจากนั้น สหายของทวยเทพ ได้รูปว่า
[ปฐมา] เทวสโข - เทวสขา
โส เทวสขา - เต เทวสขาโน เป็นต้น

[รูปว่า เทวสโข, เทวสขา แจกตาม ปุริส ศัพท์ จัดเป็นปุริสาทิคณะ ส่วนรูปว่า เทวสขา, เทวสขาโน แจกตาม ราช ศัพท์ จัดเป็นราชาทิคณะ]

ปุมสฺส ลิงฺคํ ปุลฺลิงฺคํ.

เพศของชาย ชื่อว่า ปุลลิงค์ (เพศชาย)

เอวํ ปุมฺภาโว.

อุทาหรณ์ว่า

ปุมฺภาโว (ความเป็นแห่งชาย, ความเป็นชาย) = ปุมสฺส ภาโว ปุมฺภาโว.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ปุมนฺตโลปาทิ.

การลบสระที่สุดของ ปุม ศัพท์เป็นต้นย่อมมี

[ในรูปว่า ปุลฺลิงฺคํ, ปุมฺภาโว ลบสระ อ ของ ปุม ศัพท์ในเพราะ ลิงฺค และ ภาว ศัพท์ ด้วยสูตรว่า ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ (สระท้ายของ ปุม ย่อมถึงการลบ ในเพราะสมาสที่มี ลิงฺค ศัพท์เป็นต้นอยู่เบื้องหลัง) แล้วแปลง ม เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคหิต) ต่อมาจึงแปลงนิคคหิตเป็น ลฺ ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค (นิคคหิตย่อมถึงความเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ในเพราะพยัญชนะวรรคเบื้องหลังตามอุทาหรณ์) และแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรนั้น]

การประกอบรูปศัพท์ ปุลฺลิงฺคํ

ศัพท์เดิมเป็น ปุม ศัพท์ และ ลิงฺค ศัพท์

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น ปุมสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ลิงฺค ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ลิงฺคํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปุมฺสฺส ลิงฺคํ ปุลฺลิงฺคํ (เพศของชาย) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้
ย่อบทเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อมาทโย ปรปเทภิ"
ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"
ลบวิภัตติท้าย ปุมฺสฺส และ ลิงฺคํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"
ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"
ลบ อ ของ ปุม ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ"
ให้ อุ ชื่อ ล ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"
แปลง มฺ ท้าย ล เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า "อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ"
แปลงนิคคหิตเป็น ลฺ ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า "วคฺคนฺตํ วา วคฺเค"
สำเร็จรูปเป็น ปุลฺลิงฺค
ตั้ง ปุลฺลิงฺค ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุลฺลิงฺค ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"
แยก ลบ รวม
สำเร็จรูปเป็น ปุลฺลิงฺคํ

หตฺถิปทํ, อิตฺถิรูปํ ภิกฺขุนิสํโฆ, ชมฺพุสาขา.

หตฺถิปทํ (รอยเท้าของช้าง) = หตฺถิโน ปทํ หตฺถิปทํ.

อิตฺถิรูปํ (รูปของหญิง) = อิตฺถิยา รูปํ อิตฺถิรูปํ.

ภิกฺขุนิสํโฆ (หมู่แห่งนางภิกษุณี) = ภิกฺขุนิยา สํโฆ ภิกฺขุนิสํโฆ.

ชมฺพุสาขา (กิ่งของต้นหว้า) = ชมฺพุยา สาขา ชมฺพุสาขา.

เอตฺถ จ "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานนฺ"ติ อาทินา มชฺเฌ อีการูการานํ รสฺสตฺตํ.

อนึ่ง ในอุทาหรณ์เหล่านี้ มีการรัสสะ อี อักษรและ อู อักษรซึ่งอยู่กลาง[สมาส]ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ(ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

[การรัสสะในรูปว่า หตฺถิปทํ เป็นต้นนี้พบในสระ อี และ อู เป็นส่วนใหญ่ ในบางแห่งมีการรัสสะสระ อา เป็นรัสสะบ้าง ดังคำว่า

- เมตฺตสุตฺต (เมตตาสูตร)
- เมตฺตปริตฺต (เมตตาปริตร)
- เมตฺตกถา (คำที่เกี่ยวกับเมตตา)

ในฉบับฉัฏฐสังคีติพบรูปรัสสะว่า อิตฺถิรูปํ, สาริปุตฺโต แต่ฉบับมหามกุฏฯ มีรูปเป็นทีฆะว่า อิตฺถีรูปํ, สารีปุตฺโต เป็นต้น ซึ่งไม่ทำรัสสะตามกฎนี้ รูปดังกล่าวไม่ถูกต้องตามหลักภาษาข้างต้

อย่างไรก็ตาม ใน อกฺขรวิธานํ ของอรรถกถาธรรมบทและมังคลัตถทีปนี ฉบับมหามกุฏฯ กล่าวถึงการรัสสะในศัพท์ปุงลิงค์เท่านั้นว่า

“รูปสันสกฤตที่เป็นบทตัทธิตลง อินฺ ปัจจัย เช่น เศฺรษฺฐินฺ, ศิลฺปินฺ, หสฺตินฺ หรือเป็นบทกิตก์ลง อินฺ ปัจจัย เช่น โยธินฺ, โยคินฺ, เวธินฺ ในบาลีเปลี่ยนจาก อินฺ เป็น อี ในบทตัทธิต ได้รูปว่า เสฏฺฐี, สิปฺปี, หตฺถี หรือเปลี่ยนเป็น ณี ในบทกิตก์ ได้รูปว่า โยธี, โยคี และ เวธี รูปเหล่านี้ต้องรัสสะ อี เป็น อิ เพื่อให้ตรงกับรูปสันสกฤตที่ลบ นฺ แล้วเหลือเพียงสระ อิ จึงมีรูปว่า เสฏฺฐิปุตฺโต, สิปฺปิกมฺมํ, หตฺถิทนฺโต, โยธิเชฏฺฐโก, โยคิคโณ, เวธิกุลํ อีกทั้งได้คัดค้านรูปรัสสะในศัพท์อิตถีลิงค์ว่าควรมีรูปเป็น อิตฺถีรตนํ, นทีตีรํ, เภรีสทฺโท เป็นต้น”

ความเห็นข้างต้นนี้ไม่สอดคล้องกับกฎไวยากรณ์ที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ จึงสันนิษฐานว่าในสมัยของพระพุทธัปปิยะผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ มีรูปที่ทำรัสสะเช่นนี้ ท่านจึงตั้งกฎข้อนี้ตามรูปที่พบในพระไตรปิฎกให้สอดคล้องกับสูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียว) และสูตรว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) แม้ไวยากรณ์บาลีฉบับอื่นก็กล่าวถึงเรื่องการทำรัสสะทีฆสระของศัพท์อิตถีลิงค์ไว้อีกด้วยดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

สมาสมชฺเฌ อี-อูนํ พหุลํ รสฺสตฺตํ. ทณฺฑิโน กุลํ ทณฺฑิกุลํ, หตฺถิปทํ, อิตฺถิรูปํ, นทิกูลํ, นทิตีรํ, ภิกฺขุนีนํ สงฺโฆ ภิกฺขุนิสงฺโฆ, ชมฺพุยา สาขา ชมฺพุสาขา อิจฺจาทิ.[๒๑๘]

“ความเป็นรัสสะย่อมมีได้แก่สระ อี และ อู ในท่ามกลางสมาสโดยมาก เช่น

- ทณฺฑิโน กุลํ ทณฺฑิกุลํ (ตระกูลของผู้มีไม้เท้า)
- หตฺถิปทํ (รอยเท้าของช้าง)

- อิตฺถิรูปํ (รูปของหญิง)
- นทิกูลํ (ฝั่งแม่น้ำ)
- นทิตีรํ (ฝั่งแม่น้ำ)
- ภิกฺขุนีนํ สงฺโฆ ภิกฺขุนิสงฺโฆ (หมู่แห่งนางภิกษุณี)
- ชมฺพุยา สาขา ชมฺพุสาขา (กิ่งของต้นหว้า)"

แม้กฎไวยากรณ์บาลีจะบัญญัติไว้โดยอาศัยกฎไวยากรณ์สันสกฤตเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีกฎบางข้อที่ไม่ตรงกับกฎในฝ่ายสันสกฤต ก็จัดว่าเป็นกฎเฉพาะทางภาษาบาลี จึงควรยึดกฎไวยากรณ์ที่แสดงไว้ในไวยากรณ์บาลีเป็นหลัก ดังพระอัคควงศ์กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ว่า

อจินฺเตยฺยานุภาวสฺส หิ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปาฬินโย อจินฺเตยฺโยเยว โหติ คมฺภีโร ทุกฺโข-คาฬฺโห, น เยน เกนจิ ลกฺขเณน สาเธตพฺโพ, ยถาตนฺติ วิรจิเตเหว ลกฺขเณหิ สาเธตพฺโพ.[๒๑๙]

"โดยแท้จริงแล้ว นัยแห่งพระพุทธพจน์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีอานุภาพที่ไม่มีใครคาดคะเนได้ เป็นสิ่งที่คาดคะเนไม่ได้ ลึกซึ้ง หยั่งลงได้ยาก ไม่พึงให้สำเร็จด้วยสูตรอย่างใดอย่างหนึ่ง [ในฝ่ายสันสกฤต] แต่พึงให้สำเร็จด้วยสูตรที่ประพันธ์ไว้ตามพระพุทธพจน์"

ชานนฺตา อปิ สทฺทสตฺถมขิลํ มุยฺหนฺติ ปาจกฺกเม
เยภุยฺเยน หิ โลกนีติวิธุรา ปาเจ นยา วิชฺชเร
ปณฺฑิจฺจมฺปิ ปหาย พาหิรคตํ เอตฺเถว ตสฺมา พุโธ
สิกฺเขยฺยามลธมฺมสาครตเร นิพฺพานติตฺถูปเค.[๒๒๐]

"แม้ผู้เข้าใจคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งสิ้นก็ยังสับสนลำดับบทในพระบาลี เพราะในพระบาลีมีนัยที่ห่างไกลจากข้อบัญญัติของชาวโลกเป็นจำนวนมาก ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรสละความเป็นผู้รู้ที่มีในฝ่ายสันสกฤตภายนอก แล้วศึกษาพระไตรปิฎกอันทำให้ข้ามสาครแห่งธรรมอันปราศจากมลทิน อันเข้าถึงท่าน้ำคือพระนิพพาน"]

วิภาสาธิการโต กฺวจิ วากฺยเมว.

ในบางที่เป็นเพียงวากยะเท่านั้น เพราะการตามมาของ วิภาสา ศัพท์

[สนามหลวงแผนกบาลีบัญญัติ เอว ศัพท์ให้แปลโดยพยัญชนะว่า "นั่นเทียว" และแปล

โดยอรรถว่า "เท่านั้น" แต่ความจริง เอว ศัพท์ที่มีอรรถว่า นิวัตตาปนาวธารณะ คือ ห้ามอรรถอื่น ควรแปลว่า "เท่านั้น" ส่วนที่มีอรรถว่า สันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำความ นั้นควรแปลว่า "นั่นเทียว, นั่นแหละ, นั่นเอง, โดยแท้, ทีเดียว, เหมือนกัน, เช่นกัน"]

สหสา กมฺมสฺส กตฺตาโร, ภินฺนานํ สนฺธาตา, กปฺปสฺส ตติโย ภาโค, ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี, มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม.

เช่น

สหสา กมฺมสฺส กตฺตาโร (ผู้กระทำการงานโดยพลัน)

ภินฺนานํ สนฺธาตา (ผู้ปรองดองบุคคลที่แตกร้าว) [สนฺธาตา ปฐมา เอกพจน์]

กปฺปสฺส ตติโย ภาโค (ส่วนที่ ๓ ของกัป[คืออสงไขยกัปที่เป็นวิวัฏฏฐายี])

ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี (ราตรีที่ ๘ ของปักษ์[ทั้งข้างขึ้นและข้างแรม])

มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม (ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์กล้าหาญที่สุด)

[แม้ในที่นี้ท่านจะห้ามการเข้าสมาสของบทที่ลง ตุ ปัจจัยในคำว่า ภินฺนานํ สนฺธาตา (ผู้ปรองดองบุคคลที่แตกร้าว) แต่ในสูตร ๕๗๓ ท่านได้อนุญาตเรื่องนี้ไว้ว่า ตสฺส กตฺตา ตกฺกตฺตา, ฉฏฺฐีสมาโส (ผู้กระทำงานนั้น ชื่อว่า ตักกัตตา คำนี้เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส) ดังนั้น บทที่ลง ตุ ปัจจัยจึงเข้าสมาสเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสได้ในบางที่

อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่ต้องเข้าสมาส เพราะ วิภาสา ศัพท์ตามมา เมื่อมีที่เข้าสมาสได้ ก็มีที่เข้าสมาสไม่ได้ จะเห็นได้ว่า ในอุทาหรณ์ข้างต้น ถ้าบทหลังลง ตุ ปัจจัยดังคำว่า กตฺตาโร, สนฺธาตา หรือเป็นปูรณตัทธิตดังคำว่า ตติโย, อฏฺฐมี หรือเป็นนิทธารณะดังคำว่า ขตฺติโย ก็ไม่ต้องเข้าสมาสกับบทหน้าคือ กมฺมสฺส, ภินฺนานํ, กปฺปสฺส, ปกฺขสฺส, มนุสฺสานํ เป็นรูปว่า กมฺมกตฺตาโร, ภินฺนสนฺธาตา, กปฺปตติโย, ปกฺขอฏฺฐมี และ มนุสฺสขตฺติโย เพราะพบในพระไตรปิฎกไม่นิยมเข้าสมาส เนื่องจากมีเนื้อความไม่ชัดเจนเหมือนศัพท์ทั่วไปที่ไม่เข้าสมาส ท่านจึงกล่าวว่า วิภาสา ศัพท์ห้ามไว้

การห้ามเข้าสมาสของบทนิทธารณะนี้พบในคัมภีร์อรรถกถาของพุทธวงศ์ว่า

ทฺวิปทุตฺตโมติ ทฺวิปทานํ อุตฺตโม ทฺวิปทุตฺตโม. เอตฺถ ปน นิทฺธารณลกฺขณสฺส อภาวโต ฉฏฺฐีสมาสสฺส ปฏิเสโธ นตฺถิ, นิทฺธารณลกฺขณาย ฉฏฺฐิยา สมาโส ปฏิสิทฺโธ.[๒๒๑]

"คำว่า ทฺวิปทุตฺตโม มีรูปวิเคราะห์ว่า ทวิปทุตตมะ คือ ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ผู้มีสองเท้า อนึ่ง การปฏิเสธฉัฏฐีสมาสไม่มีในบทนี้ เพราะไม่มีลักษณะแห่งนิทธารณะ จึงปฏิเสธการเข้าสมาสของฉัฏฐีวิภัตติที่มีลักษณะแห่งนิทธารณะ"

ดังนั้น คำว่า ทฺวิปทุตฺตโม ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวิปทานํ อุตฺตโม ทฺวิปทุตฺตโม จึงแปลว่า "ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ผู้มีสองเท้า" โดยลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า ทุติยาปญฺจมีนญฺจ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของทุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง) ไม่ใช่แปลเป็นนิทธารณะว่า "ผู้สูงสุดกว่าบรรดาสัตว์ผู้มีสองเท้า" ที่จริงแล้วการห้ามเข้าสมาสของบทนิทธารณะมีสาเหตุมาจากองค์ประกอบของบทดังกล่าวต้องมี ๓ อย่าง คือ

๑. นิทธารณสมุทายะ กลุ่มบุคคลหรือสิ่งของที่แยกออกแสดง เช่น มนุสฺสานํ (ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย)

๒. นิทธารณเหตุ เหตุในการแยกออกแสดง คือ ความกล้าหาญของพระราชา แสดงไว้ด้วยบทว่า สูรตโม (เป็นผู้กล้าหาญที่สุด)

๓. นิทธารณียะ บุคคลหรือสิ่งของที่พึงแยกออกแสดง คือ ขตฺติโย (กษัตริย์)

จะเห็นได้ว่า องค์ประกอบเหล่านี้มีปรากฏครบถ้วนในประโยคว่า มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม แต่มีไม่ครบในคำว่า ทฺวิปทานํ อุตฺตโม ดังคำอธิบายในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาว่า

ทฺวิปทานํ ทฺวิปเทสุ วา อุตฺตโม ทฺวิปทุตฺตโม, พุทฺธวํสวณฺณนายํ นิทฺธารณลกฺขณาย ฉฏฺฐิยา สมาสสฺส ปฏิสิทฺธตฺตา เนทิสี นิทฺธารณลกฺขณา ฉฏฺฐี คมฺยเต. กสฺมา ปน โส ตตฺถ ปฏิสิทฺโธติ. สมาเส เยภุยฺเยน นิทฺธารณลกฺขณตฺตยสฺส อวิกลาภาวโต. กิญฺจาปิ หิ ตตฺถ ฉฏฺฐิยาเยว ปฏิสิทฺโธ, สตฺตมิยา ปน นิทฺธารณลกฺขณาย วิชฺชมานตฺตา ตสฺสาปิ โส ปฏิเสธนีโยเยว.[๒๒๒]

"ทวิปทุตตมะ คือ ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ผู้มีสองเท้า หรือผู้สูงสุดในสัตว์ผู้มีสองเท้า ฉัฏฐีสมาสที่มีลักษณะแห่งนิทธารณะเช่นนี้ บัณฑิตย่อมรู้ไม่ได้ เพราะท่านปฏิเสธการเข้าสมาสแห่งฉัฏฐีวิภัตติอันมีลักษณะแห่งนิทธารณะไว้ในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพุทธวงศ์

ถามว่า : เหตุใดจึงปฏิเสธไว้ในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพุทธวงศ์

ตอบว่า : เพราะมีความบกพร่องของลักษณะแห่งนิทธารณะทั้งสามโดยมากในสมาส ที่จริงแล้ว ท่านปฏิเสธฉัฏฐีสมาสไว้อย่างเดียวในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพุทธวงศ์ก็จริง แต่การเข้าสมาสของสัตตมีวิภัตตินั้นก็ถูกห้ามไว้เช่นกัน เพราะปรากฏสัตตมีวิภัตติที่มีลักษณะแห่งนิทธารณะ"

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามสูตรของคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐) ว่า น นิทฺธารเณ (ฉัฏฐีวิภัตติในนิทธารณะย่อมไม่ถูกเชื่อมสมาส) และคัมภีร์กาศิกาที่เป็นคำอธิบายสูตรปาณินิกล่าวว่า

ปุพฺเพน สมาเส ปตฺเต ปฏิเสโธ อารพฺภเต. นิทฺธารเณ ยา ฉฏฺฐี, สา น สมสฺยเต.[๒๒๓]

“เมื่อการเข้าสมาสกับบทหน้ามาปรากฏแล้ว การปฏิเสธย่อมถูกปรารภขึ้น กล่าวคือ ฉัฏฐีวิภัตติในนิทธารณะย่อมไม่ถูกเชื่อมสมาส”

อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีบทสมาสที่เชื่อมฉัฏฐีวิภัตติในนิทธารณะ ดังพบหลักฐานในพระบาลีและอรรถกถาว่า

อภิชานาติ โน ภนฺเต ภควา อหุ ญาตญฺญตรสฺส มเหสกฺขสฺส ยกฺขสฺส สํขิตฺเตน ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺตึ ภาสิตา.[๒๒๔]

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสความหลุดพ้นด้วยธรรมเป็นที่สิ้นตัณหาโดยย่อแก่จอมเทพผู้มีศักดามากที่มีชื่อเสียงผู้หนึ่งบ้างหรือหนอ”

ญาตญฺญตรสฺสาติ ปญฺญาตญฺญตรสฺส, สกฺโก หิ ปญฺญาตานํ อญฺญตโร.[๒๒๕]

“คำว่า ญาตญฺญตรสฺส แปลว่า ที่มีชื่อเสียงผู้หนึ่ง โดยแท้จริงแล้ว ท้าวสักกะเป็นผู้หนึ่งในบรรดาผู้มีชื่อเสียงทั้งหลาย”

สเจ เม สมโณ โคตโม ตถา ปติฏฺฐิสฺสติ ยถา จ เม ญาตญฺญตเรน สาวเกน อสฺสชินา นาม ภิกฺขุนา ปติฏฺฐิตํ.[๒๒๖]

“ถ้าพระสมณโคดมจักยืนยันตามคำที่พระอัสสชิซึ่งเป็นพระสาวกที่มีชื่อเสียงรูปหนึ่งยืนยันแล้วแก่ข้าพเจ้า”

ญาตญฺญตเรนาติ ญาเตสุ อภิญฺญาเตสุ ปญฺจวคฺคิยตฺเถเรสุ อญฺญตเรน.[๒๒๗]

“คำว่า ญาตญฺญตเรน (ที่มีชื่อเสียงรูปหนึ่ง) หมายความว่า เป็นรูปหนึ่งในพระปัญจวัคคีย์เถระผู้มีชื่อเสียง”

อามิสญฺญตรํ โข ปเนตํ, ยทิทํ ปิณฺฑปาโต.[๒๒๘]

“บิณฑบาตนี้เป็นอามิสอย่างหนึ่ง”

อามิสญฺญตรนฺติ จตุนฺนํ ปจฺจยามิสานํ อญฺญตรํ, เอกนฺติ อตฺโถ.[๒๒๙]

“คำว่า อามิสญฺญตรํ (เป็นอามิสอย่างหนึ่ง) หมายความว่า เป็นอามิสอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอามิสคือปัจจัย ๔ ความหมายคือ เป็นอามิสอย่างหนึ่ง”

ปุน จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อญฺญตรํ เทวนิกายํ ปณิธาย พฺรหฺมจริยํ จรติ- อิมินาหํ สีเลน วา วเตน วา ตเปน วา พฺรหฺมจริเยน วา เทโว วา ภวิสฺสามิ เทวญฺญตโร วาติ.[๒๓๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุในธรรมวินัยนี้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็นเทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่งว่า เราจักเป็นเทพหรือเทพตนใดตนหนึ่งด้วยศีล วัตร ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้”

เทโว วา ภวิสฺสามีติ มเหสกฺขเทโว วา ภวิสฺสามิ. เทวญฺญตโร วาติ อปฺเปสกฺขเทเวสุ วา อญฺญตโร.[๒๓๑]

“คำว่า เทโว วา ภวิสฺสามิ (เราจักเป็นเทพ) หมายความว่า เราจักเป็นเทพผู้มีศักดิ์ใหญ่

คำว่า เทวญฺญตโร วา (หรือเทพตนใดตนหนึ่ง) หมายความว่า เราจักเป็นเทพผู้หนึ่งในบรรดาเทพผู้มีศักดิ์น้อย”

ตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น พึงทราบรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

- ญาตานํ อญฺญตโร ญาตญฺญตโร หรือ ญาเตสุ อญฺญตโร ญาตญฺญตโร (ผู้ใดผู้หนึ่งในบรรดาผู้มีชื่อเสียง)
- อามิสานํ อญฺญตรํ อามิสญฺญตรํ (อามิสอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอามิส)
- เทเวสุ อญฺญตโร เทวญฺญตโร (เทพตนใดตนหนึ่งในบรรดาเทพ)]

ยุตฺตตฺโถ อิจฺเจว “ภโฏ รญฺโญ ปุริโส เทวทตฺตสฺสา”ติ เอตฺถ ภฏสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐีติ อญฺญมญฺญานเปกฺขตาย อยุตฺตตฺถภาวโต สมาโส น ภวติ.

ในตัวอย่างว่า ภโฏ รญฺโญ ปุริโส เทวทตฺตสฺส (คนของเทวทัตเป็นข้าของพระราชา) นี้ ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงในที่เกี่ยวเนื่องกับ ภฏ ศัพท์[คือ รญฺโญ] เพราะกล่าวว่า ยุตฺตตฺโถ (มีเนื้อความสัมพันธ์กัน) นั่นเอง ดังนั้นจึงไม่เป็นสมาสเพราะมีเนื้อความไม่เกี่ยวข้องกัน เนื่องจากไม่สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน

[ท่านกล่าวถึงเรื่องไว้โดยย่อในสูตร ๓๓๑ กล่าวคือ ในอุทาหรณ์ว่า ภโฏ รญฺโญ ปุริโส เทวทตฺตสฺส นี้ บทว่า รญฺโญ กับบทว่า ปุริโส เข้าสมาสกันไม่ได้ เพราะเนื้อความไม่มีความสัมพันธ์กัน กล่าวคือ รญฺโญ เป็นฉัฏฐีวิภัตติที่เข้ากับ ภโฏ ดังนั้นจึงไม่มีรูปว่า ภโฏ ราชปุริโส เทวทตฺตสฺส

คำว่า ภฏสมฺพนฺเธ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยเก่าและใหม่แปลว่า "ใน ภฏ สัมพันธ์" ส่วนปทรูปสิทธิคัณฐิแปลว่า "ในที่เกี่ยวเนื่องกับ ภฏ ศัพท์" นอกจากนั้น คัมภีร์นิสสัยพม่าบางฉบับยังกล่าวว่า คำว่า ภฏสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี นี้เป็นสูตรที่มาจากคัมภีร์ปาณินิ แต่ความจริงไม่มีสูตรดังกล่าวในคัมภีร์นั้น

คำว่า อญฺญมญฺญานเปกฺขตาย ตัดบทเป็น อญฺญ + อญฺญ + อนเปกฺขตาย ลง ม อักษรเป็นอาคมท้าย อญฺญ ศัพท์แรก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อญฺญญฺจ อญฺญญฺจ อญฺญมญฺญํ (สมาหารทวันทสมาส)
- อเปกฺขตีติ อเปกฺโข (อป บทหน้า + อิกฺข ธาตุ = เห็น + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- น อเปกฺโข อนเปกฺโข (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อญฺญมญฺญสฺส อนเปกฺโข อญฺญมญฺญานเปกฺโข (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง ประกอบรูปศัพท์ว่า อญฺญ ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ แล้วซ้อน สฺ เป็น สฺส สำเร็จเป็น อญฺญสฺส ซ้อน อญฺญสฺส เป็น อญฺญสฺสอญฺญสฺส และลบ ส วิภัตติในศัพท์หน้า จึงมีรูปว่า อญฺญอญฺญสฺส ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๕๖) ว่า สพฺพาทีนํ วีติหาเร (เมื่อปรากฏการกระทำกิริยาซึ่งกันและกัน ให้ซ้อนสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้น และลบ สิ วิภัตติเป็นต้นของศัพท์หน้า) หรือด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) แล้วจึงลง ม อาคมเป็นอาคม เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า อญฺญมญฺญสฺส แล้ว จึงตั้งรูปวิเคราะห์ต่อไปว่า อเปกฺขตีติ อเปกฺโข เป็นต้น

ตัวอย่างของการซ้อนสรรพนามใน อญฺญ ศัพท์ มีดังนี้

- อิเม เทฺว ชนา อญฺญมญฺญสฺส อุปการกา (ชนสองคนเหล่านี้เป็นผู้เกื้อกูลแก่กันและกัน)
- อญฺญมญฺญํ ปสฺสนฺติ (ย่อมเห็นกันและกัน)
- อญฺญมญฺญสฺส เทนฺติ (ย่อมให้แก่กันและกัน)
- อญฺญมญฺญสฺมา อเปนฺติ (ย่อมหลีกออกจากกันและกัน)
- อญฺญมญฺญสฺส ธนํ (ทรัพย์ของกันและกัน)
- อญฺญมญฺเญ นิสฺสิตา (อาศัยในกันและกัน)

ในบางที่พบรูปว่า อญฺโญญฺญ ตัดบทเป็น อญฺญ อญฺญ ลบสระ อ ของ อญฺญ ศัพท์หลัง แล้วแปลงสระ อ ใน ญ ข้างหน้าเป็น โอ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (ศัพท์ว่า ตทมินา เป็นต้นเป็นศัพท์สำเร็จได้) ในบางที่ก็พบรูปว่า อญฺโญอญฺญ โดยไม่ลบสระ อ ของ อญฺญ ศัพท์หลัง]

“โกสลสฺส รญฺโญ ปุตฺโต”ติอาทีสุ ปน สาเปกฺขตาย อสมตฺถตฺตา น ภวติ.

ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า โกสลสฺส รญฺโญ ปุตฺโต (โอรสของพระราชานามว่าโกศล) ย่อมไม่เป็นสมาสเพราะมิอาจเข้าสมาสได้ เนื่องจากมีการมองหาบทอื่น

[อุทาหรณ์นี้ก็เช่นเดียวกัน ไม่สามารถเข้าสมาสได้ แต่มีข้อพิเศษคือ บทว่า รญฺโญ นี้สัมพันธ์กับบทว่า ปุตฺโต และบทว่า โกสลฺลสฺส ทั้งสองบท เมื่อเป็นเช่นนี้ จะนำ รญฺโญ ไปเข้าสมาสกับ ปุตฺโต มิได้ จึงไม่มีรูปว่า โกสลสฺส ราชปุตฺโต อุปมาเหมือนคนที่กำลังทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ย่อมไม่อาจจะละทิ้งงานแล้วไปทำงานอื่นกับบุคคลอีกคนหนึ่งได้ ฉันใด บทว่า รญฺโญ ที่มองหา โกสลสฺส อยู่ จึงไม่อาจสละ โกสลสฺส แล้วไปเข้าสมาสกับ ปุตฺโต ได้ ฉันนั้น]

สมฺพนฺธีสทฺทานํ ปน นิจฺจํ สาเปกฺขตฺเตปิ คมกตฺตา สมาโส.

แต่เมื่อศัพท์ที่มีความสัมพันธ์กันมีการมองหา[บทอื่น]แน่นอน ย่อมเป็นสมาสได้เพราะยังให้รู้[เนื้อความของวากยะ]ได้

ยถา “เทวทตฺตสฺส ครุกุลํ, ภควโต สาวกสงฺโฆ”ติอาทิ.

เช่น อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

เทวทตฺตสฺส ครุกุลํ (ตระกูลครูของเทวทัต)

ภควโต สาวกสํโฆ (หมู่พระสาวกของพระผู้มีพระภาค)

[ในอุทาหรณ์แรก คำว่า เทวทตฺตสฺส ขยาย ครุ เท่านั้น โดยสัมพันธ์เข้าครึ่งศัพท์ แม้คำว่า ครุ จะเกี่ยวข้องกับ เทวทตฺตสฺส แต่เข้าสมาสกับ กุลํ ได้เพราะแสดงให้รู้เนื้อความได้อย่างชัดเจน ส่วนในอุทาหรณ์ที่ ๒ คำว่า ภควโต ขยาย สาวก เท่านั้น แต่เข้าสมาสกับ สงฺโฆ ได้ การเข้าสมาสใน

ลักษณะนี้ถือว่าเป็นข้อยกเว้นทางภาษา ชื่อว่า อยุตตสมาส พึงกระทำด้วยการแบ่งสูตรว่า นามานํ สมาโส (กลุ่มบทของคำนาม ชื่อว่า สมาส)

คำว่า “ย่อมเป็นสมาสได้เพราะยังให้รู้[เนื้อความของวากยะ]ได้” หมายความว่า ศัพท์ที่มีความสัมพันธ์กันไปเข้ากับบทอื่นได้ เช่นในตัวอย่างข้างต้น คุรุ ไปสมาสกับ กุลํ แต่ก็ยังเข้าใจได้ว่า ครูของเทวทัต แม้อุทาหรณ์ว่า เทวทตฺตสฺส ทาสภริยา (ภรรยาทาสของเทวทัต) ก็เช่นเดียวกัน ส่วนอุทาหรณ์ว่า พฺราหฺมณสฺส อุจฺจํ (บ้านสูงของพราหมณ์), พฺราหฺมณสฺส สุกฺกา (ฟันขาวของพราหมณ์) ไม่เข้าสมาสเป็นรูปว่า พฺราหฺมณอุจฺจํ และ พฺราหฺมณสุกฺกา เพราะแสดงให้รู้เนื้อความว่าเป็นบ้านหรือฟันของพราหมณ์ไม่ได้ ในคัมภีร์ฎีกาเก่าของนยาสะชื่อนยาสปทีปิกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

ยตฺถ ปน ปรํ สาเปกฺขํ โหติ, น คมกํ, น ตตฺถ ภวติ สมาโส. ยตฺถ จ สาเปกฺขญฺจ คมกญฺจ, ตตฺถ อนเปกฺขิตฺวา สาเปกฺขตฺตํ คมกตฺตมาคมฺม ภวติ สมาโส ปธานตฺตา คมกตฺถสฺส.[๒๓๒]

“อนึ่ง ในที่ใดการมองหาบทอื่นมีอยู่ แต่แสดงให้รู้เนื้อความไม่ได้ สมาสย่อมไม่มีในที่นั้น ส่วนในที่ใดมีทั้งการมองหา[บทอื่น]และการแสดงให้รู้เนื้อความ สมาสย่อมมีได้ในที่นั้นโดยไม่สนใจการมองหา[บทอื่น] แต่อาศัยการแสดงให้รู้เนื้อความ เพราะเนื้อความที่บุคคลแสดงให้รู้เป็นประธาน”

แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

สาเปกฺขตฺเตปิ หิ เยสเมว สามตฺถิยํ คมกตฺตญฺจตฺถิ, เตสเมว นิจฺจสาเปกฺขานํ สมาโส ยถา “เทวทตฺตสฺส คุรุกุลํ, เทวทตฺตสฺส ทาสภริยา”ติ, เยสํ สามตฺถิยํ คมกตฺตํ วา นตฺถิ, น เตสมฺปิ สมาโส ยถา “พฺราหฺมณสฺส อุจฺเจ พฺราหฺมณสฺส สุกฺกาติ. สามตฺถยาทิโน ตุ ภาวาภาวา โลกิยโตเยว ปโยคโต วิญฺญาตพฺพา, โลเก หิ สมาสปฺปโยคโต สามตฺถิยํ คมกตฺตํ วา นิจฺฉียเต.[๒๓๓]

“โดยแท้จริงแล้ว ความสามารถ[ในการเข้าสมาส]และการแสดงให้รู้[เนื้อความของวากยะ]มีอยู่แก่บทเหล่าใด สมาสย่อมมีแก่บทที่มีการมองหา[บทอื่น]แน่นอนนั้น ดังคำว่า เทวทตฺตสฺส คุรุกุลํ (ตระกูลครูของเทวทัต), เทวทตฺตสฺส ทาสภริยา (ภรรยาทาสของเทวทัต) แต่บทเหล่าใดไม่มีความสามารถและการแสดงให้รู้เนื้อความ บทเหล่านั้นไม่เข้าสมาส ดังคำว่า พฺราหฺมณสฺส อุจฺจํ (บ้านสูงของพราหมณ์), พฺราหฺมณสฺส สุกฺกา (ฟันขาวของพราหมณ์)

อนึ่ง ความมีอยู่หรือความไม่มีแห่งความสามารถเป็นต้น พึงทราบตามอุทาหรณ์อันเป็นของชาวโลก[คือผู้มีปัญญา] เพราะความสามารถและการแสดงให้รู้เนื้อความ ผู้มีปัญญาย่อมตัดสินได้ด้วยการประกอบสมาสในโลก”

คำว่า คมก ใน คมกตฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก คมุ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณวุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า คเมติ ญาเปตีติ คมโก ส่วน คมกตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า คมกสฺส ภาโว คมกตฺตํ (คมก ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต) บทกรรมของ คมก คือ วากฺยตฺถสฺส (เนื้อความของวากยะ) หรือ อตฺถสฺส (เนื้อความ) หรือ อเปกฺขิตตฺถสฺส (เนื้อความที่ตนมองหา) ดังหลักฐานในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สมฺพนฺธีสทฺทานํ สาเปกฺขตฺเต สติปิ สมาเส วากฺยตฺถสฺส คมกตฺตา โพธกตฺตา.[๒๓๔]

“เมื่อศัพท์ที่มีความสัมพันธ์กันเกี่ยวข้องกัน ย่อมเป็นสมาสได้เพราะยังให้รู้เนื้อความของวากยะได้”

วากฺเย วิย สมาเสปิ คมเก เทวทตฺตสฺส คุรุโน กุลนฺติ อตฺถสฺส ชานนเก สติ คุรุกุลนฺติ สมาโส ภวติ เอว.[๒๓๕]

“เมื่อมีการแสดงให้รู้เนื้อความว่า เทวทตฺตสฺส คุรุโน กุลํ (ตระกูลครูของเทวทัต) ได้แม้ในสมาสเหมือนในวากยะ บทสมาสว่า คุรุกุลํ ย่อมมีได้แน่นอน”

ตตฺถ ภวติ คมกตฺตา สมาโสติ ตตฺถ ปโยเคสุ อตฺตนา อเปกฺขิตตฺถสฺส คมกตฺตา สาเปกฺขสฺส ปทสฺส อญฺเญน ปเทน สทฺธึ สมาโส ภวติ. เทวทตฺตสฺส ครุกุลนฺติ อสมาเส ฐิโต ครุสทฺโทยมตฺตนาเปกฺขิตํ เทวทตฺตสฺสปทตฺถํ ญาเปติ.[๒๓๖]

“คำว่า ตตฺถ ภวติ คมกตฺตา สมาโส (สมาสย่อมมีได้ในอุทาหรณ์นั้น เพราะแสดงให้รู้เนื้อความที่ตนมองหา) หมายความว่า สมาสของบทที่มีการมองหาย่อมมีได้กับบทอื่นในอุทาหรณ์นั้น เพราะแสดงให้รู้เนื้อความที่ตนมองหา กล่าวคือ ครุ ศัพท์นี้ที่ดำรงอยู่ในวากยะอันมิใช่สมาสว่า เทวทตฺตสฺส ครุกุลํ ย่อมแสดงให้รู้เนื้อความของบทว่า เทวทตฺตสฺส อันตนมองหาได้”

ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๙) ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

รญฺโญ ครุปุตฺโต อิจฺจตฺร ราชาเปกฺขิโนปิ ครุโน ปุตฺเตน สห สมาโส คมกตฺตา. คมกตฺตมฺปิ สมาสสฺส นิพนฺธนํ. ตตฺถ ครุโน ปุตฺโตติ วิคฺคโห.[๒๓๗]

“ในอุทาหรณ์ว่า รญฺโญ ครุปุตฺโต (บุตรแห่งครูของพระราชา) ความเป็นสมาสของครูที่แม้มองหาพระราชากับบุตรย่อมมี เพราะยังให้รู้[เนื้อความ]ได้ แม้การยังให้รู้[เนื้อความ]ได้ก็เป็นเหตุของสมาส ในอุทาหรณ์นั้นพึงกระทำรูปวิเคราะห์ว่า ครุโน ปุตฺโต (บุตรแห่งครู)”

อนึ่ง ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตา (คาถา ๒๔๓) กล่าวถึงเรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

สาเปกฺขตฺตา สมาสสฺสา- ภาเวปิ คมเก สติ
วากฺเย วิย สมาเสปิ ภวเตฺยว สมาสตา.[๒๓๘]

"[ในอุทาหรณ์ว่า เทวทตฺตสฺส ครุกุลํ (ตระกูลครูของเทวทัต)] แม้ไม่มีความเป็นสมาสเพราะมีการมองหา[บทอื่น] แต่มีความเป็นสมาส เมื่อมีการแสดงให้รู้[เนื้อความ]ได้แม้ในสมาสเหมือนในวากยะ"

ในพระบาลีก็มีรูปสมาสในลักษณะเช่นนี้ได้บ้าง ดังอุทาหรณ์ว่า ยถารูเป อทินฺนาทาเน (ในเพราะการถือเอาสิ่งที่เจ้าของมิได้ให้เห็นปานใด) คำว่า ยถารูเป มีข้อความเกี่ยวเนื่องกับ อทินฺน ศัพท์ใน อทินฺนาทาเน แต่ อทินฺน ศัพท์ก็เข้าสมาสกับ อาทาเน ได้ จะเห็นได้ว่าในประโยคต่อมาว่า ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินฺนํ อาทิยมาโน (ภิกษุถือเอาสิ่งที่เจ้าของมิได้ให้เห็นปานนั้น) คำว่า ตถารูปํ เป็นวิเสสนะของ อทินฺนํ ดังนั้นคำว่า อทินฺนาทาน จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นอยุตตสมาสว่า อทินฺนสฺส อาทานํ อทินฺนาทานํ (การถือเอาสิ่งที่เจ้าของมิได้ให้)]

ฉฏฺจีตปฺปุริโส.

จบ ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส

สัตตมีตัปปุริสสมาส

สตฺตมี. รูเป สญฺญา รูปสญฺญา.

สัตตมีตัปปุริสสมาส เช่น ความสำคัญในรูป ชื่อว่า รูปสัญญา

[คำว่า รูเป สญฺญา ต้องเพิ่มบทกริยาว่า ภวา (มี), วิชฺชมานา (มีอยู่), ปวตฺตา (เป็นไปแล้ว) เข้ามาในการแปลตามศัพท์ เพราะ รูเป เป็นบทอาธาระอันเป็นที่ตั้งของกิริยาที่ประกอบร่วมกับบทกัตตาและบทกรรม จึงต้องเพิ่มบทกริยาเข้ามาแปลเพื่อให้สัมพันธ์กับบทกริยาที่เพิ่มเข้ามานั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๗๒) ได้กล่าวถึงอุทาหรณ์ว่า ภูมีสุ มนุสฺสา (พวกมนุษย์อยู่บนพื้นดิน) ที่เพิ่มกริยา วสนฺติ เข้ามา หรืออุทาหรณ์ว่า ภิยฺโย ขคฺคมฺหิ โอภาโส (แสงมีในดาบมาก) ที่เพิ่มกริยา อโหสิ เข้ามา ท่านอ้างประโยคที่ชาวโลกนิยมพูดกันสั้นๆ แต่เป็นที่เข้าใจกันทั่วไปว่า ปวิส, ขีรํ (จงเข้าบ้านดื่มนม) โดยเพิ่มบทกรรมว่า เคหํ (บ้าน) และกริยาว่า ปิว (ดื่ม) พร้อมทั้งอ้างอิงประโยคในพระบาลีว่า เยสํ อยฺยานํ สูจิยา อตฺโถ, อหํ สูจิยา (พระคุณเจ้ารูปใดต้องการเข็ม กระผม[จะถวาย]เข็ม) โดยเพิ่มกริยาว่า ททามิ (จะถวาย) และยังอ้างอิงประโยคว่า ยสฺส ปญฺเหน อตฺโถ, โส มํ ปญฺเหน, อหํ เวยฺยากรเณน (ผู้ใดประสงค์ถามปัญหา ผู้นั้น[จงเข้ามาหา]เราด้วยปัญหา เรา[จักยังจิตให้ยินดี]ด้วยการตอบปัญหา) โดยเพิ่มกริยาว่า อุปคจฺฉตุ (จงเข้ามาหา) และ จิตฺตํ อาราเธสฺสามิ (จักยังจิตให้ยินดี)

ที่จริงแล้วประโยคว่า เยสํ อยฺยานํ สูจิยา อตฺโถ, อหํ สูจิยา ไม่พบในพระบาลี แต่มีประโยคที่คล้ายคลึงกันในสูจิฆรสิกขาบท (วิ. มหา. ๒.๕๑๖.๓๕๓) ว่า เยสํ อยฺยานํ สูจิฆเรน อตฺโถ, อหํ สูจิฆเรน (พระคุณเจ้ารูปใดต้องการกล่องเข็ม กระผม[จะถวาย]กล่องเข็ม) แม้ประโยคว่า ยสฺส ปญฺเหน อตฺโถ, โส มํ ปญฺเหน. อหํ เวยฺยากรเณน ก็ปรากฏประโยคที่คล้ายคลึงกันในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๗๒.๑๘๓) ว่า ยสฺส โข ปนสฺส กงฺขา วา วิมติ วา, โส มํ ปญฺเหน. อหํ เวยฺยากรเณน (ผู้ใดมีความสงสัยหรือเคลือบแคลง ผู้นั้น[จงเข้ามาหา]เราด้วยปัญหา เรา[จักยังจิตให้ยินดี]ด้วยการตอบปัญหา) ปาฐเสสะว่า อุปคจฺฉตุ และ จิตฺตํ อาราเธสฺสามิ ที่เพิ่มเข้ามานี้ กล่าวตามอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (องฺ. อ. ๒.๓๙๖) นอกจากนั้น อาจเพิ่มปาฐเสสะว่า โสธิสฺสามิ (จักชำระปัญหา, จักอธิบาย) มาเป็นกิริยาคุมพากย์ของประโยคหลังก็ได้ ดังข้อความในทีฆนิกาย อัมพัฏฐสูตรว่า

ยสฺส โข ปน อมฺพฏฺฐ มยิ กงฺขา วา วิมติ วา, โส มํ ปญฺเหน. อหํ เวยฺยากรเณน โสธิสฺสามิ.[๒๓๙]

“อัมพัฏฐะ ผู้ใดมีความเคลือบแคลงสงสัยในเรา ผู้นั้นจงเข้ามาถามเรา เราจักอธิบายด้วยการตอบปัญหา”

สัททนีติปกรณ์เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ที่อธิบายหลักภาษาได้ละเอียด เหมือนท่านผู้แต่งเป็นครูสอนอยู่ในชั้นเรียน จึงเป็นตำราค้นคว้าไวยากรณ์ที่ทรงคุณค่า แต่อุทาหรณ์ข้างต้นที่ท่านผู้แต่งนำมาอ้างไว้นั้นได้เขียนตามความจำที่เคยอ่านพบมาก่อน ทำให้ข้อความที่อ้างไว้ไม่ตรงกับต้นฉบับทั้งหมด แม้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาบางแห่งก็มีการนำเสนอข้อความที่คล้ายคลึงกับพระบาลีไว้โดยมิได้เหมือนกันทั้งหมด ทั้งนี้เพราะสมัยที่ยังใช้ใบลานอยู่ไม่อาจค้นหาข้อมูลได้ง่ายเหมือนในยุคปัจจุบัน]

เอวํ รูปสญฺเจตฺนา, สํสารทุกฺขํ, จกฺขุมฺหิ สนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณํ, ธมฺเมรโต ธมฺมรโต, ธมฺมาภิรติ, ธมฺมรุจิ, ธมฺมคารโว, ธมฺเมสุ นิรุตฺติ ธมฺมนิรุตฺติ, ทานาธิมุตฺติ, ภวนฺตรกตํ, ทสฺสเน อสฺสาโท ทสฺสนสฺสาโท, อรญฺเญ วาโส อรญฺญวาโส, วิกาเล โภชนํ วิกาลโภชนํ, กาเล วสฺสํ กาลวสฺสํ, วเน ปุปฺผํ วนปุปฺผํ.

อุทาหรณ์ว่า

รูปสญฺเจตนา (ความจำนงในรูป) = รูเป สญฺเจตนา รูปสญฺเจตนา.

สํสารทุกฺขํ (ความทุกข์ในสงสาร) = สํสาเร ทุกฺขํ สํสารทุกฺขํ.

วิญญาณที่อาศัยอยู่ในจักษุ ชื่อว่า จักขุวิญญาณ

ผู้ยินดีแล้วในธรรม ชื่อว่า ธัมมรตะ

ธมฺมาภิรติ (ความยินดียิ่งในธรรม) = ธมฺเม อภิรติ ธมฺมาภิรติ.

ธมฺมรุจิ (ความพอใจในธรรม) = ธมฺเม รุจิ ธมฺมรุจิ.

ธมฺมคารโว (ความเคารพในธรรม) = ธมฺเม คารโว ธมฺมคารโว.

ความแตกฉานในธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ธัมมนิรุตติ

ทานาธิมุตฺติ (ความฝักใฝ่ในทาน) = ทาเน อธิมุตฺติ ทานาธิมุตฺติ.

ภวนฺตรกตํ ([กรรม]อันบุคคลกระทำแล้วในภพอื่น) = ภวนฺตเร กตํ ภวนฺตร-กตํ.

ความยินดีในการเห็น ชื่อว่า ทัสสนัสสาทะ

การอาศัยอยู่ในป่า ชื่อว่า อรัญญวาสะ

การบริโภคในยามวิกาล ชื่อว่า วิกาลโภชนะ

ฝนในกาล ชื่อว่า กาลวัสสะ [ฝนที่ตกตามฤดูกาล]

ดอกไม้ในป่า ชื่อว่า วนปุปผะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

เอวํ วนมหิโส, คามสูกโร, สมุทฺทมจฺโฉ, อาวาฏกจฺฉโป, อาวาฏมณฺฑูโก, กูปมณฺฑูโก, ติตฺถนาวา, อิตฺถีสุ ธุตฺโต อิตฺถิธุตฺโต, ฉายาย สุกฺโข ฉายาสุกฺโข, องฺคารปกฺกํ, จารกพทฺโธ.

อุทาหรณ์ว่า

วนมหิโส (กระบือในป่า) = วเน มหิโส วนมหิโส.

คามสูกโร (หมูในบ้าน) = คาเม สูกโร คามสูกโร.

สมุทฺทมจฺโฉ (ปลาในมหาสมุทร) = สมุทฺเท มจฺโฉ สมุทฺทมจฺโฉ.

อาวาฏกจฺฉโป (เต่าในบ่อ) = อาวาเฏ กจฺฉโป อาวาฏกจฺฉโป.

อาวาฏมณฺฑูโก (กบในบ่อ) = อาวาเฏ มณฺฑูโก อาวาฏมณฺฑูโก.

กูปมณฺฑูโก (กบในบ่อ) = กูเป มณฺฑูโก กูปมณฺฑูโก.

ติตฺถนาวา (เรือที่ท่าน้ำ) = ติตฺเถ นาวา ติตฺถนาวา.

นักเลงในผู้หญิง ชื่อว่า อิตถิธุตตะ [เสือผู้หญิง]

เนื้อที่แห้งในที่ร่ม ชื่อว่า ฉายาสุกขะ

องฺคารปกฺกํ (เนื้อที่สุกในถ่านไฟ) = องฺคาเร ปกฺกํ องฺคารปกฺกํ.

จารกพทฺโธ (ผู้ถูกมัดในเรือนจำ, ผู้ถูกจองจำในคุก) = จารเก พทฺโธ จารก-พทฺโธ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

อิธ วุตฺติเยว. ยถา วเน จรตีติ วนจโร, กุจฺฉิมฺหิ สยตีติ กุจฺฉิสโย, ถเล ติฏฺฐตีติ ถลฏฺโฐ.

ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้เป็นสมาสเท่านั้น [แยกเป็นวากยะไม่ได้] เช่น

ผู้ใดย่อมเที่ยวไปในป่า ผู้นั้นชื่อว่า วนจระ (พรานป่า)

สิ่งใดนอนในท้อง สิ่งนั้นชื่อว่า กุจฉิสยะ (อาหาร, ลม)

ต้นไม้ที่ตั้งอยู่บนบก ชื่อว่า ถลัฏฐะ

เอวํ ชลฏฺโฐ, ปพฺพตฏฺโฐ, มคฺคฏฺโฐ, ปงฺเก ชาตํ ปงฺกชํ, สิเร รุหตีติ สิโรรุหํ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ชลฏฺโฐ (ต้นไม้ที่ตั้งอยู่ในน้ำ) = ชเล ติฏฺฐตีติ ชลฏฺโฐ.

ปพฺพตฏฺโฐ (ผู้ยืนอยู่บนภูเขา) = ปพฺพเต ติฏฺฐตีติ ปพฺพตฏฺโฐ.

มคฺคฏฺโฐ (ผู้ตั้งอยู่ในมรรค) = มคฺเค ติฏฺฐตีติ มคฺคฏฺโฐ.

ดอกไม้ที่เกิดในตม ชื่อว่า ปังกชะ (ดอกบัว)

สิ่งที่งอกบนศีรษะ ชื่อว่า สิโรรุหะ (ผม)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า ปงฺกช มีรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีตัปปุริสสมาสว่า ปงฺเก ชาตํ ปงฺกชํ โดยมิได้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นปัญจมีตัปปุริสสมาสเหมือน กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ (รูปที่เกิดจากกรรม) ทั้งนี้เพราะบัวเป็นพืชที่ต้องอยู่ในตมเสมอ แต่กรรมอันเป็นเหตุเกิดของรูปได้ดับไปแล้วในขณะที่มีรูปปรากฏขึ้น ดังนั้น ท่านจึงตั้งรูปวิเคราะห์ต่างกัน

ในคัมภีร์อรรถกถาของสีหนาทสูตร (เล่ม ๑ หน้า ๓๕๗) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อณฺฑช, ชลาพุช และ สํเสทช ทั้งสามบทเป็นสัตตมีตัปปุริสสมาสว่า อณฺเฑ ชาตา อณฺฑชา (เหล่าสัตว์ผู้เกิดในฟองไข่) ชลาพุมฺหิ ชาตา ชลาพุชา (เหล่าสัตว์ผู้เกิดในมดลูก), สํเสเท ชาตา สํเสทชา (เหล่าสัตว์

ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะ) แต่ควรตั้งรูปวิเคราะห์ของสองบทแรกเป็นปัญจมีตัปปุริสสมาสว่า อณฺฑโต ชาตา อณฺฑชา (เหล่าสัตว์ผู้เกิดจากฟองไข่), ชลาพุโต ชาตา ชลาพุชา (เหล่าสัตว์ผู้เกิดจากมดลูก) เพราะเหล่าสัตว์สองจำพวกแรกมิได้อยู่ในฟองไข่หรือมดลูกหลังเกิดแล้ว แต่สัตว์ที่เกิดในที่ชื้นแฉะมักอยู่ในสถานที่เกิดของตนเป็นส่วนใหญ่ พึงเทียบดูข้อความในมัชฌิมนิกาย สีหนาทสูตรว่า

จตสฺโส โข อิมา สาริปุตฺต โยนิโย. กตมา จตสฺโส. อณฺฑชา โยนิ ชลาพุชา โยนิ สํเสทชา โยนิ โอปปาติกา โยนีติ. เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา อณฺฑโกสํ อภินิพฺภิชฺช ชายนฺติ, อยํ วุจฺจติ สาริปุตฺต อณฺฑชา โยนิ. เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา วตฺถิโกสํ อภินิพฺภิชฺช อภินิพฺภิชฺช ชายนฺติ. อยํ วุจฺจติ สาริปุตฺต ชลาพุชา โยนิ. เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา ปูติมจฺเฉ วา ชายนฺติ, ปูติกุณเป วา ปูติกุมฺมาเส วา จนฺทนิกาย วา โอฬิคลฺเล วา ชายนฺติ, อยํ วุจฺจติ สาริปุตฺต สํเสทชา โยนิ. เทวา จ มนุสฺสา เอกจฺเจ จ วินิปาติกา, อยํ วุจฺจติ สาริปุตฺต โอปปาติกา โยนิ.[๒๔๐]

“ดูกรสารีบุตร กำเนิดมี ๔ อย่างนี้ ๔ อย่างเป็นไฉน คือกำเนิดที่มีในฟองไข่ กำเนิดที่มีในครรภ์ กำเนิดที่มีในที่ชื้นแฉะ และกำเนิดที่ผุดเกิดทันที ดูกรสารีบุตร เหล่าสัตว์ใดเกิดออกจากฟองไข่ นี้คือกำเนิดที่มีในฟองไข่ เหล่าสัตว์ใดเกิดออกจากมดลูก นี้คือกำเนิดที่มีในมดลูก เหล่าสัตว์ใดเกิดในปลาเน่าบ้าง ศพเน่าบ้าง ขนมเน่าบ้าง โคลนบ้าง บ่อน้ำครำบ้าง นี้คือกำเนิดที่มีในที่ชื้นแฉะ เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางคน และวินิปาติกาสูร นี้คือกำเนิดโอปปาติกะ”

จะเห็นได้ว่า ประโยคว่า เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา อณฺฑโกสํ อภินิพฺภิชฺช ชายนฺติ (ดูกรสารีบุตร เหล่าสัตว์ใดเกิดออกจากฟองไข่) และ เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา วตฺถิโกสํ อภินิพฺภิชฺช ชายนฺติ (เหล่าสัตว์ใดเกิดออกจากมดลูก) แสดงรูปวิเคราะห์ปัญจมีตัปปุริสสมาสของ อณฺฑช และ ชลาพุช ส่วนประโยคว่า เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา ปูติมจฺเฉ วา ชายนฺติ, ปูติกุณเป วา ปูติกุมฺมาเส วา จนฺทนิกาย วา โอฬิคลฺเล วา ชายนฺติ (เหล่าสัตว์ใดเกิดในปลาเน่าบ้าง ศพเน่าบ้าง ขนมเน่าบ้าง โคลนบ้าง บ่อน้ำครำบ้าง) แสดงรูปวิเคราะห์สัตตมีตัปปุริสสมาสของ สํเสสช ดังข้อความในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

เอตฺถ จ ปุริเมสุ ทฺวีสุ ปาลินเยน อณฺฑํ วุจฺจติ อณฺฑโกโส. ชลาพุ วุจฺจติ วตฺถิโกโส, ตโต ชาตา วิชาตา นิกฺขนฺตาติ อณฺฑชา ชลาพุชาติ จ วุจฺจนฺตีติ เวทิตพฺพา.[๒๔๑]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบความหมายตามนัยแห่งพระบาลีในบท ๒ บทแรกว่า อัณฑะ คือ ฟองไข่, ชลาพุ คือ มดลูก เหล่าสัตว์ผู้เกิดคือออกมาจากฟองไข่หรือมดลูกเหล่านั้นได้ชื่อว่า อัณฑชะ และชลาพุชะ”]

อิธ น ภวติ. โภชเน มตฺตญฺญุตา, อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา, อาสเน นิสินฺโน, อาสเน นิสีทิตพฺพํ.

ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ไม่เป็นสมาส เช่น

โภชเน มตฺตญฺญุตา (ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ)

อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา (ความเป็นผู้มีทวารอันตนคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย)

อาสเน นิสินฺโน (นั่งแล้วในอาสนะ)

อาสเน นิสีทิตพฺพํ (พึงนั่งในอาสนะ)

[อุทาหรณ์ดังว่าท่านไม่เข้าสมาส เพราะถ้าเข้าสมาสแล้วจะไม่ชัดเจน]

สตฺตมีตปฺปุริโส.

จบ สัตตมีตัปปุริสสมาส

อมาทิปรตัปปุริสสมาส

“ตทนุปโรเธนา”ติ วุตฺตตฺตา ยถาภิธานํ ตปฺปุริเส กฺวจิ อจฺจนฺตาทีสุ อมาทิวิภตฺยนฺตํ ปุพฺพปทํ ปรํ สมฺภวติ.

ในตัปปุริสสมาส ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า อจฺจนฺต (ตลอด) บทหน้าที่มีวิภัตติว่า อํ เป็นต้นอยู่ท้าย ย่อมเป็นบทหลังได้ในบางที่ตามพระบาลี เพราะท่านกล่าวไว้ว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น)

[บทหน้าที่เป็นวิภัตติที่ ๒ เป็นต้น เมื่อเข้าสมาสแล้วกลับนำไปวางไว้เป็นบทหลัง ก็สามารถมีได้ เพราะในพระไตรปิฎกปรากฏเช่นนั้น จึงสลับบทหน้าและบทหลังด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น บทเหล่านี้เรียกว่า ปทวิปัลลาส คือ บทที่มีการสลับบท]

ยถา อนฺตํ อติกฺกนฺตํ อจฺจนฺตํ อจฺจนฺตานิ, เวลํ อติกฺกนฺโต อติเวโล.

เช่น

ล่วงแล้วซึ่งที่สุด มีรูปว่า อจฺจนฺตํ, อจฺจนฺตานิ (ตลอด)

ล่วงเวลาไปแล้ว ชื่อว่า อติเวละ

รสฺสตฺตํ.

ความเป็นรัสสะย่อมมี

[ความจริงแล้ว คำว่า อจฺจนฺตํ ประกอบรูปศัพท์จาก อติ กับ อนฺต แต่ท่านอธิบายโดยตั้งรูปวิเคราะห์ให้วาง อนฺต ไว้เป็นบทหน้า และวาง อติ เป็นบทหลัง บทสำเร็จเป็น อจฺจนฺต นี้จึงเท่ากับมีการสลับที่กัน ท่านตั้งรูปวิเคราะห์อย่างนี้เพื่อเลี่ยงว่ามิใช่อัพยยีภาวสมาส แต่เป็นตัปปุริสสมาส เพราะมีบทหลังเป็นประธาน นอกจากนั้น ท่านยังใช้ อติกฺกนฺต ศัพท์แทน อติ เพื่อแสดงว่าเป็นนิจจสมาสที่ต้องตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยบทอื่นแน่นอน

สรุปความว่า นิจจสมาสในไวยากรณ์บาลีมี ๓ ประเภท ดังนี้

๑. อัพยยีภาวสมาส คือ อุปสรรคบุรพบท เช่น อุปนครํ (ที่ใกล้แห่งนคร) และนิบาต-บุรพบท เช่น ยถาวุฑฺฒํ (ตามลำดับผู้ใหญ่)

๒. กรรมธารยสมาส คือ กุบุรพบท เช่น กทนฺนํ (ข้าวอันน่ารังเกียจ) และปาทิบุรพบท เช่น ปาวจนํ (คำพูดที่เป็นประธาน) รวมไปถึงบทอาขยาตที่เข้าสมาสกับบทนาม เช่น อโหสิกมฺมํ (อโหสิกรรม)

๓. ตัปปุริสสมาส คือ สมาสที่มีอุปปทะ เช่น กุมฺภกาโร (ผู้กระทำหม้อ), อุรโค (ผู้ไปด้วยอก, งู), จิตฺตชํ (รูปที่เกิดจากจิต), วนจโร (ผู้เที่ยวไปในป่า, พรานป่า) และอมาทิปรตัปปุริสสมาส เช่น อจฺจนฺตํ (ล่วงแล้วซึ่งที่สุด)]

การประกอบรูปศัพท์ อจฺจนฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น อนฺต ศัพท์ และ อติ ศัพท์

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อนฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อนฺตํ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น อติ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อนฺตํ อติกฺกนฺตํ (ล่วงแล้วซึ่งที่สุด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อมาทโย ปรปเทภิ”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย อนฺตํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย อนฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

สลับบทหน้าและบทหลังจาก อนฺตอติ เป็น อติอนฺต ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตรว่า “สพฺโพ จํ ติ”

ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อจฺจนฺต

ตั้ง อจฺจนฺต ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อจฺจนฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อจฺจนฺตํ

เอวํ มาลํ อตีโต อติมาโล, ปตฺตชีวิโก, อาปนฺนชีวิโก, อกฺขํ ปติคตํ นิสฺสิตนฺติ ปจฺจกฺขํ ทสฺสนํ, ปจฺจกฺโข อตฺตภาโว, ปจฺจกฺขา พุทฺธิ, อตฺถํ อนุคตํ อนฺวตฺถํ, โกกิลาย อวกุฏฺฐํ อวโกกิลํ วนํ. ปริจฺจตฺตนฺติ อตฺโถ. อวมยูรํ, อชฺฌายนาย ปริคิลาโน ปริยชฺฌายโน, กมฺมสฺส อลํ สมตฺโถติ อลํกมฺโม, วจนาย อลนฺติ อลํวจโน, วานโต นิกฺขนฺตํ นิพฺพานํ, กิเลเสหิ นิกฺขนฺโต นิกฺกิเลโส, นิรงฺคโณ, โกสมฺพิยา นิกฺขนฺโต นิกฺโกสมฺพิ, วนโต นิยฺยาโต นิพฺพโน, อาจริยโต ปโร ปาจริโย.

อุทาหรณ์ว่า

ผู้ข้ามลำดับแล้ว ชื่อว่า อติมาละ

ปตฺตชีวิโก (ผู้ถึงซึ่งการเลี้ยงชีพ) = ชีวิกํ ปตฺโต ปตฺตชีวิโก.

อาปนฺนชีวิโก (ผู้ถึงซึ่งการเลี้ยงชีพ) = ชีวิกํ อาปนฺโน อาปนฺนชีวิโก.

การเห็นที่อาศัยอินทรีย์ มีรูปว่า ปจฺจกฺขํ ทสฺสนํ (การเห็นที่ประจักษ์) [คำว่า นิสฺสิตํ ไข ปติคตํ จึงแปลร่วมกัน]

ปจฺจกฺโข อตฺตภาโว (อัตภาพที่ประจักษ์)

ปจฺจกฺขา พุทฺธิ (ความรู้ที่ประจักษ์)

ชื่อที่คล้อยตามเนื้อความ ชื่อว่า อันวัตถะ

ป่าอันนกดุเหว่าหนีไปแล้ว ชื่อว่า อวโกกิละ คือ ป่า ความหมายก็คือ อันนกดุเหว่าทอดทิ้งแล้ว

อวมยูรํ (ป่าอันนกยูงหนีไปแล้ว) = มยูเรหิ อวกุฏฺฐํ อวมยูรํ.

ผู้อิดโรยต่อการสาธยาย ชื่อว่า ปริยัชฌายนะ [ลง ย อักษรเป็นอาคม]

ผู้สามารถต่อการงาน ชื่อว่า อลังกัมมะ

ผู้สมควรเพื่อการกล่าว ชื่อว่า อลังวจนะ

สภาวะที่ออกจากตัณหา ชื่อว่า นิพพาน

ผู้หลุดพ้นจากกิเลส ชื่อว่า นิกกิเลสะ

นิรงฺคโณ (ผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลส) = องฺคเณหิ นิกฺขนฺโต นิรงฺคโณ.

ผู้ออกแล้วจากเมืองโกสัมพี ชื่อว่า นิกโกสัมพิ

ผู้ออกจากป่า[คือกิเลส] ชื่อว่า นิพพนะ

ผู้เหนือกว่าอาจารย์ ชื่อว่า ปาจริยะ (อาจารย์ของอาจารย์)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า นิกฺโกสมฺพิ มีการรัสสะสระ อี ใน พี เป็น อิ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๒๔) ว่า ฆปสฺสนฺตสฺสาปฺปธานสฺส (เป็นรัสสะ ฆ และ ป ที่อยู่ท้ายอันมิใช่ประธานในเพราะ สิ วิภัตติเป็นต้น) ดังคำว่า พหู มาลา เอตสฺสาติ พหุมาโล, โปโส (บุรุษผู้มีพวงมาลัยมาก), วาโมรุมติกฺกนฺโต อติวาโมรุ (ผู้ล่วงเลยหญิงผู้มีขาอ่อนงาม) แม้คัมภีร์พาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๗๘๐) ก็กล่าวถึงความเป็นรัสสะในบทนี้ว่า นิกฺโกสมฺพิริติ อติมาโล อิว รสฺโส. นิริตฺยฺวฺยยํ นิคฺคมเน วตฺตเต (ในคำว่า นิกฺโกสมฺพิ เป็นรัสสะเหมือน อติมาโล อัพยยะคือ นิ ย่อมเป็นไปในการออก) [มีรูปสันสกฤตว่า นิษฺเกาศามฺพิริติ อติมาลวทฺ หฺรสฺวะ. นิริตฺยวฺยยํ นิรฺคมเน วรฺตเต]

สองอุทาหรณ์ว่า ปตฺตชีวิโก และ อาปนฺนชีวิโก นี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชีวิกํ ปตฺโต ปตฺตชีวิโก, ชีวิกํ อาปนฺโน อาปนฺนชีวิโก ซึ่งก็เป็นตัปปุริสสมาสดังท่านว่า อย่างไรก็ตาม สมาสนี้อาจวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสได้ว่า ปตฺตา ชีวิกา เยนาติ ปตฺตชีวิโก, อาปนฺนา ชีวิกา เยนาติ อาปนฺนชีวิโก (ผู้มีการเลี้ยงชีพอันตนถึงแล้ว)

คำว่า นิพฺพน (ผู้ออกจากป่า[คือกิเลส]) พบในคัมภีร์ธรรมบทว่า

วนํ ฉินฺทถ มา รุกฺขํ วนโต ชายเต ภยํ
เฉตฺวา วนญฺจ วนถญฺจ นิพฺพนา โหถ ภิกฺขโว.[๒๔๒]

"ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงถางป่ากิเลส แต่อย่าตัดต้นไม้ ภัยย่อมเกิดจากป่ากิเลส พวกเธอทำลายป่าและต้นไม้เล็กๆ ได้แล้ว จงเป็นผู้ออกจากป่ากิเลส"

อนึ่ง คำว่า นิพฺพน ในที่นี้อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสได้ว่า นตฺถิ วนํ เยสนฺติ นิพฺพนา (ผู้ไม่มีป่ากิเลส)]

เอวํ ปยฺยโก, ปรหิยฺโย, คงฺคาย อุปริ อุปริคงฺคํ.

อุทาหรณ์ว่า

ปยฺยโก (ผู้เหนือกว่าปู่, ทวด) = อยฺยกโต ปโร ปยฺยโก.

ปรหิยฺโย (อื่นจากเมื่อวาน, วานซืน) = หิยฺยโต ปโร ปรหิยฺโย.

เหนือแม่น้ำคงคา ชื่อว่า อุปริคังคะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

เอวํ เหฏฺฐานที, อนฺโตสมาปตฺติ, หํสานํ ราชา ราชหํโส, หํสราชา วา, มาสสฺส อทฺธํ อทฺธมาสํ, มาสทฺธํ วา, อามลกสฺส อทฺธํ อทฺธามลกํ, อามลกทฺธํ วา, กหาปณสฺส อฑฺฒํ อฑฺฒกหาปณํ, อฑฺฒมาสกํ, รตฺติยา อฑฺฒํ อฑฺฒรตฺตํ, รตฺติยา ปุพฺพํ ปุพฺพรตฺตํ, รตฺติยา ปจฺฉา ปจฺฉารตฺตํ.

อุทาหรณ์ว่า

เหฏฺฐานที (ใต้แม่น้ำ) = นทิยา เหฏฺฐา เหฏฺฐานที.

อนฺโตสมาปตฺติ (ภายในสมาบัติ) = สมาปตฺติยา อนฺโต อนฺโตสมาปตฺติ.

ราชาแห่งหงส์ ชื่อว่า ราชหังสะ หรือว่า หังสราชะ

กึ่งแห่งเดือน ชื่อว่า อัทธมาสะ หรือ มาสัทธะ

ครึ่งแห่งผลมะขามป้อม ชื่อว่า อัทธามลกะ หรือ อามลกัทธะ (มะขามป้อมครึ่งลูก)

ครึ่งกหาปณะ ชื่อว่า อัฑฒกหาปณะ

อฑฺฒมาสกํ (ครึ่งมาสก) = มาสกสฺส อฑฺฒํ อฑฺฒมาสกํ.

ครึ่งราตรี ชื่อว่า อัฑฒรัตตะ (เที่ยงคืน)

ส่วนแรกแห่งราตรี ชื่อว่า ปุพพรัตตะ

ส่วนหลังแห่งราตรี ชื่อว่า ปัจฉารัตตะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์เหล่านี้มีการสลับที่กันในรูปสำเร็จ ในรูปวิเคราะห์บทหน้าเป็นวิภัตติต่างๆ

ในอุทาหรณ์ว่า มาสสฺส อทฺธํ อทฺธมาสํ (กึ่งแห่งเดือน) เป็นต้น อทฺธ และ อฑฺฒ ศัพท์ใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์เพื่อแสดงถึงส่วนที่เท่ากันถ้าใช้เป็นปุงลิงค์ก็หมายถึงส่วนที่ไม่เท่ากัน เช่น ตณฺฑุลานํ อทฺโธ (กึ่งแห่งข้าวสาร) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๕๔) กล่าวว่า

อทฺธํ วุตฺตํ สเม ภาเค.[๒๔๓]

"อทฺธ ศัพท์กล่าวไว้ในส่วนที่เสมอกัน"

แม้คัมภีร์ตัตวโพธินี (คำอธิบายสูตร ๗๑๓) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

ขณฺฑวาจฺยทฺธสทฺโท น นิจฺจนปุํสโก. คามทฺโธ นครทฺโธ อิติ ยถา. สมํสวาจี ตุ นิจฺจนปุํสโก, ส เอเวห คยฺหเต.[๒๔๔]

"อทฺธ ศัพท์ที่แสดงส่วน ไม่ใช่เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน ดังคำว่า คามทฺโธ (กึ่งแห่งหมู่บ้าน) นครทฺโธ (กึ่งแห่งนคร) แต่ อทฺธ ศัพท์ที่แสดงส่วนอันเสมอกันเป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน อทฺธ ศัพท์นั้นนั่นแหละย่อมถือเอาในสูตรนี้"

อนึ่ง คำว่า อทฺธ กับ อฑฺฒ เป็นคำไวพจน์กัน จึงใช้ได้ทั้ง ๒ อย่าง ตามปกติอักษร ทฺธ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฑฺฒ ในภาษาบาลี เช่น

บาลี	สันสกฤต
อฑฺฒ	อรฺทฺธ
วฑฺฒ	วฤทฺธ
วุฑฺฒ	วฤทฺธ
วฑฺฒิ	วฤทฺธิ

แม้อักษร ต, ถ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฏ, จ ในภาษาบาลี เพราะบาลีนิยมใช้มุทธชอักษร (อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก) มากกว่าทันตชอักษร (อักษรเกิดที่ฟัน) เช่น

บาลี	สันสกฤต
ปฏิปตฺติ	ปฺรติปตฺติ
ปฐม	ปฺรถม
อฏฺฐกถา	อรฺถกถา
สงฺขตฏฺฐ	สํสฺกฤตารฺถ
อุฏฺฐาน	อุตฺถาน
วุฏฺฐาน	อุตฺถาน
โวฏฺฐปน	วฺยวสฺถาปน
คณฺฐ	คฺรนฺถ
คณฺฐิ	คฺรนฺถิ
นิคณฺฐ	นิคฺรนฺถ

ส่วนคำว่า คนฺถ (คัมภีร์) ที่ใช้ในภาษาบาลีปัจจุบัน สันสกฤตใช้เป็น คนฺถ เช่นเดียวกัน คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๒) เห็นว่าเมื่อเทียบกับรูปว่า นิคณฺฐ, คณฺฐิปท ในภาษาบาลี ก็ควรมีรูปเป็น คณฺฐ แต่ประเทศพม่าสมัยอังวะใช้เป็น คนฺธ ดังชื่อว่า จูฬคันธวงศ์ และพบหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์มณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๖๐) นอกจากนั้น ท อักษรในสันสกฤตก็เปลี่ยนเป็น ฑ ในบาลี เช่น

บาลี	สันสกฤต
ฑาห	ทาห
ฑหติ	ทหติ

เอตฺถ จ "กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต"ติ รตฺติสทฺทนฺตสฺส อตฺตํ.

อนึ่ง ในอุทาหรณ์ที่กล่าวมาแล้วนี้ การแปลงสระท้ายของ รตฺติ ศัพท์เป็น อ ย่อมมีด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต (แปลงสระท้ายซึ่งเป็นที่สุดของสมาสเป็น อ ในบางแห่ง)

อหสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพณฺหํ.

ส่วนแรกของวัน ชื่อว่า ปุพพันหะ

เอวํ สายนฺหํ.

อุทาหรณ์ว่า สายนฺหํ (ส่วนหลังของวัน) = อหสฺส สายํ สายนฺหํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

"เตสุ วุทฺธี"ติอาทินา อหสฺส อนฺหาเทโส.

การแปลง อห เป็น อนฺห ย่อมมีด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ปุพฺพนฺหํ

ศัพท์เดิมเป็น อห ศัพท์ และ ปุพฺพ ศัพท์

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อห ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

สำเร็จรูปเป็น อหสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุพฺพ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุพฺพํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อหสฺส ปุพฺพํ (ส่วนแรกของวัน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อมาทโย ปรปเทภิ"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย อหสฺส และ ปุพฺพํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

สลับบทหน้าและบทหลังจาก อหปุพฺพ เป็น ปุพฺพอห ด้วยสูตรว่า "เตสุ วุทฺธิ" เป็นต้น

แปลง อห เป็น อนฺห ด้วยสูตรว่า "เตสุ วุทฺธิ" เป็นต้น

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุพฺพนฺห

ตั้ง ปุพฺพนฺห เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุพฺพนฺห ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุพฺพนฺหํ

[ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ปุพฺพนฺห, สายนฺห เป็นตัปปุริสสมาส และแปลง อห เป็น อนฺห แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๑๐) กล่าวถึงรูปเหล่านี้ว่าเป็นวิเสสนบุรพบท-กรรมธารยสมาส และแปลง อห เป็น ณฺห โดยตั้งสูตรว่า ปุพฺพาปรชฺชสายมชฺเฌหาหสฺส ณฺโห (แปลง อห ศัพท์ท้าย ปุพฺพ, อปร, อชฺช, สาย และ มชฺฌ ศัพท์ เป็น ณฺห) เช่น ปุพฺพณฺโห (ส่วนแรกของวัน, เช้า) อปรณฺโห (ส่วนหลังของวัน, บ่าย) อชฺชณฺโห (วันนี้) สายณฺโห (เย็น) และ มชฺฌนฺโห (กลางวัน)

อย่างไรก็ตาม มติของปทรูปสิทธิปกรณ์นี้พบในไวยากรณ์สันสกฤตชื่อพาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๗๑๓) โดยมีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์นั้นว่า อหสฺส มชฺฌํ (ท่ามกลางของวัน, กลางวัน) ดังข้อความว่า

มชฺฌนฺโห อิติ อหสฺส มชฺฌมิติ วิคฺคเห อยํ สมาโส.[๒๔๕]

"คำว่า มชฺฌนฺโห เป็นรูปสมาสอย่างนี้ในรูปวิเคราะห์ว่า อหสฺส มชฺฌํ (ท่ามกลางแห่งวัน)"

มติที่แปลง อห เป็น อนฺห ของปทรูปสิทธิปกรณ์สอดคล้องกับหลักภาษาศาสตร์มากกว่าการแปลง อห เป็น ณฺห ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ กล่าวคือ บทเดิมเป็น อห = อหนฺ (ลง นฺ อักษรเป็นอาคม) เมื่อสลับอักษรโดยวิปรีตนัย (Metathesis) แล้วจึงกลายมาเป็น อหนฺ = อหฺน = อนฺห

โดยทั่วไป น และ ณ อักษรที่เข้าสังโยคอยู่ จะออกเสียงไม่ต่างกันมากนัก คำว่า ปุพฺพนฺห, ปุพฺพณฺห จึงมีเสียงคล้ายคลึงกันจนแยกไม่ออก แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ปุพฺพนฺห ตามฉบับใบลานที่ท่านผู้แต่งพบในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และแม้โมคคัลลานไวยากรณ์ก็กล่าวถึงรูปว่า ปุพฺพณฺห ตามฉบับใบลานที่ท่านพบในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เช่นเดียวกัน มีข้อสังเกตว่า คำว่า อชฺชณฺโห ที่พบในโมคคัลลานไวยากรณ์ มาจาก อชฺช + อห แปลง อห เป็น ณฺห ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ที่กล่าวมาแล้ว ถ้ามีรูปว่า อชฺชณฺโห เช่นนี้ รูปว่า ปุพฺพณฺโห เป็นต้นก็ควรเป็น ณ อักษรเช่นเดียวกัน ที่จริงแล้วรูปว่า อชฺชณฺโห พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกาทุกฉบับ พึงเทียบดูข้อความในคัมภีร์เหล่านั้น ดังนี้

อชฺชณฺโห ภนฺเต อาคเมหีติ.[๒๔๖]

“อุบาสกกล่าวว่า โปรดรอวันนี้เพียงวันหนึ่งเถิด ขอรับ”

อชฺชณฺโห ภนฺเต อาคเมหีติ ภนฺเต อชฺช เอกทิวสํ อมฺหากํ ติฏฺจ, อธิวาเสหีติ อตฺโถ.[๒๔๗]

“คำว่า อชฺชณฺโห ภนฺเต อาคเมหิ (โปรดรอวันนี้เพียงวันหนึ่งเถิด ขอรับ) หมายความว่า โปรดรอกระผมในวันนี้เพียงวันหนึ่งเถิด ขอรับ ความหมายก็คือ โปรดหยุดยั้งไว้”

ปาฬิยํ อชฺชณฺโหติ อชฺช เอกทิวสนฺติ อตฺโถ. อชฺช โนติ วา อตฺโถ คเหตพฺโพ, โน อมฺหากํ.[๒๔๘]

“ในพระบาลี คำว่า อชฺชณฺโห แปลว่า วันนี้เพียงวันเดียว อีกอย่างหนึ่ง พึงถือเอาเนื้อความว่า โปรดรอกระผมในวันนี้ คำว่า โน แปลว่า กระผม”

อชฺชณฺโหติ อชฺช โนติ วตฺตพฺเพ ห-การาคมํ, น-การสฺส จ ณ-การํ กตฺวา วุตฺโตติ อาห อชฺช เอกทิวสํ อมฺหากนฺติ.[๒๔๙]

“เมื่อควรกล่าวว่า อชฺช โน คำว่า อชฺชณฺโห กล่าวไว้โดยลง ห อักษรเป็นอาคม และแปลง น อักษรเป็น ณ อักษร ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อชฺช เอกทิวสํ อมฺหากํ (โปรดรอกระผมในวันนี้เพียงวันหนึ่งเถิด)”

ในเรื่องนี้คัมภีร์สารัตถทีปนีได้แสดงความหมายไว้ ๒ ประการ (ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนีแสดงความหมายหลังไว้) คือ

- วันนี้เพียงวันเดียว = อชฺช + อห เข้าสมาสโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อชฺช อโห อชฺชณฺโห แปลง อห เป็น ณฺห
- วันนี้แก่กระผม = อชฺช + โน เชื่อมสนธิเป็นบทเดียวกันว่า อชฺชโน แล้วลง ห อักษรเป็นอาคมท้าย นฺ แปลง นฺ เป็น ณฺ กล่าวคือ อชฺชโน = อชฺชนฺหฺโอ = อชฺชณฺหฺโอ = อชฺชณฺโห

อนึ่ง คำว่า มชฺฌนฺห มีคำไวพจน์อีกคำหนึ่งว่า มชฺฌนฺหิก ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๖๗) กล่าวว่า มชฺฌนฺหิโก ตุ มชฺฌนฺโห (มชฺฌนฺหิก, มชฺฌนฺห = เที่ยงวัน) คำว่า มชฺฌนฺหิก สำเร็จรูปมาจาก มชฺฌนฺห ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ คือ มีความหมายเหมือนกับบทหน้าที่ประกอบร่วมกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า มชฺฌนฺโหเยว มชฺฌนฺหิโก (มัชฌันหิกะ คือ เที่ยงวันนั่นแหละ) แม้สันสกฤตก็มีรูปที่คล้ายคลึงกันว่า มธฺยาหฺน, มธฺยาหนิก ดังที่พบในพจนานุกรม A SANSKRIT-ENGLISH DICTIONARY : Sir Monier-Williams (หน้า ๗๘๒) แม้คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาก็กล่าวถึงรูปนี้ว่า

มชฺฌนฺหิกนฺติ อหสฺส มชฺฌํ มชฺฌนฺหํ, อหสทฺทสฺส อนฺหาเทโส. มชฺฌนฺหํ เอว มชฺฌนฺหิกํ. โปตฺถเกสุ ปน มชฺฌนฺติกนฺติ ปาโจ อตฺถิ. โส อปาโจเยว.[๒๕๐]

“คำว่า มชฺฌนฺหิกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า มัชฌันหะ คือ ท่ามกลางแห่งวัน แปลง อห ศัพท์เป็น อนฺห คำว่า มัชฌันหิกะ คือ ท่ามกลางแห่งวันนั่นแหละ ส่วนในฉบับใบลานมีปาฐะว่า มชฺฌนฺติกํ บ้าง ปาฐะนั้นไม่ถูกต้อง”

อย่างไรก็ตาม ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกาฉบับพม่า ไทย และสิงหล ปรากฏรูปในบางแห่งว่า มชฺฌนฺต บ้าง มชฺฌนฺติก บ้าง โดยเหตุที่สันสกฤตยังมีรูปอีกอย่างหนึ่งว่า มธฺยานฺต, มธฺยานฺติก ดังที่พบในพจนานุกรม A SANSKRIT-ENGLISH DICTIONARY ของ Sir Monier-Williams (หน้า ๗๘๒) ส่วนปรากฤตมีรูปว่า มชฺฌํติอ และอรรธมาคธีก็มีรูปว่า มชฺฌํติย ดังนั้น รูปว่า มชฺฌนฺต และ มชฺฌนฺติก ก็มีความสมควรเช่นเดียวกัน คัมภีร์อภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับวิสุทธาราม คำอธิบายคาถา ๗๖๗) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า มชฺโฌ อนฺโต มชฺฌนฺโต (ส่วนท่ามกลาง), มชฺฌนฺโต เอว มชฺฌนฺติโก (ส่วนท่ามกลางนั่นแหละ) โดยลง อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต ส่วนคัมภีร์ปิฎกวิโสธนี (หน้า ๓๓) แสดงรูปวิเคราะห์ตามอรรธมาคธีอภิธานว่า มชฺโฌ อนฺโต มชฺฌนฺโต (ส่วนท่ามกลาง), มชฺฌนฺโต อสฺส อตฺถีติ มชฺฌนฺติโก (มีส่วนท่ามกลาง) โดยลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต]

อมาทิปรตปฺปุริโส.

จบ ตัปปุริสสมาสที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย

อโลปตัปปุริสสมาส

กฺวจิ ตปฺปุริเส ปภงฺกราทีสุ วิภตฺติโลโป น ภวติ.

ในตัปปุริสสมาส การไม่ลบวิภัตติในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ปภงฺกร ย่อมมีในบางที่

ยถา ปภํ กโรตีติ อตฺเถ "อมาทโย ปรปเทภี"ติ สมาโส.

เช่น

ในความหมายว่า (ย่อมกระทำแสงสว่าง) ความเป็นสมาสย่อมมีด้วยสูตรว่า อมาทโย ปรปเทภิ (บทหน้าที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอันท่านย่อเข้ากับบทหลัง สมาสนั้นชื่อว่า ตัปปุริสสมาส)

"นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"ติ สมาสสญฺญา.

ชื่อว่า สมาส ย่อมมีด้วยสูตรว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ (กลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันของคำนาม ชื่อว่า สมาส)

ตโต "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จา"ติ วิภตฺติโลเป สมฺปตฺเต ตตฺเถว จคฺคหเณน ปุพฺพปเท วิภตฺติโลปาภาโว.

หลังจากนั้น ครั้นเมื่อการลบวิภัตติด้วยสูตรว่า เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ (วิภัตติของกลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันเหล่านั้น อันบุคคลพึงลบได้บ้าง) ปรากฏพร้อมแล้ว การไม่ลบวิภัตติในบทหน้าย่อมมีด้วย จ ศัพท์ในสูตรนั้นนั่นเทียว

เสสํ สมํ.

วิธีที่เหลือก็เหมือนกัน

ปภงฺกโร.

เช่น

ปภงฺกโร (ผู้กระทำแสงสว่าง, ดวงอาทิตย์)

การประกอบรูปศัพท์ ปภงฺกโร

ศัพท์เดิมเป็น ปภา บทหน้า กร ธาตุ

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปภา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปภํ

กร กรเณ (กร ธาตุในความหมายว่า กระทำ)

ให้ กร ชื่อว่า ธาตุ ด้วยสูตรว่า “ภูวาทโย ธาตโว”

ลบสระที่สุดธาตุด้วยสูตรว่า “ธาตุสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส”

เมื่อมีกรรมอยู่หน้า ให้ลง อ ปัจจัยท้าย กรฺ ธาตุด้วยสูตรว่า “สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา”

ให้ อ ปัจจัยชื่อว่า กิตก์ปัจจัย ด้วยสูตรว่า “อญฺเญ กิตฺ”

ให้กิตก์ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะด้วยสูตรว่า “กตฺตริ กิตฺ”

ให้ อ ปัจจัยลงในกาล ๓ ด้วยสูตรว่า “ณาทโย เตกาลิกา”

สำเร็จรูปเป็น กร

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปภํ กโรติ (ย่อมกระทำแสงสว่าง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสองเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อมาทโย ปรปเทภิ”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ห้ามการลบวิภัตติท้าย ปภํ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ในเพราะพยัญชนะวรรคเบื้องหลัง ด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค”

สำเร็จรูปเป็น ปภงฺกร

ตั้ง ปภงฺกร ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปภงฺกร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปภงฺกโร

อมตํ ททาตีติ อมตนฺทโท, รณํ ชหาตีติ รณญฺชโห, ชุตึ ธาเรตีติ ชุตินฺธโร.

ผู้ใดย่อมให้อมตธรรม เหตุนั้นผู้นั้นชื่อว่า อมตันททะ

ผู้ใดย่อมละทิ้งกิเลส เหตุนั้นผู้นั้นชื่อว่า รณัญชหะ

ผู้ใดทรงความรุ่งเรืองไว้ เหตุนั้นผู้นั้นชื่อว่า ชุตินธระ

ตถา สหสากตํ, ปรสฺสปทํ, อตฺตโนปทํ, ภยโต อุปฏฺฐานํ ภยตูปฏฺฐานํ, ปรโตโฆโส, ควํปติตฺเถโร, มนสิกาโร. ปุพฺเพนิวาโส, ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ, มชฺเฌกลฺยาณํ, อนฺเตวาสี, อนฺเตวาสิโก, ชเนสุโต, อุรสิโลโม, กณฺเฐกาโฬ, สรสิชมิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

สหสากตํ (กรรมที่บุคคลกระทำแล้วโดยรวดเร็ว) = สหสา กตํ สหสากตํ.

ปรสฺสปทํ (บทเพื่อผู้อื่น) = ปรสฺส ปทํ ปรสฺสปทํ.

อตฺตโนปทํ (บทเพื่อตนเอง) = อตฺตโน ปทํ อตฺตโนปทํ.

การปรากฏขึ้นอย่างน่ากลัว ชื่อว่า ภยตูปัฏฐานะ

ปรโตโฆโส (เสียงจากคนอื่น) = ปรโต โฆโส ปรโตโฆโส.

ควํปติตฺเถโร (พระเถระผู้เป็นเจ้าของโค) = ควํ ปติ ควํปติ, ควํปติ จ โส เถโร จาติ ควํปติตฺเถโร.

มนสิกาโร (การกระทำไว้ในใจ) = มนสิ กาโร มนสิกาโร.

ปุพฺเพนิวาโส (ความเป็นอยู่ในกาลก่อน) = ปุพฺเพ นิวาโส ปุพฺเพนิวาโส.

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ (การระลึกถึงความเป็นอยู่ในกาลก่อน) = ปุพฺเพ นิวาโส ปุพฺเพนิวาโส, ปุพฺเพนิวาสสฺส อนุสฺสติ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ.

มชฺเฌกลฺยาณํ (งามในท่ามกลาง) = มชฺเฌ กลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ.

อนฺเตวาสี, อนฺเตวาสิโก (ผู้อยู่ในที่ใกล้ชิด) = อนฺเต วสตีติ อนฺเตวาสี, อนฺเตวาสิโก.

ชเนสุโต (ผู้ปรากฏในชน, ผู้ล่ำลือกันในหมู่ชน) = ชเน สุโต ชเนสุโต.

อุรสิโลโม (ขนที่อก) = อุรสิ โลโม อุรสิโลโม.

กณฺเจกาโฬ (ปานดำที่คอ) = กณฺเจ กาโฬ กณฺเจกาโฬ.

สรสิชํ (ดอกไม้ที่เกิดในสระ, บัว) = สรสิ ชาตํ สรสิชํ.

พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

[คำว่า อนฺเตวาสี, อนฺเตวาสิโก ถ้าถือว่าเป็น อนฺเต นิบาต ก็จัดเป็นลุตตสมาสตามปกติ อนึ่ง คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๓ สูตร ๑๑) กล่าวถึงรูปว่า มชฺเฌคุรุ (ครูในท่ามกลาง) และคัมภีร์วารติกะก็แสดงอุทาหรณ์ว่า อนฺเตคุรุ (ครูในที่สุด) [มีรูปสันสกฤตว่า มธฺเยคุรุะ, อนฺเตคุรุะ]

คำว่า อุรสิโลโม และ กณฺเจกาโฬ อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า อุรสิ โลโม อสฺสาติ อุรสิโลโม (ผู้มีขนที่อก), กณฺเจ กาโฬ อสฺสาติ กณฺเจกาโฬ (ผู้มีปานดำที่คอ) ดังคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๒ สูตร ๒๔) อธิบายว่า กณฺเจ ฐิโต กาโฬ'สฺส กณฺเจกาโฬ, อุรสิโลโม [มีรูปสันสกฤตว่า กณฺเจ สฺถิตะ กาโล'สฺย กณฺเจกาละ, อุรสิโลมะ] ดังนั้น อลุตตสมาสจึงมีได้ในทั้งตัปปุริสสมาสและพหุพพีหิสมาส

นอกจากนั้น คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๐) ได้กล่าวถึงอลุตตตัทธิตที่ไม่ลบวิภัตตินามอีกด้วย ท่านแสดงอุทาหรณ์ว่า มโม (ผู้ถือเอาว่าของเรา) ลง อ ปัจจัยท้าย มม ศัพท์ในอรรถว่า คณฺหาติ (ถือเอา) มีรูปวิเคราะห์ว่า มมาติ คณฺหาตีติ มโม (ผู้ถือเอาว่าของเรา) ในบางที่ลง ตฺต ปัจจัยซ้อน มม ศัพท์มีรูปว่า มมตฺตํ (ความเป็นผู้ถือเอาว่าของเรา, ความยึดมั่น) หรือดังคำว่า มามโก (บุคคลนี้ของเรา, ผู้นับถือ) ลง กณฺ ปัจจัยท้าย มม ศัพท์ใน อิทํ ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า มม อยนฺติ มามโก ให้พฤทธิ์สระ อ ใน ม เป็น อา พบในคำว่า พุทฺธมามโก (ผู้นับถือพระพุทธเจ้า, ชาวพุทธ) อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าให้แปลง อมฺห เป็น มม ด้วยสูตรในปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗ ว่า ตทมินาทีนิ (ศัพท์ว่า ตทมินา เป็นต้นเป็นศัพท์สำเร็จได้) ตามมตินี้ไม่เป็นอลุตตตัทธิต

อมาทิปรตัปปุริสสมาสเป็นสมาสพิเศษที่มีการสลับบทหน้าและบทหลัง และอลุตตสมาสก็เป็นสมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้า เมื่อรวมกับตัปปุริสสมาส ๖ ประเภทข้างต้นแล้วก็มีตัปปุริสสมาสทั้งหมด ๘ ประเภท ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

ทุติยาทิปุพฺพา ฉธา เอโกว จ อมาทิโก
อลุตฺโต จ สมาโสติ เญยฺโย ตปฺปุริโสฏฺฐธา.[๒๕๑]

“พึงทราบตัปปุริสสมาส ๘ อย่าง คือ ทุติยาตัปปุริสสมาส เป็นต้น ๖ อย่าง อมาทิปรตัปปุริสสมาส ๑ อย่าง และอลุตตสมาส”

คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา ฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปในบาทที่ ๓ ว่า อลุตฺโต จ สมาโส จ แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีปาฐะว่า อลุตฺโต จ สมาโสติ ในที่นี้ใช้ตามฉบับหลัง เพราะ จ ศัพท์ไม่ควรมีสองศัพท์ในที่นี้]

อโลปตปฺปุริโส.

จบ ตัปปุริสสมาสชนิดไม่ลบวิภัตติ

[อโลปตัปปุริสสมาสนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อลุตตตัปปุริสสมาส]

ตปฺปุริสสมาโส นิฏฺฐิโต.

จบ ตัปปุริสสมาส

---

๕. พหุพพีหิสมาส

อถ พหุพฺพีหิสมาโส วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวพหุพพีหิสมาส ณ บัดนี้

โส จ นววิโธ ทฺวิปโท ตุลฺยาธิกรโณ ทฺวิปโท ภินฺนาธิกรโณ ติปโท นนิปาตปุพฺพปโท สหปุพฺพปโท อุปมานปุพฺพปโท สงฺขฺโยภยปโท ทิสนฺตราฬตฺโถ พฺยติหารลกฺขโณ จาติ.

อนึ่ง พหุพพีหิสมาสนั้นมี ๙ อย่าง คือ ทวิปทตุลยาธิกรณะ, ทวิปทภินนาธิกรณะ, ติปทะ, นนิบาตบุรพบท, สหบุรพบท, อุปมานบุรพบท, สังขโยภยบท, ทิสันตราฬัตถะ และพยติหารลักขณะ

[พหุพพีหิสมาสมี ๙ อย่าง คือ

๑. ทวิปทตุลยาธิกรณะ มี ๒ บทและมีเนื้อความเสมอกัน = เทฺว ปทานิ อสฺสาติ ทฺวิปโท, ตุลฺยํ อธิกรณํ อสฺสาติ ตุลฺยาธิกรโณ.

๒. ทวิปทภินนาธิกรณะ มี ๒ บทและมีเนื้อความต่างกัน = ภินฺนํ อธิกรณํ อสฺสาติ ภินฺนาธิกรโณ.

๓. ติปทะ มี ๓ บท = ตีณิ ปทานิ อสฺสาติ ติปโท.

๔. นนิบาตบุรพบท มี น นิบาตเป็นบทหน้า = นอิติ นิปาโต ปุพฺพปทมสฺสาติ นนิปาตปุพฺพปโท.

๕. สหบุรพบท มีบทหน้าเป็น สห ศัพท์ = สหอิติ ปุพฺพปทมสฺสาติ สหปุพฺพปโท.

๖. อุปมานบุรพบท มีบทอุปมานะเป็นบทหน้า = อุปมานํ ปุพฺพปทมสฺสาติ อุปมานปุพฺพปโท.

๗. สังขโยภยบท มีบททั้งสองเป็นสังขยา = สงฺขฺยา อุภยํ ปทมสฺสาติ สงฺขฺโยภยปโท.

๘. ทิสันตราฬัตถะ มีอรรถของทิศเฉียง = ทิสานํ อนฺตราฬํ ทิสนฺตราฬํ, ทิสนฺตราฬํ อตฺโถ อสฺสาติ ทิสนฺตราฬตฺโถ.

๙. พยติหารลักขณะ มีลักษณะกระทำซึ่งกันและกัน = พฺยติหาโร ลกฺขณํ อสฺสาติ พฺยติหารลกฺขโณ.

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถฎีกาประพันธ์คาถาท่องจำเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ทฺวิปโท ติปโท เจว นโสปมฺมปุเรจโร
วาตฺโถ ทิสนฺตราฬตฺโถ พฺยติหารสฺส ลกฺขโณ.[๒๕๒]

"สมาสที่มี ๒ บท [ทวิปทตุลยาธิกรณะและทวิปทภินนาธิกรณะ], สมาสที่มี ๓ บท [ติปทะ] สมาสที่มี น ศัพท์, ส ศัพท์ และอุปมานศัพท์อยู่หน้า [นนิบาตบุรพบท สหบุรพบท และอุปมานบุรพบท], สมาสที่มีอรรถของ วา ศัพท์ [สังขโยภยบท], สมาสที่มีอรรถของทิศเฉียง [ทิสันตราฬัตถะ] และสมาสที่มีลักษณะกระทำซึ่งกันและกัน [พยติหารลักขณะ]"]

ตตฺถ ทฺวิปโท ตุลฺยาธิกรโณ พหุพฺพีหิ กมฺมาทีสุ ฉสุ วิภตฺยตฺเถสุ ภวติ.

ในบรรดาพหุพพีหิสมาสเหล่านั้น พหุพพีหิสมาส ๒ บทที่มีเนื้อความเหมือนกัน (ทวิปทตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส) ย่อมมีในอรรถของวิภัตติทั้ง ๖ มีกรรมเป็นต้น

ทวิปทตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส

ตตฺถ ทุติยตฺเถ ตาว “อาคตา สมณา อิมํ สํฆารามนฺ”ติ วิคฺคเห-

ในบรรดาวิภัตติทั้ง ๖ อย่างนั้น ลำดับแรก อุทาหรณ์ในอรรถแห่งทุติยาวิภัตติในรูปวิเคราะห์ว่า “สมณะทั้งหลายมาแล้วสู่สังฆารามนี้” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๕๒. อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ.

คำนามที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันในบทย่อมถูกย่อเข้าด้วยกันในเนื้อความของบทอื่นได้บ้าง สมาสนั้นมีชื่อว่า พหุพพีหิสมาส

นามานิ อ.บทนาม ท. *ยุตฺตตฺถานิ* ที่มีเนื้อความประกอบกัน *สมสฺยนฺเต* อันท่านย่อมย่อ *อญฺญปทตฺเถสุ* ในอรรถของอัญญบท ท. *วิภาสา* บ้าง ฯ *โส สมาโส* อ.สมาสนั้น *พหุพฺพีหิ* ชื่อว่า พหุพพีหิ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[สูตรว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ ตามมาในสูตรนี้ คำว่า สมาโส ให้เปลี่ยนเป็น สมสฺยนฺเต]

สมสฺยมานปทโต อญฺเญสํ ปฐมาทุติยาทิวิภตฺยนฺตานํ ปทานมตฺเถสุ ยุตฺตตฺถานิ นามานิ วิภาสา สมสฺยนฺเต, โส สมาโส พหุพฺพีหิสญฺโญ จ โหติ.

คำนามที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน ถูกย่อเข้าด้วยกันในเนื้อความของเหล่าบททั้งหลายที่มีปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย อันอื่นซึ่งนอกเหนือจากบทที่ถูกย่อได้บ้าง สมาสนั้นมีชื่อว่า พหุพพีหิสมาส

[คำว่า ปทานมตฺเถสุ ตัดบทเป็น ปทานํ + อตฺเถสุ

คำว่า ปฐมาทุติยาทิวิภตฺยนฺตานํ (ของบททั้งหลายที่มีปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย) มีรูปในฉบับปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (หน้า ๓๒๓) ว่า สปฺปฐมาทุติยาทิวิภตฺยนฺตานํ (ของบททั้งหลายที่มีทุติยาวิภัตติเป็นต้นพร้อมกับปฐมาวิภัตติอยู่ท้าย) แต่ในพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๗๕) พบปาฐะว่า สปฺปฐมนฺตานํ ทุติยาทิวิภตฺยนฺตานํ (ของบททั้งหลายที่มีทุติยาวิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย

พร้อมกับบทที่มีปฐมาวิภัตติอยู่ท้าย) แท้จริงแล้วบทที่มีปฐมาวิภัตติอยู่ท้ายพบในสมาสที่เป็นสหบุรพบทเท่านั้น ส่วนบทอื่นมีทุติยาวิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย ดังนั้น คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๔๙) จึงอธิบายว่า อปฺปฐมนฺตานมญฺเญสํ ปทานํ (ของบททั้งหลายอื่นอันมิใช่บทที่ลงปฐมาวิภัตติ)

คำว่า อญฺญปท (บทอื่น) คือ สรรพนาม ๔ ศัพท์อันได้แก่ ย ต เอต และ อิม ศัพท์ที่ลงปฐมาวิภัตติเป็นต้นไปจนถึงสัตตมีวิภัตติ เช่น โย, ยํ, เยน, ยสฺส, ยสฺมา, ยสฺส และ ยสฺมึ (และเป็น วา ศัพท์ในสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาสอีกด้วย)

อปาทานของ อญฺญปท (บทอื่น) คือ บทที่ถูกย่อสองบทโดยทั่วไป หรือบทสามบทในที่บางแห่ง ดังวุตติอธิบายว่า สมสฺยมานปทโต (จากบทที่ถูกย่อ)

คำว่า อญฺญปทตฺถ (เนื้อความของบทอื่น) คือ เนื้อความของอัญญบทมีบุรุษเป็นต้นที่เป็นอรรถของ ย ต เอต และ อิม (และเป็นอรรถที่ไม่แน่นอนของ วา ศัพท์ในสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส อีกด้วย)]

พหโว วีหโย ยสฺส โส พหุพฺพีหิ.

ข้าวเปลือกจำนวนมากย่อมมีอยู่แก่บุคคลใด บุคคลนั้นชื่อว่า พหุพพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก)

พหุพฺพีหิสทิสตฺตา อยมฺปิ สมาโส อนฺวตฺถสญฺญาวเสน พหุพฺพีหิติ วุตฺโต.

สมาสชนิดนี้เรียกว่า พหุพพีหิสมาส โดยความเป็นอันวัตถนาม (ชื่อที่ตรงกับสภาพความเป็นจริง) เพราะความเหมือนกับ พหุพฺพีหิ ศัพท์ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก)

[คำว่า พหุพฺพีหิ นี้เป็นสมาสที่เมื่อสำเร็จรูปแล้วมีความหมายไปสัมพันธ์กับบทอื่น เหมือนคำว่า พหโว วีหโย ยสฺส โส พหุพฺพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก ชื่อว่า พหุพพีหิ) คำว่า พหุพฺพีหิ มิได้หมายถึงข้าวเปลือกหรือคุณลักษณะ “มาก” แต่หมายถึงบุคคล (ปุคฺคโล) แทน ดังนั้น รูปวิเคราะห์จึงมีรูปเป็นอุปมาตัทธิตต่อมาว่า พหุพฺพีหิ วิยาติ พหุพฺพีหิ (สมาสที่เหมือนกับ พหุพฺพีหิ ศัพท์)

ในรูปวิเคราะห์ว่า พหโว วีหโย ยสฺส โส พหุพฺพีหิ จำแนกได้ดังนี้

- คำว่า พหุ และ วีหิ เป็นบทสองบทที่ถูกย่อ (สมสฺยมานปท)
- คำว่า ยสฺส เป็นอัญญบท (อญฺญปท)
- บุรุษที่เป็นวิเสสยะของ ยสฺส เป็นเนื้อความของอัญญบท (อญฺญปทตฺถ)

ในคัมภีร์ฎีกามักเรียกชื่อพหุพพีหิสมาสว่า พาหิรัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความภายนอก ซึ่งหมายถึง มีความหมายไปสัมพันธ์กับบทอื่นนอกไปจากบทที่ถูกย่อเข้าด้วยกัน (อัญญบท) ดังนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์จึงเรียกสมาสประเภทนี้ว่า อัญญัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความของบทอื่น

พหุพพีหิสมาสนี้มีเนื้อความสัมพันธ์กับบทที่ตนขยายในฐานะเป็นวิเสสนะของบทดังกล่าว เช่น พหุพฺพีหิ ปุคฺคโล คจฺฉติ (บุคคลผู้มีข้าวเปลือกมากไปอยู่) พหุพฺพีหึ ปสฺสติ (เห็นบุคคลผู้มีข้าวเปลือกมาก) อย่างไรก็ตาม อาจไม่จำเป็นต้องประกอบวิเสสยะว่า ปุคฺคโล หรือ ปุริโส เข้ามา เพราะเป็นที่รู้กันอยู่โดยทั่วไป จึงนิยมใช้พหุพพีหิสมาสเป็นกัตตาโดยตรง]

อญฺญปทตฺถปฺปธาโน หิ พหุพฺพีหิ.

โดยแท้จริงแล้ว พหุพพีหิสมาสมีเนื้อความของบทอื่นเป็นประธาน

[พหุพพีหิสมาสนี้มีเนื้อความของคำที่สมาสนี้ขยายเป็นประธาน ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๗) เรียกสมาสนี้ว่า อัญญัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความของบทอื่น]

ทุวิโธ จายํ พหุพฺพีหิ ตคฺคุณสํวิญฺญาณาตคฺคุณสํวิญฺญาณวเสน.

อนึ่ง พหุพพีหิสมาสนี้มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นตัคคุณสังวิญญาณะ (พหุพพีหิสมาสที่แสดงให้รู้พร้อมกับวิเสสนะของบทนั้น) และอตัคคุณสังวิญญาณะ (พหุพพีหิสมาสที่มิได้แสดงให้รู้พร้อมกับวิเสสนะของบทนั้น)

[คุณ ศัพท์ในคำว่า ตคฺคุณ ใช้ในความหมายว่า คำขยาย, วิเสสนะ มีคำไวพจน์ของวิเสสนะหลายศัพท์พบในภาษาบาลี ดังมีคาถาประพันธ์ว่า

คุโณ วิเสสนํ เภโท　　　　วิเสโส อนุวาทโก
อปฺปธาน'มุปาโย จ　　　　สกตฺโถติ จิเม สมา.
คุณี วิเสสิตพฺพญฺจ　　　　เภทฺยํ สามญฺญวิธโย
ปธานญฺจ อุเปยฺโย จ　　　　ทพฺพํ เญยฺยา สมานตา.[๒๕๓]

"ศัพท์เหล่านี้ คือ คุณ, วิเสสน, เภท, วิเสส, อนุวาท, อปฺปธาน, อุปาย และ สกตฺถ พึงทราบวิเสสยศัพท์ที่เสมอกัน คือ คุณี, วิเสสิตพฺพ (วิเสสฺย) เภทฺย,

สามญฺญ, วิธิ, ปธาน, อุเปยฺย และ ทพฺพ"

ศัพท์ข้างต้นใช้คู่กันดังนี้ คือ

วิเสสน	**วิเสสฺย**
คุณ	คุณี
วิเสสน	วิเสสิตพฺพ (วิเสสฺย)
เภท	เภทฺย
วิเสส	สามญฺญ
อนุวาท	วิธิ
อปฺปธาน	ปธาน
อุปาย	อุเปยฺย
สกตฺถ	ทพฺพ

เตสุ ยตฺถ วิเสสนภูโต อตฺโถ อญฺญปทตฺถคฺคหเณน คยฺหติ, โส ตคฺคุณสํวิญฺญาโณ.

ในบรรดาพหุพพีหิสมาสทั้ง ๒ อย่างนั้น ในพหุพพีหิสมาสใด เนื้อความเป็นวิเสสนะ ย่อมถูกถือเอาด้วยศัพท์อื่น พหุพพีหิสมาสนั้นชื่อว่า ตัคคุณสังวิญญาณะ

[คำว่า ตคฺคุณสํวิญฺญาณ มีคำแปลและรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ต่างๆ ดังนี้

- ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๕๒)

พหุพพีหิสมาสที่แสดงให้รู้พร้อมกับวิเสสนะแห่งเนื้อความของอัญญบทนั้น (สํ อุปสรรค ใน วิญฺญาณ ใช้ในความหมายว่า สทฺธึ) = ตสฺส คุโณ ตคฺคุโณ, สทฺธึ วิญฺญาเปตีติ สํวิญฺญาโณ, ตคฺคุเณน สํวิญฺญาโณ ตคฺคุณสํวิญฺญาโณ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๙)

พหุพพีหิสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทถูกแสดงให้รู้พร้อมกับวิเสสนะแห่งเนื้อความของอัญญบทนั้น = ตสฺส คุโณ ตคฺคุโณ, สทฺธึ วิญฺญายตีติ สํวิญฺญาโณ, ตคฺคุเณน สํวิญฺญาโณ ยสฺมินฺติ ตคฺคุณสํวิญฺญาโณ (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส) รูปวิเคราะห์นี้กล่าวตามบทอาธาระว่า ยตฺถ และกรรมวาจกว่า คยฺหติ ในประโยคข้างต้น จึงตั้งรูปวิเคราะห์ สํวิญฺญาณ เป็นกรรมวาจกตาม คยฺหติ

และตั้งรูปวิเคราะห์ ตคฺคุณสํวิญฺญาณ เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาสตาม ยตฺถ แม้คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๕๓) ก็แสดงรูปวิเคราะห์ตามนัยนี้เช่นกัน

- พาลาวตารนวฎีกา (หน้า ๑๗๖)

พหุพพีหิสมาสที่มีการแสดงให้รู้วิเสสนะแห่งเนื้อความของอัญญบทนั้น = ตสฺส คุโณ ตคฺคุโณ, ตคฺคุณสฺส สํวิญฺญาณมสฺสาติ ตคฺคุณสํวิญฺญาโณ (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส)

- โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๗)

พหุพพีหิสมาสที่มีการแสดงให้รู้วิเสสนะแห่งเนื้อความของอัญญบทนั้น = ตสฺส คุณา ตคฺคุณา, สํวิญฺญายเต สํวิญฺญาณํ, ตคฺคุณานํ สํวิญฺญาณํ ยตฺถาติ ตคฺคุณสํวิญฺญาโณ (ภินนาธิกรณ-พหุพพีหิสมาส) ต ศัพท์ใน ตคฺคุณ คือ เนื้อความของอัญญบท

- โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๗)

พหุพพีหิสมาสที่มีการแสดงให้รู้เนื้อความของอัญญบทซึ่งมีวิเสสนะนั้น = โส คุโณ ยสฺส โส ตคฺคุโณ, ตคฺคุณสฺส อญฺญปทตฺถสฺส สํวิญฺญาณํ ยตฺถาติ ตคฺคุณสํวิญฺญาโณ (ภินนาธิกรณพหุพพีหิ-สมาส) ต ศัพท์ใน ตคฺคุณ คือ วิเสสนะ]

ยถา ลมฺพกณฺณมานยาติ.

เช่น อุทาหรณ์ว่า ลมฺพกณฺณมานย (จงนำบุรุษผู้มีหูยาวมา)

[คำว่า ลมฺพกณฺณมานย ตัดบทเป็น ลมฺพกณฺณํ + อานย

คำว่า ลมฺพกณฺณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลมฺพา กณฺณา เอตสฺสาติ ลมฺพกณฺโณ (ผู้มีหูยาว) หมายถึง ปุริโส (บุรุษ)

อุทาหรณ์ที่ท่านยกมานี้ต้องการจะแสดงให้เห็นว่า สมาสนี้มีเนื้อความหมายถึงสิ่งอื่น ในที่นี้หมายถึง ปุริสํ เมื่อใช้ว่า ลมฺพกณฺณํ (บุรุษผู้มีหูยาว) ทั้งคนทั้งหูก็ติดกันมาด้วยกัน]

ยตฺถ ปน น คยฺหติ, โส อตคฺคุณสํวิญฺญาโณ.

แต่ในพหุพพีหิสมาสใด เนื้อความที่เป็นวิเสสนะมิได้ถูกถือเอาด้วยบทอื่น พหุพพีหิสมาสนั้นชื่อว่า อตัคคุณสังวิญญาณะ

[คำว่า อตคฺคุณสํวิญฺญาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า น ตคฺคุณสํวิญฺญาโณ อตคฺคุณสํวิญฺญาโณ (อตัคคุณสังวิญญาณะ คือ พหุพพีหิสมาสที่มิได้แสดงให้รู้พร้อมกับวิเสสนะของบทนั้น)]

ยถา พหุธนมานยาติ.

เช่น อุทาหรณ์ว่า พหุธนมานย (จงนำบุรุษผู้มีทรัพย์มา)

[คำว่า พหุธนมานย ตัดบทเป็น พหุธนํ + อานย

คำว่า พหุธน มีรูปวิเคราะห์ว่า พหูนิ ธนานิ เอตสฺสาติ พหุธโน (ผู้มีทรัพย์) หมายถึง บุรุษผู้มีทรัพย์มาก ในที่นี้หมายถึงเพียงบุรุษผู้นั้นเท่านั้น จึงนำมาเพียงบุรุษนั้นมา มิได้นำเอาทรัพย์มาด้วย

สรุปความว่า พหุพพีหิสมาสแบ่งออกเป็น ๒ ประการตามเนื้อความของบทสมาส คือ

๑. ตัคคุณสังวิญญาณะ มีเนื้อความของบทสมาสนับเข้าในอัญญบทโดยเป็นส่วนหนึ่งหรือสิ่งที่กระทำร่วมกัน เช่น ลมฺพกณฺณมานย (จงนำคนผู้มีหูยาวมา), สุสีโล (ผู้มีศีลดี), ฉินฺนหตฺโถ ปุริโส (บุรุษผู้มีมือขาด), พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส ภตฺตํ เทติ (ย่อมถวายภัตแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข), สปุตฺตทาโร อาคโต (มาพร้อมกับบุตรและภรรยา)

๒. อตัคคุณสังวิญญาณะ ไม่มีเนื้อความของบทสมาสนับเข้าในอัญญบท เช่น พหุธนมานย (จงนำบุรุษผู้มีทรัพย์มา), ทินฺนสุงฺโก ราชา ทานํ เทติ (พระราชาผู้มีภาษีอันประชาชนถวายแล้วให้ทาน), ปพฺพตาทีนิ เขตฺตานิ กสฺสติ (ไถนามีภูเขาเป็นต้น)

แม้คัมภีร์มุคธโพธฎีกาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

ยตฺร สมสฺสมานปทตฺโถ สมาสวาจฺเจ วตฺตเต, ส ตคฺคุณสํวิญฺญาโณ. ยถา ติโลจโน สิโว. ตทญฺโญ อตคฺคุณสํวิญฺญาโณ, ยถา หตกํโส กณฺโห.[๒๕๔]

“ในสมาสใดเนื้อความของบทที่ถูกย่อย่อมเป็นไปในบทที่ถูกสมาสกล่าวไว้ สมาสนั้นชื่อว่าตัคคุณสังวิญญาณะ เช่น ติโลจโน สิโว (พระสิวะผู้มีตรีเนตร) สมาสอื่นจากนั้นชื่อว่า ตัคคุณสังวิญญาณะ เช่น หตกํโส กณฺโห (พระนารายณ์ผู้กำจัดพระเจ้ากรุงมถุราพระนามว่ากังสะแล้ว)”]

อิธ พหุพฺพีหิสทฺเท วิย วิเสสนสฺส ปุพฺพนิปาโต.

ในพหุพพีหิสมาสนี้ มีการวางวิเสสนะไว้ข้างหน้าเหมือนในศัพท์ว่า พหุพฺพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก)

[ในพหุพพีหิสมาสนี้ ท่านให้วางวิเสสนะไว้เป็นบทหน้าเหมือนศัพท์ว่า พหุ (มาก) ใน พหุพฺพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก)]

เสสํ ปุพฺพสมํ.

วิธีการที่เหลือก็เหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว

อาคตสมโณ สํฆาราโม.

สังฆารามมีสมณะมาแล้ว

[บทพหุพพีหิสมาสมักใช้เป็นวิเสสนะของศัพท์หลัง เช่น อาคตสมโณ สํฆาราโม โหติ (สังฆารามที่มีสมณะมาแล้วมีอยู่) อาคตสมณํ สํฆารามํ ปสฺสติ (เห็นสังฆารามที่มีสมณะมาแล้ว) ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม บทดังกล่าวอาจใช้เป็นประธานได้โดยไม่จำเป็นต้องประกอบอัญญบทไว้ร่วมด้วย เช่น ชิตินฺทฺริโย (ผู้ชนะอินทรีย์แล้ว) หมายถึง พระอรหันต์]

เอตฺถ จ อาคตสทฺโท สมณสทฺโท จ อตฺตโน อตฺเถ อฏฺฐตฺวา ทุติยาวิภตฺยตฺถภูเต สํฆารามสงฺขาเต อญฺญปทตฺเถ วตฺตนฺติ. ตทตฺถโชตนตฺถเมว ตทนนฺตรํ "สํฆาราโม"ติ ปทนฺตรํ ปยุชฺชติ.

อนึ่ง ในตัวอย่างนี้ ศัพท์ว่า อาคต และศัพท์ว่า สมณ มิได้ตั้งอยู่ในเนื้อความของตน [แต่]เป็นไปในเนื้อความของบทอื่นกล่าวคือบทว่า สํฆาราม ที่เป็นเนื้อความของทุติยาวิภัตติ บทอื่นคือ สํฆาราม อันท่านย่อมประกอบเข้ามาติดต่อกับบท[สมาส ว่า อาคตสมโณ] นั้นเพื่อแสดงความหมายของอัญญบท[ว่า สงฺฆาราโม] นั้น

ตโต สมาเสเนว กมฺมตฺถสฺส อภิหิตตฺตา ปุน ทุติยา น โหติ.

ไม่ต้องลงทุติยาวิภัตติท้ายบทว่า สํฆาราม นั้นอีก เพราะเนื้อความของกรรมอันสมาสนั้นกล่าวไว้แล้ว

[เมื่อสำเร็จเป็นบทสมาสแล้วก็สามารถแสดงเนื้อความของรูปวิเคราะห์ได้ ซึ่งในที่นี้คือเนื้อความของกรรม จึงไม่ลงทุติยาวิภัตติท้าย สํฆาราม อีก เมื่อลงปฐมาวิภัตติท้าย สํฆาราม ก็ต้องลงปฐมาวิภัตติท้าย อาคตสมณ อีกด้วย เพราะวิเสสนะต้องมีวิภัตติเสมอกับวิเสสยะ

ตามปกติพหุพพีหิสมาสทั้งหมดมักแปลว่า "มี" เหมือนอัสสัตถิตัทธิตว่า ธนวา (ผู้มีทรัพย์) แม้ในภาษาพม่าก็แปลว่า "มี" เหมือนภาษาไทย อย่างไรก็ตาม อรรถของสมาสที่ถูกกล่าวไว้ก็คืออรรถกรรมเป็นต้น]

อิทํสทฺทสฺส จ อปฺปโยโค.

และไม่ต้องประกอบ อิม ศัพท์

[ให้ลบ อิทํ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค อธิบายว่า ในการตั้งรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสนี้ ท่านตั้งโดยใส่สรรพนาม ย, ต, เอต หรือ อิม เข้ามาเพื่อแสดงอรรถของอัญญบท เมื่อเชื่อมเป็นรูปสมาสแล้วก็ต้องลบอัญญบทเหล่านี้ เพราะสมาสสามารถแสดงข้อความของอัญญบทได้ถึงแม้ว่าจะไม่มีศัพท์เหลืออยู่ เหมือนเอกเสสที่ลบศัพท์ไปแล้วยังเหลือความหมายอยู่

อนึ่ง อิม ศัพท์เมื่อเข้าสมาสจะแปลงรูปเป็น อิทํ ได้เช่นกัน ท่านจึงกล่าวว่า อิทํสทฺทสฺส หรือมีรูปเดิมว่า อิทํ ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวไว้ในสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส]

เอวํ สพฺพตฺถ.

พึงทราบเหมือนอย่างนี้ในพหุพพีหิสมาสทั้งปวง

พหุพฺพีหิ จายํ อภิเธยฺยลิงฺควจโน.

พหุพพีหิสมาสนี้มีลิงค์และพจน์เหมือนเนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง

[คำว่า อาคตสมโณ มิได้หมายถึงกิริยา “มา” ใน อาคต หรือ “สมณะ” ใน สมโณ แต่หมายถึงสังฆารามที่ท่านใช้เป็นเอกพจน์ ปุงลิงค์ว่า สํฆาราโม บทนี้จึงต้องใช้เป็นเอกพจน์ ปุงลิงค์ว่า อาคตสมโณ โดยคล้อยตาม สํฆาราโม ดังที่กล่าวมานี้

คำว่า อภิเธยฺยลิงฺควจโน มีรูปวิเคราะห์ว่า ลิงฺคญฺจ วจนญฺจ ลิงฺควจนํ, อภิเธยฺยสฺเสว ลิงฺควจนํ เอตสฺสาติ อภิเธยฺยลิงฺควจโน (มีลิงค์และพจน์เหมือนลิงค์และพจน์ของเนื้อความ)]

ตถา อาคตสมณา สาวตฺถิ, อาคตสมณํ เชตวนํ, ปฏิปนฺนา อทฺธิกา ยํ ปถํ โสยํ ปฏิปนฺนทฺธิโก ปโถ, อภิรูฬฺหา วาณิชา ยํ นาวํ สา อภิรูฬฺหวาณิชา นาวา.

อุทาหรณ์ว่า

อาคตสมณา สาวตฺถิ (พระนครสาวัตถีมีสมณะมาแล้ว)

อาคตสมณํ เชตวนํ (พระเชตวันมีสมณะมาแล้ว)

คนเดินทางได้เดินทางไปในหนทางใด หนทางนั้นชื่อว่า ปฏิปันนัทธิกะ (มีคนเดินทางได้เดินทางแล้ว) หมายถึง หนทาง

นายพาณิชขึ้นแล้วสู่นาวาใด นาวานั้นชื่อว่า อภิรูฬหวาณิชา (มีนายพาณิชขึ้นแล้ว) หมายถึง เรือ

พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

เอวํ กมฺมตฺเถ พหุพฺพีหิ.

พหุพพีหิสมาสลงในอรรถของกรรมอย่างนี้

การประกอบรูปศัพท์ อาคตสมโณ

ศัพท์เดิมเป็น อาคต ศัพท์, สมณ ศัพท์ และ อิม ศัพท์

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย อาคต ศัพท์ และ สมณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า "สพฺพโยนีนมาเอ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อาคตา และ สมณา

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า "กมฺมตฺเถ ทุติยา"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อิมํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อาคตา สมณา อิมํ (สมณะทั้งหลายมาแล้วสู่สังฆารามนี้) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า "อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ"

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย อาคตา สมณา และ อิมํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ อิม ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

สำเร็จรูปเป็น อาคตสมณ

ตั้ง อาคตสมณ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อาคตสมณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปจมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อาคตสมโณ

ตติยตฺเถ พหุพฺพีหิ ยถา-

พหุพพีหิสมาสลงในอรรถของตติยาวิภัตติ เช่น

ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยน สมเณน โสยํ ชิตินฺทฺริโย สมโณ.

อินทรีย์ทั้งหลายอันสมณะใดชนะแล้ว สมณะนั้นชื่อว่า ชิตินทริยะ (มีอินทรีย์อันตนชนะแล้ว) หมายถึง สมณะ

[บทว่า ชิตินฺทฺริโย เป็นพหุพพีหิสมาสในอรรถกัตตาของตติยาวิภัตติ จึงหมายถึง "ผู้ชนะอินทรีย์แล้ว" อย่างไรก็ตาม บทนี้แปลตามขนบนิยมว่า "มีอินทรีย์อันตนชนะแล้ว"

ผู้ชนะอินทรีย์ คือ ผู้สามารถเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยไม่ก่อให้เกิดอกุศลชวนจิตทางทวารเหล่านั้น]

เอวํ ทิฏฺฐธมฺโม, ปตฺตธมฺโม, กตกิจฺโจ, ชิตา มารา อเนนาติ ชิตมาโร ภควา, ปฏิวิทฺธสพฺพธมฺโม.

อุทาหรณ์ว่า

ทิฏฺฐธมฺโม (ผู้มีธรรมอันตนเห็นแล้ว) = ทิฏฺโฐ ธมฺโม เยนาติ ทิฏฺฐธมฺโม.

ปตฺตธมฺโม (ผู้มีธรรมอันตนบรรลุแล้ว) = ปตฺโต ธมฺโม เยนาติ ปตฺตธมฺโม.

กตกิจฺโจ (ผู้มีกิจอันตนกระทำแล้ว) = กตํ กิจฺจํ เยนาติ กตกิจฺโจ.

มารทั้งหลายอันพระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ชนะแล้ว เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค

พระองค์นั้นทรงพระนามว่า ชิตมาระ (ผู้มีมารอันพระองค์ทรงชนะแล้ว) หมายถึง พระผู้มี-พระภาค

ปฏิวิทฺธสพฺพธมฺโม (ผู้มีธรรมทั้งหมดอันตนแทงตลอดแล้ว) = ปฏิวิทฺธา สพฺพธมฺมา เยนาติ ปฏิวิทฺธสพฺพธมฺโม.

ก็เช่นเดียวกันนี้

จตุตฺถิยตฺเถ พหุพฺพีหิ ยถา-

พหุพพีหิสมาสลงในอรรถของจตุตถีวิภัตติ เช่น

ทินฺโน สุงฺโก ยสฺส รญฺโญ โสยํ ทินฺนสุงฺโก ราชา, อุปนีตํ โภชนํ อสฺส สมณสฺสาติ อุปนีตโภชโน สมโณ, อุปหโฏ พลิ อสฺสาติ อุปหฏพลิ ยกฺโข.

ภาษีอันประชาชนถวายแล้วแก่พระราชาพระองค์ใด พระราชาพระองค์นั้นชื่อว่า ทินนสุงกะ (มีภาษีอันประชาชนถวายแล้ว) หมายถึง พระราชา

โภชนะอันบุคคลนำมาแล้วแก่สมณะองค์ใด เหตุนั้น สมณะนั้นชื่อว่า อุป-นีตโภชนะ (มีโภชนะอันบุคคลนำมาแล้ว) หมายถึง สมณะ

เครื่องเซ่นอันชนเซ่นสรวงแก่ยักษ์ตนใด เหตุนั้น ยักษ์ตนนั้นชื่อว่า อุปหฏ-พลิ (มีเครื่องเซ่นอันชนเซ่นสรวงแล้ว) หมายถึง ยักษ์

ปญฺจมิยตฺเถ พหุพฺพีหิ ยถา-

พหุพพีหิสมาสลงในอรรถของปัญจมีวิภัตติ เช่น

นิคฺคตา ชนา อสฺมา คามา โสยํ นิคฺคตชโน คาโม, นิคฺคโต อโย อสฺมาติ นิรโย, นิคฺคตา กิเลสา เอตสฺมาติ นิกฺกิเลโส, อเปตํ วิญฺญาณํ อสฺมาติ อเปตวิญฺญาโณ มตกาโย, อปคตํ ภยเภรวํ อสฺมาติ อปคตภยเภรโว อรหา.

ชนทั้งหลายออกไปแล้วจากหมู่บ้านนี้ หมู่บ้านนั้นชื่อว่า นิคคตชนะ (มีชนออกไปแล้ว, หมู่บ้านร้าง) หมายถึง หมู่บ้าน

ความสุขหมดไปแล้วจากสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นั้นชื่อว่า นิรยะ (นรก)

กิเลสหมดไปแล้วจากพระอริยะรูปนี้ เหตุนั้น พระอริยะรูปนี้ชื่อว่า นิกกิเลสะ (มีกิเลสหมดไปแล้ว, ผู้ปราศจากกิเลส)

วิญญาณไปปราศแล้วจากร่างกายนี้ เหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่า อเปตวิญญาณะ (มีวิญญาณไปปราศแล้ว) คือ ร่างกายที่ตายแล้ว

ความกลัวภัยหมดไปแล้วจากพระอรหันต์นี้ เหตุนั้น พระอรหันต์นั้นชื่อว่า อปคตภยเภรวะ (มีความสะดุ้งกลัวหมดไปแล้ว) หมายถึง พระอรหันต์

ฉฏฺฐิยตฺเถ พหุพฺพีหิ ยถา- ฉินฺนา หตฺถา ยสฺส ปุริสสฺส โสยํ ฉินฺนหตฺโถ ปุริโส.

พหุพพีหิสมาสลงในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ เช่น

มือทั้งสองของบุรุษใดขาดแล้ว บุรุษนั้นชื่อว่า ฉินนหัตถะ (มีมือขาดแล้ว) หมายถึง บุรุษ

[คำว่า ฉินฺนหตฺโถ เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสที่ลงในอรรถสามีของฉัฏฐีวิภัตติ บุรุษผู้มีมือขาดจึงเป็นเจ้าของมือดังกล่าว ด้วยเหตุนี้จึงลงจตุตถีวิภัตติในข้อนี้ไม่ได้ เพราะบุรุษนั้นไม่ใช่สัมปทานผู้รับมือจากบุคคลอื่น

ฉินฺน ศัพท์ในบางแห่งแปลว่า “อันเขาตัดแล้ว, ถูกตัดแล้ว” บางแห่งแปลว่า “ขาดแล้ว” เพราะ ฉิท ธาตุที่เป็นรุธาทิคณะใช้ในความหมายที่มองหากรรมว่า “ตัด” เช่น ฉินฺทติ (ย่อมตัด) เมื่อเป็นทิวาทิคณะใช้ในความหมายที่ไม่มองหากรรมว่า “ขาด” เช่น ฉิชฺชติ (ย่อมขาด)]

เอวํ ปริปุณฺณสงฺกปฺโป, ขีณาสโว, วีโต ราโค อสฺสาติ วีตราโค, เทฺว ปทานิ อสฺสาติ ทฺวิปโท, ทฺวิหตฺโถ ปโฏ, เตวิชฺโช, จตุปฺปโท, ปญฺจ จกฺขูนิ อสฺสาติ ปญฺจจกฺขุ ภควา, ฉฬภิญฺโญ. รสฺสตฺตํ. นวงฺคํ สตฺถุสาสนํ, ทสพโล, อนนฺตญาโณ, ตีณิ ทส ปริมาณเมเตสนฺติ ติทสา เทวา. สมาสนฺตสฺส อตฺตํ. อิธ ปริมาณสทฺทสฺส สนฺนิธานโต ทสสทฺโท สงฺขฺยาเน วตฺตเต. อยํ ปจฺจโย เอเตสนฺติ อิทปฺปจฺจยา, โก ปภโว อสฺสาติ กึปภโว อยํ กาโย, วิคตํ มลมสฺสาติ วิมโล, สุนฺทโร คนฺโธ อสฺสาติ สุคนฺธํ จนฺทนํ.

อุทาหรณ์ว่า

ปริปุณฺณสงฺกปฺโป (ผู้มีความดำริอันบริบูรณ์แล้ว) = ปริปุณฺณา สงฺกปฺปา ยสฺสาติ ปริปุณฺณสงฺกปฺโป.

ขีณาสโว (ผู้มีอาสวะอันสิ้นแล้ว) = ขีณา อาสวา ยสฺสาติ ขีณาสโว.

ราคะของบุคคลนั้นหมดไปแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า วีตราคะ (ผู้ปราศจากราคะแล้ว)

เท้าทั้งสองของสัตว์นั้นมีอยู่ เหตุนั้น สัตว์นั้นชื่อว่า ทวิปทะ (ผู้มีสองเท้า)

ทฺวิหตฺโถ ปโฏ (ผ้ามีสองศอก, ผ้ายาวสองศอก) = เทฺว หตฺถา ยสฺสาติ ทฺวิหตฺโถ.

เตวิชฺโช (ผู้มีวิชชาสาม) = ติสฺโส วิชฺชา ยสฺสาติ เตวิชฺโช.

จตุปฺปโท (ผู้มีสี่เท้า) = จตฺตาโร ปทา ยสฺสาติ จตุปฺปโท.

จักษุของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นมี ๕ ประการ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า ปัญจจักขุ (ผู้มีจักษุ ๕) หมายถึง พระผู้มีพระภาค

ฉฬภิญฺโญ (ผู้มีอภิญญา ๖) ความเป็นรัสสะ[ของสระท้าย]ย่อมมี = ฉ อภิญฺญา ยสฺสาติ ฉฬภิญฺโญ.

นวงฺคํ สตฺถุสาสนํ (คำสอนของพระศาสดามีองค์ ๙) = นว องฺคานิ ยสฺสาติ นวงฺคํ.

ทสพโล (พระผู้มีกำลัง ๑๐ อย่าง) = ทส พลานิ ยสฺสาติ ทสพโล.

อนนฺตญาโณ (ผู้มีความรู้ไม่สิ้นสุด) = อนนฺตํ ญาณํ ยสฺสาติ อนนฺตญาโณ.

สามสิบสามเป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น เหตุนั้น เทพเจ้าเหล่านั้นชื่อว่า ติทสะ (มีจำนวน ๓๓ องค์) ความเป็น อ ของสระท้ายสมาสย่อมมี ในตัวอย่างนี้ ทส ศัพท์ย่อมเป็นไปในสังขยาเพราะอยู่ใกล้ศัพท์ว่า ปริมาณ

สิ่งนี้เป็นปัจจัยของธรรมเหล่านี้ เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อิทัปปัจจยะ (มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย)

อะไรเป็นต้นกำเนิดของร่างกายนี้ เหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่า กิงปภวะ (มีอะไรเป็นต้นกำเนิด)

มลทินของบุคคลนี้หมดไปแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า วิมละ (ผู้ปราศจากมลทิน)

กลิ่นของไม้จันทน์นี้หอม เหตุนั้น ไม้จันทน์นั้นชื่อว่า สุคันธะ (มีกลิ่นหอม) หมายถึง ไม้จันทน์

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า อิทปฺปจฺจย ก็ทำปกติ อิม เป็น อิทํ ด้วยสูตรว่า ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส เหมือน อิทปฺปจฺจยตา

ในคำว่า ทสพโล (ผู้มีกำลังสิบ) กำลังสิบ คือ พระญาณ ๑๐ อย่างของพระผู้มีพระภาค ดังกล่าวไว้ในคาถาในคัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (คำอธิบายสูตร ๓๕๒) ว่า

จานาจาเนสุ โกสลฺลํ กมฺมปาโก ปตีปทา
ธาตุ จาธิมุตฺตินฺทฺริย- ปริยตฺติปโร ตถา.
ปุพฺเพนิวาโส จ สมา- ปตฺติ เจวาสวกฺขโย
จุตูปปาตญาณญฺจ นเม ทสพลํ ชินํ.[๒๕๕]

"ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระชินเจ้าผู้ทรงกำลังสิบ คือ ความฉลาดในฐานะที่ควรและไม่ควร วิบากของกรรม ข้อปฏิบัติ ธาตุ ความน้อมใจ ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ ความเป็นอยู่ในภพก่อน สมาบัติ การสิ้นอาสวะ และปัญญารู้เห็นจุติและปฏิสนธิ"

ในคำว่า ติทสา ท่านให้แปลง อ ของ ทส เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต เพื่อห้ามวิธีสรรพนามของศัพท์นี้คือการแปลง โย กับ อ ของ ทส เป็น อ ด้วยสูตรว่า ปญฺจาทีนมกาโร (แปลงสระท้ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติเป็น อ อักษร ในเพราะ โย วิภัตติ) แล้วจึงแปลง โย เป็น อา ตามวิธีของปุริสาทิคณะได้

คำว่า อิธ ปริมาณสทฺทสฺส สนฺนิธานโต ทสสทฺโท สงฺขฺยาเน วตฺตเต (ในตัวอย่างนี้ ทส ศัพท์ย่อมเป็นไปในสังขยาเพราะอยู่ใกล้ศัพท์ว่า ปริมาณ) หมายความว่า ตามปกติ ทส ศัพท์มักใช้

เป็นสังขเยยยปธานะ คือ มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน โดยเป็นวิเสสนะของบุคคลสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ทส ภิกฺขู (ภิกษุ ๑๐ รูป) แต่ในรูปวิเคราะห์ว่า ตีณิ ทส ปริมาณํ เอเตสํ เป็นสังขยาปธานะ คือ มีการนับเป็นประธาน โดยเป็นประธานในพากย์ เพราะปรากฏคำแวดล้อมที่เจาะจงไว้ให้เป็นเช่นนั้น คำแวดล้อมดังกล่าวคือ ปริมาณํ ตามหลักสัมพันธ์ ที่จริงแล้วข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๖๗) ว่า

ตีณิ ทส ปริมาณเมสํ ติทสา. ทสสทฺโท สงฺขฺยาเน วตฺตเต ปริมาณสทฺทสนฺนิธานา.[๒๕๖]

"สามสิบสามเป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น เหตุนั้นเทพเจ้าเหล่านั้นชื่อว่า ติทสะ (มีจำนวน ๓๓ องค์) ทส ศัพท์ย่อมเป็นไปในสังขยาเพราะอยู่ใกล้ศัพท์ว่า ปริมาณ"

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๗) ก็กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ตโย ทส ปริมาณเมสํ ติทสา. กถํ ทสสทฺโท สงฺขฺยาเน วตฺตเต. ปริมาณสทฺทสนฺนิธานา, ยถา ปญฺจ ปริมาณเมสํ ปญฺจกา สกุณาติ.[๒๕๗]

"สามสิบสามเป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น เหตุนั้นเทพเจ้าเหล่านั้นชื่อว่า ติทสะ (มีจำนวน ๓๓ องค์)

ถามว่า : ทส ศัพท์ย่อมเป็นไปในสังขยาได้อย่างไร

ตอบว่า : ทส ศัพท์ย่อมเป็นไปในสังขยาได้ เพราะอยู่ใกล้ศัพท์ว่า ปริมาณ ดังคำว่า ปญฺจ ปริมาณเมสํ ปญฺจกา, สกุณา (ห้าเป็นจำนวนของสัตว์เหล่านั้น เหตุนั้น สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า ปัญจกะ หมายถึง นก)"

อนึ่ง ในคำว่า ทส เป็นปกติกัตตา (สามัญญกัตตา) ส่วนในคำว่า ปริมาณํ เป็นวิกติกัตตา (วิเสสกัตตา) กัตตาทั้งสองอย่างนี้อาจมีพจน์ต่างกันได้ดังคำในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๕ ข้อ ๒๒) ว่า จาตุมหาราชิกานํ ปน เทวานํ ทิพฺพานิ ปญฺจวสฺสสตานิ อายุปฺปมาณํ (อนึ่ง ๕๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา)

ในประโยคว่า ตีณิ ทส ปริมาณเมเตสํ (สามสิบสามเป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น) คำว่า ตีณิ แม้มีเพียงศัพท์เดียว ก็แปลสองครั้งโดยตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย กล่าวคือ มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้าย ๒ เส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว ในที่นี้จึงแปลว่า ตีณิ ทส (สิบสามครั้ง, สามสิบ) ตีณิ (สาม) รวมเป็นเทพเจ้าสามสิบสามองค์ ส่วนคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ตฺยธิกา ติราวุตฺตา จ ทส ปริมาณเมสนฺติ ติทสา (สิบที่

ยิ่งด้วยสาม และที่เวียนมาสามครั้ง เป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น เหตุนั้นเทพเจ้าเหล่านั้นชื่อว่า ติทสะ) ตามนัยนี้มีรากศัพท์มาจาก ติอธิกติอาวุตฺติกทส ให้ลบ อธิก และ อาวุตฺติก ศัพท์ จัดเป็นสากปัตถิวนัย คือ นัยที่เหมือนศัพท์ว่า สากปตฺถิว (กษัตริย์ผู้โปรดผัก) ที่ลบศัพท์กลางสมาส และรวมเป็น ติ ศัพท์เดียวด้วยต้นตนัย ดังข้อความในคัมภีร์นั้น (หน้า ๒๐๕) ว่า

อถ วา ตฺยธิกา ติราวุตฺตา จ ทส ปริมาณเมสํ อ. สาก. อธิกาวุตฺตสทฺทโลโป เอกสฺเสว ติสทฺทสฺส ตนฺตตาโยจฺจารณา อุภยตฺถปรตฺตํ.[๒๕๘]

“อีกอย่างหนึ่ง สิบที่ยิ่งด้วยสาม และที่เวียนมาสามครั้ง เป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น ลง อ ปัจจัย เป็นสากปัตถิวนัย มีการลบ อธิก และ อาวุตฺต ศัพท์ ความมีเนื้อความเป็นประธานในฝ่ายทั้งสองย่อมมีได้ด้วยการออกเสียงโดยความเป็นต้นตนัยแห่ง ติ ศัพท์เพียงศัพท์เดียว”

คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามสันสกฤต ส่วนคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายแปล ติทสา ว่า “เทวดา ๓๐ องค์” โดยไม่ถือว่า ติ ศัพท์ต้องแปลสองครั้ง แต่คำนี้เป็นรูฬหินาม คือ ชื่อที่กล่าวตามชอบใจ แม้จะกล่าวถึงเทวดา ๓๐ องค์ตามศัพท์ก็หมายรวมถึงเทวดา ๓๓ องค์ เพราะจำนวนที่น้อยหรือมากไปเล็กน้อยไม่ถึงการนับเข้าในจำนวนเต็ม เนื่องจากเป็นที่รู้กันได้แล้ว เหมือนชาดก ๕๕๐ เรื่องซึ่งความจริงมีเพียง ๕๔๗ เรื่อง หรือขันธกวัตร ๘๐ ซึ่งมีทั้งหมด ๘๒ ข้อ ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ติทสานนฺติ ติกฺขตฺตุํ ทสนฺนํ.[๒๕๙]

“คำว่า ติทสานํ แปลว่า เทวดา ๑๐ องค์สามครั้ง (เทวดา ๓๐ องค์)

อปฺปกํ อธิกํ อูนํ วา คณนูปคํ นาม น โหตีติ ติกฺขตฺตุํ ทสนฺนนฺติ วุตฺตํ. เตตฺตึสานนฺติ หิ วตฺตพฺเพ อยํ รูฬฺหิ.[๒๖๐]

“จำนวนที่ยิ่งหรือหย่อนไปเล็กน้อยย่อมไม่ชื่อว่าถึงการนับ ดังนั้นจึงกล่าวว่า ติกฺขตฺตุํ ทสนฺนํ (เทวดา ๑๐ องค์สามครั้ง) ที่จริงแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า เตตฺตึสานํ (เทวดา ๓๓ องค์) คำนี้เป็นรูฬหินาม”

ข้อความว่า อปฺปกํ อธิกํ อูนํ วา คณนูปคํ นาม น โหติ (จำนวนที่ยิ่งหรือหย่อนไปเล็กน้อยไม่ชื่อว่าถึงการนับ) ยังพบในคัมภีร์ฎีกาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๑๘๒) และสารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๕๒) เป็นข้อความที่คล้ายคลึงกันว่า อปฺปกํ อูนมธิกํ คณนูปคํ น โหติ (จำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ)

นอกจากนั้น คัมภีร์มธุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๗) แสดงรูปวิเคราะห์ไว้ ๒ ประการว่า ทส จ ทส จ ทส จ ติทส (สามสิบ), ตีหิ อธิกา ทส ติทส (สามสิบยิ่งด้วยสาม) โดยถือว่า ทส ศัพท์เป็นเอกเสส มีความหมายว่า สามสิบ แล้วตั้งรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาสต่อมา หรือมาจาก ติทส ที่แปลว่า ๓๐ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ตีณิ ทส ติทส แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาสว่า ตีหิ อธิกา ติทส ติติทส หลังจากนั้นจึงลบ ติ ศัพท์หนึ่ง แต่ผู้แปลไม่เห็นด้วยกับความเห็นนี้ เพราะหมายถึงจำนวนเป็นหลัก มิได้หมายถึงเทวดาตามที่ปทรูปสิทธิปกรณ์และสันสกฤตตั้งรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาส (ส่วนสันสกฤตให้ลง อ ปัจจัยอีกด้วย)

รูปวิเคราะห์ว่า ติทสา ที่กล่าวมาแล้วนั้น หมายถึง เทวดา ๓๓ องค์ที่พบในวรรณกรรมสันสกฤต คือ สุริยเทพ ๑๒ องค์, รุททเทพ ๑๑ องค์ วสุเทพ ๘ องค์ และวิสุเทพ ๒ องค์ (ในบางแห่งกล่าวว่ามี ๑๐ องค์) ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๒๐๕) กล่าวว่า

เตตฺตึสมฺขฺยคณวติ เทเว ยถา อกฺกา ทฺวาทส, รุทฺทา เอกาทส, วสโว อฏฺจ, วิสฺเส เทวา เทฺวติ.[๒๖๑]

“ย่อมเป็นไปในเทพที่มีหมู่เทพ ๓๓ องค์โดยตรง คือ สุริยเทพ ๑๒ องค์, รุททเทพ ๑๑ องค์ วสุเทพ ๘ องค์ และวิสุเทพ ๒ องค์”

ความหมายของเทพเจ้าทั้ง ๓๓ องค์เหล่านี้กล่าวตามวรรณกรรมสันสกฤต ส่วนตามวรรณกรรมบาลีที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท มฆวัตถุ หมายถึงเทพเจ้า ๓๓ องค์ที่มีมฆมาณพเป็นหัวหน้า ซึ่งเคยเกิดเป็นมนุษย์ในหมู่บ้านมจละแล้วทำบุญไว้ร่วมกัน ภายหลังเสียชีวิตจึงไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตามข้อความนี้คำว่า ติทส มีความหมายเหมือน ตาวตึส, เตตฺตึส พบในพระสูตรเหล่านี้ว่า

ติทสานํ มหาวนนฺติ ตาวตึสเทวานํ มหนฺตํ มหนียญฺจ อุยฺยานํ.[๒๖๒]

“คำว่า ติทสานํ มหาวนํ (อุทยานอันยิ่งใหญ่ของเทวดาชั้นดาวดึงส์) หมายความว่า อุทยานอันยิ่งใหญ่และน่ารื่นรมย์ของเทวดาชั้นดาวดึงส์)”

ติทโสปปชฺชถาติ ตาวตึโส หุตฺวา อุปปชฺชึ, ติทเส วา ตาวตึสภวเน อุปปชฺชึ.[๒๖๓]

“คำว่า ติทโสปปชฺชถ (ข้าพเจ้าอุบัติเป็นเทวดาชั้นดาวดึงส์) หมายความว่า ข้าพเจ้าอุบัติเป็นเทวดาชั้นดาวดึงส์ หรืออุบัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์”

คำว่า ติทโสปปชฺชถ ตัดบทเป็น ติทโส + อุปปชฺชถ หรือ ติทเส + อุปปชฺชถ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ติทสา เป็นคำไวพจน์ของเทวดาโดยทั่วไป ในความหมายหลังนี้มาจาก ติ ศัพท์ + ทสา ศัพท์ ที่เป็นอาการันต์ อิตถีลิงค์ ใช้ในความหมายว่า "ระยะกาล" มีรูปวิเคราะห์ว่า ติสฺโส ทสา เยสนฺติ ติทสา (ติทสา คือ ผู้มีระยะกาล ๓) หมายความว่า มนุษย์มีระยะกาล ๖ อย่าง คือ

๑. การเกิดขึ้น (ชาติ) ๔. การเปลี่ยนแปลง (ปริณามะ)

๒. การปรากฏ (สัตตา) ๕. การสิ้นไป (ขยะ)

๓. การเจริญเติบโต (วุฑฺฒิ) ๖. การพินาศไป (วินาสะ)

แต่เทวดามีระยะกาล ๓ เท่านั้น คือ การเกิดขึ้น การปรากฏ และการพินาศไป ที่จริงแล้ว เทวดาเป็นสัตว์ประเภทโอปปาติกะที่ผุดเกิดขึ้นทันทีมีอายุราว ๒๕ ปี และสิ้นชีพด้วยรูปกายเช่นนั้น ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาว่า

ชาติสตฺตาวินาสสงฺขาตา ติสฺโส ทสา ปริมาณา เอเตสนฺติ ติทสา. เอเต หิ มนุสฺสาทโย วิย วุฑฺฒิปริณามขเยหิ น ยุชฺชนฺติ. ปญฺจวีสติวสฺสุทฺเทสิยา เอว อุปฺปชฺชนฺติ สนฺติ วินสฺสนฺติ จ.[๒๖๔]

"ระยะกาล ๓ กล่าวคือ การเกิดขึ้น การปรากฏ และการพินาศไป มีอยู่แก่เทวดาเหล่านั้น เหตุนั้นเทวดาเหล่านั้นชื่อว่า ติทสะ โดยแท้จริงแล้ว เทวดาเหล่านั้นไม่ประกอบด้วยการเจริญเติบโต การเปลี่ยนแปลง และการสิ้นไปเหมือนมนุษย์ มีอายุเพียง ๒๕ ปี ย่อมเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และพินาศไป"

แม้คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๒๐๕) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

ติทส ปุ. ติสฺโส ทสาโย ชาติสตฺตาวินาสาขฺยา, น ตุ วุฑฺฒิปริณามกฺขยา มจฺจานมิว ทสา เยสํ, เทเวสุ.[๒๖๕]

"ติทส ปุงลิงค์ ระยะกาล ๓ ที่เรียกว่า การเกิดขึ้น การปรากฏ และการพินาศไป มีอยู่แก่เทวดาเหล่าใด มิใช่เหมือนระยะกาลที่เป็นการเจริญเติบโต การเปลี่ยนแปลง และการสิ้นไปที่มีอยู่แก่มนุษย์ เหตุนั้น เทวดาเหล่านั้นชื่อว่า ติทสา ย่อมเป็นไปในเทวดาทั้งหลาย"

ในที่นี้จะกล่าวถึงหมู่เทวดาที่พบในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตเพื่อประเทืองปัญญาแก่ท่านผู้ที่สนใจ กล่าวคือ คัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๑ วรรค ๑ คาถา ๑๐) กล่าวว่า

อาทิจฺจา วิสุ วสโว ตุสิตา'ภสฺสรา'นิลา
มหาราชิกา สาธฺยา จ รุทฺทา จ คณเทวตา.[๒๖๖]

"หมู่เทวดาทั้งหลาย คือ สุริยเทพ วิสุเทพ วสุเทพ ดุสิตเทพ อาภัสสรเทพ วาตเทพ เทพที่มีชื่อว่า มหาราชิกา สาธยเทพ และรุททเทพ"

ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๓) ได้อธิบายเพิ่มเติมถึงจำนวนของหมู่เทวดาเหล่านั้นว่า

ตตฺราทิจฺจา ทฺวาทสกา วิสุเทวา ทสฏฺฐิตา
วสโว อฏฺฐสงฺขฺยาตา ฉตฺตึส ตุสิตา มตา.

อาภสฺสรา จตุสฺสฏฺฐิ วาตา ปญฺญาเสกูนกา
มหาราชิกนามาโย ทฺวิสตํ วีสตาธิกา.

สาธฺยา ทฺวาทส วิขฺยาตา รุทฺทา เจกาทสฏฺฐิตา
สมยนฺตรโต เอตา วิญฺเญยฺยา คณเทวตา.[๒๖๗]

"พึงทราบหมู่เทวดาเหล่านี้จากความเห็นอื่น[ฝ่ายสันสกฤต] คือ ในหมู่เทวดาเหล่านั้น สุริยเทพ ๑๒ องค์ วิสุเทพ ๑๐ องค์ วสุเทพนับได้ ๘ องค์ ดุสิตเทพ ๓๖ องค์ อาภัสสรเทพ ๖๔ องค์ วาตเทพ ๔๙ องค์ เทพที่มีชื่อว่ามหาราชิกา ๒๒๐ องค์ สาธยเทพ ๑๒ องค์ รุททเทพ ๑๑ องค์"

คาถาข้างต้นแต่งอาศัยคัมภีร์ฎีกาของอมรโกศชื่ออมรปทวิวฤตติ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐) มีข้อความในต้นฉบับสันสกฤตว่า

ตตฺราทิตฺยา ทฺวาทส สฺยุรฺ วิศฺเวเทวาสฺตฺรโยทศะ
วสวศฺจาษฺฏ สํขฺยาตาะ ษทฺตฺรึศตฺ ตุษิตาะ สฺมฤตาะ.

อาภาสฺวราศฺ จตุะษษฺฏิรฺ วาตา ปญฺญาศทูนกาะ
มหาราชิกนามานิ เทฺว ศเต วึศติสฺตถา

สาธฺยา ทฺวาทศ วิกฺขฺยาตา รุทฺรา เอกาทศ สฺมฤตาะ.

ตามต้นฉบับสันสกฤตข้างต้น วิสุเทพมี ๑๓ องค์ ไม่ใช่ ๑๐ องค์ และบาทคาถาว่า วิสุเทวา ทสฏฺฐิตา ควรแก้เป็น วิสุเทวา ตุ เตรส จึงจะตรงตามต้นฉบับที่พบในปัจจุบัน เข้าใจว่าท่านผู้แต่งอภิธานัปปทีปิกาฎีกาคงจะประพันธ์คาถาตามฉบับใบลานในสมัยก่อนที่ยังมิได้ตรวจชำระเป็นอย่างดี จึงกล่าวว่าวิสุเทพมี ๑๐ องค์ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

เอวํ สุสีโล, สุมุโข,

อุทาหรณ์ว่า

สุสีโล (ผู้มีศีลงาม) = สุนฺทรํ สีลํ ยสฺสาติ สุสีโล.

สุมุโข (ผู้มีใบหน้างาม) = สุนฺทรํ มุขํ ยสฺสาติ สุมุโข.

ก็เช่นเดียวกันนี้

กุจฺฉิโต คนฺโธ อสฺสาติ ทุคฺคนฺธํ กุณปํ, ทุฏฺฐุ มโน อสฺสาติ ทุมฺมโน.

กลิ่นอันน่ารังเกียจของซากศพนี้มีอยู่ เหตุนั้น ซากศพนั้นชื่อว่า ทุคคันธะ (มีกลิ่นน่ารังเกียจ) หมายถึง ซากศพ

จิตของบุคคลนั้นชั่ว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทุมมนะ (ผู้มีจิตชั่ว)

เอวํ ทุสฺสีโล, ทุมฺมุโข.

อุทาหรณ์ว่า

ทุสฺสีโล (ผู้มีศีลทราม) = ทุฏฺฐุ สีลํ ยสฺสาติ ทุสฺสีโล.

ทุมฺมุโข (ผู้มีใบหน้าเสีย เช่น เวลาเสียใจ) = ทุฏฺฐุ มุขํ ยสฺสาติ ทุมฺมุโข.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ตโป เอว ธนํ อสฺสาติ ตโปธโน, ขนฺติสงฺขาตํ พลํ อสฺสาติ ขนฺติพโล, อินฺโทติ นามํ เอตสฺสาติ อินฺทนาโม.

ตบะนั่นแหละเป็นทรัพย์ของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ตโปธนะ (ผู้มีตบะเป็นทรัพย์)

กำลังที่เรียกว่าขันติของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ขันติพละ (ผู้มีขันติเป็นกำลัง)

ชื่อว่าพระอินทร์ของเทพเจ้านี้มีอยู่ เหตุนั้น เทพเจ้านั้นชื่อว่า อินทนามะ (เทพเจ้าผู้มีนามว่าพระอินทร์)

[ในรูปว่า ตโปธโน ลบ เอว ศัพท์, รูปว่า ขนฺติพโล ลบ สงฺขาต ศัพท์ และรูปว่า อินฺทนาโม ลบ อิติ ศัพท์ในท่ามกลางสมาสด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๙๖๔) อธิบายว่า กึ ศัพท์ที่เข้าสมาสกับบทหลัง มักคงรูปเป็น กึ ไว้ตามเดิมโดยแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค หรือแปลง กึ เป็น โก ก็ได้ เช่น กินฺนาโม, โกนาโม (มีชื่ออะไร) ดังข้อความว่า

กึสทฺทสฺส สมาสมฺหิ สทฺธึ นามรเวน เว
กินฺนาโม อิติ โกนาโม อิติ เจวํ คติ ทฺวิธา.[๒๖๘]

"ในการเชื่อม กึ ศัพท์กับบทนาม มีคติ ๒ ประการอย่างนี้ คือ กินฺนาโม และ โกนาโม"]

ฉนฺทชาตาทีสุ วิเสสนวิเสสิตพฺพานํ ยถิจฺฉิตตฺตา อุภยํ ปุพฺพํ นิปตติ.

ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ฉนฺทชาต บททั้งสองย่อมวางไว้ข้างหน้าเพราะบทวิเสสนะและบทวิเสสยะเป็นบทสามารถวางไว้ได้ตามความปรารถนาของผู้พูด

[บทสมาสว่า ฉนฺทชาต นี้สามารถวางบทใดไว้หน้าก็ได้ จะเป็น ชาตฉนฺท หรือ ฉนฺทชาต ก็ได้ตามความปรารถนาของผู้พูด ที่จริงแล้วความปรารถนาของผู้พูดเป็นหลักในการใช้ภาษา แต่ความปรารถนานั้นต้องคล้อยตามถ้อยคำที่ผู้มีปัญญาบัญญัติไว้ก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้ภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาตายที่ไม่มีคนพูดกันในปัจจุบัน ต้องสอดคล้องกับอุทาหรณ์ที่พบในพระไตรปิฎก จึงจะเป็นที่ยอมรับของผู้รู้ทั้งหลาย ดังคัมภีร์กัจจายนสาระ (คาถา ๓๒) กล่าวว่า

ยถาวิวจฺฉเมวายํ สพฺพา สทฺทตฺถสณฺฐิติ
สิทฺธลกฺขยานุสาเรน วิวจฺฉาปฺยนุคมฺยเต.[๒๖๙]

"การดำรงอยู่แห่งความหมายของศัพท์ทั้งหมดนี้ย่อมมีโดยคล้อยตามความประสงค์ของผู้กล่าวเทียว แม้ความประสงค์ของผู้กล่าวอันบุคคลย่อมรู้ตามอุทาหรณ์ที่ปรากฏ"]

ยถา ฉนฺโท ชาโต อสฺสาติ ฉนฺทชาโต, ชาโต ฉนฺโท อสฺสาติปิ ชาตฉนฺโท.

เช่น

ฉันทะของบุคคลนั้นเกิดแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ฉันทชาตะ (ผู้มีฉันทะเกิดแล้ว)

ฉันทะของบุคคลนั้นเกิดแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ชาตฉันทะ (ผู้มีฉันทะเกิดแล้ว)

[คัมภีร์ฎีกาของมัชฌิมนิกายกล่าวถึง สทฺธาชาต (ผู้มีศรัทธาเกิดแล้ว) ว่า

สทฺธา ชาตา เอตสฺสาติ สทฺธาชาโต, อคฺยาหิตาทิปกฺเขเปน ชาต-สทฺทสฺส ปจฺฉาวจนํ.[๒๗๐]

"ศรัทธาของบุคคลนั้นเกิดแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ศรัทธาชาตะ (ผู้มีศรัทธาเกิดแล้ว) การกล่าว ชาต ศัพท์ไว้ท้ายย่อมมีได้ด้วยการนับเข้าใน อคฺยาหิต ศัพท์เป็นต้น"

คำว่า อคฺยาหิต ตัดบทเป็น อคฺคิ + อาหิต คำว่า อาหิต มาจาก อา บทหน้า + ธา ธาตุ + ต ปัจจัย แปลว่า บูชาแล้ว (ส่วนคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่แปลว่า ให้สว่างไสวแล้ว, จุดแล้ว) โดยมีรูปวิเคราะห์โดยวางวิเสสนะคือ อาหิต ไว้ข้างหลังว่า อคฺคิ อาหิโต เยนาติ อคฺยาหิโต (ผู้มีไฟอันตนบูชาแล้ว) หรือมีรูปวิเคราะห์โดยวางวิเสสนะไว้ข้างหน้าว่า อาหิโต อคฺคิ เยน โส อาหิตคฺคิ ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๐) ว่า

อาหิโต อคฺคิ เยน โส อาหิตคฺคิ, อคฺยาหิโต วาตฺยาโท ยเถจฺฉํ วิเสสนสฺส ปรตา.[๒๗๑]

"ไฟอันบุคคลใดบูชาแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อาหิตัคคิ (ผู้มีไฟอันตนบูชาแล้ว) ความเป็นเบื้องหลังของวิเสสนะย่อมมีได้ตามความปรารถนาในอุทาหรณ์ว่า อคฺยาหิโต เป็นต้นได้บ้าง"

ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๕) กล่าวถึง อคฺยาหิต ศัพท์ว่า

อคฺยาหิต ปุ. อคฺคิ อาหิโต เยน, อคฺคิ-อา-ธา กมฺมนิ กฺโต, วา ปรนิปาโต. อคฺคิโหตริ สาคฺคิเก.[๒๗๒]

"อคฺยาหิต ปุงลิงค์. ไฟอันบุคคลใดบูชาแล้ว อคฺคิ ศัพท์ อา บทหน้า ธา ธาตุ ลง กฺต ปัจจัยในกรรมสาธนะ, มีการวาง [อคฺคิ ศัพท์]ไว้เบื้องหลังได้บ้าง ย่อมเป็นไปในผู้มีไฟซึ่งบูชาไฟ"

มีคำอธิบายอีกนัยหนึ่งของศัพท์ว่า อคฺยาหิต และ อาหิตคฺคิ กล่าวคือ ศัพท์เหล่านั้นเป็นตัปปุริสสมาสที่สลับบทหน้าและบทหลังเหมือน อจฺจนฺตํ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อคฺคิมฺหิ อาหิโต อาหิตคฺคิ (สิ่งที่ใส่ไว้ในไฟ) มีศัพท์เดิมมาจาก อาหิต และ อคฺคิ ให้สลับ อคฺคิ มาไว้บทหลัง ส่วนคำว่า อคฺยาหิต เป็นศัพท์ปกติที่ไม่มีการสลับบท ดังข้อความในคัมภีร์สารัสวตะและจันทรกีรติว่า

กฺวจิ อมาทฺยนฺตสฺส ปรตฺวํ, อาหิตคฺคิ, ภูตปุพฺโพ.[๒๗๓]

"ความเป็นเบื้องหลังของบทที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย ย่อมมีได้ในบางแห่ง เช่น อาหิตคฺคิ (สิ่งที่ใส่ไว้ในไฟ), ภูตปุพฺโพ (ผู้เป็นแล้วในกาลก่อน)"

อคฺคิมฺหิ อาหิโต อิติ วิคฺคเห ตปฺปุริสสมาเส วิภตฺติโลเป กเต อคฺคิปทมาหิตปทสฺสคฺเค ปยุชฺชเต. อาหิตคฺคิริติ อคฺคิวิสเย ตปฺปโร อิจฺจตฺโถ.[๒๗๔]

“เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์ว่า อคฺคิมฺหิ อาหิโต ตั้งชื่อตัปปุริสสมาส และลบวิภัตติแล้ว บทว่า อคฺคิ ย่อมประกอบไว้ท้ายบทว่า อาหิต มีความหมายว่า สิ่งที่มีไฟนั้นเป็นหลักสำคัญในสถานที่มีไฟ”]

เอวํ สญฺชาตปีติโสมนสฺโส, ปีติโสมนสฺสสญฺชาโต, มาสชาโต, ชาตมาโส, ฉินฺน-หตฺโถ, หตฺถจฺฉินฺโน.

อุทาหรณ์ว่า

สญฺชาตปีติโสมนสฺโส, ปีติโสมนสฺสสญฺชาโต (ผู้มีปีติและโสมนัสเกิดแล้ว)

มาสชาโต, ชาตมาโส (ผู้มีเดือนอันครบแล้ว)

ฉินฺนหตฺโถ, หตฺถจฺฉินฺโน (ผู้มีมืออันถูกตัดแล้ว)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า สญฺชาตปีติโสมนสฺโส มีรูปวิเคราะห์ว่า สญฺชาตํ ปีติโสมนสฺสํ อสฺสาติ สญฺชาตปีติ-โสมนสฺโส.

คำว่า ปีติโสมนสฺสสญฺชาโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปีติโสมนสฺสํ สญฺชาตํ อสฺสาติ ปีติโสมนสฺส-สญฺชาโต.

คำว่า มาสชาโต มีรูปวิเคราะห์ว่า มาโส ชาโต อสฺสาติ มาสชาโต.

คำว่า ชาตมาโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาโต มาโส อสฺสาติ ชาตมาโส.

คำว่า ฉินฺนหตฺโถ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉินฺนา หตฺถา ยสฺสาติ ฉินฺนหตฺโถ.

คำว่า หตฺถจฺฉินฺโน มีรูปวิเคราะห์ว่า หตฺถา ฉินฺนา ยสฺสาติ หตฺถจฺฉินฺโน.

ชาต ศัพท์ใน มาสชาโต ใช้ในความหมายว่า ครบ, บริบูรณ์ ดังคัมภีร์สัททัตถเภทจินตา-ทีปนี (คำอธิบายคาถา ๑๒๐) อธิบายว่า

ตตฺถ ชาโตติ ปริปุณฺโณตฺยตฺโถ.[๒๗๕]

“ในคาถานั้น คำว่า ชาโต แปลว่า บริบูรณ์แล้ว”]

“ทีฆา ชงฺฆา ยสฺสา”ติ วิคฺคยฺห สมาสาทิมฺหิ กเต-

เมื่อความเป็นสมาสเป็นต้นถูกกระทำแล้วตามรูปวิเคราะห์ว่า ทีฆา ชงฺฆา ยสฺส (แข้งของบุคคลใดยาว) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ตุลฺยาธิกรเณ, ปเท”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ตุลฺยาธิกรเณ (ที่มีเนื้อความเสมอกัน) และบทว่า ปเท (ในเพราะบท) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๕๓. อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ.

ในเพราะบทหลังที่มีเนื้อความเสมอกันอันเป็นไปในอิตถีลิงค์ ถ้ามีนามศัพท์อิตถีลิงค์ที่เคยแสดงปุงลิงค์[เป็นบทหน้า] บทนั้นพึงเป็นเหมือนปุงลิงค์

เจ หากว่า *อิตฺถี* อ.ศัพท์อิตถีลิงค์ *ภาสิตปุมา* เป็นศัพท์ที่มีปุงลิงค์ที่อันตนกล่าวแล้ว *โหติ* ย่อมเป็นไซร้ ฯ *โส สทฺโท* อ.ศัพท์นั้น *ทฏฺฐพฺโพ* อันท่าน พึงกำหนด *ปุมา อิว* ราวกะอ.ปุงลิงค์ *ปเท* ในเพราะบท *ตุลฺยาธิกรเณ* ที่มีเนื้อความเสมอกัน *วตฺตมาเน* อันเป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ในอิตถีลิงค์ ฯ

[ในสูตรนี้แสดงว่า ในพหุพพีหิสมาสที่มีวิเสสนะเป็นบทหน้า ถ้าบทหลังเป็นอิตถีลิงค์แล้ว บทหน้านั้นให้ใช้รูปปุงลิงค์ คือ ลบ อา หรือ อี อิตถีปัจจัยในบทหน้า และบทหน้าต้องมีรูปเป็นไตรลิงค์โดยปกติ จึงจะเปลี่ยนจากรูปอิตถีลิงค์เป็นรูปปุงลิงค์ได้

คำว่า ภาสิตปุมิตฺถี ตัดบทเป็น ภาสิตปุมา + อิตฺถี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภาสิโต ปุมา เอตายาติ ภาสิตปุมา (ตติยาพหุพพีหิสมาส)
- ภาสิตปุมา อิตฺถี ภาสิตปุมิตฺถี (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

มีข้อสังเกตว่า ถ้าพหุพพีหิสมาสมีบทหน้าเป็นกรรมสาธนะ ซึ่งในที่นี้คือ ภาสิต ต้องตั้งรูปวิเคราะห์เป็นตติยาพหุพพีหิสมาสแน่นอน เพราะ ต ปัจจัยกล่าวถึงกรรมไว้แล้ว จึงต้องมีสรรพนามเพื่อให้กล่าวถึงอนภิหิตกัตตา อันได้แก่ เอเตน, อเนน, เยน, เตน ดังอุทาหรณ์ว่า ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยน สมเณน โสยํ ชิตินฺทฺริโย สมโณ (อินทรีย์ทั้งหลายอันสมณะใดชนะแล้ว สมณะนั้น

ชื่อว่า มีอินทรีย์อันตนชนะแล้ว หมายถึง สมณะ) ความหมายก็คือ ผู้ชนะอินทรีย์แล้วนั่นแหละ เพราะลงตติยาวิภัตติท้าย เยน สมเณน ในอรรถอนภิหิตกัตตา

คำว่า ภาสิตปุมา (ที่เคยกล่าวปุงลิงค์มาก่อน) แสดงว่าบทหน้ามีรูปเป็นไตรลิงค์โดยปกติ แต่ในรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสนี้ปรากฏรูปเป็นอิตถีลิงค์ ดังคำว่า ทีฆชงฺโฆ (ผู้มีแข้งยาว) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ทีฆา ชงฺฆา ยสฺสาติ ทีฆชงฺโฆ (แข้งของบุคคลใดยาว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ผู้มีแข้งยาว) จะเห็นได้ว่า ทีฆ ศัพท์อาจใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า ทีโฆ สํสาโร (สังสารวัฏยาวนาน) หรือรูปอิตถีลิงค์ว่า ทีฆา รตฺติ (ราตรีนาน) หรือรูปนปุงสกลิงค์ว่า ทีฆํ โยชนํ (โยชน์หนึ่งไกล) ดังหลักฐานในคัมภีร์ธรรมบทว่า

ทีฆา ชาครโต รตฺติ ทีฆํ สนฺตสฺส โยชนํ
ทีโฆ พาลาน สํสาโร สทฺธมฺมํ อวิชานตํ.[๒๗๖]

"ราตรีนาน สำหรับผู้นอนไม่หลับ ระยะทางโยชน์หนึ่งไกล สำหรับผู้ล้าแล้ว สังสารวัฏยาวนาน สำหรับคนพาลผู้ไม่รู้แจ้งพระสัทธรรม"

แม้คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ก็อธิบายเรื่องนี้เป็นคาถาว่า

เอโกเยว หิ โย สทฺโท ตีสุ ลิงฺเคสุ วตฺตเต
เอกเมวตฺถมาขฺยาติ โส ภาสิตปุมา ภเว.[๒๗๗]

"โดยแท้จริงแล้ว ศัพท์ใดเพียงศัพท์เดียวย่อมเป็นไปในไตรลิงค์ ย่อมกล่าวเนื้อความอย่างเดียว ศัพท์นั้นชื่อว่า ศัพท์ที่เคยกล่าวปุงลิงค์มาก่อน"]

อิตฺถิยํ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรเณ ปเท ปเร ปุพฺเพ ภาสิตปุมา อิตฺถิวาจโก สทฺโท อตฺถิ เจ, โส ปุมา อิว ทฏฺฐพฺโพติ ปุพฺพปเท อิตฺถิปฺปจฺจยาภาโว.

ในเพราะบทหลังที่มีเนื้อความเสมอกัน ซึ่งเป็นไปในอิตถีลิงค์ ถ้าศัพท์ที่แสดงอิตถีลิงค์ที่เคยแสดงปุงลิงค์มาก่อนมีอยู่ พึงทราบว่าศัพท์นั้นเป็นเหมือนปุงลิงค์ ด้วยสูตรนี้จึงลบอิตถีปัจจัยในบทหน้า

[ในคำว่า อิติ ปุพฺพปเท อิตฺถิปฺปจฺจยาภาโว (ด้วยสูตรนี้จึงลบอิตถีปัจจัยในบทหน้า) อิติ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อิมินา สุตฺเตน (ด้วยสูตรนี้) แต่อาจแปลอีกนัยหนึ่งว่า "การลบอิตถีปัจจัย

ในบทหน้าย่อมมีได้เพราะการแสดงเป็นปุงลิงค์อย่างนี้" ตามนัยนี้ อิติ ศัพท์ทำหน้าที่นิทัสสนะ และเพิ่มปาฐเสสะว่า ปุมฺภาวาติเทเสน (เพราะการแสดงเป็นปุงลิงค์)]

พหุพฺพีหิวิสโยยํ อุปริ "กมฺมธารยสญฺเญ จา"ติ วกฺขมานตฺตา.

สูตรนี้เป็นวิสัยของพหุพพีหิสมาส เพราะท่านจักกล่าวว่า กมฺมธารยสญฺเญ จ ไว้ข้างหน้า

[สูตรนี้เหมือนกับสูตรว่า กมฺมธารยสญฺเญ จ เพียงแต่ว่าในสูตรนี้เป็นพหุพพีหิสมาส แม้ท่านจะมิได้ระบุความนี้ไว้โดยตรง ก็อนุมานรู้ได้โดยอ้อม เพราะท่านกล่าวสูตรนี้ต่อจากสูตรว่า อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ (คำนามที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันในบทย่อมถูกย่อเข้าด้วยกันในเนื้อความของบทอื่นได้บ้าง สมาสนั้นมีชื่อว่า พหุพพีหิสมาส) และกล่าวถึงวิธีนี้ที่เกี่ยวกับกรรมธารยสมาสไว้ในสูตรข้างหน้าว่า กมฺมธารยสญฺเญ จ (ถ้ามีศัพท์อิตถีลิงค์ที่เคยกล่าวปุงลิงค์มาก่อน พึงทราบเหมือนปุงลิงค์ ในเพราะบทหลังอันเป็นตุลยาธิกรณะที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ในสมาสที่มีชื่อว่ากรรมธารยะ) ดังนั้น สูตรนี้จึงเกี่ยวกับพหุพพีหิสมาสเท่านั้น การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปาริเสสนัย คือ นัยที่ถือเอาสิ่งที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือที่จะกล่าวต่อไป ดังคำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) แม้คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) จะหมายถึงส่วนรวมคือนามขันธ์ ๔ โดยทั่วไป แต่ในที่นี้หมายเอานามขันธ์ ๓ นอกจากวิญญาณขันธ์ที่กล่าวมาไว้ในคำว่า มโน (ใจ)]

---

๓๕๔. กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ.

ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง

ทีฆรสฺสา อ.ความเป็นทีฆะและรัสสะ ท. *สรานํ* ของสระ ท. *อาทิมชฺฌุตฺตรานํ* อันเป็นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด *โหนฺติ* ย่อมมี *ปจฺจเยสุ* จ ในเพราะปัจจัย ท. ด้วย *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[จ ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ หมายถึง บทที่มิใช่ปัจจัย]

กฺวจิ ตทฺธิตสมาสนาโมปสคฺคาทีสุ ปเทสุ อาทิมชฺฌุตฺตรภูตานํ สรานํ ชินวจนานุปโรเธน ทีฆรสฺสา โหนฺติ ปจฺจเยสุ อปจฺจเยสุ ปเรสุ อปรภูเตสุ จ.

ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ในบททั้งหลายมีบทตัทธิต, บทสมาส, บทนาม และบทอุปสรรค เป็นต้น ย่อมมีในบางแห่ง ในเพราะปัจจัยและบทที่มิใช่ปัจจัย ที่อยู่เบื้องหลังและมิได้อยู่เบื้องหลัง โดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์

ตตฺถ-

ทีฆตฺตํ ปากฏานูป- ฆาตาโท มธุวาทิสุ
รสฺสตฺตํ อชฺชเว อิตฺถิ- รูปาโท จ กตาทิสูติ.

ในการทีฆะและรัสสะนั้น :-

"ความเป็นทีฆะย่อมมีในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ปากฏ (ปรากฏ) หรือ อนูปฆาต (การไม่เบียดเบียน) และในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า มธุวา (เหมือนน้ำผึ้ง)

ความเป็นรัสสะย่อมมีในอุทาหรณ์ว่า อชฺชว (ความซื่อตรง) และในอุทาหรณ์มี อิตฺถิรูป เป็นต้น และในอุทาหรณ์ที่รัสสะในเพราะ ก ปัจจัยและ ตา ปัจจัย เป็นต้น"

[อุทาหรณ์ว่า ปกฏ ทีฆะเป็น ปากฏ ตัวอย่างนี้เป็นการทีฆะสระต้นคำ, อนุปฆาต ทีฆะ

เป็น อนูปฆาต ตัวอย่างนี้เป็นการทีฆะกลางคำ, มธุว ทีฆะเป็น มธุวา ตัวอย่างนี้เป็นการทีฆะท้ายคำ แม้คำว่า ปาวจนํ (ปาพจน์, คำพูดที่เป็นประธาน) ในปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส ก็ทำทีฆะ อ ใน ป เป็น อา

คำว่า อชฺชว รัสสะจาก อาชว (สร้างศัพท์จาก อุชุ), อิตฺถิรูป รัสสะมาจาก อิตฺถีรูป

สรุปว่าสูตรนี้สามารถทีฆะและรัสสะสระต้นคำ กลางคำ และท้ายคำต่างๆ ได้ ไม่ว่าคำนั้นจะอยู่โดดๆ หรือเป็นส่วนหนึ่งของสมาสก็ตาม ทั้งนี้เพราะในพระไตรปิฎกปรากฏรูปอย่างนี้อยู่จริง

คำว่า มธุวา (มธุ + อิว) เป็นทีฆะด้วยสูตรว่า ทีฆํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง) อันเป็นสูตร ๓๗ ในสนธิกัณฑ์ หรือมาจาก มธุ วา โดย วา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อุปมานะ ดังที่กล่าวไว้ในฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์ เรื่องอรรถของ วา ศัพท์]

พหุพฺพีหิสมาเส สติ ปุลฺลิงฺเค อุตฺตรปทนฺตสฺส รสฺสตฺตํ.

เมื่อมีความเป็นปุงลิงค์ในพหุพพีหิสมาส ทำรัสสะสระท้ายของบทหลัง

[ถ้าบทท้ายของสมาสเป็นอิตถีลิงค์ เมื่อนำบทนั้นมาขยายนามปุงลิงค์จะต้องรัสสะสระท้ายให้เป็นปุงลิงค์ด้วยสูตรนี้ก่อน แล้วกระจายวิภัตติให้ตรงกับคำที่ขยายนั้น

คำว่า อุตฺตรปทนฺตสฺส รสฺสตฺตํ (ทำรัสสะสระท้ายของบทหลัง) กล่าวย้ำว่าการทำศัพท์เป็นปุงลิงค์ด้วยสูตรว่า อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ เกี่ยวกับบทหน้า ส่วนบทหลังให้รัสสะด้วยสูตรนี้

การทำรัสสะสระท้ายของพหุพพีหิสมาสนี้ อาจใช้สูตร สโร รสฺโส นปุํสเก ก็ได้เมื่อมีรูปสำเร็จเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น อสทฺธํ, กุลํ (ตระกูลไม่มีศรัทธา) ดูเทียบสูตร ๓๓๗

ฉบับสิงหลและปทรูปสิทธินิสสัยใหม่มีปาฐะข้างต้นแตกต่างกันเล็กน้อยว่า พหุพฺพีหิสมาเส จ สติ อุตฺตรปทนฺตสฺส สรสฺส รสฺสตฺตํ (อนึ่ง เมื่อมีความเป็นพหุพพีหิสมาส ทำรัสสะสระท้ายของบทหลัง) แม้ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ก็กล่าวถึงปาฐะนี้ว่า

วุตฺตญฺจ มหารูปสิทฺธิยํ กฺวจาทิสุตฺตสฺส วิวรณํ กโรนฺเตนาจริเยน- พหุพฺพีหิสมาเส จ สติ อุตฺตรปทนฺตสฺส สรสฺส รสฺสตฺตํ. ทีฆชงฺโฆ ปุริโส, ตถา ปหูตา ชิวฺหา อสฺสาติ ปหูตชิวฺโห, ภควา เอวมาทิ.[๒๗๘]

“สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์มหารูปสิทธิโดยอาจารย์ผู้กระทำการอธิบายสูตรว่า กฺวจาทิ เป็นต้นอย่างนี้ว่า พหุพฺพีหิสมาเส จ สติ อุตฺตรปทนฺตสฺส สรสฺส รสฺสตฺตํ. ทีฆชงฺโฆ ปุริโส, ตถา ปหูตา

ชิวฺหา อสฺสาติ ปหูตชิวฺโห, ภควา (อนึ่ง เมื่อมีความเป็นพหุพพีหิสมาส ทำรัสสะสระท้ายของบทหลัง เช่น ทีฆชงฺโฆ ปุริโส = บุรุษผู้มีแข้งยาว เช่นเดียวกันนี้ มีอุทาหรณ์ว่า ปหูตา ชิวฺหา อสฺสาติ ปหูต-ชิวฺโห ภควา = ชิวหาของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นยาว เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึงชื่อว่า ปหูตชิวหะ หมายถึง พระผู้มีพระภาค)"]

ทีฆชงฺโฆ ปุริโส.

ทีฆชงฺโฆ ปุริโส (บุรุษผู้มีแข้งยาว)

การประกอบรูปศัพท์ ทีฆชงฺโฆ

ศัพท์เดิมเป็น ทีฆา ศัพท์, ชงฺฆา ศัพท์ และ ย ศัพท์

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ทีฆา ศัพท์ และ ชงฺฆา ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปจมา"

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า "อา โฆ"

ลบ โย วิภัตติท้าย ฆ ด้วยสูตรว่า "ฆปโต จ โยนํ โลโป"

สำเร็จรูปเป็น ทีฆา และ ชงฺฆา

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

สำเร็จรูปเป็น ยสฺส

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทีฆา ชงฺฆา ยสฺส (แข้งทั้งหลายของบุคคลใดยาว) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสามเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า "อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ"

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย ทีฆา ชงฺฆา และ ยสฺส ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ลบ ย ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ทำ ทีฆา เป็นปุงลิงค์โดยการลบ อา อิตถีปัจจัยด้วยสูตรว่า "อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

รัสสะ อา ใน ชงฺฆา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ"

สำเร็จรูปเป็น ทีฆชงฺฆ

ตั้ง ทีฆชงฺฆ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทีฆชงฺฆ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทีฆชงฺโฆ

ตถา ปหูตา ชิวฺหา อสฺสาติ ปหูตชิวฺโห ภควา. มหตี ปญฺญา อสฺสาติ มหาปญฺโญ.

อุทาหรณ์ว่า

ชิวหาของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นยาว เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึงชื่อว่า ปหูตชิวหะ (มีชิวหายาว) หมายถึง พระผู้มีพระภาค

ปัญญาของบุคคลนั้นยิ่งใหญ่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มหาปัญญะ (ผู้มีปัญญายิ่งใหญ่)

พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

"มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท"ติ มหาเทโส.

แปลง [มหนฺต] เป็น มหา ด้วยสูตรว่า มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท (แปลง มหนฺต เป็น มหา ในเพราะบทที่มีเนื้อความเสมอกัน)

อิตฺถิยมิติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อิตฺถิยํ (ในอิตถีลิงค์)

ขมาธโน.

[บทว่า อิตฺถิยํ (ในอิตถีลิงค์) มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธการทำอิตถีลิงค์เป็นปุงลิงค์ในอุทาหรณ์]ว่า ขมาธโน (ผู้มีความอดทนเป็นทรัพย์) = ขมา เอว ธนํ อสฺสาติ ขมาธโน.

[บทว่า ธน เป็นนปุงสกลิงค์ มิได้เป็นอิตถีลิงค์ เพราะฉะนั้นจึงไม่ต้องลบ อา อิตถีปัจจัยใน ขมา ให้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า ขมธโน]

ภาสิตปุมาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ภาสิตปุมา (ซึ่งเคยแสดงปุงลิงค์)

สทฺธาธุโร, สทฺธาปกติโก, ปญฺญาปกติโก, ปญฺญาวิสุทฺธิโก.

บทว่า ภาสิตปุมา (ซึ่งเคยแสดงปุงลิงค์) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการทำเป็นปุงลิงค์ในอุทาหรณ์ว่า

สทฺธาธุโร (ผู้มีศรัทธาเป็นใหญ่) = สทฺธา ธุรํ อสฺสาติ สทฺธาธุโร.

สทฺธาปกติโก (ผู้มีศรัทธาเป็นปกติ) = สทฺธา ปกติ อสฺสาติ สทฺธาปกติโก.

ปญฺญาปกติโก (ผู้มีปัญญาเป็นปกติ) = ปญฺญา ปกติ อสฺสาติ ปญฺญาปกติโก.

ปญฺญาวิสุทฺธิโก (ผู้มีปัญญาอันบริสุทธิ์) = ปญฺญา วิสุทฺธิ อสฺสาติ ปญฺญาวิสุทฺธิโก.

[บทว่า สทฺธา และ ปญฺญา เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน จึงไม่อาจทำเป็นปุงลิงค์ได้]

เอตฺถ จ "กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต"ติ กปฺปจฺจโย.

ในอุทาหรณ์นี้ ลง ก ปัจจัยด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต (แปลงสระท้ายซึ่งเป็นที่สุดของสมาสเป็น อ และอักษรอื่นๆ ในบางแห่ง)

ตุลฺยาธิกรเณ อิจฺเจว.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ตุลฺยาธิกรเณ (ในเพราะบทหลังที่มีเนื้อความเสมอกัน) นี้นั่นเทียว

สมณิภตฺติโก, กุมาริภตฺติโก, กุมาริภตฺติ.

บทว่า ตุลฺยาธิกรเณ นี้มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการทำเป็นปุงลิงค์ในอุทาหรณ์ว่า

สมณิภตฺติโก (ผู้ภักดีนางภิกษุณี, ผู้บำรุงนางภิกษุณี) = สมณีสุ ภตฺติ อสฺสาติ สมณิภตฺติโก.

กุมาริภตฺติโก (ผู้ภักดีเด็กหญิง, ผู้รับใช้กุมารี) = กุมารีสุ ภตฺติ อสฺสาติ กุมาริภตฺติโก.

กุมาริภตฺติ (ผู้ภักดีในกุมารี) = กุมารีสุ ภตฺติ อสฺสาติ กุมาริภตฺติ.

[ในอุทาหรณ์เหล่านี้ มิใช่เป็นตุลยาธิกรณะ จึงไม่มีการทำเป็นปุงลิงค์]

ปุพฺพปทสฺเสวายํ ปุมฺภาวาติเทโส.

การแสดงความเป็นปุงลิงค์นี้ย่อมมีแก่บทหน้าเท่านั้น

[คำว่า ปุพฺพปทสฺเสวายํ ตัดบทเป็น ปุพฺพปทสฺส + เอว + อยํ]

เตน อิธ น ภวติ. พหุทาสิโก ปุริโส. พหุกุมาริกํ กุลํ.

เพราะเหตุนั้นจึงไม่เป็นปุงลิงค์[ในบทหลัง] ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ คือ

พหุทาสิโก ปุริโส (บุรุษผู้มีทาสมาก) = พหู ทาสี อสฺสาติ พหุทาสิโก.

พหุกุมาริกํ กุลํ (ตระกูลที่มีเด็กหญิงมาก) = พหู กุมารี อสฺสาติ พหุกุมาริกํ.

[บทสมาสว่า พหุทาสิโก นี้จะไม่เป็นรูปที่แสดงเป็นปุงลิงค์ว่า พหุทาสโก แม้ พหุกุมาริกํ ก็ไม่เป็น พหุกุมารกํ เพราะทำบทหลังเป็นปุงลิงค์ไม่ได้ แม้อุทาหรณ์ว่า พหุกทลิกํ (ตระกูลที่มีกล้วยมาก), พหุกุกฺกุฏิกํ (ตระกูลที่มีไก่มาก) ก็ไม่เป็นรูปที่แสดงเป็นปุงลิงค์ว่า พหุกทลกํ, พหุกุกฺกุฏํ หรือ พหุกุกฺกุฏกํ ที่จริงแล้วการแสดงรูปว่า พหุ เป็นปุงลิงค์ด้วยสูตรนี้จัดเป็นปัชชุนนคติกนัย คือ นัยที่เหมือนฝนตก เพราะรูปว่า พหุ ปรากฏเหมือนกันทั้งในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์]

“คาณฺฑีโว ธนุ อสฺสา”ติ วิคฺคยฺห สมาสาทิมฺหิ กเต-

เมื่อความเป็นสมาสเป็นต้นถูกกระทำแล้วตามรูปวิเคราะห์ว่า “ธนูซึ่งมีข้อมากของบุคคลนั้นมีอยู่” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ข้อความว่า “ธนูซึ่งมีข้อมาก” หมายความว่า ธนูที่แข็งแรงกว่าธนูทั่วไป

คำว่า คาณฺฑี ใน คาณฺฑีว มาจากศัพท์สันสกฤตว่า คาณฺฑิ (คณฺฑ ธาตุ + อินฺ ปัจจัย) แปลว่า “ข้อ, ปม” (โดยมากบาลีมักใช้เป็น คณฺฐิ, คนฺถิ) คำว่า คาณฺฑิ นี้เป็นปฤโศทราทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ปฤโศทร เป็นต้น (คำว่า ปฤโศทร มาจากศัพท์ว่า ปฤศตฺ = หยาดน้ำ + อุทร = ท้อง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปฤทุทเร ยสฺย ปฤโษทระ บาลีมีรูปว่า ปิโสทร มาจาก ผุสิต + อุทร มีรูปวิเคราะห์ว่า ผุสิตํ อุทเร ยสฺสาติ ปิโสทโร (สิ่งที่มีท้องเป็นหยาดน้ำ,เมฆ)) ดังนั้น จึงทำทีฆะสระ อ ใน ค เป็น อา ส่วนคำว่า คาณฺฑีว ลง ว ปัจจัยท้าย คาณฺฑิ ในอัสสัตถิตัทธิต เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า คาณฺฑิว แล้วให้ทีฆะสระ อิ ใน ฑิ เป็น อี จึงสำเร็จเป็นรูปว่า คาณฺฑีว แม้บาลีก็มีรูปเป็น คาณฺฑิว หรือ คาณฺฑีว ทั้งสองแบบเหมือนสันสกฤต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า คาณฺฑิ อสฺส อตฺถีติ คาณฺฑิโว หรือ คาณฺฑีโว (ธนูซึ่งมีข้อมาก) ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิกล่าวว่า

คาณฺฑิ (ฑี) ว - ปุ, น. คาณฺฑิ คนฺถิ อสฺส อตฺถิ วา. ปุพฺพปททีโฆ. อชฺชุนจาเป จาปมตฺเต จ.[๒๗๙]

“คาณฺฑิว หรือ คาณฺฑีว เป็นปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ข้อมีอยู่แก่ธนูนั้น มีการทีฆะในบทหน้า ย่อมเป็นไปในธนูของพระอรชุน และธนูสามัญทั่วไป”

ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปรัสสะใน ค อักษรว่า คณฺฑีวธนฺวา รูปนี้ไม่ถูกต้อง เพราะ คาณฺฑิ ศัพท์นับเข้าในกลุ่มศัพท์มี ปฤโศทร ศัพท์เป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๕๔) นอกจากนั้น ในฉบับพม่าบางฉบับมีรูปรัสสะใน ฑิ อักษรว่า คาณฺฑิวธนฺวา รูปนี้ก็สมควรเหมือน คาณฺฑีวธนฺวา ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

เรื่องพระอรชุนนี้พบในคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาฮินดูชื่อ ภควัทคีตา แปลว่า บทเพลงหรือลำนำแห่งพระผู้เป็นเจ้า โดยเป็นบทสนทนาโต้ตอบระหว่างบุคคลสองคน ฝ่ายที่ถามปัญหา คือ พระอรชุนเป็นเจ้าชายฝ่ายปาณฑพแห่งจันทรวงศ์ ซึ่งเป็นผู้นำกองทัพใหญ่มาทำสงครามแย่งชิงเมืองหัสดินาปุระจากฝ่ายเการพแห่งจันทรวงศ์เช่นเดียวกัน ซึ่งมีเจ้าชายทุรโยธน์และกองทัพพันธมิตรมากมายเป็นศัตรูคู่สงครามมาเผชิญหน้ากันที่ทุ่งกุรเกษตรฝั่งขวาของแม่น้ำยมุนา ฝ่ายที่ตอบปัญหา

ทั้งหมดและเป็นผู้อธิบายตลอดทั้งเรื่องก็คือพระกฤษณะ ซึ่งเป็นพระญาติฝ่ายราชสกุลจันทรวงศ์ สาขายาฑพ]

๓๕๕. ธนุมฺหา จ.

ลง อา ปัจจัยท้าย ธนุ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ ในบางแห่ง

อา อ. อา ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ธนุมฺหา* จ จาก ธนุ ศัพท์ ด้วย *สมาสนฺตคตา* อันเป็นไปแล้วในที่สุดของสมาส *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้แสดงถึงการลง อา ปัจจัยท้ายบทสมาสบางศัพท์ที่เป็นศัพท์เฉพาะซึ่งสำเร็จรูปเป็น อา การันต์ ปุงลิงค์ เช่น คาณฺฑีวธนฺวา, ปจฺจกฺขธมฺมา ปัจจัยที่ลงท้ายสมาสนี้เป็นกฎข้อยกเว้นพิเศษในสมาส แต่ปัจจัยดังกล่าวไม่ใช่โชตกปัจจัยเหมือนอิตถีปัจจัยที่แสดงความเป็นอิตถีลิงค์ และไม่ใช่วาจกปัจจัยเหมือนตัทธิตปัจจัยที่ลงในอรรถอปัจจตัทธิตเป็นต้น]

ติปทมิทํ.

สูตรนี้มี ๓ บท

กฺวจิ สมาสนฺตคตา ธนุสทฺทา อาปจฺจโย โหติ.

ลง อา ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า ธนุ ซึ่งอยู่ท้ายสมาสในบางแห่ง

จสทฺเทน ธมฺมาทิโต จ.

และลง อา ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า ธมฺม เป็นต้นด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวม ธมฺม ศัพท์เป็นต้น]

“วโมทุทนฺตานนฺ”ติ วกาโร.

ว อักษรย่อมมีด้วยสูตรว่า วโมทุนฺตานํ (แปลง โอ หรือ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว)

คาณฺฑีวธนฺวา.

เช่น คาณฺฑีวธนฺวา (ผู้มีธนูซึ่งมีข้อมาก)

การประกอบรูปศัพท์ คาณฺฑีวธนฺวา

ศัพท์เดิมเป็น คาณฺฑีว ศัพท์, ธนุ ศัพท์ และ ต ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คาณฺฑีว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คาณฺฑีโว

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ธนุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ธนุ

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ในเพราะ ส วิภัตติแปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น อสฺส

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า คาณฺฑีโว ธนุ อสฺส (ธนูซึ่งมีข้อมากของบุคคลนั้นมีอยู่) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสามเข้าเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย คาณฺฑีโว ธนุ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น คาณฺฑีวธนุ

ลง อา ปัจจัยท้าย คาณฺฑีวธนุ ด้วยสูตรว่า “ธนุมฺหา จ”

ในเพราะสระหลัง แปลง อุ ท้าย ธนุ เป็น วฺ ด้วยสูตรว่า “วโมทุทนฺตานํ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น คาณฺฑีวธนฺวา

ตั้ง คาณฺฑีวธนฺวา ศัพท์เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิต ฯเปฯ ตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คาณฺฑีวธนฺวา ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"
สำเร็จรูปเป็น คาณฺฑีวธนฺวา

เอวํ ปจฺจกฺขธมฺมา.

อุทาหรณ์ว่า ปจฺจกฺขธมฺมา (ผู้มีธรรมอันประจักษ์ได้) = ปจฺจกฺโข ธมฺโม ยสฺสาติ ปจฺจกฺขธมฺมา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[นอกจาก ปจฺจกฺขธมฺมา แล้ว ยังพบรูปว่า ทฬฺหธมฺมา (ผู้มีธนูมั่นคง) ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๕๐, ๒๖๘) ที่จริงแล้วในพระบาลีมีรูปดังกล่าวที่เป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ว่า

เสยฺยถาปิ สาริปุตฺต ทฬฺหธมฺมา ธนุคฺคโห สิกฺขิโต กตหตฺโถ กตูปาสโน ลหุเกน อสเนน อปฺปกสิเรเนว ติริยํ ตาลจฺฉายํ อติปาเตยฺย.[๒๘๐]

"ดูกรสารีบุตร นักแม่นธนูผู้มีธนูมั่นคง ได้รับการฝึกหัด ช่ำชอง ชำนิชำนาญ เคยแสดงฝีมือมาแล้ว พึงยิงงวงตาลทางด้านขวางให้ตกลงได้โดยไม่ยากด้วยลูกศรขนาดเบาได้ ฉันใด"

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว จตฺตาโร ธนุคฺคหา ทฬฺหธมฺมา สุสิกฺขิตา กตหตฺถา กตูปาสนา จตุทฺทิสา ฐิตา อสฺสุ.[๒๘๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย นักแม่นธนู ๔ คน ผู้มีธนูมั่นคง ได้รับการฝึกหัด ช่ำชอง ชำนิชำนาญ เคยแสดงฝีมือมาแล้ว พึงยืนอยู่ทั้งสี่ทิศ ฉันใด"

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์และโมคคัลลานปัญจิกาก็ยังอนุญาตให้ ธมฺม ศัพท์ที่เป็นไปในพหุพพีหิสมาส โดยมีรูปสำเร็จนับเข้าในราชาทิคณะโดยแปลง สิ เป็น อา ได้บ้าง มีรูปว่า ทฬฺหธมฺโม, ทฬฺหธมฺมา ดังข้อความในปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๕๔ ว่า

ธมฺโม วาญฺญตฺเถ, ทฬฺหธมฺมา.[๒๘๒]

"ธมฺม ศัพท์ที่เป็นไปในอัญญัตถสมาส [ย่อมกล่าวไว้ในราชาทิคณะ]ได้บ้าง เช่น ทฬฺหธมฺมา (ผู้มีธนูมั่นคง)"

ธมฺโม วาญฺญตฺเถติ คณสุตฺตํ. ธมฺมสทฺโท อญฺญปทตฺเถ วตฺตมาโน ราชาทีสุ วา ปริยตีติ อตฺโถ. ทฬฺหธมฺมา, ทฬฺหธมฺโมติ เอวมาทีสุ อุทาหรณญฺจสฺส เวทิตพฺพํ.[๒๘๓]

"คำว่า ธมฺโม วาณฺณตฺเถ เป็นคณสูตร (สูตรที่กล่าวถึงกลุ่มศัพท์) ธมฺม ศัพท์อันเป็นไปอยู่ในเนื้อความของอัญญบทย่อมกล่าวไว้ในราชาทิคณะได้บ้าง อนึ่ง พึงทราบอุทาหรณ์ของ ธมฺม ศัพท์นั้นในคำเป็นต้นอย่างนี้ว่า ทฬฺหธมฺมา, ทฬฺหธมฺโม"

แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๘๔) จะมิได้แสดงถึงความหมายว่า ธนู ของ ธมฺม ศัพท์ แต่คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๒๒๙) ยังแสดงความหมายนี้ไว้อีกด้วย นอกจากนั้น คัมภีร์ฎีกาของมัชฌิมนิกายและสังยุตตนิกายในสูตรข้างต้นยังกล่าวว่าให้แปลง ธนฺว ศัพท์เป็น ธมฺม โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ทฬฺหํ ธนุ เอตสฺสาติ ทฬฺหธมฺมา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ทฬฺหํ ถิรํ ธนุ เอตสฺสาติ ทฬฺหธนฺวา, โส เอว อิธ ทฬฺหธมฺมาติ วุตฺโต.[๒๘๔]

"ธนูอันมั่นคงของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทัฬหธันวา คำนั้นนั่นแหละกล่าวว่า ทัฬหธัมมา ในที่นี้"

ทฬฺหํ ถิรํ ธนุ เอตสฺสาติ ทฬฺหธนฺวา. โส เอว ทฬฺหธมฺมาติ วุตฺโต. เตนาห ทฬฺหธนูติ.[๒๘๕]

"ธนูอันมั่นคงของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทัฬหธันวา คำนั้นนั่นแหละกล่าวว่า ทัฬหธัมมา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทฬฺหธนุ (ผู้มีธนูมั่นคง)"]

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

สหสฺสถามธนุ, ปจฺจกฺขธมฺโม, วิทิตธมฺโม.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการลง อา ปัจจัยดังกล่าวในอุทาหรณ์ว่า

สหสฺสถามธนุ (ผู้มีธนูหนักพันตำลึง) = สหสฺสถามํ ธนุ อสฺสาติ สหสฺสถามธนุ.

ปจฺจกฺขธมฺโม (ผู้มีธรรมอันประจักษ์ได้) = ปจฺจกฺโข ธมฺโม อสฺสาติ ปจฺจกฺขธมฺโม.

วิทิตธมฺโม (ผู้มีธรรมอันตนรู้แล้ว) = วิทิโต ธมฺโม เยนาติ วิทิตธมฺโม.

[อุทาหรณ์เหล่านี้ไม่ลง อา ปัจจัยด้วยสูตรนี้เป็นรูปว่า สหสฺสถามธนฺวา, ปจฺจกฺขธมฺมา, วิทิตธมฺมา]

นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตสานุ อิจฺจตฺร นานปฺปการา ทุมา นานาทุมา, นานาทุเมหิ ปติตานิ นานาทุมปติตานิ, นานาทุมปติตานิ จ ตานิ ปุปฺผานิ จาติ นานาทุมปติตปุปฺผานิ, เตหิ วาสิตา นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตา, นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตา สานู ยสฺส ปพฺพตสฺส โสยํ นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตสานุ, ปพฺพโต.

ในอุทาหรณ์ว่า นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตสานุ นี้ พึงกระทำรูปวิเคราะห์ว่า

ต้นไม้อันมีประการต่างๆ ชื่อว่า นานาทุมะ

สิ่งที่ตกจากต้นไม้อันมีประการต่างๆ ชื่อว่า นานาทุมปติตะ

ทั้งสิ่งที่ตกจากต้นไม้ต่างๆ เหล่านั้นก็เป็นดอกไม้ด้วย จึงชื่อว่า นานาทุมปติตปุปผะ

อบร่ำแล้วด้วยดอกไม้อันตกจากต้นไม้ต่างๆ ชื่อว่า นานาทุมปติตปุปผวาสิตะ

พื้นที่ราบบนยอดเขาอันอบร่ำแล้วด้วยดอกไม้อันตกจากต้นไม้ต่างๆ ของภูเขาใดมีอยู่ ภูเขานั้นชื่อว่า นานาทุมปติตปุปผวาสิตสานุ (มีพื้นที่ราบบนยอดเขาอันอบร่ำแล้วด้วยดอกไม้อันตกจากต้นไม้ต่างๆ) หมายถึง ภูเขา

อยํ ปน กมฺมธารยตปฺปุริสคพฺโภ ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ.

อนึ่ง สมาสนี้เป็นตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส ซึ่งมีกรรมธารยสมาสและตัปปุริสสมาสเป็นท้อง

ตถา พฺยาลมฺโพ อมฺพุธโร พฺยาลมฺพมฺพุธโร, ตสฺส พินฺทูนิ พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทูนิ, เตหิ จุมฺพิโต พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิโต, ตาทิโส กูโฏ ยสฺส โสยํ พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิตกูโฏ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

เมฆอันเลื่อนลอยอยู่ ชื่อว่า พยาลัมพัมพุธระ

หยดน้ำของเมฆนั้น ชื่อว่า พยาลัมพัมพุธรพินทุ

อันหยดน้ำเหล่านั้นสัมผัสแล้ว ชื่อว่า พยาลัมพัมพุธรพินทุจุมพิตะ

ยอดเขาของภูเขาใดมีลักษณะเช่นนั้น ภูเขานั้นชื่อว่า พยาลัมพัมพุธร-พินทุจุมพิตกูฏะ (ภูเขาอันมียอดอันหยดน้ำของเมฆที่ลอยอยู่สัมผัสแล้ว)

พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

[สมาสนี้มีกรรมธารยสมาสและตัปปุริสสมาสเป็นท้อง

คำว่า อมฺพุธโร แปลว่า ผู้ทรงไว้ซึ่งน้ำ คือ เมฆ]

สตฺตมิยตฺเถ พหุพฺพีหิ ยถา- สมฺปนฺนานิ สสฺสานิ ยสฺมึ ชนปเท โสยํ สมฺปนฺนสสฺโส ชนปโท, สุลโภ ปิณฺโฑ อิมสฺมินฺติ สุลภปิณฺโฑ เทโส, อากิณฺณา มนุสฺสา ยสฺสํ ราชธานิยํ สา อากิณฺณมนุสฺสา ราชธานี, พหโว ตาปสา เอตสฺมินฺติ พหุตาปโส อสฺสโม, อุปจิตํ มํสโลหิตํ อสฺมินฺติ อุปจิตมํสโลหิตํ สรีรํ, พหโว สามิโน อสฺมินฺติ พหุสฺสามิกํ นครํ.

พหุพพีหิสมาสในอรรถของสัตตมีวิภัตติ เช่น

ข้าวกล้าอันสมบูรณ์มีอยู่ในแคว้นใด เหตุนั้น แคว้นนั้นชื่อว่า สัมปันนสัสสะ (มีข้าวกล้าอันสมบูรณ์) หมายถึง แคว้น

บิณฑบาตหาได้ง่ายในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นั้นชื่อว่า สุลภปิณฑะ (มีบิณฑบาตหาได้ง่าย) หมายถึง สถานที่

มนุษย์เกลื่อนกล่นแล้วในราชธานีใด เหตุนั้น ราชธานีนั้นชื่อว่า อากิณณ-มนุสสา (มีมนุษย์เกลื่อนกล่นแล้ว) หมายถึง ราชธานี

ดาบสจำนวนมากมีอยู่ในอาศรมนี้ เหตุนั้น อาศรมนั้นชื่อว่า พหุตาปสะ (มีดาบสจำนวนมาก) หมายถึง อาศรม

เนื้อและโลหิตสั่งสมอยู่ในร่างกายนี้ เหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่า อุปจิตมังส-โลหิตะ (มีเนื้อและโลหิตสั่งสมอยู่) หมายถึง ร่างกาย

เจ้าของทรัพย์จำนวนมากมีอยู่ในพระนครนั้น เหตุนั้น พระนครนั้นชื่อว่า พหุสสามิกะ (มีเจ้าของทรัพย์จำนวนมาก) หมายถึง พระนคร

[ในวรรณกรรมบาลีโดยทั่วไปพบคำว่า สรีร โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๖๙) กล่าวว่ามาจาก สร ธาตุ + กีร ปัจจัย แม้สันสกฤตก็มีรูปว่า ศรีร มาจาก ศฤ ธาตุ + อีรนฺ ปัจจัย ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ศัพทสโตมมหานิธิ (หน้า ๔๒๔) แม้ปรากฤตและอรรธมาคธีก็มีรูปว่า สรีร แต่คัมภีร์นี้ประสงค์เอารูปว่า สิริํ จะเห็นได้ว่าในสูตร ๖๗๑ ท่านกล่าวถึงการลง อิร ปัจจัยท้าย สร ธาตุ ด้วยสูตรว่า รนฺชุทาทีหิ เป็นต้น]

“พหู นทิโย อสฺมินฺ”ติ อตฺเถ สมาสาทิมฺหิ กเต-

เมื่อความเป็นสมาสเป็นต้นถูกกระทำแล้วในอรรถว่า “แม่น้ำจำนวนมากมีอยู่ในแคว้นนี้” [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

สมาสนฺตคฺคหณํ, กปฺปจฺจโย จ วตฺตเต.

ศัพท์ว่า สมาสนฺต (ที่อยู่ท้ายสมาส) และบทว่า กปฺปจฺจโย (ลง ก ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[คำว่า กปฺปจฺจโย ก็คือ ก ปัจจัยในคำว่า อกา ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต ตามที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ตัดบทเป็น กฺวจิ สมาสนฺตคตานํ + อกา + อนฺโต โดยแปลว่า “ลง อ และ ก ปัจจัยท้ายนามอันเป็นที่สุดของสมาสในบางแห่ง” มีข้อสังเกตว่า สูตรว่า นทิมฺหา จ ที่จะกล่าวต่อไปแสดงถึงการลง ก ปัจจัยไว้ และในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ก็ระบุคำว่า กปฺปจฺจโย ไว้โดยตรง ถ้าสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺต เป็นต้นมิได้แสดงถึงการลง ก ปัจจัย คำว่า กปฺปจฺจโย ก็มีในสูตรต่อมาไม่ได้ ดังนั้น ตามมติของท่านผู้แต่งกัจจายนสูตรน่าจะหมายถึงการลง อ และ ก ปัจจัย ส่งผลให้ ก ปัจจัยติดตามไปสูตรต่อไปได้ แต่ท่านผู้แต่งวุตติของกัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึงการแปลงสระท้ายเป็น อ ตามคัมภีร์ปาณินิ ดังนั้น นัยที่ ๒ ซึ่งกล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์จึงควรเป็นความเห็นเดิมของท่านผู้แต่งกัจจายนสูตร

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๓๘) เฉลยคำตอบในเรื่องนี้ว่า จ ศัพท์ในสูตรว่า นทิมฺหา จ ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง การ ศัพท์จากสูตรก่อนมาสูตรนี้ และเมื่อ การ ศัพท์ถูกดึงมาก็เป็นอันดึง ก ปัจจัยให้ติดตามมาด้วย คำตอบของท่านผู้แต่งนยาสะเป็นคำตอบที่ต้องการจะให้สอดคล้องกับข้อความในวุตติ ที่จริงแล้วสูตรทั่วไปต้องเป็นที่เข้าใจง่ายประกอบด้วยองค์ของสูตรคือ อสันเทหะ (ไม่คลุมเครือ) กล่าวคือ คำในสูตรต้องสื่อความหมายได้ครบถ้วน หรือมีคำอื่นติดตามมาจากสูตรที่อยู่ใกล้กันมาประกอบร่วมกัน แต่ถ้าเข้าใจความหมายของสูตรได้ด้วยการพิจารณาวุตติของสูตรก่อน ก็จะทำให้องค์ของสูตรข้างต้นหายไป

การศึกษาของประเทศพม่าในสมัยพุกามนั้นมักนิยมเรียนกัจจายนไวยากรณ์เป็นหลักพร้อมกับศึกษาคำอธิบายจากคัมภีร์นยาสะที่เรียกว่า มุขมัตตทีปนี คือ คัมภีร์อธิบายพอเป็นแนวทาง จะเห็นได้ว่า ในสัททนีติปกรณ์ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๘-๑๗๙๔) ได้อ้างถึงกัจจายนไวยากรณ์และคัมภีร์นยาสะไว้เป็นจำนวนมาก แม้คัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่าที่แต่งในสมัย

พุกามโดยไม่ปรากฏปีที่แต่งแน่นอนก็ยังสนับสนุนความเห็นของคัมภีร์นยาสะเป็นหลัก อนึ่ง คัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยเก่าที่แต่งโดยพระชัมพุทีปธชะใน พ.ศ.๒๓๗๑ กล่าวไว้ในหน้า ๓๑๖-๗ ว่ามติของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวว่าให้แสดงบทหลังเป็นปุงลิงค์นั้นถูกต้องแล้ว และยังเปรียบเทียบคัมภีร์ที่ตำหนินยาสะว่าเหมือนนกฮูก อีกา ลิง หรือสุนัขที่เห่าหอน อีกทั้งยังกล่าวว่าผู้ที่มีความเห็นเช่นนั้นต้องตกนรกเพราะกล่าวมุสาวาทอีกด้วย

ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ พระญาณธชเถระ (ชาวพม่าเรียกว่า แลดีสยาดอ) แห่งวัดแลดี จังหวัดโมงยวา และพระวิสุทธาจาระ (ชาวพม่าเรียกว่า วิสุทธารามสยาดอ) อดีตพระสังฆราชนิกายชเวจิน วัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ ได้สนับสนุนให้มีการเรียนการสอนปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นหลักในสำนักของพวกท่าน แม้คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ซึ่งแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ก็สนับสนุนความเห็นในปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นหลักเช่นกัน ดังนั้น คนทั่วไปในปัจจุบันที่มีสติปัญญาและวิริยะน้อยกว่าคนในยุคก่อนจึงควรศึกษาคัมภีร์นี้ที่เรียนง่ายและใช้เวลาไม่นานมากนัก ก็จะอำนวยประโยชน์ให้เข้าใจหลักภาษาได้อย่างรวดเร็ว]

๓๕๖. นทิมฺหา จ.

ลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์ชื่อว่า นที และศัพท์อื่นที่อยู่ท้ายสมาส

กปฺปจฺจโย อ. ก ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *นทิมฺหา* จ จากศัพท์ชื่อว่า นที ด้วย *สมาสนฺตคตา* อันเป็นไปแล้วในที่สุดของสมาส ฯ

[สูตรนี้แสดงการลง ก ปัจจัยท้าย อี และ อู อักษรซึ่งแสดงอิตถีลิงค์อันได้ชื่อว่า นที เมื่อลง ก ปัจจัยแล้วให้รัสสะ อี เป็น อิ และ อู เป็น อุ ด้วยสูตรว่า กฺวจาทิ เป็นต้น เช่น พหุนทิโก ชนปโท (แว่นแคว้นที่มีแม่น้ำมาก), พหุชมฺพุกํ วนํ (ป่าที่มีต้นหว้ามาก)]

สมาสนฺตคตา นทิมฺหา กปฺปจฺจโย โหติ.

ลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์ชื่อว่า นที ที่อยู่ท้ายสมาส

จสทฺเทน ตุอนฺตา จ.

และลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่ท้ายด้วย จ ศัพท์

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่ท้าย เช่น พหุกตฺตุโก เทโส (สถานที่มีคนงานมาก), พหุภตฺตุโก เทโส (สถานที่มีนายมาก]

นิจฺจตฺถํ วจนํ.

สูตรนี้มีจุดประสงค์เพื่อความแน่นอน

[การลง ก ปัจจัยมีกล่าวไว้แล้วในสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต แต่ในที่นี้ท่านนำมากล่าวเจาะจงอีกครั้งหนึ่งเพื่อแสดงว่าเป็นนิจจวิธิ เพราะฉะนั้น ท้ายสมาสที่เป็น อี และ อู การันต์จะต้องลง ก ปัจจัยเสมอ]

นทีติ เจตฺถ อิตฺถิวาจกานํ อีการูการานํ ปรสมญฺญา.

อนึ่ง ในบทว่า นที นี้เป็นชื่ออื่นของ อี อักษรและ อู อักษรที่แสดงความเป็นอิตถีลิงค์

[คัมภีร์ปาณินิและกาตันตระตั้งชื่อนี้ไว้เป็นลหุกนัยเหมือนชื่อว่า ฌ และ ล โดยคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๓) กล่าวว่า ยู ถิยาขฺยา นที (อี และ อู ที่แสดงความเป็นอิตถีลิงค์ ชื่อว่า นที) [มีรูปสันสกฤตว่า ยู สฺตฺรฺยาขฺเยา นที] ส่วนคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๙) กล่าวว่า อีอู ถิยาขฺยา นที (สระ อี และ อู ที่แสดงอิตถีลิงค์ ชื่อว่า นที) [มีรูปสันสกฤตว่า อีทูตฺ สตฺรฺยาขฺเยา นที]

ตโต "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานนฺ"ติอาทินา นทิสญฺญสฺส กปฺปจฺจเย รสฺสตฺตํ.

หลังจากนั้น ความเป็นรัสสะในเพราะ ก ปัจจัยของศัพท์ที่ชื่อว่า นที ย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

พหุนทิโก ชนปโท.

เช่น พหุนทิโก ชนปโท (แคว้นมีแม่น้ำหลายสาย) = พหู นทิโย อสฺมินฺติ พหุนทิโก.

การประกอบรูปศัพท์ พหุนทิโก

ศัพท์เดิมเป็น พหุ ศัพท์, นที ศัพท์ และ ต ศัพท์

ทำวิธีนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า พหู นทิโย อสฺมึ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า พหู นทิโย อสฺมึ (แม่น้ำจำนวนมากมีอยู่ในแคว้นนี้) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสามเข้าเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย พหู นทิโย และ อสฺมึ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลง ก ปัจจัยท้าย พหุนที ศัพท์ด้วยสูตรว่า “นทิมฺหา จ”

ในเพราะ ก ปัจจัย รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น พหุนทิก

ตั้ง พหุนทิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย พหุนทิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น พหุนทิโก

เอวํ พหุชมฺพุกํ วนํ.

อุทาหรณ์ว่า พหุชมฺพุกํ วนํ (ป่ามีต้นหว้ามาก) = พหู ชมฺพุโย อสฺมินฺติ พหุชมฺพุกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

พหุนาริโกติ ฉฏฺฐีพหุพฺพีหินา สิทฺธํ.

บทว่า พหุนาริโก (ผู้มีสตรีมาก) สำเร็จแล้วด้วยฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส

[สัตตมีพหุพพีหิสมาสมักใช้แสดงสถานที่ตามโอกาสการกซึ่งเป็นที่ตั้งของกิริยา ส่วน พหุนาริโก หมายถึง บุรุษผู้มีสตรีมาก จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสโดยประกอบใช้ฉัฏฐี-วิภัตติที่ลงในอรรถสามีว่า พหู นาริโย อสฺสาติ พหุนาริโก]

พหโว กตฺตาโร อสฺมึ, อสฺสาติ วา พหุกตฺตุโก เทโส.

คนงานจำนวนมากมีอยู่ในสถานที่นั้น หรือว่า [คนงานจำนวนมาก]ของสถานที่นั้นมีอยู่ เหตุนั้น สถานที่นั้นชื่อว่า พหุกัตตุกะ (มีคนงานมาก) หมายถึง สถานที่

[บทว่า พหุกตฺตุโก ใช้เป็นฉัฏฐีและสัตตมีพหุพพีหิสมาสได้ทั้งสองอย่าง เมื่อเป็นฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาสมีความหมายว่า สถานที่นั้นเป็นที่ปกครองคนงาน เพราะเน้นอรรถสามีเป็นหลัก เมื่อเป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาสก็มีความหมายว่า สถานที่นั้นเป็นที่ตั้งของคนงาน เพราะเน้นอรรถอาธาระเป็นหลัก

ตัวอย่างว่า พหุนาริโก และ พหุกตฺตุโก ชี้ให้เห็นว่า พหุพพีหิสมาสที่หมายถึงบุคคล ต้องตั้งรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพีหิสมาสแน่นอน แต่ถ้าหมายถึงสถานที่ อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีหรือสัตตมีพหุพพีหิสมาสได้ทั้งสองอย่าง]

เอวํ พหุภตฺตุโก.

อุทาหรณ์ว่า พหุภตฺตุโก (สถานที่มีนายมาก) = พหโว ภตฺตาโร อสฺมึ, อสฺสาติ วา พหุภตฺตุโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ทวิปทภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส

ภินฺนาธิกรโณ ยถา- เอกรตฺตึ วาโส อสฺสาติ เอกรตฺติวาโส, สมาเนน ชเนน สทฺธึ วาโส อสฺสาติ สมานวาโส ปุริโส, อุภโต พฺยญฺชนมสฺส อตฺถีติ อุภโตพฺยญฺชนโก, ฉตฺตํ ปาณิมฺหิ อสฺสาติ ฉตฺตปาณิ ปุริโส.

พหุพพีหิสมาสที่มีเนื้อความต่างกัน (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส) เช่น

การอยู่ตลอดราตรีหนึ่งของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เอกรัตติวาสะ (มีการอยู่ตลอดราตรีหนึ่ง)

การอยู่กับชนผู้เสมอกันของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า สมานวาสะ (มีการอยู่กับชนผู้เสมอกัน)

เพศ[อันเกิดขึ้น]เพราะกรรมทั้งสองของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อุภโตพยัญชนกะ (มีเพศ[อันเกิดขึ้น]เพราะกรรมทั้งสอง)

ร่มมีอยู่ในมือของบุคคลนั้น เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า ฉัตตปาณิ (มีร่มในมือ) หมายถึง บุรุษ

[สมาสชนิดนี้ คือ พหุพพีหิสมาสที่มีบททั้งสองต่างเนื้อความกัน กล่าวคือต่างวิภัตติกัน จะเห็นได้ว่าบทหน้าคือ เอกรตฺตึ ลง อํ วิภัตติที่แสดงอัจจันตสังโยค ส่วนบทหลังคือ วาโส เป็นประธานที่ลง สิ วิภัตติ แม้อุทาหรณ์อื่นก็เช่นเดียวกัน

คำว่า อุภโต พฺยญฺชนมสฺส อตฺถิ ข้อความนี้เวลาแปลท่านใส่คำเพิ่มเข้ามาเป็น อุภโต สมุฏฺฐิตํ พฺยญฺชนํ อสฺส อตฺถิ (เพศอันเกิดขึ้นเพราะกรรมทั้งสองของบุคคลนี้มีอยู่) กรรมทั้งสองนั้นก็คือกรรมที่ทำให้เกิดเพศชายและเพศหญิงในวาระที่แตกต่างกัน ลง ก ปัจจัยด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺต เป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ เอกรตฺติวาโส

ศัพท์เดิมเป็น เอกรตฺติ ศัพท์, วาส ศัพท์ และ ต ศัพท์

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เอกรตฺติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "กาลทฺธานมจฺจนฺตสํโยเค"

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า "เต อิตฺถิขฺยา โป"

แปลง อํ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า "อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ"

สำเร็จรูปเป็น เอกรตฺตึ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วาส ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วาโส

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

แปลง ต เป็น อ ในเพราะ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า "สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ"

ลง สฺ อาคมในเพราะ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

สำเร็จรูปเป็น อสฺส

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอกรตฺตึ วาโส อสฺส (การอยู่ตลอดราตรีหนึ่งของบุคคลนั้นมีอยู่) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า "อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ"

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย เอกรตฺตึ วาโส และ อสฺส ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

สำเร็จรูปเป็น เอกรตฺติวาส

ตั้ง เอกรตฺติวาส ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิต ฯเปฯ ตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เอกรตฺติวาส ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เอกรตฺติวาโส

เอวํ ทณฺฑปาณิ, สตฺถปาณิ, วชิรปาณิ, ขคฺคหตฺโถ, สตฺถหตฺโถ, ทาเน อชฺฌาสโย อสฺสาติ ทานชฺฌาสโย, ทานาธิมุตฺติโก, พุทฺธภตฺติโก, สทฺธมฺมคารโว อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ทณฺฑปาณิ (ผู้มีไม้เท้าอยู่ในมือ) = ทณฺโฑ ปาณิมฺหิ อสฺสาติ ทณฺฑปาณิ.

สตฺถปาณิ (ผู้มีศาสตราอยู่ในมือ) = สตฺถํ ปาณิมฺหิ อสฺสาติ สตฺถปาณิ.

วชิรปาณิ (ผู้มีคทาเพชรอยู่ในมือ) = วชิรํ ปาณิมฺหิ อสฺสาติ วชิรปาณิ.

ขคฺคหตฺโถ (ผู้มีดาบอยู่ในมือ) = ขคฺโค หตฺเถ อสฺสาติ ขคฺคหตฺโถ.

สตฺถหตฺโถ (ผู้มีศาสตราอยู่ในมือ) = สตฺถํ หตฺเถ อสฺสาติ สตฺถหตฺโถ.

การฝักใฝ่ในทานของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทานัชฌาสยะ (ผู้มีความฝักใฝ่ในทาน)

ทานาธิมุตฺติโก (ผู้มีความมุ่งมั่นในทาน) = ทาเน อธิมุตฺติ อสฺสาติ ทานาธิมุตฺติโก.

พุทฺธภตฺติโก (ผู้มีความภักดีในพระพุทธเจ้า) = พุทฺเธ ภตฺติ อสฺสาติ พุทฺธภตฺติโก.

สทฺธมฺมคารโว (ผู้มีความเคารพในพระสัทธรรม) = สทฺธมฺเม คารโว อสฺสาติ สทฺธมฺมคารโว.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า พุทฺธภตฺติก (ผู้มีความภักดีในพระพุทธเจ้า) หมายถึง พุทธศาสนิกชนนั่นเอง มีคำไวพจน์อื่นว่า

- พุทฺธสาวก (สาวกของพระพุทธเจ้า)
- พุทฺธิก (ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า) = พุทฺเธ ปสนฺโน พุทฺธิโก.
- โสคต (ผู้นับถือพระสุคต) = สุคโต อสฺส เทวตาติ โสคโต.
- พุทฺธมามก (ผู้นับถือพระพุทธเจ้า) = มม อยนฺติ มามโก, พุทฺเธ มามโก เอเตสนฺติ พุทฺธมามกา.

โดย มามก ศัพท์มาจาก อมฺห ศัพท์ + ณฺก ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต ลง ณฺก ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๐) ว่า ทิสฺสนฺตญฺเญปิ ปจฺจยา (แม้ปัจจัยอื่นย่อมปรากฏ) แล้วแปลง อมฺห เป็น มม ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (ศัพท์ว่า ตทมินา เป็นต้นเป็นศัพท์สำเร็จได้) หลังจากนั้นจึงพฤทธิ์สระ อ ใน ม เป็น อา ไม่นิยมใช้คำว่า พุทฺธสาสนิก ซึ่งไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา]

ติปทพหุพพีหิสมาส

ติปโท ยถา- ปรกฺกเมนาธิคตา สมฺปทา เยหิ เต ภวนฺติ ปรกฺกมาธิคตสมฺปทา มหาปุริสา.

พหุพพีหิสมาสที่มี ๓ บท (ติปทพหุพพีหิสมาส) เช่น

สมบัติอันมหาบุรุษเหล่าใดได้รับแล้วด้วยความเพียร มหาบุรุษเหล่านั้น ชื่อว่า ปรักกมาธิคตสัมปทะ (ผู้มีสมบัติอันตนได้รับแล้วด้วยความเพียร) หมายถึง มหาบุรุษ

การประกอบรูปศัพท์ ปรกฺกมาธิคตสมฺปทา

ศัพท์เดิมเป็น ปรกฺกม ศัพท์, อธิคตา ศัพท์, สมฺปทา ศัพท์ และ ย ศัพท์

ลง นา ตติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปรกฺกม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

แปลง นา เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปรกฺกเมน

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย อธิคตา ศัพท์ และ สมฺปทา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

ลบ โย ท้าย ฆ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต จ โยนํ โลโป”

สำเร็จรูปเป็น อธิคตา และ สมฺปทา

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ท้าย ย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ”

ในเพราะ หิ วิภัตติ แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ”

สำเร็จรูปเป็น เยหิ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปรกฺกเมนาธิคตา สมฺปทา เยหิ (สมบัติอันมหาบุรุษเหล่าใดได้รับแล้วด้วยความเพียร) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย ปรกฺกเมน อธิคตา สมฺปทา และ เยหิ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ย ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ”

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทีฆะสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น ปรกฺกมาธิคตสมฺปทา

ตั้ง ปรกฺกมาธิคตสมฺปทา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิต ฯเปฯ ตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปรกฺกมาธิคตสมฺปทา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ปรกฺกมาธิคตสมฺปทา

เอวํ ธมฺมาธิคตโภคา, โอณีโต ปตฺตโต ปาณิ เยน โสยํ โอณีตปตฺตปาณิ, สีหสฺส ปุพฺพทฺธํ วิย กาโย อสฺสาติ สีหปุพฺพทฺธกาโย, มตฺตา พหโว มาตงฺคา อสฺมินฺติ มตฺตพหุ-มาตงฺคํ วนํ อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ธมฺมาธิคตโภคา (ผู้มีสมบัติอันตนได้รับแล้วโดยชอบ) = ธมฺเมน อธิคตา โภคา เยหิ เต ธมฺมาธิคตโภคา.

มืออันภิกษุใดนำออกแล้วจากบาตร ภิกษุนั้นชื่อว่า โอณีตปัตตปาณิ

พระกายของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นดุจดั่งกายท่อนหน้าของราชสีห์ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า สีหปุพพัทธกายะ (ผู้มีพระกายท่อนบนดั่งราชสีห์)

ช้างทั้งหลายเป็นอันมากในป่านั้นตกมันแล้ว เหตุนั้น ป่านั้นชื่อว่า มัตตพหุ-มาตังคะ (มีช้างเป็นอันมากตกมันแล้ว) หมายถึง ป่า

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า ปุพฺพทฺธํ แปลตามศัพท์ว่า ครึ่งหน้า มีลิงค์ต่างจาก กาโย ได้ เพราะ อทฺธ ศัพท์ที่หมายถึงส่วนที่เสมอกัน คือ ครึ่งหน้าและครึ่งหลังเท่ากัน ใช้ในนปุงสกลิงค์เท่านั้น ดังที่ได้อธิบายไว้ในเรื่องอมาทิปรตัปปุริสสมาส มีตัวอย่างว่า อทฺธมาสํ เป็นต้น]

นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส

นนิปาตปุพฺพปโท ยถา- นตฺถิ เอตสฺส สโมติ อสโม ภควา.

พหุพพีหิสมาสที่มี น นิบาตเป็นบทหน้า (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส) เช่น

ผู้เสมอเหมือนย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ เหตุนั้น พระผู้มี-พระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า อสมะ (ผู้มีบุคคลเสมอเหมือนหามิได้) หมายถึง พระผู้มีพระภาค

อิธ “อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส”ติ สุตฺเต “อตฺตํ นสฺสา”ติ โยควิภาเคน นสฺส อตฺตํ.

ในตัวอย่างนี้ มีการแปลง น เป็น อ โดยการแบ่งสูตร[ให้เหลือ]ว่า อตฺตํ นสฺส (แปลง น เป็น อ) ในสูตรว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส (แปลง น เป็น อ ในเพราะตัปปุริสสมาส)

การประกอบรูปศัพท์ อสโม

ศัพท์เดิมเป็น น ศัพท์, สม ศัพท์ และ เอต ศัพท์

ทำวิธีนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า น เอตสฺส สโม

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สโม เอตสฺส (ผู้เสมอเหมือนย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสามเข้าเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย สโม และ เอตสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ เอต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

แปลง น เป็น อ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า “อตฺตํ นสฺส” ในสูตรว่า “อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส”

สำเร็จรูปเป็น อสม

ตั้ง อสม ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อสม ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปจมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อสโม

เอวํ อปฺปฏิปุคฺคโล, อปุตฺตโก, อเหตุโก.

อุทาหรณ์ว่า

อปฺปฏิปุคฺคโล (ผู้ไม่มีใครเปรียบ) = นตฺถิ เอตสฺส ปฏิปุคฺคโลติ อปฺปฏิปุคฺคโล.

อปุตฺตโก (ผู้ไม่มีบุตร) = นตฺถิ เอตสฺส ปุตฺโตติ อปุตฺตโก.

อเหตุโก (ธรรมที่ไม่มีเหตุ) = นตฺถิ เอตสฺส เหตูติ อเหตุโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

"กฺวจิ สมาสนฺต" อิจฺจาทินา กปฺปจฺจโย.

ลง ก ปัจจัยด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ สมาสนฺต (แปลงสระท้ายซึ่งเป็นที่สุดของสมาสเป็น อ และอักษรอื่นๆ ในบางแห่ง)

นตฺถิ สํวาโส เอเตสนฺติ อสํวาสา, น วิชฺชเต วุฏฺฐิ เอตฺถาติ อวุฏฺฐิโก ชนปโท, อภิกฺขุโก วิหาโร, นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตโรติ อนุตฺตโร.

การอยู่ร่วมกันของชนเหล่านี้ย่อมไม่มี เหตุนั้น ชนเหล่านั้นชื่อว่า อสังวาสะ (ผู้ไม่มีการอยู่ร่วมกัน)

ฝนย่อมไม่มีในแคว้นนี้ เหตุนั้น แคว้นนั้นชื่อว่า อวุฏฐิกะ (แคว้นไม่มีฝน) หมายถึง แคว้น

อภิกฺขุโก วิหาโร (วิหารอันปราศจากภิกษุ) = น วิชฺชเต ภิกฺขุ เอตฺถาติ อภิกฺขุโก.

ผู้ประเสริฐกว่าพระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ย่อมไม่มี เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า อนุตตระ (ผู้ไม่มีผู้ประเสริฐกว่า)

“สเร อนฺ”ติ อนฺ.

แปลง น เป็น อนฺ ด้วยสูตรว่า สเร อนฺ (แปลง น เป็น อนฺ ในเพราะสระอันเป็นตัปปุริสสมาส)

ตปฺปุริสคฺคหณมุปลกฺขณํ. อถ วา “เตสุ วุทฺธิ”ติอาทินา นสฺส อนฺ.

ศัพท์ว่า ตปฺปุริส เป็นศัพท์แสดงเพียงตัวอย่าง หรือว่าแปลง น เป็น อนฺ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

[การแปลง น นิบาตเป็น อนฺ สามารถกระทำได้ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งคือการใช้สูตรว่า สเร อนฺ ทั้งนี้โดยถือว่าบทว่า ตปฺปุริเส (ตัปปุริสสมาส) ที่ตามมานั้นเป็นเพียงศัพท์ที่แสดงตัวอย่าง หรืออุปลักขณนัยเท่านั้น แท้จริงแล้วการแปลงเช่นนี้สามารถกระทำได้แม้ในสมาสอื่น คือ พหุพพีหิสมาส อีกอย่างหนึ่งสามารถกระทำด้วยมหาสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ อนุตฺตโร

ศัพท์เดิมเป็น น ศัพท์, อุตฺตร ศัพท์ และ เอต ศัพท์

ทำวิธีนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า น อุตฺตโร เอตสฺส

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตโร (ผู้ประเสริฐกว่าพระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ย่อมไม่มี)

อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสามเข้าเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย เอตสฺส และ อุตฺตโร ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ เอต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ในเพราะสระหลัง แปลง น เป็น อนฺ ด้วยสูตรว่า “สเร อนฺ”

สำเร็จรูปเป็น อนุตฺตร

ตั้ง อนุตฺตร ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อนุตฺตร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อนุตฺตโร

เอวํ นตฺถิ อนฺโต อสฺสาติ อนนฺตํ, น วิชฺชนฺติ อาสวา เอเตสนฺติ อนาสวา อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ที่สุดของจิตนั้นย่อมไม่มี เหตุนั้น จิตนั้นชื่อว่า อนันตะ (จิตอันไม่มีที่สุด)

อาสวะของพระอรหันต์เหล่านี้ย่อมไม่มี เหตุนั้น พระอรหันต์เหล่านั้นชื่อว่า อนาสวะ (ผู้ปราศจากอาสวะ)

ก็เช่นเดียวกันนี้

สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส

ปฐมายตฺเถ สหปุพฺพปโท ยถา- สห เหตุนา โย วตฺตเตติ สเหตุโก, สเหตุ วา.

พหุพพีหิสมาสที่มีบทหน้าเป็น สห ศัพท์ในอรรถของปฐมาวิภัตติ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส) เช่น

ธรรมใดย่อมเป็นไปกับด้วยเหตุ เหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า สเหตุกะ หรือว่า สเหตุ

“เตสุ วุทฺธิ”ติอาทินา สหสทฺทสฺส สาเทโส “กฺวจิ สมาสนฺต” อิจฺจาทินา กปจฺจโย จ.

แปลง สห ศัพท์เป็น ส ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น และลง ก ปัจจัย ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ สมาสนฺต (แปลงสระท้ายซึ่งเป็นที่สุดของสมาสเป็น อ และอักษรอื่นๆ ในบางแห่ง)

[คำว่า ในอรรถของปฐมาวิภัตติ หมายความว่า อัญญบทที่เติมเข้ามา คือ ย ศัพท์ เป็นต้น ประกอบด้วยวิภัตติที่ ๑ ในรูปวิเคราะห์]

สห ปีติยา อิเม วตฺตนฺตีติ สปฺปีติกา.

ธรรมเหล่านี้ย่อมเป็นไปกับด้วยปีติ เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สัปปีติกะ

การประกอบรูปศัพท์ สเหตุโก

ศัพท์เดิมเป็น สห ศัพท์, เหตุ ศัพท์ และ ย ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สห ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น สห

ลง นา ตติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เหตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สหาทิโยเค จ”

สำเร็จรูปเป็น เหตุนา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โย

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สห เหตุนา โย วตฺตเต (ธรรมใดย่อมเป็นไปกับด้วยเหตุ) อิติ อตฺเถ ใน อรรถนี้

ย่อบททั้งสามเข้าเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย เหตุนา และ โย ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ย ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

แปลง สห เป็น ส ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

ลง ก ปัจจัยท้ายสมาสด้วยสูตรว่า “กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต”

สำเร็จรูปเป็น สเหตุก

ตั้ง สเหตุก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สเหตุก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สเหตุโก

เอวํ สห ปจฺจเยหิ วตฺตนฺตีติ สปจฺจยา, สกิเลโส, สอุปาทาโน, สปริวาโร, สหมูเลน อุทฺธโต สมูลุทฺธโต รุกฺโข.

อุทาหรณ์ว่า

ธรรมเหล่าใดย่อมเป็นไปกับด้วยปัจจัย เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สปัจจยะ

สกิเลโส (ธรรมอันเป็นไปกับด้วยกิเลส) = สห กิเลเสหิ วตฺตนฺตีติ สกิเลสา.

สอุปาทาโน (ธรรมอันเป็นไปกับด้วยอุปาทาน) = สห อุปาทาเนหิ วตฺตนฺตีติ สอุปาทาโน.

สปริวาโร (ผู้เป็นไปกับด้วยบริวาร) = สห ปริวาเรหิ วตฺตนฺตีติ สปริวาโร.

ต้นไม้อันเขาถอนพร้อมกับราก ชื่อว่า สมูลุทธตะ (ถูกถอนพร้อมกับราก) หมายถึง ต้นไม้

ก็เช่นเดียวกันนี้

อุปมานบุรพบทพหุพพีหิสมาส

อุปมานปุพฺพปโท ปฐมายตฺเถ ตาว-

สมาสที่มีอุปมานะเป็นบทหน้า (อุปมานบุรพบทพหุพพีหิสมาส) ย่อมมีในอรรถของปฐมาวิภัตติก่อน

อุปมาโนปเมยฺยภาวปฺปสิทฺธตฺถํ อิวสทฺทปฺปโยโค.

การประกอบ อิว ศัพท์ย่อมมีเพื่อยังความเป็นอุปมานะและอุปไมยให้ปรากฏ

กายพฺยามานํ สมปฺปมาณตาย นิโคฺรโธ อิว ปริมณฺฑโล โย ราชกุมาโร โสยํ นิโคฺรธปริมณฺฑโล ราชกุมาโร.

พระราชกุมารพระองค์ใดมีร่างกายเสมอกันเหมือนต้นไทรเพราะร่างกายและวามีขนาดเท่ากัน พระราชกุมารนั้นชื่อว่า นิโครธปริมัณฑละ (ผู้เสมอกันเหมือนต้นไทร) หมายถึง พระราชกุมาร

[คำว่า พฺยาม คือ ความยาว ๑ วา]

“วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”ติ อิวสทฺทสฺส อปฺปโยโค.

ไม่ประกอบ อิว ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค (ไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว)

[ศัพท์ที่ท่านนำมาประกอบในรูปวิเคราะห์ และมีความหมายเช่นนั้นอยู่ในบทสมาสแล้ว ก็ไม่ต้องใส่ศัพท์นั้นไว้ในรูปสมาสอีก ศัพท์ดังกล่าว เช่น อิว หรือสรรพนามต่างๆ]

การประกอบรูปศัพท์ นิโคฺรธปริมณฺฑโล

ศัพท์เดิมเป็น นิโคฺรธ ศัพท์, อิว ศัพท์, ปริมณฺฑล ศัพท์ และ ย ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย นิโคฺรธ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น นิโคฺรโธ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อิว นิบาตด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปริมณฺฑล ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปริมณฺฑโล

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โย

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นิโคฺรโธ อิว ปริมณฺฑโล โย ราชกุมาโร (พระราชกุมารพระองค์ใดมีร่างกายเสมอกันเหมือนต้นไทร) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสี่เข้าเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย นิโคฺรโธ ปริมณฺฑโล และ โย ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ อิว ศัพท์ และ ย ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น นิโคฺรธปริมณฺฑล

ตั้ง นิโคฺรธปริมณฺฑล ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย นิโคฺรธปริมณฺฑล ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น นิโคฺรธปริมณฺฑโล

สงฺโข วิย ปณฺฑโร อยนฺติ สงฺขปณฺฑโร, กาโก วิย สูโร อยนฺติ กากสูโร, จกฺขุ อิว ภูโต อยํ ปรมตฺถทสฺสนโตติ จกฺขุภูโต ภควา.

บุคคลนี้ขาวเหมือนสังข์ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า สังขปัณฑระ (ผู้ขาวเหมือนสังข์)

บุคคลนี้กล้าเหมือนกา เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า กากสูระ (ผู้กล้าเหมือนกา)

พระผู้มีพระภาคนี้ทรงเป็นเหมือนจักษุ เพราะเห็นแจ้งปรมัตถธรรม เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า จักขุภูตะ (ผู้เป็นเหมือนจักษุ) หมายถึง พระผู้มีพระภาค

[อุปมาบุรพบทพหุพพีหิสมาสในอรรถของปฐมาวิภัตตินี้มีอัญญบทที่ลงปฐมาวิภัตติเป็นรูปว่า โย หรือ อยํ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

อยํ ปฐมตฺโถ อุปมานปุพฺพปโท มหานิรุตฺติยํ อญฺญปทตฺถวเสน ทสฺสิตตฺตา อิธาปิ อญฺญปทตฺเถเยว วุตฺโต.[๒๘๖]

“อุปมานบุรพบทที่มีอรรถของปฐมาวิภัตตินี้ ท่านกล่าวไว้แม้ในปทรูปสิทธิปกรณ์นี้ในอรรถของอัญญบทนั่นเทียว เพราะในคัมภีร์มหานิรุตติแสดงไว้ด้วยความเป็นอรรถของอัญญบท”

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๐๘) แสดงถึง กากสูร ศัพท์เป็นปัญจมีตัปปุริสสมาสอีกอย่างหนึ่งว่า กากโต สูโร กากสูโร (ผู้กล้ากว่ากา) และแสดงถึง จกฺขุภูต ศัพท์เป็นทุติยาตัปปุริสสมาสอีกอย่างหนึ่งว่า จกฺขุํ ภูโต ปตฺโต จกฺขุภูโต (ผู้บรรลุจักษุ[อันสำเร็จด้วยปัญญา])]

เอวํ อตฺถภูโต, ธมฺมภูโต, พฺรหฺมภูโต, อนฺโธ วิย ภูโต อยนฺติ อนฺธภูโต พาโล, มุญฺชปพฺพชมิว ภูตา อยนฺติ มุญฺชปพฺพชภูตา กุทิฏฺฐิ, ตนฺตากุลกมิว ชาตา อยนฺติ ตนฺตา-กุลกชาตา.

อุทาหรณ์ว่า

อตฺถภูโต (ผู้เป็นเหมือนอรรถ) = อตฺโถ อิว ภูโต อยนฺติ อตฺถภูโต.

ธมฺมภูโต (ผู้เป็นเหมือนธรรม) = ธมฺโม อิว ภูโต อยนฺติ ธมฺมภูโต.

พฺรหฺมภูโต (ผู้เป็นเหมือนพรหม) = พฺรหฺมา อิว ภูโต อยนฺติ พฺรหฺมภูโต.

คนพาลนี้เป็นเหมือนคนตาบอด เหตุนั้น คนพาลนั้นชื่อว่า อันธภูตะ (ผู้เป็นเหมือนคนตาบอด) หมายถึง คนพาล

ความเห็นผิดนี้เป็นเหมือนหญ้าปล้องและหญ้ามุงกระต่าย เหตุนั้น ความเห็นผิดนั้นชื่อว่า มุญชปัพพชภูตา (เป็นเหมือนหญ้าปล้องและหญ้ามุงกระต่าย) หมายถึง ความเห็นผิด

หมู่สัตว์นี้เป็นเหมือนด้ายที่ยุ่งเหยิง เหตุนั้น หมู่สัตว์นั้นชื่อว่า ตันตากุลก-ชาตา (ผู้เป็นเหมือนด้ายที่ยุ่งเหยิง) [ปชา]

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า อนฺธภูโต พบเป็นรูปว่า อนฺธีภูโต ในคัมภีร์ธรรมบทว่า อนฺธีภูโต อยํ โลโก (ชาวโลกนี้เป็นเหมือนคนตาบอด) ตามนัยนี้ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ

คำว่า ปชา เป็นอิตถีลิงค์ แปลว่า “หมู่สัตว์” นิยมใช้เป็นเอกพจน์ ไม่นิยมใช้เป็นพหูพจน์

คำว่า ตนฺตากุลกํ ตัดบทเป็น ตนฺตํ + อากุลกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตนฺตํ อากุลํ ตนฺตากุลกํ เป็นวิเสสนุตตรปทกรรมธารยสมาส ลง ก ปัจจัยด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต หรืออาจวิเคราะห์เป็น ๒ อย่างว่า ตนฺตํ อากุลํ ตนฺตากุลํ, ตนฺตากุลเมว ตนฺตากุลกํ ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ด้วยสูตรว่า ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ (ลง ก ปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า มาก และอื่นๆ)]

ฉฏฺฐิยตฺเถ สุวณฺณวณฺโณ วิย วณฺโณ ยสฺส โสยํ สุวณฺณวณฺโณ ภควา. อุตฺตรปท-โลโป. นาคสฺส วิย อสฺส คตีติ นาคคติ.

พหุพพีหิสมาส[ที่ประกอบ]ในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ เช่น

วรรณะของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใดเหมือนสีทอง เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า สุวัณณวัณณะ (ผู้มีผิวเหมือนสีทอง) หมายถึง พระผู้มีพระภาค, มีการลบบทหลังด้วย [คือลบ วณฺณ ศัพท์]

การดำเนินไปพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเหมือนกับการดำเนินของช้าง เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า นาคคติ (ผู้มีการดำเนินไปเหมือนช้าง)

[คำว่า สุวณฺณวณฺโณ มีศัพท์เดิมมาจาก สุวณฺณ (ทอง) + วณฺณ (สี) วณฺณ (ผิว) ท่านให้ลบ วณฺณ ศัพท์หลังด้วยสูตรว่า สรูปานเมกเสสฺวสกึ (การเหลืออยู่ศัพท์เดียวแห่งบททั้งหลายที่มีรูปเสมอกัน ย่อมมีในที่กล่าวถึงจำนวนมาก) แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๓๗) ก็กล่าวถึงการลบบางศัพท์ในพหุพพีหิสมาสด้วยการทำเป็นเอกเสสเหมือนในทวันทสมาส

รูปว่า สุวณฺณวณฺโณ ที่ให้ลบ วณฺณ ศัพท์นี้ กล่าวตามอุทาหรณ์ของคัมภีร์กาศิกาที่เป็นคำอธิบายของคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๒ สูตร ๒๔) ว่า โอฏฺฐสฺส มุขมิว มุขํ ยสฺส ส โอฏฺฐมุโข [มีรูปสันสกฤตว่า อุษฺฏรสฺย มุขมิว มุขํ ยสฺย ส, อุษฺฏรมุขะ] อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๓๗) อธิบายว่า ถ้าตั้งรูปวิเคราะห์ด้วย วณฺณ ศัพท์เดียวว่า สุวณฺณสฺส วิย วณฺโณ ยสฺสาติ สุวณฺณวณฺโณ ก็ไม่จำเป็นต้องลบ วณฺณ ศัพท์ เพราะตามหลักภาษาแม้ วณฺณ ศัพท์มีเพียงบทเดียวก็อาจแปลได้ ๒ ครั้งโดยสัมพันธ์กับ ยสฺส และ สุวณฺณสฺส ทีละบท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เอตฺถ ปน สุวณฺณสฺส วิย วณฺโณ ยสฺสาติ วิคฺคเห เอกเสสกิจฺจํ นตฺถิ. อธิปฺปายนฺตเรน ปน โหเตว.[๒๘๗]

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ เมื่อทำรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณสฺส วิย วณฺโณ ยสฺส หน้าที่ของเอกเสสย่อมไม่มี แต่หน้าที่ของเอกเสสย่อมมีด้วยความมุ่งหมายอื่น [คือ โดยทำรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณวณฺโณ วิย วณฺโณ ยสฺสาติ สุวณฺณวณฺโณ]"

สุวณฺณวณฺโณติ สุวณฺณวณฺณวณฺโณติ อยเมตฺถ อตฺโถติ อาห ชาติหิงฺคุลเกนาติอาทิ, สฺวายมตฺโถ อาวุตฺติญาเยน จ เวทิตพฺโพ. สรีรปริยาโย อิธ วณฺณ-สทฺโทติ อธิปฺปาโย.[๒๘๘]

"ในคำว่า สุวณฺณวณฺโณ นี้ มีเนื้อความนี้ว่า ผู้มีผิวเหมือนสีทอง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ชาติหิงฺคุลเกน (สีแดงชาดแท้) และพึงทราบเนื้อความนั้นโดยอาวุตตินัย ความหมายก็คือ วณฺณ ศัพท์ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของสรีระ"]

การประกอบรูปศัพท์ สุวณฺณวณฺโณ

ศัพท์เดิมเป็น สุวณฺณวณฺณ ศัพท์, วิย ศัพท์, วณฺณ ศัพท์ และ ย ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สุวณฺณวณฺณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณวณฺโณ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วิย นิบาตด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วณฺณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วณฺโณ

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น ยสฺส

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณวณฺโณ วิย วณฺโณ ยสฺส (วรรณะของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด เหมือนสีทอง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสี่เข้าเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย สุวณฺณวณฺโณ วณฺโณ และ ยสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ วิย ศัพท์ และ ย ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ วณฺณ ศัพท์หลังด้วยสูตรว่า “สรูปานเมกเสสฺวสกึ”

สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณวณฺณ

ตั้ง สุวณฺณวณฺณ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สุวณฺณวณฺณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณวณฺโณ

เอวํ สีหคติ, นาควิกฺกโม, สีหวิกฺกโม, สีหหนุ, เอณิสฺส วิย อสฺส ชงฺฆาติ เอณิชงฺโฆ, สีหสฺส ปุพฺพทฺธํ วิย อสฺส กาโยติ สีหปุพฺพทฺธกาโย, พฺรหฺมุโน วิย อฏฺฐงฺคสมนฺนาคโต สโร อสฺสาติ พฺรหฺมสฺสโร.

อุทาหรณ์ว่า

สีหคติ (ผู้มีการดำเนินไปดั่งราชสีห์) = สีหสฺส วิย อสฺส คตีติ สีหคติ.

นาควิกฺกโม (ผู้มีการเยื้องย่างดั่งพญาช้าง) = นาคสฺส วิย อสฺส วิกฺกโมติ นาควิกฺกโม.

สีหวิกฺกโม (ผู้มีการย่างกรายดั่งราชสีห์) = สีหสฺส วิย อสฺส วิกฺกโมติ สีหวิกฺกโม.

สีหหนุ (ผู้มีคางดั่งคางราชสีห์) = สีหสฺส วิย อสฺส หนูติ สีหหนุ.

แข้งทั้งสองของบุคคลนั้นเหมือนแข้งของเนื้อทราย เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เอณิชังฆะ (ผู้มีแข้งดั่งเนื้อทราย)

พระกายของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นดุจดั่งกายท่อนหน้าของราชสีห์ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า สีหปุพพัทธกายะ (ผู้มีพระกายท่อนบนดั่งราชสีห์)

พระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ เหมือนเสียงของพรหม เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า พรัหมัสสระ (ผู้มีพระสุรเสียงดั่งพรหม)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์ว่า สีหปุพฺพทฺธกาโย ยังจัดเป็นติปทพหุพพีหิสมาสอีกด้วย ดังที่กล่าวไว้ในติปทพหุพพีหิสมาส

พระสุรเสียงของพระพุทธเจ้ามีความไพเราะเสนาะโสต เทียบได้กับเสียงของพรหมหรือนกการะเวก ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

วิสฺสฏฺฐ-มญฺชุ-วิญฺเญยฺยา สวนียาวิสาริโน
พินฺทุ-คมฺภีร-นินฺนาที- ตฺเยวมฏฺฐงฺคิโก สโร.[๒๘๙]

"เสียง[ของพระพุทธเจ้าและพรหม] มีองค์ ๘ คือ สละสลวย ไพเราะ ชัดเจน เสนาะโสต ไม่เครือพร่า กลมกล่อม ลึก และมีกังวาล"]

สังขโยภยบทพหุพพีหิสมาส

วาสทฺทตฺเถ สงฺขฺโยภยปโท ยถา- เทฺว วา ตโย วา ปตฺตา ทฺวตฺติปตฺตา.

สมาสที่มีบททั้งสองเป็นสังขยาในอรรถของ วา ศัพท์ (สังขโยภยปท-พหุพพีหิสมาส) เช่น

บาตร ๒ ใบ หรือว่า ๓ ใบ มีรูปว่า ทฺวตฺติปตฺตา (บาตรสองหรือสามใบ)

[รูปวิเคราะห์จริงของบทนี้ คือ เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย (สองหรือสาม) หลังจากนั้นจึงตั้งวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสต่อมาว่า ทฺวตฺตโย ปตฺตา ทฺวตฺติปตฺตา ดังในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๗) ได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้โดยตรงว่า เทฺว วา ตโย วา ปริมาณเมสํ ทฺวตฺตโย, วาสทฺทตฺเถ วา เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย (สองหรือสามเป็นจำนวนของบาตรเหล่านั้น เหตุนั้น บาตรเหล่านั้นชื่อว่า ทวัตติ อีกอย่างหนึ่ง [เป็นสมาส]ในอรรถของ วา ศัพท์ สองหรือสาม ชื่อว่า ทวัตติ) แม้ในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๘๔๔) และพาลรโนรมา (คำอธิบายสูตร ๘๔๔) ก็แสดงตัวอย่างและคำอธิบายว่า

เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย.[๒๙๐]

"สองหรือสาม ชื่อว่า ทวัตติ"

สงฺขฺยาวาจกสทฺทสฺส สงฺขฺยาวาจกสทฺเทน สมาสมุทาหรติ เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย อิติ. วาตฺเถ พหุพฺพีหิ, ทฺวิตฺยญฺญตรา อิจฺจตฺโถ.[๒๙๑]

"ท่านยกการย่อศัพท์แสดงสังขยาเข้ากับศัพท์แสดงสังขยาว่า เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย (สองหรือสาม ชื่อว่า ทวัตติ) พหุพพีหิสมาสย่อมมีในอรรถของ วา ศัพท์ ความหมายก็คือ อย่างใดอย่างหนึ่งในสองหรือสามอย่าง"

ส่วนคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๖๗) เพิ่ม ปริมาณ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์

ดังกล่าวเป็นข้อความว่า เทฺว วา ตโย วา ปริมาณเมสนฺติ ทฺวตฺตโย (มีจำนวนสองหรือสาม) [มีรูปสันสกฤตว่า เทฺวา วา ตฺรโย วา ปริมาณเมษาํ ทฺวิตฺราะ]

ในพระบาลีก็มีอุทาหรณ์ที่เชื่อมสังขยาศัพท์สองศัพท์เป็นสมาส แม้จะไม่พบคำว่า ทฺวตฺตโย ก็พบคำว่า เทฺวตโย และ เทฺวติสฺโส ในประโยคดังต่อไปนี้

- อนุชานามิ ภิกฺขเว เทฺวตโย เอกานุสฺสาวเน กาตุํ [๒๙๒] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตทำอุปสัมปทาเปกขะสองหรือสามคนให้มีกรรมวาจาร่วมกัน)

- อนุชานามิ ภิกฺขเว เทฺวติสฺโส ภิกฺขุนิโย โอวาทํ คนฺตุํ [๒๙๓] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุณีสองหรือสามรูปไปรับโอวาท)

- เทฺวติสฺโส รตฺติโย วสติ [๒๙๔] (อยู่สองหรือสามราตรี)

อนึ่ง คำว่า "ในอรรถของ วา ศัพท์" หมายความว่า อัญญบทมี วา ศัพท์เข้ามาประกอบอยู่ด้วย อรรถของ วา ศัพท์ก็คือสังสยัตถะ (อรรถที่น่าสงสัย, อรรถไม่แน่นอน) ดังมีหลักฐานในคัมภีร์นิรุตติทีปนีและไวยากรณ์สันสกฤตว่า

อิธ วาสทฺโทเยว อญฺญปทานิ นาม. อนิยมภูโต เตสํ อตฺโถ อญฺญปทตฺโถ นาม.[๒๙๕]

"วา ศัพท์ในพากย์นี้ชื่อว่า อัญญบท เนื้อความที่ไม่แน่นอนของอัญญบทนั้น ชื่อว่าเนื้อความของบทอื่น"

เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย, ติจตุโร, ปญฺจฉ, เอกเทฺว ทิวสานิ ติฏฺฐ, สตฺตฏฺฐเจหิ ทิเนหิ ยาสฺสสิ, วาตฺโถ เอวายํ สมาโส. วาตฺโถตฺร สํสโย น วิกปฺโป, สํสยสฺเสว อุภยปกฺขปรามสิตฺเตน พหุวิสยตฺตา.[๒๙๖]

"สองหรือสาม มีรูปว่า ทฺวตฺตโย, ติจตุโร (สามหรือสี่), ปญฺจฉ (ห้าหรือหก), เอกเทฺว ทิวสานิ ติฏฺฐ (จงคอยหนึ่งหรือสองวัน), สตฺตฏฺฐเจหิ ทิเนหิ ยาสฺสสิ (จักไปโดยเจ็ดหรือแปดวัน) สมาสนี้มีอรรถของ วา ศัพท์ อรรถของ วา ศัพท์ในที่นี้เป็นสังสยะ ไม่ใช่วิกัปป์ เพราะมีพหูพจน์เป็นวิสัย เนื่องจากระบุถึงทั้งสองฝ่าย"

วาตฺโถยํ พหุพฺพีหิ. ส จ วาตฺโถ น วิกปฺโป, ปกฺเข ทฺวิวจนสฺสาปตฺติยา, กึ ตุ สํสโย.[๒๙๗]

"พหุพพีหิสมาสนี้มีอรรถของ วา ศัพท์ และอรรถของ วา ศัพท์นั้นก็มิใช่วิกัปป์ เพราะลงวิภัตติทวิพจน์ไม่ได้ในฝ่ายนี้ แต่เป็นสังสยะ"

โดยทั่วไป วา ศัพท์มักใช้ในความหมายว่า วิกัปป์ หรือวิกัปปนะ คือ ไม่แน่นอน (ให้เลือก) แต่ในที่นี้ไวยากรณ์สันสกฤตถือว่ามีอรรถสังสยะ เพราะศัพท์ที่ประกอบร่วมกับ วา ที่มีอรรถวิกัปป์

นิยมประกอบรูปเป็นเอกพจน์ แต่ศัพท์ที่ประกอบร่วมกับ วา ศัพท์ที่มีอรรถสังสยะประกอบรูปศัพท์เป็นทวิพจน์และพหูพจน์ได้ ท่านจึงกล่าวไว้เช่นนี้ แต่วิธีดังกล่าวไม่พบในภาษาบาลี ดังนั้น คัมภีร์ขุททสิกขาฎีกาใหม่ (คำอธิบายคาถา ๒๓๓) จึงกล่าวว่า วา ศัพท์ในที่นี้ทำหน้าที่วิกัปป์ ดังข้อความกล่าวว่า

วาสทฺทสฺส โย วิกปฺปตฺโถ, ตตฺถ จายํ สมาโส. จตฺตาริ วา ปญฺจ วา, จตุปญฺจ อหานิ, เตสํ อหานํ สมาหาโร จตุปญฺจาหํ.[๒๙๘]

“อรรถวิกัปป์ใดแห่ง วา ศัพท์มีอยู่ และสมาสนี้ย่อมมีในอรรถวิกัปป์นั้น สี่หรือห้า, สี่วันหรือห้าวัน, หมู่ของสี่วันหรือห้าวันเหล่านั้น ชื่อว่า จตุปัญจาหะ”]

“เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา”ติ ทฺวิสทฺทนฺตสฺส อาตฺตํ, รสฺสตฺตํ.

การแปลงสระท้ายของ ทฺวิ ศัพท์เป็น อา ย่อมมีด้วยสูตรว่า เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา (แปลงสระท้ายของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺฐ เป็น อา อักษรในเพราะสังขยาศัพท์ตามอุทาหรณ์) และมีการรัสสะ[เป็น อ]

การประกอบรูปศัพท์ ทฺวตฺตโย

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิ ศัพท์, วา ศัพท์, ติ ศัพท์ และ วา ศัพท์

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ทฺวิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง ทฺวิ กับ โย เป็น เทฺว ด้วยสูตรว่า “โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ”

สำเร็จรูปเป็น เทฺว

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วา ทั้งสองศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง ติ กับ โย เป็น ตโย ด้วยสูตรว่า “ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโสตโยจตฺตาโรตีณิจตฺตาริ”

สำเร็จรูปเป็น ตโย

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว วา ตโย วา (สองหรือสาม) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสี่เข้าเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย เทฺว และ ตโย ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ วา ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

เพราะสังขยาศัพท์ แปลงสระท้ายของ ทฺวิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา”

ซ้อน ตฺ เป็น ตฺต ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”

ในเพราะพยัญชนะหลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “รสฺสํ”

สำเร็จรูปเป็น ทฺวตฺติ

ตั้ง ทฺวตฺติ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ทฺวตฺติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง อิ ของ ติ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

สำเร็จรูปเป็น ทฺวตฺตโย

[ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๕๐) และปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๗๙๕) กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ว่า ทฺวตฺติปตฺตา โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว วา ตโย วา ปตฺตา ทฺวตฺติปตฺตา แต่ในที่นี้ใช้ตามสันสกฤตและสอดคล้องกับคำอธิบายในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (หน้า ๓๓๕) อนึ่ง ในนิสสัยใหม่นั้นกล่าวว่าต้องซ้อนพยัญชนะก่อนจึงทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า รสฺสํ ในเพราะพยัญชนะสังโยคที่อยู่ท้าย]

ทฺวีหํ วา ตีหํ วา ทฺวีหตีหํ, ฉ วา ปญฺจ วา วาจา ฉปฺปญฺจวาจา.

สองวัน หรือว่า สามวัน มีรูปว่า ทฺวีหตีหํ (สองวันหรือสามวัน)

คำพูด ๖ คำหรือว่า คำพูด ๕ คำ มีรูปว่า ฉปฺปญฺจวาจา (คำพูดหกหรือห้าคำ)

[รูปวิเคราะห์จริงของ ฉปฺปญฺจวาจา คือ ฉ วา ปญฺจ วา ฉปฺปญฺจ, ฉปฺปญฺจ วาจา ฉปฺปญฺจ-วาจา]

เอวํ สตฺตฏฺฐมาสา, เอกโยชนทฺวิโยชนานิ.

อุทาหรณ์ว่า

สตฺตฏฺฐมาสา (เจ็ดหรือแปดเดือน) = สตฺต วา อฏฺฐ วา สตฺตฏฺฐ, สตฺตฏฺฐ มาสา สตฺตฏฺฐมาสา.

เอกโยชนทฺวิโยชนานิ (โยชน์หนึ่งหรือสองโยชน์) = เอกโยชนํ วา ทฺวิโยชนํ วา เอกโยชนทฺวิโยชนานิ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ถ้ามีสังขยาศัพท์สองศัพท์ก็ควรตั้งรูปวิเคราะห์สังขยาศัพท์ไว้ก่อน แล้วจึงวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสต่อมา ดังนี้ คือ

- คำว่า เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย (สองหรือสาม), ทฺวตฺตโย ปตฺตา ทฺวตฺติปตฺตา (บาตรสองหรือสามใบ)

- คำว่า ฉ วา ปญฺจ วา ฉปฺปญฺจ (หกหรือห้า), ฉปฺปญฺจ วาจา ฉปฺปญฺจวาจา (คำพูดหกหรือห้าคำ)

- คำว่า สตฺต วา อฏฺฐ วา สตฺตฏฺฐ (เจ็ดหรือแปด), สตฺตฏฺฐ มาสา สตฺตฏฺฐมาสา (เจ็ดหรือแปดเดือน)

แต่ถ้าเป็นคำนามปกติที่ไม่ใช่สังขยาศัพท์ล้วนๆ ก็ตั้งวิเคราะห์ร่วมกันได้ เช่น ทฺวีหํ วา ตีหํ วา ทฺวีหตีหํ (สองวันหรือสามวัน), เอกโยชนํ วา ทฺวิโยชนํ วา เอกโยชนทฺวิโยชนานิ (โยชน์หนึ่งหรือสองโยชน์)]

ทิสันตราพัตถพหุพพีหิสมาส

ทิสนฺตราพตฺโถ ยถา- ปุพฺพสฺสา จ ทกฺขิณสฺสา จ ทิสาย ยทนฺตราฬํ สายํ ปุพฺพทกฺขิณา วิทิสา.

พหุพพีหิสมาสที่มีอรรถของทิศเฉียง[คือ หมายถึงทิศเฉียง] (ทิสันตราพัตถ-พหุพพีหิสมาส) เช่น

ทิศใดอยู่ระหว่างทิศตะวันออกและทิศใต้ ทิศนั้น มีรูปว่า ปุพฺพทกฺขิณา วิทิสา (ทิศตะวันออกเฉียงใต้)

[พหุพพีหิสมาสประเภทนี้หมายถึงทิศเฉียง (เวมชฺฌ, อนุทิสา) คือ ทิศที่อยู่ระหว่างทิศใหญ่ ทั้ง ๔

คำว่า ยทนฺตราฬ ตัดบทเป็น ยํ + อนฺตราฬ โดยคำว่า ยํ หมายถึง ฐานํ แม้ในรูปวิเคราะห์จะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า ฐานํ แต่รูปสำเร็จกลับเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า ปุพฺพทกฺขิณา เพราะหมายถึง สายํ วิทิสา (ทิศเฉียง) อันมีความหมายเหมือนกับ ยทนฺตราฬ นั่นแหละ

คำว่า อนฺตราฬ แปลว่า ถือเอาในระหว่าง ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของ โกณ (มุม) โดย อาฬ แปลว่า ถือเอา มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺตรํ อาฬาติ คณฺหาตีติ อนฺตราฬ (อันตราฬะ คือ ทิศที่ถือเอาระหว่างทิศใหญ่) คำนี้ประกอบรูปศัพท์จาก อนฺตรา บทหน้า + อา บทหน้า + ลา ธาตุ (อาทาเน = ถือเอา) + อ ปัจจัย ใช้ ฬ แทน ล เหมือน กาลปกฺข = กาฬปกฺข โดยไม่ต้องแปลง ล เป็น ฬ

คำว่า ทิสนฺตราฬตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทิสานํ อนฺตราฬ ทิสนฺตราฬ, ทิสนฺตราฬ อตฺโถ ยสฺสาติ ทิสนฺตราฬตฺโถ (มีเนื้อความของทิศเฉียง)]

เอตฺถ ตุลฺยาธิกรณปทปรตฺตาภาวา น ปุมฺภาวาติเทโส.

ในตัวอย่างนี้ ไม่มีการแสดงเป็นปุงลิงค์ เพราะบทหลังมิได้เป็นตุลยาธิกรณะ

“กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานนฺ”ติอาทินา ทิสนฺตราฬตฺเถ ปุพฺพปทสฺส รสฺสตฺตํ.

มีการรัสสะบทหน้าในอรรถทิศที่อยู่ระหว่างทิศใหญ่ ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

[รูปสำเร็จว่า ปุพฺพทกฺขิณา นี้มีการรัสสะ อ ที่ ปุพฺพา เป็น ปุพฺพ ในที่นี้ท่านอธิบายมิใช่สาเหตุที่ต้องการแสดงความเป็นปุงลิงค์ ทั้งนี้เพราะสมาสนี้มิได้เป็นตุลยาธิกรณะ แต่ที่รัสสะเป็นการรัสสะด้วยสาเหตุอื่น คือรัสสะด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ เป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ ปุพฺพทกฺขิณา

ศัพท์เดิมเป็น ปุพฺพา ศัพท์, ทกฺขิณา ศัพท์ และ ย ศัพท์

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุพฺพา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง ส วิภัตติเป็น สา ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมึสานํ สํสา”

ในเพราะ สา รัสสะ อา ท้าย ปุพฺพา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โฆ รสฺสํ”

ลง สฺ อาคมในเพราะ สา ด้วยสูตรว่า “สํสาเสฺวกวจเนสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น ปุพฺพสฺสา

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทกฺขิณา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง ส วิภัตติเป็น สา ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมึสานํ สํสา”

ในเพราะ สา รัสสะ อา ท้าย ทกฺขิณา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โฆ รสฺสํ”

ลง สฺ อาคมในเพราะ สา ด้วยสูตรว่า “สํสาเสฺวกวจเนสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น ทกฺขิณสฺสา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ยํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปุพฺพสฺสา จ ทกฺขิณสฺสา จ ยทนฺตราฬํ (ทิศใดอยู่ระหว่างทิศตะวันออกและทิศใต้) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสามเข้าเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า “อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ”

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย ปุพฺพสฺสา ทกฺขิณสฺสา และ ยํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ย ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ให้รัสสะ อา ของ ปุพฺพา เป็น อ ในท่ามกลางสมาสด้วยสูตรว่า “กฺวจาทิ ฯเปฯ ปจฺจเยสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น ปุพฺพทกฺขิณา

ตั้ง ปุพฺพทกฺขิณา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุพฺพทกฺขิณา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ปุพฺพทกฺขิณา

เอวํ ปุพฺพุตฺตรา, อปรทกฺขิณา, ปจฺฉิมุตฺตรา.

อุทาหรณ์ว่า

ปุพฺพุตฺตรา (ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ) = ปุพฺพสฺสา จ อุตฺตรสฺสา จ ทิสาย ยทนฺตราฬํ สายํ ปุพฺพุตฺตรา.

อปรทกฺขิณา (ทิศตะวันตกเฉียงใต้) = อปรสฺสา จ ทกฺขิณสฺสา จ ทิสาย ยทนฺตราฬํ สายํ อปรทกฺขิณา.

ปจฺฉิมุตฺตรา (ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ) = ปจฺฉิมสฺสา จ อุตฺตรสฺสา จ ทิสาย ยทนฺตราฬํ สายํ ปจฺฉิมุตฺตรา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ยทา ปน ทกฺขิณา จ สา ปุพฺพา จาติ กมฺมธารยสมาโส โหติ,

อนึ่ง ในเวลาใดเป็นกรรมธารยสมาสด้วยวิเคราะห์ว่า (ทั้งทิศใต้นั้นก็เป็นทิศตะวันออกด้วย)

[คำว่า ปุพฺพทกฺขิณา ที่มีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาส มีความหมายว่า ทิศเฉียงแห่งทิศตะวันออกและทิศใต้ หมายถึง ทิศตะวันออกเฉียงใต้ คำนี้อาจมีรูปอีกอย่างหนึ่งโดยสลับเสียงกันว่า ทกฺขิณปุพฺพา แปลว่า ทิศตะวันออกที่เป็นทิศใต้ จัดเป็นกรรมธารยสมาสที่มีบทหลังเป็นประธาน ส่งผลให้แสดงความเป็นปุงลิงค์ได้ด้วยสูตรว่า กมฺมธารยสญฺเญ จ (ถ้ามีศัพท์อิตถีลิงค์ที่เคยกล่าวปุงลิงค์มาก่อน พึงทราบเหมือนปุงลิงค์ ในเพราะบทหลังอันเป็นตุลยาธิกรณะที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ในสมาสที่มีชื่อว่ากรรมธารยะ) และมีรูปพิเศษของบทสมาสว่า ทกฺขิณปุพฺพสฺสา, ทกฺขิณปุพฺพสฺสํ ได้เช่นเดียวกัน]

ตทา ปุมฺภาวาติเทโส.

ในเวลานั้นให้แสดงความเป็นปุงลิงค์ได้

อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตฺตา สพฺพนามิกวิธานมฺปิ นิจฺจํ ภวติเยว.

แม้การทำวิธีที่มีในสรรพนามก็ย่อมมีแน่นอนทีเดียว เพราะมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน

[เมื่อประกอบเป็นกรรมธารยสมาสก็ให้รัสสะสระท้ายของบทหน้าเป็นปุงลิงค์ได้ ซึ่งในตัวอย่างนี้จึงสำเร็จรูปเป็น ทกฺขิณปุพฺพา รูปสำเร็จนี้มีฐานะเป็นสรรพนาม ดังนั้นจึงกระจายรูปอย่างสรรพนามที่แปลง ส วิภัตติเป็น สา และแปลง สฺมึ เป็น สํ

คำว่า อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตฺตา (เพราะมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน) เป็นคำแสดงเหตุของประโยคว่า สพฺพนามิกวิธานมฺปิ นิจฺจํ ภวติเยว (แม้การทำวิธีที่มีในสรรพนามก็ย่อมมีแน่นอนทีเดียว) กล่าวไว้ตามฉบับแปลภาษาสิงหลที่เรียกว่า สันนยะ และปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ของพระโกสัลลาภิวงศ์ (หน้า ๓๓๖) ส่วนปทรูปสิทธิภาสาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๕๒) และปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๗๙๗) กล่าวว่าเป็นคำแสดงเหตุของ ตทา ปุมฺภาวาติเทโส (ในเวลานั้นให้แสดงความเป็นปุงลิงค์ได้)]

ยถา ทกฺขิณปุพฺพสฺสา, ทกฺขิณปุพฺพสฺสมิติ.

เช่นตัวอย่างว่า

ทกฺขิณปุพฺพสฺสา (แก่/แห่งทิศตะวันออกเฉียงใต้) หรือ ทกฺขิณปุพฺพสฺสํ (ในทิศตะวันออกเฉียงใต้)

[ในที่นี้จตุตถีวิภัตติ ฉัฏฐีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ กระจายรูปอย่าง ปุพฺพา ศัพท์อิตถีลิงค์

อนึ่ง การทำวิธีที่มีในสรรพนามของ ทกฺขิณปุพฺพา ศัพท์ย่อมมีได้แน่นอน จึงแปลง ส วิภัตติเป็น สา และแปลง สฺมึ วิภัตติเป็น สํ ตามวิธีของสรรพนามได้ ท่านระบุเรื่องนี้ไว้ก็เพื่อแสดงว่าสูตร พหุพฺพีหิมฺหิ (วิธีของสรรพนามอย่างอื่นย่อมไม่มีในพหุพพีหิสมาสได้บ้าง) ทำหน้าที่ห้ามวิธีสรรพนามในพหุพพีหิสมาส แต่ จ ศัพท์อนุญาตให้ทำวิธีดังกล่าวได้ในสรรพนามที่มีอรรถว่า ทิศ]

พยติหารลักขณพหุพพีหิสมาส

พฺยติหารลกฺขโณ ยถา- เกเสสุ จ เกเสสุ จ คเหตฺวา อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตตีติ เกสาเกสิ, ทณฺเฑหิ จ ทณฺเฑหิ จ ปหริตฺวา อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตตีติ ทณฺฑาทณฺฑิ.

พหุพพีหิสมาสที่มีลักษณะกระทำซึ่งกันและกัน (พยติหารลักขณพหุพพีหิสมาส) เช่น

การต่อสู้นี้เป็นไปด้วยการทึ้งเส้นผมกันและกัน เหตุนั้น จึงชื่อว่า เกสาเกสิ (การทึ้งเส้นผมกันและกัน)

การต่อสู้นี้เป็นไปด้วยการตีกันและกันด้วยท่อนไม้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ทัณฑาทัณฑิ (การตีกันด้วยท่อนไม้)

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๘) กล่าวว่า ตตฺถ คเหตฺวา เตน ปหริตฺวา ยุทฺเธ สรูปํ (บทที่มีรูปเสมอกันย่อมเป็นสมาสในอรรถของอัญญบทที่ต่อสู้กันด้วยการจับทึ้งในสิ่งนั้นหรือตีกันด้วยสิ่งนั้น) และแสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- เกเสสุ จ คเหตฺวา ยุทฺธํ ปวตฺตํ เกสาเกสิ (การต่อสู้ที่เป็นไปด้วยการทึ้งเส้นผมกันและกัน เหตุนั้น จึงชื่อว่า เกสาเกสิ = การทึ้งเส้นผมกันและกัน)

- ทณฺเฑหิ จ ทณฺเฑหิ จ ปหริตฺวา ยุทฺธํ ปวตฺตํ ทณฺฑาทณฺฑิ (การต่อสู้ที่เป็นไปด้วยการตีกันและกันด้วยท่อนไม้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ทัณฑาทัณฑิ = การตีกันด้วยท่อนไม้)

- มุฏฺเฐหิ จ มุฏฺเฐหิ จ ปหริตฺวา ยุทฺธํ ปวตฺตํ มุฏฺฐามุฏฺฐิ (การต่อสู้ที่เป็นไปด้วยการต่อยกันและกันด้วยกำปั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า มุฏฐามุฏฐิ = การต่อยกันด้วยกำปั้น)

- มุสเลหิ จ มุสเลหิ จ ปหริตฺวา ยุทฺธํ ปวตฺตํ มุสลามุสลิ (การต่อสู้ที่เป็นไปด้วยการตีกันและกันด้วยสาก เหตุนั้น จึงชื่อว่า มุสลามุสลิ = การตีกันด้วยสาก) [อุทาหรณ์นี้พบในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๕๖)]

อนึ่ง คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๗) ยังอธิบายว่า เกสาเกสิ เป็นต้นมีรูปเหมือนกันในวิภัตติทั้ง ๗ และพจน์ทั้ง ๒

คำว่า พฺยติหาร สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อติ บทหน้า + หร ธาตุ (หรเณ = นำไป) + ณ ปัจจัย) มีรูปวิเคราะห์ว่า วีติหรณํ พฺยติหาโร (การไม่นำไปล่วงเลย) โดย วิ อุปสรรคมีความหมายว่า ปฏิเสธ หมายถึง การกระทำกิริยาชนิดเดียวกันต่อกันและกัน เช่น การทึ้งเส้นผมกันและกัน การตีกันและกันด้วยท่อนไม้ เป็นต้น คำว่า พฺยติหาร นี้เป็นคำไวพจน์ของ วีติหาร ดังคำอธิบายในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาและนิรุตติทีปนีว่า

วีติหรณํ วีติหาโร, อญฺญมญฺญกฺริเยจฺจาห กฺริยาพฺยภิหาเรติ.[๒๙๙]

"การนำไปซึ่งกันและกัน ชื่อว่า วีติหาระ คือ การกระทำซึ่งกันและกัน ฉะนั้น จึงกล่าวไว้ [ในวุตติ]ว่า กฺริยาพฺยภิหาเร (ในการกระทำซึ่งกันและกันแห่งกิริยา)"

คำว่า วีติหาโร ตามคำแปลข้างต้น แปลตามคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๔๖) ส่วนคัมภีร์นิรุตติทีปนีแปลว่า การไม่นำไปล่วงเลย ดังข้อความว่า

อติกฺกมฺม หรณํ อติหาโร, น อติหาโร วีติหาโร, อญฺญมญฺญสฺส อนฺโตเยว หรณนฺติ อตฺโถ.[๓๐๐]

"การนำไปล่วงเลย ชื่อว่า อติหาระ การไม่นำไปล่วงเลย ชื่อว่า วีติหาระ หมายความว่า การนำไปไว้ภายในแก่กันและกัน"

แม้คัมภีร์มุคธโพธฎีกาก็อธิบายลักษณะของพยติหาระว่า

ปรมฺปรเมกชาตียกฺริยากรณํ พฺยติหาโร.[๓๐๑]

"การกระทำกิริยาที่มีชนิดอย่างเดียวกันซึ่งกันและกัน ชื่อว่า พยติหาระ"

อนึ่ง แม้คำว่า อญฺญมญฺญํ (ซึ่งกันและกัน), อญฺญมญฺญสฺส (แก่กันและกัน), อิตรีตรํ, อิตเรตรํ (ซึ่งกันและกัน), อิตรีตรสฺส, อิตเรตรสฺส (แก่กันและกัน), อิโต จิโต (จากที่นี้และที่นี้), อสุโก จ อสุโก จ (คนโน้นและคนโน้น) เป็นต้น ก็นับเข้าในศัพท์พยติหาระเช่นเดียวกัน]

"กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานนฺ"ติอาทินา มชฺเฌ ทีโฆ.

กระทำทีฆะที่สระกลางคำด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

"เตสุ วุทฺธิ"ติอาทินา อนฺตสฺสิกาโร.

แปลงสระท้ายเป็น อิ อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

[คำว่า อนฺตสฺสิกาโร ตัดบทเป็น อนฺตสฺส + อิกาโร

โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวถึงการลง จิ ปัจจัย (อิ ปัจจัยที่มี จฺ เป็นอนุพันธ์) ด้วยสูตร (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๕๑) ว่า จิ วีติหาเร (เมื่อปรากฏการกระทำซึ่งกันและกันแห่งกิริยา ลง จิ ปัจจัย) แล้วกล่าวถึงการทำทีฆะสระ อ เป็น อา ในเพราะบทหลังที่มี จิ ปัจจัยอยู่ท้ายด้วยสูตร (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๖๖) ว่า จิสฺมึ (ในเพราะ จิ ปัจจัย ให้ทีฆะสระท้ายของบทหน้า เป็น อา)]

การประกอบรูปศัพท์ เกสาเกสิ

ศัพท์เดิมเป็น เกส ศัพท์, เกส ศัพท์, คเหตฺวา ศัพท์ และ อิม ศัพท์

ลง สุ สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย เกส ทั้งสองศัพท์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี"

ในเพราะ สุ วิภัตติ แปลง อ ของ เกส เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สุหิสฺวกาโร เอ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คเหตฺวา ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

แปลง อิม ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น อิทํ ด้วยสูตรว่า "อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก"

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เกเสสุ จ เกเสสุ จ คเหตฺวา อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตติ (การต่อสู้นี้เป็นไปด้วยการทึ้งเส้นผมกันและกัน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นพหุพพีหิสมาสด้วยสูตรว่า "อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ"

ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย เกเสสุ เกเสสุ และ อิทํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ คเหตฺวา และ อิม ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ทีฆะ อ ใน เกส ศัพท์หน้า เป็น อา ด้วยสูตรว่า "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ"

แปลง อ ของ เกส ศัพท์หลังเป็น อิ ด้วยสูตรว่า "เตสุ วุทฺธิ" เป็นต้น

สำเร็จรูปเป็น เกสาเกสิ

ตั้ง เกสาเกสิ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เกสาเกสิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น เกสาเกสิ

[ในคัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๓๔๙) ได้กล่าวถึงการลง จิ ปัจจัยท้ายบท และให้ทำทีฆะสระหน้าหรือแปลงสระดังกล่าวเป็น อา ได้บ้างด้วยสูตรว่า พฺยติหาเร จิ ปุพฺโพ ทีโฆ อสเร อา จ (ลง จิ ปัจจัยในพยติหาระ และสระหน้าเป็นทีฆะหรือแปลงเป็น อา ได้บ้างในที่ไม่มีสระอยู่ท้าย) [มีรูปสันสกฤตว่า วฺยตีหาเร จิะ ปูรฺวฺโว รฺโฆ'นจฺยา จ] เช่น เกสาเกสิ (การทึ้งเส้นผมกันและกัน), ทณฺฑาทณฺฑิ (การตีกันด้วยท่อนไม้), มุฏฺฐามุฏฺฐิ มุฏฺฐีมุฏฺฐิ (การต่อยกันด้วยกำปั้น), พาหาพาหวิ พาหูพาหวิ (การ

ทุบกันด้วยแขน) [มีรูปสันสกฤตว่า เกศาเกศิ, ทณฺฑาทณฺฑิ, มุษฺฏามุษฺฏิ มุษฏีมุษฺฏิ, พาหาพาหวิ พาหูพาหวิ] คัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๓๕๖) ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาว่า

พฺยติหาเร สมาสนฺเต		จิปจฺจโย ปวตฺตติ
ปุพฺโพ ทีโฆ อา วา โหติ		โน เจ โหติ ปโร สโร.[๓๐๒]

"จิ ปัจจัยย่อมเป็นไปท้ายสมาสในพยติหารลักขณสมาส ถ้าอักษรหลังมิได้เป็นสระ สระหน้าย่อมเป็นทีฆะหรือแปลงเป็น อา ได้บ้าง"]

ปฐมาวิภตฺยตฺถพหุพฺพีหิ.

จบ พหุพพีหิสมาสประกอบในอรรถของปฐมาวิภัตติ

พหุพฺพีหิสมาโส นิฏฺฐิโต.

จบ พหุพพีหิสมาส

---

๖. ทวันทสมาส

อถ ทฺวนฺทสมาโส วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวทวันทสมาส ณ บัดนี้

[คัมภีร์ไวยากรณ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าใช้ชื่อว่า ทวันทวสมาส โดยคล้อยตามชื่อสันสกฤตว่า ทฺวนฺทฺว แต่ในที่นี้ใช้ตามชื่อบาลีเหมือนชื่อว่าตัปปุริสสมาส ซึ่งสันสกฤตใช้เป็น ตัตปุรุษ-สมาส]

โส จ ทุวิโธ อิตรีตรโยคสมาหารตฺถเภเทน.

อนึ่ง ทวันทสมาสนั้นมี ๒ อย่างด้วยการจำแนกเนื้อความเป็นอิตรีตรโยคะและสมาหาระ

[ท่านจำแนกทวันทสมาส ๒ อย่าง คือ

๑. สมาหารทวันทสมาส ทวันทสมาสที่รวมเข้าด้วยกัน (เหมือนรวมของไว้เป็นกลุ่มหนึ่ง) มีรูปเป็นเอกพจน์ เพราะรวมไว้เป็นกลุ่ม และมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น เพราะเป็นลิงค์สามัญทั่วไป ไม่ตามลิงค์ของบทหน้าหรือบทหลัง มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาหรณํ สมาหาโร (สมาหาระ คือ การรวมเข้า)

๒. อิตรีตรโยคทวันทสมาส ทวันทสมาสที่ประกอบทีละส่วน มีรูปเป็นพหูพจน์ เพราะหมายถึงบททั้งสองบท และมีลิงค์ตามบทหลัง มีรูปวิเคราะห์ว่า อิตรํ จ อิตรํ จ อิตรีตรํ, อิตรีตเรน โยโค อิตรีตรโยโค (อิตรีตรโยคะ คือ การประกอบซึ่งกันและกัน, การประกอบทีละส่วน)

อิตรีตรโยคทวันทสมาสนี้ บางแห่งเรียกว่า อิตเรตรโยคทวันทสมาส หรืออสมาหารทวันท-สมาส]

ตตฺถ อิตรีตรโยเค ตาว-

ในบรรดาทวันทสมาสทั้ง ๒ อย่างนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวอุทาหรณ์ในอิตรีตร-โยคทวันทสมาสก่อน

"สาริปุตฺต โมคฺคลฺลาน" อิตีธ อุภยตฺถาปิ ปจเมกวจนํ.

ในรูปว่า สาริปุตฺต โมคฺคลฺลาน (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) นี้ ให้ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์แม้ในศัพท์ทั้งสอง

สมุจฺจยโชตนตฺถํ จสทฺทปฺปโยโค จ.

และประกอบ จ ศัพท์เพื่อทำหน้าที่เชื่อม[บททั้งสองเข้าด้วยกัน]

[ในคำว่า สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) จ ศัพท์ใน สาริปุตฺโต จ รวบรวมพระสารีบุตรโดยตรง และรวบรวมพระโมคคัลลานะโดยอ้อม ส่วน จ ศัพท์ใน โมคฺคลฺลาโน จ รวบรวมพระโมคคัลลานะโดยตรง และรวบรวมพระสารีบุตรโดยอ้อม เพราะเมื่อกล่าวว่า "พระสารีบุตรด้วย" ก็แสดงว่ายังมีบุคคลอื่นที่นอกจากพระสารีบุตร แม้คำว่า "พระโมคคัลลานะด้วย" ก็มีนัยเดียวกันนี้ ดังนั้น ท่านจึงให้ประกอบ จ ศัพท์เพื่อทำหน้าที่เชื่อมบททั้งสองเข้าด้วยกัน

ข้อความข้างต้นคล้อยตามคำอธิบายในคัมภีร์อธิบายสิทธานตเกามุทีชื่อว่าพาลมโนรมาว่า

อตฺร ปรมฺปรสาหิจฺจสูจนาย จการทฺวยปฺปโยโค.[๓๐๓]

"การประกอบ จ ทั้งสองศัพท์ ย่อมเป็นไปเพื่อแสดงการประกอบร่วมกันในบทนี้"]

อิตรีตรโยคทวันทสมาส

“สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จา”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[อุทาหรณ์ว่า สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา เป็นอิตรีตรโยคทวันทสมาสที่มีรูปเป็นพหูพจน์ ดังอุทาหรณ์ในมัชฌิมนิกาย จาตุมสูตรว่า

สาธุ สาธุ โมคฺคลฺลาน อหํ วา หิ โมคฺคลฺลาน ภิกฺขุสงฺฆํ ปริหเรยฺยํ สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา วา.[๓๐๔]

“ดีละ ดีละ โมคคัลลานะ ความจริง เรา สารีบุตร หรือโมคคัลลานะเท่านั้น ควรบริหารภิกษุสงฆ์”

ในที่บางแห่งคำว่า สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาน ก็ใช้เป็นรูปเอกพจน์ได้เช่นกัน ดังอุทาหรณ์ในทีฆนิกาย มหาปทานสูตรว่า

มยฺหํ ภิกฺขเว เอตรหิ สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานํ นาม สาวกยุคํ อโหสิ อคฺคํ ภทฺทยุคํ.[๓๐๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เรามีคู่พระอัครสาวก เป็นคู่ที่เจริญ คือ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ”]

๓๕๗. นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท.

เนื้อความที่เชื่อมเข้าด้วยกันของคำนาม เป็นสมาสที่ชื่อว่า ทวันทสมาส

สมุจฺจโย อ.เนื้อความที่ถูกเชื่อม *นามานํ* ของบทนาม ท. *สมาโส* เป็นสมาส *ทฺวนฺโท* ที่ชื่อว่า ทวันทสมาส *ภวติ* ย่อมเป็น ฯ

[คำว่า สมาโส ติดตามมาจากสูตรว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ จึงต้องแปลคำนี้ในสูตรอีกด้วย (ดู สูตร ๓๓๑)

แม้ว่าสูตรนี้จะกล่าวว่าทวันทสมาสคือเนื้อความที่ถูกเชื่อม แต่ความจริงท่านหมายถึง

ศัพท์สองศัพท์ที่ถูกเชื่อม เพราะเนื้อความไม่ใช่สิ่งที่บุคคลเชื่อมโดยตรง เนื่องจากศัพท์เป็นเสียงที่ชาวโลกใช้สื่อสารให้เข้าใจกัน ส่วนเนื้อความเป็นผลของการเปล่งเสียง (รวมไปถึงการเขียนอักษรที่ใช้แทนเสียง) ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนคูฬหัตถทีปนีว่า

สทฺโท ญาปกเหตุ, อตฺโถ ญาเปตพฺพผลํ.[๓๐๖]

“ศัพท์เป็นเหตุแสดงให้รู้ เนื้อความเป็นผลที่บุคคลพึงแสดงให้รู้”

ด้วยเหตุนี้ คำว่า สมุจฺจโย จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเนื้อความอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงศัพท์อันเป็นเหตุ ดังคำว่า โอทโน ปจฺจเต (ย่อมหุงข้าว) ตามปกติคำว่า โอทโน คือ ข้าวสุก การหุงข้าวสุกก็คือการหุงเป็นข้าวต้ม ความหมายที่แท้จริงของคำนี้ก็คือข้าวสาร ดังนั้น คำว่า โอทโน จึงกล่าวถึงข้าวสุกแต่เจตนาหมายถึงข้าวสาร

ดังนั้น การเชื่อมศัพท์จึงมีได้โดยตรง ดังในสูตรว่า อคฺคิสฺสินิ (แปลง อคฺคิ ศัพท์เป็น อินิ) คำว่า อคฺคิ หมายถึง อคฺคิ ศัพท์ มิได้หมายถึง ไฟ เพราะสามารถแปลงศัพท์เป็น อินิ ได้ แต่แปลงเนื้อความคือไฟเป็น อินิ ไม่ได้ คำนี้จึงเป็นผลูปจาระตามที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังมีคำอธิบายในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาว่า

สมุจฺจโย สมาโสติ อตฺโถ วุตฺโต. ตถาปิ อตฺเถ อสมฺภวา ตทตฺถสทฺเทเยว ภวติ, ยถา อคฺคิสฺสินีติ. ตสฺมา นามานเมว สมุจฺจโย สมาโส โหติ, โส จ ทฺวนฺทสญฺโญ โหตีติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๓๐๗]

“เนื้อความถูกกล่าวไว้ในคำว่า สมุจฺจโย สมาโส (เนื้อความที่ถูกเชื่อมชื่อว่า สมาส) แต่สมาสย่อมมีในศัพท์ที่แสดงเนื้อความเท่านั้น เพราะไม่มีการเชื่อมในเนื้อความ ดังสูตรว่า อคฺคิสฺสินิ (แปลง อคฺคิ ศัพท์เป็น อินิ) ดังนั้น พึงทราบข้อความ[ของสูตรนี้]ว่า เนื้อความที่ถูกเชื่อมของบทนามเท่านั้นเป็นสมาส และสมาสนั้นมีชื่อว่า ทวันทสมาส”]

นานานามานเมว เอกวิภตฺติกานํ ยุตฺตตฺถานํ โย สมุจฺจโย, โส วิภาสา สมาโส ภวติ ทฺวนฺทสญฺโญ จ.

เนื้อความที่เชื่อมเข้าด้วยกันของคำนามต่างๆ ที่มีวิภัตติเดียวกันและมีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกันเท่านั้นใดมีอยู่ เนื้อความนั้นเป็นสมาส และมีชื่อว่า ทวันทสมาสได้บ้าง

[แม้ นามานํ ศัพท์อาจตามมาจากสูตร นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ แต่ท่านกล่าวคำนี้ซ้ำอีก เพื่อย้ำข้อความว่า ทวันทสมาสเป็นการเชื่อมบทนามจำนวนมาก มิได้เชื่อมบทนามเพียงสองบท เหมือนเช่นในสมาสอื่นๆ ดังนั้น ในวุตติจึงอธิบาย นามานํ ว่า นานานามานํ (คำนามต่างๆ) ดังคัมภีร์ ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

นามานํ สมาโสติ อธิกาเรปิ ปุน นามานํ สมุจฺจโยติ นามคฺคหณกรณํ พหูนมฺปิ สมาส-สมฺภวทสฺสนตฺถํ.[๓๐๘]

"แม้มีการตามมาของคำว่า นามานํ สมาโส การกระทำ นาม ศัพท์อีกว่า นามานํ สมุจฺจโย มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าแม้บทนามจำนวนมากก็เชื่อมเป็นสมาสได้"

อนึ่ง เอว ศัพท์ใน นานานามานเมว ห้ามการเชื่อมกิริยา ดังในปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

นานานามานเมวาติ อวธารณํ กฺริยานิวตฺตนตฺถํ.[๓๐๙]

"การห้ามในคำว่า นานานามานเมว มีประโยชน์เพื่อห้ามกริยา"]

เอตฺถ จ สมุจฺจโย นาม สมฺปิณฺฑนํ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ การเชื่อมเข้าด้วยกันชื่อว่า สมุจจยะ

โส ปน อตฺถวเสน เกวลสมุจฺจโย อนฺวาจโย อิตรีตรโยโค สมาหาโร จาติ จตุพฺพิโธ.

อนึ่ง การเชื่อมเข้าด้วยกันมี ๔ อย่างโดยประเภทแห่งเนื้อความ คือ เกวล-สมุจจยะ (การเชื่อมล้วนๆ), อันวาจยะ (การเชื่อมข้อความท่อนหลัง), อิตรีตรโยคะ (การเชื่อมซึ่งกันและกัน) และสมาหาระ (การเชื่อมโดยการรวมเข้าด้วยกัน)

[ในคัมภีร์กัจจานัตถทีปนี (สูตร ๓๒๙) ประพันธ์สมุจจยะทั้ง ๔ อย่างเป็นคาถาว่า

เกวโล อนฺวาจโย จ สมาหาเรตเรตโร
โยโคติ จตุโร ทฺวนฺทา น สมาโส ปุเร ทุโก.[๓๑๐]

"การเชื่อมเข้าด้วยกันมี ๔ อย่าง คือ เกวลสมุจจยะ, อันวาจยะ, อิตรี-ตรโยคะ และสมาหาระ การเชื่อมทั้งสองอย่างแรกไม่เข้าสมาส"]

ตตฺถ เกวลสมุจฺจเย อนฺวาจเย จ สมาโส น ภวติ กฺริยาสาเปกฺขตาย นามานํ อญฺญมญฺญํ อยุตฺตตฺถภาวโต.

ในบรรดาการเชื่อมทั้ง ๔ อย่างนั้น ความเป็นสมาสย่อมไม่มีในเกวลสมุจจยะ และอันวาจยสมุจจยะ เพราะคำนามทั้งหลายมีเนื้อความไม่เกี่ยวข้องกันและกันเนื่องจาก[คำนามนั้นต่างก็]สัมพันธ์กับกริยา[ของตน]

[ในบางครั้งใช้ จ ศัพท์เชื่อมคำนาม แต่ไม่เข้าสมาสเป็นทวันทสมาส จ ศัพท์ดังกล่าวนี้ คือ เกวลสมุจจยะ และอันวาจยสมุจจยะ]

ยถา จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ ปจฺจยํ สยนาสนํ อทาสิ, ทานํ เทหิ, สีลญฺจ รกฺขาหิ.

เช่น

จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ ปจฺจยํ สยนาสนํ อทาสิ (ถวายแล้วซึ่งจีวร บิณฑบาต ปัจจัย และเสนาสนะ) ทานํ เทหิ, สีลญฺจ รกฺขาหิ (ท่านจงให้ทาน และจงรักษาศีล)

[ในประโยคแรกคำนามแต่ละคำสัมพันธ์เป็นกรรมของกริยา อทาสิ มิได้สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน จ ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่เกวลสมุจจยะ ส่วนในประโยคที่สองไม่มี จ ศัพท์ในประโยคแรก มีแต่ จ ศัพท์ในประโยคที่สอง ซึ่งทำหน้าที่เชื่อมประโยคแรกเข้ามา ท่านเรียก จ ศัพท์ในลักษณะนี้ว่า อันวาจยสมุจจยะ]

อิตรีตรโยเค สมาหาเร จ สมาโส ภวติ ตตฺถ นามานํ อญฺญมญฺญํ ยุตฺตตฺถภาวโต.

ความเป็นสมาสย่อมมีในอิตรีตรโยคะ และสมาหาระ เพราะคำนามทั้งหลายมีเนื้อความเกี่ยวข้องกันและกัน

[ข้อความข้างต้นกล่าวถึงการเชื่อม ๔ ประการ คือ

๑. เกวลสมุจจยะ การเชื่อมล้วนๆ หมายถึง การเชื่อมบทนามหลายบทที่มองหากิริยาเหมือนกัน เช่น จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ ปจฺจยํ สยนาสนํ อทาสิ (ถวายแล้วซึ่งจีวร บิณฑบาต ปัจจัย และเสนาสนะ) บทว่า จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ ปจฺจยํ สยนาสนํ มองหากิริยาคือ อทาสิ อีกด้วย จึงไม่ควรเข้าสมาสเป็นรูปว่า จีวรปิณฺฑปาตปจฺจยสยนาสนานิ เพราะมองหาบทอื่นคือบทกิริยานอกจากบทที่เชื่อม

สมาส (จ ศัพท์ใน ปิณฺฑปาตญฺจ ติดตามไปประกอบทุกๆ บทเป็นรูปว่า จีวรญฺจ ปิณฺฑปาตญฺจ ปจฺจยญฺจ สยนาสนญฺจ)

อุทาหรณ์ของเกวลสมุจจยะนี้ พบในพระบาลีเป็นรูปคาถาว่า

จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ　　ปจฺจยํ สยนาสนํ
อทาสิ อุชฺชุภูเตสุ　　วิปฺปสนฺเนน เจตสา.[๓๑๑]

"บุคคลมีใจผ่องใสแล้ว ได้ถวายจีวร บิณฑบาต ปัจจัย และเสนาสนะแก่ท่านผู้ปฏิบัติตรงแล้ว"

คำว่า เกวลสมุจฺจย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุจฺจยนํ สมุจฺจโย, เกวลํ สมุจฺจโย เกวลสมุจฺจโย (เกวลสมุจจยะ คือ การเชื่อมล้วนๆ)

๒. อันวาจยะ การเชื่อมข้อความท่อนหลัง เช่น ทานํ เทหิ, สีลญฺจ รกฺขาหิ (ท่านจงให้ทาน และจงรักษาศีล) จ ศัพท์ใน สีลญฺจ เชื่อมข้อความโดยแสดงว่า ท่านจงให้ทาน และถ้าสามารถรักษาศีลได้ก็จงรักษา บทว่า ทานํ มองหากริยา เทหิ ส่วนบทว่า สีลํ มองหากริยา รกฺขาหิ บทนามทั้งสองนี้มิได้มองหาซึ่งกันและกัน จึงเชื่อมสมาสเป็นรูปว่า ทานสีลํ ไม่ได้

ในไวยากรณ์สันสกฤตและคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาแสดงอุทาหรณ์ว่า ภิกฺขํ จร, คาโว จ อานย (ท่านจงเที่ยวขอภิกษา และจงนำวัวมา) หมายความว่า จงเที่ยวขอภิกษาเป็นหลัก และถ้าพบวัวในระหว่างทางก็จงนำมา อนึ่ง ในฉบับพม่าบางฉบับพบรูปที่ประกอบด้วย จ สองศัพท์ว่า ทานญฺจ เทหิ, สีลญฺจ รกฺขาหิ รูปดังกล่าวไม่สอดคล้องกับอุทาหรณ์ข้างต้น จึงไม่ถูกต้อง

คำว่า อนฺวาจย สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + อา บทหน้า + จิ ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุ ปจฺฉา อาจยนํ อนฺวาจโย (อันวาจยะ คือ การเชื่อมในภายหลัง)

๓. อิตรีตรโยคะ การเชื่อมซึ่งกันและกัน เช่น สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ สมณพฺราหฺมณา (สมณะและพราหมณ์) สมณะและพราหมณ์เป็นบุคคลทีละคน แต่มีสิ่งที่ต้องทำร่วมกัน จึงมาประชุมกันเป็นรูปว่า สมโณ (สมณะ) พฺราหฺมโณ (พราหมณ์) แต่เพิ่มศัพท์ว่า จ (ด้วย, และ) เพื่อให้ปรากฏสมุจจยัตถะคืออรรถรวบรวม ดังนั้น จึงมีรูปว่า สมโณ จ (สมณะด้วย) พฺราหฺมโณ จ (พราหมณ์ด้วย) เมื่อกล่าวว่า สมโณ จ (สมณะด้วย) ก็ทำให้รู้ว่ามีบุคคลอื่นนอกจากสมณะ และเมื่อกล่าวว่า พฺราหฺมโณ จ (พราหมณ์ด้วย) ก็ทำให้รู้ว่ามีบุคคลอื่นนอกจากพราหมณ์ บทเหล่านี้มองหาซึ่งกันและกันเพื่อทำกิจอย่างเดียวกัน เช่น สมณพฺราหฺมณา คจฺฉนฺติ (สมณะและพราหมณ์ไปอยู่) โดยมิได้มองหากริยาว่า อทาสิ เหมือนในเกวลสมุจจยะ และมิได้มองหากริยาว่า เทหิ, รกฺขาหิ เหมือนในอันวาจยสมุจจยะ ดังนั้น ท่านจึงอนุญาตให้เชื่อมสมาสได้

๔. สมาหาระ การเชื่อมโดยการรวมเข้าด้วยกัน เช่น จกฺขุ จ โสตญฺจ จกฺขุโสตํ (ตาและหู) เป็นการเชื่อมที่คล้ายกับอิตรีตรโยคะ แต่เหมือนนึกรวมไว้เป็นกอง จึงใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้น เพราะมีหมู่เป็นประธาน ส่วนอิตรีตรโยคะประกอบใช้เป็นพหูพจน์ เพราะมีแต่ละส่วนเป็นประธาน

ที่จริงแล้ว สมาหาระและอิตรีตรโยคะก็นับเข้าในเกวลสมุจจยะนั่นแหละ แต่เป็นประเภทของเกวลสมุจจยะที่มีแต่ละส่วนหรือมีหมู่เป็นประธาน ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๙) กล่าวว่า

อิตเรตรโยโค สมาหาโร จ สมุจฺจยสฺเสว เภโท.[๓๑๒]

“อิตรีตรโยคะและสมาหาระเป็นประเภทของ[เกวล]สมุจจยะนั่นแหละ”

ข้อความนี้หมายความว่า จ ศัพท์ในเกวลสมุจจยะทำหน้าที่เชื่อมคำนาม แต่ไม่เข้าสมาสเป็นทวันทสมาส ถ้าเข้าสมาสก็ได้ชื่อว่าสมาหาระและอิตรีตรโยคะ ถ้าไม่เข้าสมาสก็ได้ชื่อว่าเกวลสมุจจยะ จะเห็นได้ว่ามีอุทาหรณ์ในมัชฌิมนิกาย (ม. อุ. ๑๔.๑๐๖.๙๐) ว่า

ลาภี โหติ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารานํ.

“เป็นผู้ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัชอันเหมาะสมแก่โรคซึ่งเป็นเครื่องแวดล้อม [ของชีวิต])”

ดังนั้น ตัวอย่างของ จ ศัพท์ที่เป็นเกวลสมุจจยะว่า

จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ ปจฺจยํ สยนาสนํ อทาสิ.

“ถวายแล้วซึ่งจีวร บิณฑบาต ปัจจัย และเสนาสนะ”

จึงอาจเข้าสมาสเป็นรูปว่า จีวรปิณฺฑปาตปจฺจยสยนาสนานิ ได้ เพราะปรากฏบทสมาสที่คล้ายคลึงกันว่า จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารา ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า

จีวรญฺจ ปิณฺฑปาตญฺจ เสนาสนญฺจ คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาโร จ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสน-คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารา]

เทฺว จ เทฺว จาติ ทฺวนฺโท, ทฺวนฺทฏฺโฐ วา ทฺวนฺโท.

ศัพท์ทั้งหลายเป็นคู่ๆ ชื่อว่า ทวันทะ (บทคู่) หรือศัพท์ที่มีความหมายเป็นคู่ชื่อว่า ทวันทะ

[คำว่า ทฺวนฺท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ศัพท์คู่ = เทฺว จ เทฺว จาติ ทฺวนฺโท (ทฺวิ จ + ทฺวิ จ ลบ จ ศัพท์ทั้ง ๒ ในรูปวิเคราะห์แล้วมีรูปเป็น ทฺวิทฺวิ ให้แปลง ทฺวิ ศัพท์หลังเป็น ทิ แล้วแปลง อิ ของ ทฺวิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต หลังจากนั้นจึงแปลง อิ ของ ทฺวิ ศัพท์หน้าเป็น อ ด้วย ทฺวนฺท นิปาตนะในสูตรว่า นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท จากนั้นลงนิคคหิตอาคมแล้วแปลงเป็น นฺ พยัญชนะที่สุดวรรค จึงสำเร็จรูปเป็น ทฺวนฺท)

๒. ศัพท์ที่มีความหมายเป็นคู่ = ทฺวนฺโท ยสฺส อตฺถีติ ทฺวนฺโท (ทฺวนฺท ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)]

ทฺวนฺทสทิสตฺตา อยํ สมาโสปิ อนฺวตฺถสญฺญาย ทฺวนฺโทติ วุจฺจติ.

สมาสชนิดนี้ท่านเรียกว่า ทวันทสมาส ตามชื่ออันวัตถนาม (ชื่อเรียกตามความเป็นจริง) เพราะความเหมือนกับ ทฺวนฺท ศัพท์

[คำว่า ทฺวนฺท ที่หมายถึง ทวันทสมาส มีรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัทธิตต่อมาว่า ทฺวนฺโท วิยาติ ทฺวนฺโท (ทวันทะ คือ สมาสที่เหมือนกับ ทฺวนฺท ศัพท์)]

อุภยปทตฺถปฺปธาโน หิ ทฺวนฺโท.

จริงอยู่ ทวันทสมาสมีเนื้อความของบททั้งสองเป็นประธาน

[ทวันทสมาสนี้มิได้มีบทหน้าเป็นบทขยายของบทหลังเหมือนกับกรรมธารยสมาส แต่มีเนื้อความของบททั้งสองเป็นประธาน เหมือนกับ ทฺวนฺท ศัพท์ที่มีความหมายว่า ศัพท์คู่ หรือศัพท์ที่มีความหมายเป็นคู่ เช่น สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา คจฺฉนฺติ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะไปอยู่) หมายถึง พระเถระทั้งสองรูปกระทำกริยา “ไป” ร่วมกัน]

นนุ จ อุภยปทตฺถปฺปธานตฺเต สติ ทฺวนฺเท กถเมกตฺถีภาโว สิยาติ.

ถามว่า : อนึ่ง เมื่อความเป็นประธานของบททั้งสองมีอยู่ การมีเนื้อความเป็นอย่างเดียวพึงมีได้อย่างไร

[ตามปกติสมาสชนิดต่างๆ มีเนื้อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ทวันทสมาสนั้นกลับมีเนื้อความของทั้งสองบทเป็นประธาน ท่านจึงอธิบายเรื่องนี้ในลักษณะของการถามและการตอบด้วยตนเอง ซึ่งเรียกว่า กเถตุกัมยตาปุจฉา คือ การถามโดยต้องการจะตอบเอง]

วุจฺจเต. สทิสาทิอตฺเถปิ สทฺทปฺปวตฺติสมฺภเวน ทฺวินฺนํ ปทานํ เอกกฺขเณเยว อตฺถทฺวย-ทีปกตฺตา น วิโรโธ.

ตอบว่า : ไม่มีความไม่ขัดแย้งกัน เพราะบททั้งสองบทแสดงความหมายสองอย่างในขณะเดียวกันนั่นเทียว เนื่องจากมีความเป็นไปแห่งศัพท์แม้ในความหมายที่เหมือนกันเป็นต้น

[การเข้าสมาสของทวันทสมาสนี้ บทหน้ามิได้แสดงเนื้อความของตนเองเพียงอย่างเดียว แต่ยังแสดงเนื้อความของบทหลังด้วย เช่นบทสมาสว่า สมณพฺราหมณา ความหมายของศัพท์ว่า สมณ คือ สมณะ และพราหมณ์ ได้ในเวลาเดียวกัน และแม้ศัพท์หลังคือ พฺราหฺมณ ก็เช่นเดียวกัน ดังนั้นทั้งบทหน้าและบทหลังต่างก็แสดงความหมายของตนเองในเวลาเดียวกัน

คำว่า สทิสาทิอตฺเถปิ สทฺทปฺปวตฺติสมฺภเวน (เนื่องจากมีความเป็นไปแห่งศัพท์แม้ในความหมายที่คล้ายกันเป็นต้น) หมายความว่า ทวันทสมาสมีศัพท์ทั้งสองภายในบทเดียวกันได้ เหมือนศัพท์บางศัพท์ที่เป็นไปในความหมายอื่นจากความหมายประจำ เช่น น ศัพท์ใน อพฺราหฺมโณ เป็นไปในความหมายว่า สทิส (คล้ายกัน) จึงหมายถึง “คนที่คล้ายพราหมณ์, พราหมณ์ปลอม” เป็นต้น]

ตญฺจ ทฺวนฺทวิสยเมว เตสมตฺถทฺวยทีปกตฺตา.

อนึ่ง การแสดงเช่นนั้นเป็นวิสัยของทวันทสมาสเท่านั้น เพราะทวันทสมาสเหล่านั้นแสดงเนื้อความสองอย่างได้

[โดยทั่วไปคำศัพท์แต่ละศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความของตนๆ มีข้อยกเว้นพิเศษเฉพาะในศัพท์ทั้งสองศัพท์ซึ่งเชื่อมเป็นทวันทสมาส ศัพท์ดังกล่าวสามารถแสดงความหมายได้สองอย่าง โดยแสดงความหมายของตนและของศัพท์ที่ประกอบร่วม

คำว่า ตํ ในประโยคนี้เพิ่มคำว่า ทีปกตฺตํ ซึ่งมาจาก อตฺถทฺวยทีปกตฺตา ในประโยคหน้า การเพิ่มวิเสสยะของ ต ศัพท์นั้นอาจเป็นคำบางส่วนของบทสมาส และเพิ่มภาวปัจจัยเข้ามาเพื่อให้

มีลิงค์ตรงกับบทวิเสสนะ อนึ่ง ประโยคนี้อาจแต่งบาลีว่า โส จ ทฺวนฺทวิสโยเยว ก็ได้ เพราะ วิสย ศัพท์เป็นปุงลิงค์อีกด้วย ส่วน โส เป็นวิเสสนะของ ทีปกภาโว

คำว่า ทฺวนฺทวิสยเมว ตัดบทเป็น ทฺวนฺทวิสยํ + เอว

คำว่า เตสมตฺถทฺวยทีปกตฺตา ตัดบทเป็น เตสํ + อตฺถทฺวยทีปกตฺตา]

ยถา หิ ภูสทฺโท อนุภวอภิภวาทิเก อตฺเถ อนฺวภิอาทิอุปสคฺคสหิโตว ทีเปติ, น เกวโล, เอวํ “ควสฺสกนฺ”ติอาทีสุ ควาทีนํ อสฺสาทิสทฺทนฺตรสหิตานเมว อตฺถทฺวยทีปนํ, น เกวลานนฺติ ตญฺจ ทฺวนฺทวิสยเมว, น สพฺพตฺถาติ ทฏฺฐพฺพํ.

อุปมาว่า ภู ศัพท์ที่ประกอบกับอุปสรรคมี อนุ และ อภิ เป็นต้น ย่อมแสดงความหมายว่า เสวย และปกครอง เป็นต้นได้ แต่ ภู ธาตุอย่างเดียวย่อมแสดงความหมายนั้นมิได้ฉันใด ในอุทาหรณ์ว่า ควสฺสกํ (โคและม้า) เป็นต้น การแสดงเนื้อความสองอย่างของ โค เป็นต้นที่ประกอบกับศัพท์อื่นมี อสฺส เป็นต้นย่อมมีได้ แต่การแสดงเนื้อความทั้ง ๒ อย่างของ โค ศัพท์เพียงศัพท์เดียว ย่อมมีไม่ได้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า การแสดงเนื้อความทั้งสองนั้นเป็นวิสัยของทวันทสมาสเท่านั้น ไม่มีในสมาสทั้งปวง

[ประโยคข้างต้นเป็นคำอธิบายของประโยคว่า ตญฺจ ทฺวนฺทวิสยเมว เป็นต้น โดยท่านแสดงการเปรียบกับธาตุที่มีอุปสรรคอยู่หน้า (ตามหลักการของการแต่งประโยคเรียกว่า ตัปปากฏีกรณะ คือประโยคกระทำข้อความนั้นให้ชัดเจน) หมายความว่า ภู ธาตุอย่างเดียวย่อมไม่สามารถแสดงความหมายว่า อนุภวะ (เสวย) และอภิภวะ (ปกครอง) ได้ ต้องมี อนุ และ อภิ อุปสรรคประกอบร่วมกับธาตุ จึงจะแสดงข้อความนั้นได้ ฉันใด แม้คำว่า โค ก็แสดงข้อความว่า วัว หรือคำว่า อสฺส แสดงข้อความว่า ม้า เท่านั้น คำทั้งสองไม่อาจแสดงข้อความทั้งสองอย่างว่า วัว และม้า ต่อเมื่อเชื่อมสมาสกันเป็นทวันทสมาสแล้ว แต่ละศัพท์จึงสามารถแสดงข้อความทั้งสองได้]

อถ วา ทฺวินฺนมฺปิ ยถาวุตฺตสมุจฺจยทีปกตฺตา อตฺถิ ทฺวนฺเทเปกตฺถิตาติ น โกจิ วิโรโธ.

อีกอย่างหนึ่ง ความมีเนื้อความเป็นอย่างเดียวกัน แม้ในทวันทสมาสย่อมมีได้ เพราะแสดงการเชื่อมเนื้อความทั้งสองดังที่กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้น จึงไม่มีความขัดแย้งใดๆ

[คำว่า ทฺวนฺเทเปกตฺถิตาติ ตัดบทเป็น ทฺวนฺเท + อปิ + เอกตฺถิตา + อิติ

คำอธิบายในประโยคก่อนนั้น ท่านกล่าวตามมติของไวยากรณ์สันสกฤต บัดนี้ ท่านกล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงความเห็นของท่าน กล่าวคือ บททั้งสองว่า สมณ และ พฺราหฺมณ แสดงการเชื่อมด้วย จ ศัพท์ แม้จะลบ จ ศัพท์ไปแล้วในบทสำเร็จก็ยังมีอรรถของ จ ศัพท์คงอยู่ ดังจะเห็นได้ว่า คำว่า สมณ มีความหมายว่า "สมณะด้วย" แสดงถึงสมณะโดยตรง และยังแสดงถึงพราหมณ์โดยอ้อม ด้วยคำว่า "ด้วย" ซึ่งทำหน้าที่เชื่อมข้อความสองอย่างเข้าด้วยกัน แม้คำว่า พฺราหฺมณ ก็มีความหมายว่า "พราหมณ์ด้วย" แสดงถึงพราหมณ์โดยตรง และแสดงถึงสมณะโดยอ้อม

คำว่า "เนื้อความทั้งสองดังที่กล่าวมาแล้ว" หมายถึง เนื้อความที่เป็นสมาหารสมุจจยะและอิตรีตรโยคสมุจจยะที่ท่านประสงค์เอาในทวันทสมาสนี้]

ตโต สมาสสญฺญาวิภตฺติโลปาทิ วุตฺตนยเมว.

หลังจากนั้น วิธีมีการตั้งชื่อเป็นสมาสและการลบวิภัตติเป็นต้น ก็มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเทียว

สมาเสเนว จตฺถสฺส วุตฺตตฺตา "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"ติ จสทฺทสฺส อปฺปโยโค.

ไม่ประกอบ จ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่กล่าวไว้แล้วในรูปสมาสย่อมมี) เพราะอรรถของ จ ศัพท์ถูกบทสมาสนั้นกล่าวไว้แล้ว

[สมาสชนิดนี้เมื่อสำเร็จเป็นรูปสมาสแล้ว จะมีความหมายของ จ ศัพท์อยู่ในรูปสมาสนั้น เพราะฉะนั้นจึงไม่ต้องประกอบ จ ศัพท์ไว้ในรูปสมาสนั้นด้วย]

อิธ ทฺวนฺเท อจฺจิตตรํ ปุพฺพํ นิปตติ, ปรสฺเสว ลิงฺคญฺจ.

ในทวันทสมาสนี้ บทที่ควรเคารพนับถือมากกว่าย่อมวางไว้เบื้องหน้า และมีลิงค์ของบทหลังนั่นเทียว

[สมาสชนิดนี้ใช้ลิงค์ตามลิงค์ของบทหลัง เหมือนอสมาหารทิคุสมาส ส่วนกฎการวางบทที่ควรเคารพนับถือมากกว่าไว้เบื้องหน้า กล่าวตามคัมภีร์วารติกะที่เป็นสูตรเพิ่มของคัมภีร์ปาณินิ

(อัธยายะ ๒ ปาทะ ๒ สูตร ๓๔) ว่า อจฺจิตํ จ ปุพฺพํ นิปตติ (และบทที่ควรเคารพนับถือย่อมวางไว้เบื้องหน้า) ดังอุทาหรณ์ว่า มาตาปิตโร (มารดาและบิดา), สทฺธาเมธา (ศรัทธาและปัญญา), ทิกฺขา-ตปา (การบูชาและการบำเพ็ญตบะ) [โดยมีรูปสันสกฤตว่า อภฺยรฺหิตํ จ ปูรฺวฺวํ นิปตตีติ วกฺตวฺยมฺ. มาตาปิตเรา, ศฺรทฺธาเมเธ, ทีกฺษาตปสี] แม้คัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๗๐-๑) ก็กล่าวเป็นครึ่งคาถาว่า อปฺปสรตรํ ตตฺร, ปุพฺพํ ยทจฺจิตํ ทฺวิสุ (ในทวันทสมาสนั้น บทที่มีสระน้อยย่อมวางไว้เบื้องหน้า ในบรรดาสองบท บทใดควรเคารพนับถือ บทนั้นย่อมวางไว้เบื้องหน้า) ตัวอย่างของบทที่มีสระน้อย เช่น ลกฺขนิโคฺรธํ (ต้นมะเดื่อและต้นไทร) ส่วนตัวอย่างของบทใดควรเคารพนับถือ เช่น เทวเทจฺจา (เทวดาและเวตาล), วาสุเทวชฺชุนา (พระวาสุเทพและพระอรชุน) [มีรูปสันสกฤตว่า อลฺปสฺวรตรํ ตตฺร, ปูรฺวมฺ ยจฺจารฺจิตํ ทฺวโยะ. ปฺลกฺษนฺยโคฺรธมฺ, เทวไทเตฺยา, วาสุเทวารฺชุเนา]

อนึ่ง การวางบทที่ควรเคารพนับถือมากกว่าไว้ข้างหน้า เช่น สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) เป็นวิธีที่ใช้เป็นส่วนมากเท่านั้น ในบางที่อาจวางบทดังกล่าวไว้เป็นเบื้องหลังก็ได้ เช่น ชายาปตี (ภรรยาและสามี) และ ปุตฺตปตี (บุตรและสามี) โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๙) จึงคัดค้านกฎข้อนี้ว่า

จตฺเถ ยเทกตฺถํ, ตตฺถ เกจิ ปุพฺพปทํ พหุธา นิยเมนฺติ. ตทิห พฺยภิจารทสฺสนา น วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๓๑๓]

“สมาสใดมีอยู่ในเนื้อความของ จ ศัพท์ ในสมาสนั้นบางคนย่อมกำหนดบทหน้าไว้โดยมุ่งการใช้เป็นส่วนใหญ่ พึงทราบว่าข้อความนั้นมิได้กล่าวไว้ในที่นี้ เพราะพบความไม่แน่นอน”

แม้คัมภีร์มุคธโพธฏีกาใหม่ก็มีความเห็นสอดคล้องกับโมคคัลลานไวยากรณ์ ดังข้อความว่า

กาตนฺตา ตุ อปฺปสฺสโร ภเว ปุพฺพํ, ทฺวนฺเท ยทจฺจิตํ ทฺวิสูติ มนฺตฺวา เทจฺจทานวา กณฺหชฺ-ชุนา อิจฺจาทีปิ อุทาหรนฺติ. อิทนฺตุ มนุสฺสเทวา จกฺกวากครุฬา อุทฺทุกฺขลมุสลา กากมยูรา อิจฺจาทิ-วิตฺถารพฺยภิจารทสฺสนา อเนน อุเปกฺขิตํ.[๓๑๔]

“ส่วนอาจารย์ฝ่ายกาตันตระทั้งหลายเข้าใจกันว่า อปฺปสฺสโร ภเว ปุพฺพํ, ทฺวนฺเท ยทจฺจิตํ ทฺวิสุ (ในทวันทสมาส บทที่มีสระน้อยย่อมวางไว้เบื้องหน้า ในบทสองบท บทใดควรเคารพนับถือบทนั้นย่อมวางไว้เบื้องหน้า) แล้วยกตัวอย่างว่า เทจฺจทานวา (เวตาลและอสูร) กณฺหชฺชุนา (พระกฤษณะและพระอรชุน) เป็นต้น แต่ความเห็นนี้ถูกอาจารย์โวปเทวะนั้นวางเฉยเสีย เพราะพบความไม่แน่นอนเป็นอันมากในตัวอย่างว่า มนุสฺสเทวา (มนุษย์และเทวดา) จกฺกวากครุฬา (นกจากพรากและครุฑ) อุทฺทุกฺขลมุสลา (กระด้งและสาก) กากมยูรา (กาและนกยูง)”

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์มูลฎีกาที่แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ก่อนโมคคัลลานไวยากรณ์ พบข้อความที่สอดคล้องกับปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

อวิชฺชาตณฺหาเหตุกฺกเมน ผเล วตฺตพฺเพ สุคติทุคฺคติคามิโนติ วจนํ สทฺทลกฺขณาวิโรธตฺถํ. ทฺวนฺเท หิ ปูชิตสฺส ปุพฺพนิปาโต.[๓๑๕]

"เมื่อควรกล่าวผลตามลำดับเหตุคืออวิชชาและตัณหา การกล่าวว่า สุคติทุคฺคติคามิโน (ผู้ไปสู่สุคติและทุคคติ) มีประโยชน์เพื่อไม่ให้ขัดแย้งกับสูตรในไวยากรณ์ โดยแท้จริงแล้ว การวางไว้เบื้องหน้าแห่งบทที่ควรเคารพนับถือย่อมมีได้ในทวันทสมาส"

ข้อความข้างต้นหมายความว่า บทว่า สุคติ เป็นบทที่แสดงถึงภพภูมิที่ดีกว่าบทว่า ทุคฺคติ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวถึง สุคติ ไว้ก่อน ทุคฺคติ โดยคล้อยตามกฎไวยากรณ์ดังกล่าว

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์จะปฏิเสธความเห็นนี้ก็เป็นเพียงความเห็นของท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้น แต่บัณฑิตทั้งหลายยอมรับกฎข้อนี้ของปทรูปสิทธิปกรณ์ ดังข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกาข้างต้น ที่จริงแล้วโมคคัลลานไวยากรณ์เป็นไวยากรณ์อีกสายหนึ่งนอกเหนือไปจากสายกัจจายนไวยากรณ์ จึงบัญญัติกฎบางอย่างที่ขัดแย้งกับมติของกัจจายนไวยากรณ์ เริ่มตั้งแต่การกล่าวถึงอักษร ๔๓ ตัวเป็นต้นไป แม้ว่ากฎส่วนใหญ่ที่กล่าวแย้งไว้จะถูกต้องแต่กฎบางอย่างก็ไม่เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ทั้งหลาย อาจารย์สีลานันทาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต ปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวรรณกรรม กล่าวว่า ถ้าโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวถึงอักษร ๔๑ ตัวเหมือนกัจจายนไวยากรณ์ ก็น่าจะได้รับการยอมรับและศึกษาอย่างกว้างขวางมากกว่าในปัจจุบัน เพราะฉะนั้น แม้โมคคัลลานไวยากรณ์จะเป็นตำราที่ทรงคุณค่าซึ่งครอบคลุมพระไตรปิฎกเป็นส่วนใหญ่ ก็ไม่ได้รับการศึกษาค้นคว้าอย่างกว้างขวางเหมือนสัททนีติปกรณ์ที่ไม่กล่าวแย้งกัจจายนไวยากรณ์มากนัก

มีข้อสังเกตว่าคัมภีร์กัจจายนสาระ (สาระของกัจจายนไวยากรณ์) ที่แต่งในสมัยพุกาม แม้จะตั้งชื่อดังกล่าวก็แสดงถึงเนื้อหาจากกัจจายนไวยากรณ์น้อยมาก โดยส่วนใหญ่แสดงถึงเนื้อหาในโมคคัลลานไวยากรณ์มากกว่า แม้ท่านผู้แต่งจะกล่าวไว้ว่าอาศัยคัมภีร์ชังฆทาสกะโดยมิได้อาศัยโมคคัลลานไวยากรณ์ แต่ก็ยังคงอาศัยโมคคัลลานไวยากรณ์บ้าง ส่งผลให้คัมภีร์นี้เป็นที่นิยมศึกษาในพม่า โดยเฉพาะสนามสอบเอกชนที่เรียกว่า อภิวังสะ ของสมาคมเจติยังคณะที่จังหวัดย่างกุ้ง และสมาคมสักยสีหะที่จังหวัดมันดเลย์ ได้บรรลุคัมภีร์กัจจายนสาระเป็นหลักสูตรในสนามสอบด้วย ถ้าท่านผู้แต่งตั้งชื่อว่าโมคคัลลานสาระ คัมภีร์นี้คงไม่สืบทอดมาถึงปัจจุบัน เพราะโมคคัลลานไวยากรณ์เป็นตำราที่ไม่นิยมใช้เรียนในพม่าตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมา

เมื่อครั้งแลดีสยาดอ (พระญาณธชเถระ) วัดแลดี จังหวัดโมงยวา ได้แต่งคัมภีร์อธิบายโมคคัลลานไวยากรณ์แล้ว ในเบื้องแรกตั้งชื่อว่า โมคคัลลานทีปนี แต่อาจารย์มหาวิสุทธารามแห่งวัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ กล่าวเตือนว่าไม่ควรใช้ชื่อนี้ ควรใช้ชื่อที่คนทั่วไปเข้าใจกัน ท่านผู้แต่งจึงเปลี่ยนชื่อเป็น นิรุตติทีปนี ส่งผลให้เป็นตำราที่นิยมใช้ค้นคว้าอย่างกว้างขวางจนถึงปัจจุบัน

อนึ่ง แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคก็พบข้อความว่า

ภพฺพาภพฺพนิทฺเทเส ฉฑฺเฑตพฺเพ ปฐมํ นิทฺทิสิตฺวา คเหตพฺเพ ปจฺฉา นิทฺทิสิตุํ อุทฺเทสสฺส อุปฺปฏิปาฏิยา ปฐมํ อภพฺพา นิทฺทิฏฺฐา. อุทฺเทเส ปน ทฺวนฺทสมาเส อจฺจิตสฺส จ มนฺทกฺขรสฺส จ ปทสฺส ปุพฺพนิปาตลกฺขณวเสน ภพฺพสทฺโท ปุพฺพํ ปยุตฺโต.[๓๑๖]

“ในนิเทศของภัพพบุคคลและอภัพพบุคคล ได้แสดงอภัพพบุคคลก่อนโดยผิดลำดับอุเทศ เพื่อแสดงถึงบุคคลที่ควรสละก่อนแล้วแสดงบุคคลที่ควรถือเอาต่อมา แต่ในอุเทศประกอบ ภพฺพ ศัพท์ไว้ก่อน โดยความเป็นลักษณะที่บทซึ่งควรเคารพนับถือและบทที่มีพยางค์น้อยวางไว้ข้างหน้าในทวันทสมาส”

ในคำว่า ภพฺพาภพฺพ ตัดบทเป็น ภพฺพ + อภพฺพ ท่านประกอบ ภพฺพ ศัพท์ไว้ก่อน เพราะเป็นบทซึ่งควรเคารพนับถือและบทที่มีพยางค์น้อยกว่า อภพฺพ ศัพท์แต่ในนิเทศของภัพพบุคคลและอภัพพบุคคล ได้แสดงอภัพพบุคคลก่อนโดยปัจจาสัตตินัย คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ไว้ก่อน กล่าวคือ โดยทั่วไปการใช้ภาษานั้นต้องกล่าวตามลำดับหน้าหลังให้เข้ากันไม่ลักลั่น ถ้าวางลำดับข้อความไว้ลักลั่นกันก็จะต้องโทษตามหลักอลังการที่เรียกว่า อปักกมโทษ คือ โทษปราศจากลำดับ แต่ก็มีข้อยกเว้นในบางแห่งเมื่อมีกรณีพิเศษเพื่อต้องการย่อข้อความหรือทำให้เข้าใจง่าย

ลำดับอุเทศคือหัวข้อและลำดับนิเทศคือคำขยายก็อาจผิดลำดับได้ กล่าวคือ อาจข้ามลำดับโดยกล่าวถึงสิ่งที่พูดไว้ภายหลังก่อนสิ่งที่พูดไว้ในเบื้องแรก ดังข้อความในคัมภีร์สุโพธาลังการว่า

อุทฺทิฏฺฐวิสโย โกจิ　　วิเสโส ตาทิโส ยทิ
อนุทฺทิฏฺเฐสุ เนวตฺถิ　　โทโส กมวิลงฺฆเน.[๓๑๗]

“ถ้ากรณีพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งอันมีหัวข้อเป็นวิสัยเช่นนั้น พึงมีในคำขยายภายหลัง ก็ไม่มีโทษในการข้ามลำดับ”

กุสลากุสลํ อพฺยา-　　กต’มิจฺเจสุ ปจฺฉิมํ
อพฺยากตํ ปากทํ น　　ปากทํ ปฐมทฺวยํ.[๓๑๘]

"ตัวอย่างเช่น ในบรรดาจิตเหล่านี้ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต อัพยากฤตอย่างหลังไม่ให้ผล แต่จิตสองอย่างต้นให้ผลได้"]

อิตรีตรโยคสฺส อวยวปฺปธานตฺตา สพฺพตฺถ พหุวจนเมว.

เป็นพหูพจน์ในทุกที่เพราะอิตรีตรโยคะมีแต่ละส่วนเป็นประธาน

[นั่นก็คือว่า แต่ละบทต่างก็เป็นประธาน เพราะฉะนั้นจึงกระจายเป็นรูปพหูพจน์ อนึ่ง ในคัมภีร์กัจจายนสารฎีกาใหม่ (คำอธิบายคาถา ๖๘) พบข้อความที่แสดงบทเหตุ ๒ บทว่า อิตรีตรโยเคตฺถ อิตรีตรโยคสฺส อวยวปฺปธานตฺตา อวยวสฺส จ พหุภาวโต สพฺพตฺถ พหุวจนเมว (ในอิตรีตรโยคทวันทสมาส พหูพจน์เท่านั้นย่อมมีในทุกที่ เพราะอิตรีตรโยคะมีแต่ละส่วนเป็นประธานในสมาสนั้น และแต่ละส่วนก็มีจำนวนมาก) คัมภีร์นั้นได้แสดงลักษณะของอิตรีตรโยคะและสมาหาระเป็นคาถาท่องจำว่า

ยตฺร พหุวจนนฺโตว โส ทฺวนฺโท อิตเรตโร
สมาหาโร ส วิญฺเญยฺโย ยตฺเรกตฺตนปุํสกํ.[๓๑๙]

"ทวันทสมาสที่มีศัพท์พหูพจน์อยู่ท้ายชื่อว่า อิตรีตรโยคะ ส่วนทวันทสมาสที่มีความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ พึงทราบว่าเป็นสมาหาระ"

ในโมคคัลลานไวยากรณ์ได้กล่าวถึงความเป็นพหูพจน์ในอิตรีตรโยคทวันทสมาสว่า

เตสุ หิ อญฺญมญฺญสาเปกฺขานมวยวเภทานุคโต อิตรีตรโยโค, ยถา สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานาติ. อสฺสาวยวปฺปธานตฺตา พหุวจนเมว.[๓๒๐]

"โดยแท้จริงแล้ว ในอรรถของ จ ศัพท์ที่เชื่อมสมาสได้เหล่านั้น ทวันทสมาสที่มุ่งกล่าวถึงส่วนทีละส่วนของบทนามที่มองหาซึ่งกันและกัน ชื่อว่า อิตรีตรทวันทสมาส เช่น สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา พหูพจน์เท่านั้นย่อมมีแก่อิตรีตรโยคทวันทสมาสนั้น เพราะมีส่วนเป็นประธาน"

คำอธิบายของไวยากรณ์บาลีที่กล่าวมานี้สอดคล้องกับข้อความในไวยากรณ์สันสกฤตคือคัมภีร์มุคธโพธะว่า

อิตเรตรโยโค'วยวปธาโน, เตน อวยวกตานิ ทฺวิตฺตพหุตฺตานิ ภวนฺติ. สมาหาโร สํหติปธาโน, เตน สํหติยา เอกตฺตา เอกวจนเมว อิติ เภโท.[๓๒๑]

“อิตเรตรโยคทวันทสมาสมีแต่ละส่วนเป็นประธาน ดังนั้น จึงมีทวิพจน์และพหูพจน์ที่แต่ละส่วนกระทำขึ้น ส่วนสมาหารทวันทสมาสมีหมู่เป็นประธาน ดังนั้น จึงมีเอกพจน์เท่านั้น เพราะหมู่มีอย่างเดียว”]

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา, สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเน, สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเนหิ อิจฺจาทิ.

รูปเป็นต้นว่า สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา, สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเน, สาริปุตฺต-โมคฺคลฺลาเนหิ ย่อมสำเร็จ

การประกอบรูปศัพท์ สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา

ศัพท์เดิมเป็น สาริปุตฺต จ โมคฺคลฺลาน จ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สาริปุตฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สาริปุตฺโต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จ ศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย โมคฺคลฺลาน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โมคฺคลฺลาโน

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

เชื่อมบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อทวันทสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท”

ตั้งเป็นยุตตัตถสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย สาริปุตฺโต และ โมคฺคลฺลาโน ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ จ ศัพท์ทั้งสองด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาน

ตั้ง สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาน ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิต ฯเปฯ ตเวตุนาทีสุ จ”

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา

สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ สมณพฺราหฺมณา.

สมณะและพราหมณ์ ชื่อว่า สมณพราหมณะ

เอวํ พฺราหฺมณคหปติกา, ขตฺติยพฺราหฺมณา, เทวมนุสฺสา, จนฺทิมสูริยา,

อุทาหรณ์ว่า

พฺราหฺมณคหปติกา (พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย) = พฺราหฺมโณ จ คหปติโก จ พฺราหฺมณคหปติกา.

ขตฺติยพฺราหฺมณา (กษัตริย์และพราหมณ์) = ขตฺติโย จ พฺราหฺมโณ จ ขตฺติยพฺราหฺมณา.

เทวมนุสฺสา (เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย) = เทโว จ มนุสฺโส จ เทวมนุสฺสา.

จนฺทิมสูริยา (พระจันทร์และพระอาทิตย์) = จนฺทิมา จ สูริโย จ จนฺทิมสูริยา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า จนฺทิมสูริยา พบในฉบับพม่าและฉบับสิงหล ตามนัยนี้ให้ลบ นฺตุ ของ มนฺตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในสูตร ๓๕๘ พบรูปว่า จนฺทสูริยา รูปนี้น่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะท่านผู้แต่งมิได้เอ่ยถึงการลบ นฺตุ ไว้ในที่นี้]

มาตา จ ปิตา จ มาตาปิตโร.

มารดาและบิดา มีรูปว่า มาตาปิตโร

“เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา ทฺวนฺเท มาตุอาทิปุพฺพปทุการสฺส อากาโร.

แปลง อุ อักษรซึ่งเป็นบทหน้าของ มาตุ เป็น อา อักษรในทวันทสมาส ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

[ศัพท์สัตถาทิคณะที่เชื่อมเป็นทวันทสมาส ให้แปลง อุ เป็น อา ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น เช่น มาตาปิตโร ส่วนในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๖๔) กล่าวว่า วิชฺชาโยนิสมฺพนฺธานมา ตตฺร จตฺเถ (แปลงสระที่สุดของศัพท์ที่ลง ลตุ ปัจจัยและ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นที่เกี่ยวเนื่องกับวิชาและกำเนิดเป็น อา ท้ายศัพท์ที่ลง ลตุ ปัจจัยและ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นนั้น ในจัตถสมาส) เช่น โหตาโปตโร (ผู้บูชาไฟและผู้บูชายัญ) มาตาปิตโร (มารดาและบิดา)

ถ้าเชื่อมสมาสเป็นตัปปุริสสมาสก็ให้แปลง อุ เป็น อาร ด้วยสูตรนั้น เช่น สตฺถารทสฺสนํ (การพบพระศาสดา) ดังสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๔๑๕) ว่า สมาสคตนาเม กฺวจิ (แปลงสระที่สุดของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อาร ในเพราะนามศัพท์ที่เข้าสมาสในบางแห่ง) เช่น

- อมาตาปิตรสํวฑฺโฒ (ผู้ไม่เติบโตในสำนักของมารดาบิดา)
- สตฺถารนิทฺเทโส (การแสดงพระศาสดา)
- กตฺตารนิทฺเทโส (การแสดงผู้กระทำ)

ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๖๓) กล่าวว่า ลตุปิตาทีนมารงรงฺ (แปลงสระที่สุดของศัพท์ที่ลง ลตุ ปัจจัยและ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อารงฺ และ อรงฺ เช่น สตฺถารทสฺสนํ (การเห็นพระศาสดา), กตฺตารนิทฺเทโส (การแสดงผู้กระทำ)]

เอวํ ปิตาปุตฺตา.

อุทาหรณ์ว่า ปิตาปุตฺตา (บิดาและบุตร) = ปิตา จ ปุตฺโต จ ปิตาปุตฺตา. ก็เช่นเดียวกันนี้

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๖๕) กล่าวว่า ปุตฺเต (ในเพราะ ปุตฺต ศัพท์ แปลง อุ ของศัพท์ที่ลง ลตุ ปัจจัยและ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นที่เกี่ยวเนื่องกับวิชาและกำเนิดเป็น อา ในจัตถสมาส) เช่น ปิตาปุตฺตา (บิดาและบุตร), มาตาปุตฺตา (มารดาและบุตร)]

“ชายา จ ปติ จาติ ชายาปติ” อิติธ-

ในรูปวิเคราะห์นี้ว่า ภรรยาและสามี ชื่อว่า ชายาปติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กฺวจี”ติ วตฺตเต.

บทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๕๘. ชายาย ตุทํชานิ ปติมฺหิ.

แปลง ชายา เป็น ตุทํ หรือ ชานิ ในเพราะ ปติ ศัพท์ในบางแห่ง

ตุทํชานิ อ. ตุทํ และ ชานิ อาเทศ ท. *ชายาย* แห่ง ชายา ศัพท์ *โหนฺติ* ย่อมมี *ปติมฺหิ* ในเพราะ ปติ ศัพท์ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

ชายาสทฺทสฺส ตุทํ-ชานิอิจฺเจเต อาเทสา โหนฺติ ปติสทฺเท ปเร กฺวจิ.

การแปลง ชายา ศัพท์ เป็นรูปว่า ตุทํ หรือ ชานิ นี้ย่อมมีในเพราะ ปติ ศัพท์เบื้องหลังในบางแห่ง

ตุทํปตี, ชานิปตี, ชยมฺปติกา.

เช่น ตุทํปตี, ชานิปตี หรือ ชยมฺปติกา (ภรรยาและสามี)

[ในฉบับฉัฏฐสังคีติพบรูปเอกพจน์ว่า ตุทํปติ, ชานิปติ แต่ควรมีรูปพหูพจน์ว่า ตุทํปตี, ชานิปตี เหมือน อคฺคี, อคฺคโย เพราะเป็นอิตรีตรโยคทวันทสมาส]

เอตฺถ นิคฺคหีตาคโม, “กฺวจา”ทินา รสฺสตฺตญฺจ.

ในอุทาหรณ์หลังนี้ ลงนิคคหิตอาคม[ท้าย ย] และความเป็นรัสสะ[ของ ชา] ย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจา (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

[พยาขยาของสิงหลและปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๘๑๑) กล่าวว่าให้ทำรัสสะสระท้าย

ของ ชา โดยมิได้ระบุถึงการทำรัสสะท้าย ยา การที่ท่านกล่าวเช่นนี้ก็เพราะว่าการลงนิคคหิตอาคมนั้นต้องลงท้ายรัสสสระเท่านั้น ดังนั้น จึงต้องทำรัสสะสระท้ายของ ยา ก่อน จึงลงนิคคหิตอาคมได้ เมื่อแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคแล้วจึงทำรัสสะสระท้ายของ ชา ต่อมา

ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปว่า ชยมฺปติกา ตามวิธีที่กล่าวมาข้างต้น แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๗๐) ก็กล่าวถึงการแปลง ชายา เป็น ชยํ ด้วยสูตรว่า ชายาย ชยํ ปติมฺหิ (แปลง ชายา เป็น ชยํ ในเพราะ ปติ ศัพท์) ข้อนี้แสดงให้เห็นว่าในสมัยของท่านเหล่านั้นคงพบรูปดังกล่าว จึงบัญญัติกฎไวยากรณ์เพื่อให้นักศึกษาบาลีเข้าใจวิธีประกอบรูปศัพท์อันจะส่งผลให้เข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง แม้ในกุสชาดก (ขุ. ชา. ๒๘.๙๑.๔๘) ก็ปรากฏรูปว่า ชยมฺปตี ดังข้อความว่า อุภโย จ ชยมฺปตี, สมคฺคา เต ตทา อาสุํ (ภรรยาสามีทั้งสองคนนั้นเป็นผู้รักใคร่สมัครสมานกันในคราวนั้น) แต่ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค พบรูปว่า ชายมฺปติกา ดังนี้

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว เทฺว ชายมฺปติกา ปริตฺตํ สมฺพลํ อาทาย กนฺตารมคฺคํ ปฏิปชฺเชยฺยุํ. เตสมสฺส เอกปุตฺตโก ปิโย มนาโป. อถ โข เตสํ ภิกฺขเว ทฺวินฺนํ ชายมฺปติกานํ กนฺตารคตานํ ยา ปริตฺตา สมฺพลมตฺตา, สา ปริกฺขยํ ปริยาทานํ คจฺเฉยฺย. สิยา จ เนสํ กนฺตาราวเสโส อนติณฺโณ.[๓๒๒]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปมาเหมือนภรรยาสามีสองคนถือเอาเสบียงเดินทางเล็กน้อย แล้วออกเดินไปสู่ทางกันดาร เขาทั้งสองมีบุตรน้อยๆ น่ารักน่าพอใจอยู่คนหนึ่ง เมื่อขณะทั้งสองคนกำลังเดินไปในทางกันดารอยู่ เสบียงเดินทางที่มีอยู่เพียงเล็กน้อยนั้นได้หมดสิ้นไป แต่ทางกันดารนั้นยังเหลืออยู่ เขาทั้งสองยังข้ามพ้นไปไม่ได้"

ในคัมภีร์ฎีกาของสังยุตตนิกายแสดงการประกอบรูปศัพท์ ชายมฺปติกา ว่า

ชายาติ ภริยา. ปตีติ ภตฺตา. อเปกฺขาสทฺทา เจเต ปิตาปุตฺตสทฺทา วิย. ปาฬิยํ ปน ยาการสฺส รสฺสตฺตํ สานุนาสิกญฺจ กตฺวา วุตฺตํ ชายมฺปติกาติ.[๓๒๓]

"คำว่า ชายา แปลว่า ภรรยา คำว่า ปติ แปลว่า สามี อนึ่ง ศัพท์เหล่านั้นชื่อว่าศัพท์มองหากันและกัน ดังคำว่า ปิตาปุตฺต (บิดาและบุตร) แต่ในพระบาลีตรัสว่า ชายมฺปติกา โดยทำรัสสะ ยา อักษร และลงนิคคหิตเป็นอาคม"

จะเห็นได้ว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์มักอธิบายศัพท์ตามปาฐะที่ท่านพบในขณะนั้น แม้ท่านผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ก็เช่นเดียวกัน ในบางที่แม้กระทั่งพระอรรถกถาจารย์ก็ยังอธิบายศัพท์ผิดไป ดังหลักฐานในพระบาลีและอรรถกถาดังต่อไปนี้

กถญฺจ วิสาเข อุปกฺกิลิฏฺจสฺส วตฺถสฺส อุปกฺกเมน ปริโยทปนา โหติ. อูสญฺจ ปฏิจฺจ ขารญฺจ ปฏิจฺจ โคมยญฺจ ปฏิจฺจ อุทกญฺจ ปฏิจฺจ ปุริสสฺส จ ตชฺชํ วายามํ ปฏิจฺจ. เอวํ โข วิสาเข อุปกฺกิลิฏฺจสฺส วตฺถสฺส อุปกฺกเมน ปริโยทปนา โหติ.[๓๒๔]

“ดูกรวิสาขา การทำผ้าที่เปื้อนให้สะอาดย่อมมีได้ด้วยความเพียร เป็นอย่างไร คือ การทำผ้าที่เปื้อนให้สะอาดย่อมมีได้เพราะอาศัยเกลือ น้ำด่าง โคมัย น้ำ และอาศัยความพยายามอันเหมาะสมแก่เหตุนั้นของบุคคล การทำผ้าที่เปื้อนให้สะอาดย่อมมีได้ด้วยความเพียร เป็นอย่างนี้แล”

ในประโยคข้างต้น พระไตรปิฎกทุกฉบับมีปาฐะว่า อุสฺมญฺจ ปฏิจฺจ (เพราะอาศัยไออบ) ตามที่อธิบายไว้ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกายว่า

อุสฺมญฺจ ปฏิจฺจาติ เทฺว ตโย วาเร คาหาปิตํ อุสฺมํ ปฏิจฺจ. อุสญฺจาติปิ ปาโจ, อยเมวตฺโถ.[๓๒๕]

“คำว่า อุสฺมญฺจ ปฏิจฺจ (อาศัยไออบ) หมายความว่า อาศัยไออบที่ให้จับโดยยกขึ้นเตาต้ม ๒-๓ ครั้ง ปาฐะว่า อุสํ ก็มี”

อย่างไรก็ตาม ปาฐะที่ถูกต้องควรมีรูปว่า อูสญฺจ ปฏิจฺจ (เพราะอาศัยเกลือ) เพราะกล่าวถึงสิ่งที่ใช้ซักล้าง ดังข้อความในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค และคัมภีร์อัฏฐสาลินีตามลำดับว่า

ตเมนํ รชโก อูเส วา ขาเร วา โคมเย วา สมฺมทฺทิตฺวา อจฺเฉ อุทเก วิกฺขาเลติ. กิญฺจาปิ ตํ โหติ วตฺถํ ปริสุทฺธํ ปริโยทาตํ, อถ ขฺวสฺส โหติเยว อนุสหคโต อูสคนฺโธ วา ขารคนฺโธ วา โคมยคนฺโธ วา อสมูหโต.[๓๒๖]

“ช่างซักฟอกขยี้ผ้านั้นในเกลือ ในน้ำด่าง หรือในโคมัยแล้ว เอาซักในน้ำใสสะอาด ผ้านั้นเป็นของสะอาดขาว ผ่องก็จริง แต่ผ้านั้นยังไม่หมดกลิ่นเกลือ กลิ่นน้ำด่างขี้เถ้า หรือกลิ่นโคมัยที่ละเอียด”

เอโก ปุริโส กิลิฏฺจํ วตฺถํ รชกสฺส อทาสิ. รชโก อูสขารํ ฉาริกขารํ โคมยขารนฺติ ตโย ขาเร ทตฺวา ขาเรหิ ขาทิตภาวํ ญตฺวา อุทเก วิกฺขาเลตฺวา โอฬาริโกฬาริกํ มลํ ปวาเหสิ.[๓๒๗]

“บุรุษคนหนึ่งมอบผ้าสกปรกแก่ช่างย้อม ช่างย้อมก็แช่ไว้ในน้ำด่าง ๓ ชนิด คือ น้ำด่างเกลือ น้ำด่างขี้เถ้า และน้ำด่างโคมัย เขารู้ว่าน้ำด่างกัดสิ่งสกปรกแล้วก็ซักล้างมลทินหยาบๆ ในน้ำ”

นอกจากนั้น คำว่า เตโรวสฺสิกานิ (เกินหนึ่งปีขึ้นไป) ในประโยคว่า อฏฺฐิกานิ ปุญฺชกิตานิ เตโรวสฺสิกานิ (เป็นกระดูกกองเรียงรายอยู่แล้วเกินหนึ่งปีขึ้นไป) พบในมหาสติปัฏฐานสูตร คำนี้มีอธิบายไว้ในอรรถกถาและฎีกาของทีฆนิกาย มหาวรรคว่า

เตโรวสฺสิกานีติ อติกฺกนฺตสํวจฺฉรานิ.[๓๒๘]

"คำว่า เตโรวสฺสิกานิ (เกินหนึ่งปีขึ้นไป) หมายความว่า ล่วงพ้นหนึ่งปีขึ้นไป"

เตโรวสฺสิกานีติ ติโรวสฺสํ คตานิ, ตานิ ปน สํวจฺฉรํ วีติวตฺตานิ โหนฺตีติ อาห อติกฺกนฺตสํวจฺฉรานีติ.[๓๒๙]

"คำว่า เตโรวสฺสิกานิ แปลตามศัพท์ว่า ล่วงพ้นภายนอกแห่งปี อนึ่ง กระดูกเหล่านั้นล่วงพ้นหนึ่งปีขึ้นไป ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อติกฺกนฺตสํวจฺฉรานิ (ล่วงพ้นหนึ่งปีขึ้นไป)"

ข้อความข้างต้นอธิบายรากศัพท์ของ เตโรวสฺสิก ว่ามาจาก ติโร (ภายนอก) + วสฺส (ปี) + ณิก ปัจจัยในอรรถว่า ล่วงไป มีรูปวิเคราะห์ว่า วสฺสสฺส ติโร ติโรวสฺสํ (ภายนอกแห่งปี, เกินหนึ่งปี), ติโรวสฺสํ คตานิ เตโรวสฺสิกานิ (ล่วงพ้นภายนอกแห่งปี)

อย่างไรก็ตาม ท่านผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาของอปทานพบรูปว่า เถโรวสฺสิกานิ จึงอธิบายรูปนี้ตามปาฐะที่ท่านพบในสมัยนั้น โดยกล่าวว่ามาจากศัพท์ว่า เถร (นาน) + โอวสฺสิกานิ (ชุ่มด้วยน้ำฝน) แต่ เถร ศัพท์ที่มีความหมายว่า "นาน" ไม่พบในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต (สันสกฤตใช้เป็น สฺถวิร) ดังข้อความกล่าวว่า

เอตฺถ เถร-สทฺโท ปนายํ กาลถิรปญฺญตฺตินามเธยฺยเชฏฺฐาทีสุ อเนเกสุ อตฺเถสุ วตฺตติ. ตถา หิ เถโรวสฺสิกานิ ปูตีนิ จุณฺณกชาตานี"ติอาทีสุ กาเล, เถโรวสฺสิกานิ จิรกาลํ โอวสฺสิกานีติ อตฺโถ.[๓๓๐]

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ เถร ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถหลายประการมีกาลเวลา, ผู้มั่นคง, บัญญัติ, ชื่อ และผู้ใหญ่ เป็นต้น กล่าวคือ ย่อมเป็นไปในอรรถว่ากาลเวลา ดังอุทาหรณ์ว่า เถโรวสฺสิกานิ ปูตีนิ จุณฺณกชาตานิ (เป็นกระดูกเน่าเปื่อยเป็นผงที่ชุ่มน้ำฝนมานาน) ความหมายก็คือ คำว่า เถโรวสฺสิกานิ แปลว่า ชุ่มน้ำฝนมานาน"

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ปทวินิจฉยสังคหะ (หน้า ๒๔) จึงกล่าวว่า ผู้ที่ต้องการจะอ้างอิงหลักฐานจากอรรถกถาของคัมภีร์อปทาน ควรตรวจสอบจากคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอื่นให้แน่ชัด เพราะท่านผู้แต่งมิใช่พระพุทธโฆสาจารย์ที่มีความละเอียดถี่ถ้วนในการประพันธ์คัมภีร์ แม้ตำราพม่าหลายเล่มที่แต่งโดยท่านผู้เชี่ยวชาญบาลีและสันสกฤตก็กล่าวไว้อย่างนี้เช่นเดียวกัน]

การประกอบรูปศัพท์ ตุทํปตี

ศัพท์เดิมเป็น ชายา จ ปติ จ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ชายา ศัพท์และ ปติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ ท้ายศัพท์ทั้งสอง ด้วยสูตร "เสสโต โลปํ คสิปิ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จ ศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ชายา จ ปติ จ (ภรรยาและสามี) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

เชื่อมบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อทวันทสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ปกติสระท้ายของบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ จ ศัพท์ทั้งสองด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ในเพราะ ปติ ศัพท์ แปลง ชายา เป็น ตุทํ ด้วยสูตรว่า "ชายาย ตุทํชานิ ปติมฺหิ"

สำเร็จรูปเป็น ตุทํปติ

ตั้ง ตุทํปติ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ตุทํปติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา"

ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า "ฌปโต จ โยนํ โลโป"

ในเพราะ โย วิภัตติที่ลบแล้ว ให้ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า "โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ"

สำเร็จรูปเป็น ตุทํปตี

การประกอบรูปศัพท์ ชยมฺปติกา

ศัพท์เดิมเป็น ชายา จ ปติ จ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ชายา ศัพท์และ ปติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ ท้ายศัพท์ทั้งสอง ด้วยสูตร "เสสโต โลปํ คสิปิ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จ ศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ชายา จ ปติ จ (ภรรยาและสามี) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

เชื่อมบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อทวันทสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ

ปกติสระท้ายของบทเหล่านั้นด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ จ ศัพท์ทั้งสองด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค" (ชายาปติ)

ทำรัสสะ อา ท้าย ยา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "กฺวจาทิ ฯเปฯ ปจฺจเยสุ จ" (ชายปติ)

ลงนิคคหิตอาคมด้วยสูตรว่า "นิคฺคหีตญฺจ" (ชายํปติ)

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า "วคฺคนฺตํ วา วคฺเค" (ชายมฺปติ)

ทำรัสสะ อา ท้าย ชา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "กฺวจาทิ ฯเปฯ ปจฺจเยสุ จ" (ชยมฺปติ)

ลง ก อาคมด้วยสูตรว่า "กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต"

สำเร็จรูปเป็น ชยมฺปติก

ตั้ง ชยมฺปติก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ชยมฺปติก ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง โย ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า "สพฺพโยนีนมาเอ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ชยมฺปติกา

[กัจจายนไวยากรณ์แสดงการแปลง ชายา ศัพท์เป็น ตุทํ และ ชานิ แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๗๐) ได้ปฏิเสธรูปว่า ตุทํปตี โดยนำเสนอรูปว่า ทมฺปตี, ชมฺปตี ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

ชานิปตีติ ปกตนฺตเรน สิทฺธํ. ตถา ทมฺปตี, ชมฺปตีติ.[๓๓๑]

"บทว่า ชานิปตี สำเร็จด้วยศัพท์เดิมอื่น บทว่า ทมฺปตี และ ชมฺปตี ก็เช่นเดียวกัน"

ข้อความว่า "บทว่า ชานิปตี สำเร็จด้วยศัพท์เดิมอื่น" หมายความว่า มีศัพท์เดิมมาจาก ชานิ (ชน ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อิ ปัจจัย) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุตฺตํ ชเนตีติ ชานิ. ชานิ จ ปติ จ ชานิปตี (ภรรยาและสามี)

ข้อความว่า "บทว่า ทมฺปตี และ ชมฺปตี ก็เช่นเดียวกัน" หมายความว่า มีศัพท์เดิมมาจาก ทํ และ ชํ ซึ่งเป็นอัพยยศัพท์มีความหมายว่า ภรรยา มีรูปวิเคราะห์ว่า ทํ จ ปติ จ ทมฺปติ, ชํ จ ปติ จ ชมฺปติ (ภรรยาและสามี) ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาอธิบายว่า

ชํทํสทฺทา ชายาสทฺทสมานตฺถา อสงฺขฺยา.[๓๓๒]

"ศัพท์ว่า ชํ และ ทํ เป็นอัพยยศัพท์ที่มีเนื้อความเหมือน ชายา ศัพท์"

ในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๙๓) อธิบายเพิ่มเติมว่า ข้อความข้างต้นนี้ได้นำมาจากคัมภีร์กาตันตรวฤตติฎีกาว่า สมาเส ชายาสทฺทสมานตฺถา ชํทํสทฺทา สิทฺธา (ศัพท์ว่า ชํ และ ทํ ในสมาส ที่มีเนื้อความเหมือน ชายา ศัพท์ปรากฏแล้ว) แต่ผู้แปลยังไม่พบข้อความนี้ในต้นฉบับสันสกฤต ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นต่อไป

อีกอย่างหนึ่ง รูปว่า ชํ และ ทํ เป็นศัพท์ที่แปลงมาจาก ชายา ศัพท์ จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ชายา จ ปติ จ ทมฺปติ, ชายา จ ปติ จ ชมฺปติ โดยคล้อยตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

ชายาสทฺทสฺส ชมฺภาโว ทมฺภาโว จ นิปจฺจเต.[๓๓๓]

“ความเป็น ชํ และ ทํ แห่ง ชายา ศัพท์ บุคคลย่อมให้สำเร็จได้”

ทมฺปตี, ชมฺปตี, ชายาปตี. ชายาสทฺทสฺส ชมฺภาโว ทมฺภาโว จ วา นิปาตียเต. อากติคโณยํ.[๓๓๔]

“ทมฺปตี, ชมฺปตี, ชายาปตี (ภรรยาและสามี) ความเป็น ชํ และความเป็น ทํ ของ ชายา ศัพท์ ย่อมถูกให้สำเร็จได้บ้าง ตัวอย่างนี้เป็นอากติคณะ (คณะที่มีรูปเหมือนกัน คือ หมู่ศัพท์ที่มีวิธีการทำให้สำเร็จรูปทางไวยากรณ์เหมือนกัน)”

ชายาย ทมฺชมา วา ปติมฺหิ. ปติสทฺเท ปเร ชายาสทฺทสฺส ฐาเน ทมฺชมา อาเทสา วา ภวนฺติ. ทมฺปตี, ชมฺปตี, ชายาปตี.[๓๓๕]

“ในเพราะ ปติ ศัพท์ แปลง ชายา ศัพท์เป็น ทํ และ ชํ ในเพราะ ปติ ศัพท์เบื้องหลัง การอาเทศคือ ทํ และ ชํ ย่อมมีในฐานะแห่ง ชายา ศัพท์ เช่น ทมฺปตี, ชมฺปตี, ชายาปตี (ภรรยาและสามี)”

ที่จริงแล้วคำว่า ทมฺปตี และ ชมฺปตี ไม่พบในวรรณกรรมบาลี แต่ปรากฏในวรรณกรรมสันสกฤตเท่านั้น ส่วนคำว่า ตุทํปตี ไม่พบในวรรณกรรมบาลีและวรรณกรรมสันสกฤตทั้งสองอย่าง แต่โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวแย้งกัจจายนไวยากรณ์ไว้เพื่อแสดงว่ากฎข้างต้นไม่มีความสอดคล้องกับสันสกฤต อีกทั้งไม่สอดคล้องกับไวยากรณ์บาลีที่แต่งก่อนกัจจายนไวยากรณ์คือไวยากรณ์ของพระสัพพคุณากรซึ่งกล่าวถึงการแปลงเป็น ทํ และ ชํ ด้วยสูตรว่า ชายาย ทํชํชานิโย ปติมฺหิ (แปลง ชายา เป็น ทํ, ชํ และ ชานิ ในเพราะ ปติ ศัพท์) ไวยากรณ์ของพระสัพพคุณากรนั้นหายสาบสูญไปนานแล้ว แต่เรื่องนี้มีอ้างไว้ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาปทีปะ (ปริจเฉทที่ ๓ คำอธิบายสูตร ๗๐)

นอกจากนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์ยังแสดงความเห็นว่า สูตรนี้ควรมีรูปเดิมว่า ชายาย ตุ ทํชานี ปติมฺหิ (แปลง ชายา เป็น ทํ หรือ ชานิ และอื่นๆ ในเพราะ ปติ ศัพท์ในบางแห่ง) โดย ตุ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อธิกัตถะ (เนื้อความที่ยิ่งไปกว่าเดิม) ซึ่งก็คืออวุตตสมุจจยะนั่นเอง โดยรวบรวม

การแปลง ชายา เป็น ชํ แต่ท่านผู้แต่งวุตติของกัจจายนไวยากรณ์มิได้คำนึงว่าเป็น ตุ ศัพท์ จึงนำเสนอการแปลงเป็น ตุทํ ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เพราะการเขียนอักษรบาลีในสมัยก่อนนั้นนิยมเขียนติดกันไปโดยไม่แยกทีละบท แม้คัมภีร์รุ่นหลังมีปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นต้นก็กล่าวถึงการแปลงเป็น ตุทํ ตามวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ข้างต้น ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

ยมฺปน กจฺจายนวุตฺติอาทีสุ ตุทมฺปตีติ อุทาหรนฺติ, นายมฺปโยโค อาคเม นิรุตฺติยญฺจ ตาทิสสฺส ปโยคสฺสาสมฺภวโต. กจฺจายนวุตฺติกาเรน "ชายาย ตุ ทํชานี ปติมฺหี"ติ สุตฺเต อธิกตฺถทีปกํ ตุสทฺทํ อสลฺลกฺเขตฺวา ทํสทฺเทน สมฺพนฺธิตฺวา ตุทมฺปตีติ อุทาหฏํ, ตเมว ปมาณํ กตฺวา อญฺเญหิ จ อุทาหฏนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, อิทมฺปน อุทาหรณํ ทมฺปตีติ. ทํชํสทฺทา ชายาสทฺทสมานตฺถา อสงฺขฺยา.[๓๓๖]

"อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายนำอุทาหรณ์ใดมาแสดงว่า ตุทมฺปติ ในกัจจายนวุตติเป็นต้น บทว่า ตุทมฺปติ นี้ไม่ใช่อุทาหรณ์ เพราะไม่มีการประกอบไว้ในพระบาลีและคัมภีร์ไวยากรณ์ ท่านผู้รจนากัจจายนวุตติมิได้กำหนด ตุ ศัพท์ที่แสดงอรรถอันยิ่งในสูตรว่า ชายาย ตุ ทํชานี ปติมฺหิ (แปลง ชายา เป็น ทํ หรือ ชานิ และอื่นๆ ในเพราะ ปติ ศัพท์ในบางแห่ง) จึงสัมพันธ์กับ ทํ ศัพท์ แล้วยกตัวอย่างว่า ตุทมฺปติ และอาจารย์ท่านอื่นก็รับเอาคำของกัจจายนวุตตินั้นเป็นประมาณแล้วได้นำอุทาหรณ์มาแสดงไว้ แต่อุทาหรณ์นี้พึงทราบว่าเป็น ทมฺปติ ศัพท์ว่า ทํ และ ชํ เป็นอัพยยศัพท์ที่มีเนื้อความเสมอกับ ชายา ศัพท์"

ข้อความข้างต้นชี้ให้เห็นว่า แม้อาจารย์โมคคัลลานะก็เห็นว่าท่านผู้แต่งกัจจายนไวยากรณ์เป็นคนละคนกับผู้แต่งกัจจายนวุตติ อนึ่ง ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๒๔๒) ได้กล่าวถึงรูปว่า ตุทํปตี, ชานิปตี ไว้ตามข้อความที่พบในกัจจายนไวยากรณ์ปัจจุบัน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ชายาปตี ชานิปตี　　　ชยมฺปตี ตุทํปตี
อถ วสฺสวโร วุตฺโต　　　ปณฺฑโก จ นปุํสกํ.[๓๓๗]

"ภรรยาและสามี = ชายาปติ, ชานิปติ, ชยมฺปติ, ตุทํปติ
บัณเฑาะก์ = วสฺสวร (กล่าวว่าเป็นปุงลิงค์), ปณฺฑก, นปุํสก"

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๙๔) กล่าวว่า แม้ฉบับสิงหลจะมีปาฐะในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า ชยมฺปตี ตุทํปตี ก็ควรมีรูปที่ถูกต้องว่า ชยมฺปตี จ ทมฺปติ โดย ตุ ศัพท์คลาดเคลื่อนมาจาก จ ศัพท์ เพราะฉบับแปลภาษาสิงหลที่ชื่อว่า สันนยะ ระบุถึงปาฐะว่า ชยมฺปตี, ทมฺปตี แม้คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๑๘๘) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาปทีปะ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๗๐) ที่แต่งโดยพระราหุละ พระเถระชาวสิงหลในสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๖ (พ.ศ.๑๑๙๕-๒๐๐๗) ซึ่งแต่งคัมภีร์นี้เมื่อกษัตริย์สิงหลพระองค์นั้น

ครองราชย์ได้ ๔๕ ปี คือ ใน พ.ศ.๑๙๗๕ ได้ระบุว่าสันนยะฉบับสิงหลมีรูปว่า ชยมฺปตี จ ทมฺปตี และคัมภีร์สันนยะนั้นได้แต่งก่อนคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาที่แต่งโดยอำมาตย์ศรีจตุรังคพลที่ประเทศพม่าราวหนึ่งร้อยปี อำมาตย์ดังกล่าวมีชีวิตอยู่ในรัชสมัยพระเจ้าสีหสูระผู้ทรงช้างเผือกสี่เชือก (พ.ศ. ๑๘๙๓-๑๙๐๒)" นอกจากนั้น ท่านผู้แต่งคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระยังกล่าวว่าท่านได้พบข้อความข้างต้นในคัมภีร์สันนยะฉบับสิงหลข้างต้นเช่นกัน

อนึ่ง คัมภีร์อมรโกษอันเป็นที่อ้างอิงของอภิธานัปปทีปิกาก็แสดงรูปว่า ทมฺปตี เหมือนกับโมคคัลลานไวยากรณ์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ทมฺปตี ชมฺปตี ชายา- ปตี ภริยาปตี จ เต.
คพฺภาสโย ชลาพุปิ อุพฺพํ กลโล อนิตฺถิยํ.[๓๓๘]

"ภรรยาและสามี = ทมฺปติ, ชมฺปติ, ชายาปติ, ภริยาปติ
มดลูก = คพฺภาสย, ชลาพุ, อุพฺพ
น้ำใสกลละ = กลล เป็นไปในลิงค์ที่ไม่ใช่อิตถีลิงค์ [คือ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์]"

อย่างไรก็ตาม พระอัคคธัมมาภิวงศ์ผู้แต่งคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัยคือได้เสนอความเห็นของตนว่า พระโมคคัลลานะผู้แต่งคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกามักคล้อยตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ไม่ถือเอามติของโมคคัลลานไวยากรณ์เป็นหลักสำคัญ ดังนั้น ข้อความว่า ตุทํปตี จึงควรเป็นปาฐะเดิมที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ดังตัวอย่างที่ท่านนำมากล่าวไว้ในคำนำของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งไว้เป็นภาษาบาลี ดังนี้

- กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๒๑) แสดง อว อุปสรรค โดยไม่มี โอ และแสดง นิ, นี อุปสรรคสองตัว แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๓๑) แสดง อว, โอ อุปสรรคสองตัว และแสดง นิ อุปสรรคโดยไม่มี นี ส่วนคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๖๗) ได้กล่าวถึงอุปสรรค ๒๐ ตัวไว้เหมือนกัจจายนไวยากรณ์

- กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๓๗) แสดงรูปว่า สุคนฺธิ, ทุคฺคนฺธิ, ปูติคนฺธิ, สุรภิคนฺธิ แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๕๑) ได้ปฏิเสธรูปเหล่านั้น ส่วนคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๔๖) กล่าวถึงรูปเหล่านั้นไว้ตามกัจจายนไวยากรณ์

- โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๕) แสดงรูปว่า อโหรตฺโต, อฑฺฒรตฺโต เป็นปุงลิงค์ แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๔) แสดงเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า อโหรตฺตํ, อฑฺฒรตฺตํ

- โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๕๓) ได้ปฏิเสธรูปว่า คินิ โดยถือว่าเป็น อคฺคินิ ศัพท์ แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๓๔) แสดงรูปนี้ไว้

- โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๗) แสดงรูปว่า อสฺสิ ที่แปลว่า "มุม" ไว้เป็น อิ การันต์ โดยคล้อยตามสันสกฤต แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๐๓) แสดงรูปว่า อสฺส เป็น อ การันต์

- โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๓) กล่าวว่า ยาวตา ศัพท์เป็นต้นเป็นบทตัทธิต แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๔๑) กล่าวว่าเป็นอัพยยศัพท์

ในที่นี้ได้แสดงหลักฐานอ้างอิงของรูปว่า ทมฺปตี และรูปว่า ตุทมฺปตี ตามไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต พร้อมทั้งคำอธิบายที่ปรากฏในคัมภีร์นิสสัยของพม่าและสันนยะของสิงหลไว้อย่างบริบูรณ์เพื่อให้เป็นหลักฐานอ้างอิงให้ผู้รู้พิจารณาต่อไป]

กฺวจิ อปฺปสรํ ปุพฺพํ นิปตติ.

บทที่มีพยางค์น้อยกว่าย่อมวางไว้เบื้องหน้าในบางแห่ง

[กฎข้อนี้พบในคัมภีร์กาตันตระตามที่กล่าวมาแล้ว และพบในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๒ สูตร ๓๔) ว่า อปฺปตรํ (บทที่มีพยางค์น้อยกว่าพึงประกอบไว้ก่อนในทวันทสมาส) [มีรูปสันสกฤตว่า อลฺปาจฺตรมฺ] อนึ่ง ในคัมภีร์วารติกะซึ่งเป็นสูตรเพิ่มของคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๒ สูตร ๓๔) ได้รวมกฎอื่นนอกจากกฎที่กล่าวไว้ในสูตรนั้น ๕ ประเด็นว่า

๑. ลฆฺวกฺขรํ ปุพฺพํ นิปตติ (บทที่มีพยางค์สั้นกว่าย่อมวางไว้เบื้องหน้า) เช่น กุสกาสํ (หญ้าคาและหญ้าเป้ง), สรสาทํ (สระและโคลน) [มีรูปสันสกฤตว่า ลฆฺวกฺษรํ ปูรฺวํ นิปตตีติ วกฺตวฺยมฺ. กุศกาศมฺ, ศรศาทมฺ]

๒. อจฺจิตํ จ ปุพฺพํ นิปตติ (และบทที่ควรเคารพนับถือมากกว่าย่อมวางไว้เบื้องหน้า) เช่น สทฺธาเมธา (ศรัทธาและปัญญา), ทิกฺขาตปา (การบูชาและการบำเพ็ญตบะ) [มีรูปสันสกฤตว่า อภฺยรฺหิตํ จ ปูรฺวํ นิปตตีติ วกฺตวฺยมฺ. มาตาปิตเรา, ศฺรทฺธาเมเธ, ทีกฺษาตปสี]

๓. วณฺณานมนุปุพฺเพน ปุพฺพนิปาโต (การวางไว้เบื้องหน้าตามลำดับของอักษรย่อมมี) เช่น พฺราหฺมณขตฺติยเวสฺสสุทฺทา (พราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ และศูทร) [มีรูปสันสกฤตว่า วรฺณานามา-นุปูรฺวฺเวณ ปูรฺวฺวนิปาตะ. พฺราหฺมณกฺษตฺริยวิฑฺศูทฺราะ.]

๔. ภาตุโน จ เชยฺยสฺส ปุพฺพนิปาโต (และการวางไว้เบื้องหน้าของพี่น้องชายผู้แก่กว่าย่อมมี) เช่น ยุธิฏฺฐิรชฺชุนา (พระยุธิฏฐิระและพระอรชุน) [มีรูปสันสกฤตว่า ภาตุศฺจ ชฺยายสะ ปูรฺวฺวนิปาโต วกฺตวฺยะ. ยุธิษฺฐิรารฺชุเนา.]

๕. สงฺขฺยาย อปฺปตราย ปุพฺพนิปาโต (การวางไว้เบื้องหน้าของจำนวนน้อยกว่าย่อมมี) เช่น ทฺวิตฺรา (สองและสาม), ตฺริจตุรา (สามและสี่), นวุติสตํ (เก้าสิบและหนึ่งร้อย) [มีรูปสันสกฤตว่า สํขฺยายา อลฺปียสฺยาะ ปูรฺวฺวนิปาโต วกฺตวฺยะ. ทฺวิตฺราะ, ตฺริจตุราะ, นวติศตมฺ.]

ยถา จนฺโท จ สูริโย จ จนฺทสูริยา, นิคมา จ ชนปทา จ นิคมชนปทา. สุรา จ อสุรา จ ครุฬา จ มนุชา จ ภุชคา จ คนฺธพฺพา จ สุราสุรครุฬมนุชภุชคคนฺธพฺพา.

เช่น

พระจันทร์และพระอาทิตย์ มีรูปว่า จนฺทสูริยา

นิคมทั้งหลายและชนบททั้งหลาย มีรูปว่า นิคมชนปทา

เทวดาทั้งหลาย, อสูรทั้งหลาย, ครุฑทั้งหลาย, มนุษย์ทั้งหลาย, นาคทั้งหลาย และคนธรรพ์ทั้งหลาย มีรูปว่า สุราสุรครุฬมนุชภุชคนฺธพฺพา

[คำว่า จนฺท มีพยางค์น้อยกว่า สูริย จึงวางไว้ข้างหน้า แม้บทอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้]

กฺวจิ อิวณฺณุวณฺณนฺตานํ ปุพฺพนิปาโต.

ในบางที่วาง อิ อักษรและ อุ อักษรไว้เบื้องหน้า

[ในศัพท์ที่มีพยางค์เท่ากัน ศัพท์ที่เป็น อิ การันต์และ อุ การันต์ มักวางไว้หน้าศัพท์ อ การันต์]

ยถา อคฺคิ จ ธูโม จ อคฺคิธูมา.

เช่น ไฟและควัน ชื่อว่า อคฺคิธูมา

เอวํ คติพุทฺธิภุชปจหรกรสยา, ธาตโว จ ลิงฺคานิ จ ธาตุลิงฺคานิ.

เช่นเดียวกันนี้

คติพุธิภุชปจหรกรสยา (คมุ ธาตุ, พุธ ธาตุ, ภุช ธาตุ, ปจ ธาตุ, หร ธาตุ, กร ธาตุ และ สี ธาตุ) = คติ จ พุธิ จ ภุโช จ ปโจ จ หโร จ กโร จ สโย จ คติพุธิภุช-ปจหรกรสยา.

ธาตุทั้งหลายและคำนามทั้งหลาย มีรูปว่า ธาตุลิงฺคานิ

กฺวจิ สราทิอการนฺตานํ ปุพฺพนิปาโต.

การวางศัพท์ที่มีสระอยู่ต้นคำและ อ อักษรอยู่ท้ายไว้เบื้องหน้าย่อมมีในบางที่

[ในศัพท์ที่เป็น อ การันต์เหมือนกัน ศัพท์ที่มีสระอยู่ต้นคำและ อ อักษรอยู่ท้าย เช่น อตฺถ มักวางไว้ข้างหน้า เช่น อตฺถธมฺมา, อตฺถสทฺทา แต่กฎข้อนี้ก็ไม่แน่นอน เช่น สทฺทตฺถา ท่านจึงกล่าว กฺวจิ ศัพท์เพื่อแสดงความไม่แน่นอน]

ยถา อตฺโถ จ ธมฺโม จ อตฺถธมฺมา.

เช่น อรรถและธรรม มีรูปว่า อตฺถธมฺมา

เอวํ อตฺถสทฺทา, สทฺทตฺถา วา.

อุทาหรณ์ว่า

อตฺถสทฺทา (ความหมายและเสียง) = อตฺโถ จ สทฺโท จ อตฺถสทฺทา.

หรือว่า สทฺทตฺถา (เสียงและความหมาย) = สทฺโท จ อตฺโถ จ สทฺทตฺถา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

สมาหารทวันทสมาส

สมาหาเร ปน “จกฺขุ จ โสตญฺจา”ติ อตฺเถ “นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท”ติ ทฺวนฺทสมาสํ กตฺวา วิภตฺติโลปาทิมฺหิ กเต-

ส่วนในสมาหารทวันทสมาส ในความหมายว่า “ตาและหู” เมื่อกระทำให้เป็นทวันทสมาสด้วยสูตรว่า นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท (เนื้อความที่เชื่อมเข้าด้วยกันของคำนามเป็นสมาสที่ชื่อว่า ทวันทสมาส) เมื่อกระทำการลบวิภัตติเป็นต้นแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[โมคคัลลานไวยากรณ์ได้กล่าวถึงความเป็นเอกพจน์ในสมาหารทวันทสมาสว่า

อญฺญมญฺญสาเปกฺขานเมว ติโรหิตาวยวเภโท สมุทายปฺปธาโน สมาหาโร, ยถา ฉตฺตุปาหนนฺติ. อสฺส ปน สมุทายปฺปธานตฺตา เอกวจนเมว.[๓๓๙]

“ทวันทสมาสที่มีหมู่เป็นประธานของบทนามที่มองหาซึ่งกันและกันนั่นเทียว มีส่วนพิเศษที่ถูกปิดบังไว้ [คือ ปรากฏเป็นหมู่] ชื่อว่า สมาหารทวันทสมาส เช่น ฉตฺตุปาหนํ (ร่มและรองเท้า) เอกพจน์เท่านั้นย่อมมีแก่สมาหารทวันทสมาสนั้น เพราะมีหมู่เป็นประธาน”

แม้คัมภีร์กัจจายนสารฎีกาใหม่ก็กล่าวว่า

สมาหาเร ตตฺถ สมุทายวจนตฺตา สมุทายสฺส จ เอกตฺตา เอกวจนเมว.[๓๔๐]

“ในสมาหารทวันทสมาส เอกพจน์เท่านั้นย่อมมีเพราะแสดงหมู่ไว้ในสมาสนั้น และหมู่ก็มีอย่างเดียว”]

“นปุํสกลิงฺคํ เอกตฺตนฺ”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า นปุํสกลิงฺคํ (ความเป็นนปุงสกลิงค์) และบทว่า เอกตฺตํ (เอกพจน์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[คำว่า นปุํสกลิงฺคํ ติดตามมาจากสูตรว่า โส นปุํสกลิงฺโค ส่วนคำว่า เอกตฺตํ ตามมาจากสูตรว่า ทิคุสฺเสกตฺตํ ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๗๙) กล่าวว่า กฺวจิ ศัพท์ยังติดตามมา

จากสูตรก่อน จึงมีความเป็นเอกพจน์อย่างเดียวในบางศัพท์บ้าง เช่น อาธิปจฺจปริวาโร (ความเป็นใหญ่และบริวาร) หรือมีความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ในบางศัพท์บ้าง เช่น จกฺขุโสตํ (ตาและหู) ดังข้อความว่า

กฺวจีติ อนุวุตฺติยํ วิกปฺเปน โหตีติ ญายติ. กฺวจีติ จ ววตฺถิตวิภาสโต ยเถกตฺตํ นปุํสกตฺตญฺจ นิจฺจํ โหติ. ตตฺถ ตถา อญฺญตฺถ กตฺถจิ เอกตฺตํ. กตฺถจิ เอกตฺตํ นปุํสกตฺตนฺติ ทฺวยํ โหติ.[๓๙๑]

“บุคคลย่อมทราบได้ว่าความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ย่อมมีได้โดยไม่แน่นอนเพราะการติดตามมาของศัพท์ว่า กฺวจิ และความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์[ในทิคุสมาส]ย่อมมีได้แน่นอนเพราะการกล่าวเนื้อความที่บุคคลกำหนดไว้แล้วด้วย กฺวจิ ศัพท์ ฉันใด วิธีทั้งสองอย่าง คือ ความเป็นเอกพจน์ย่อมมีได้ในบางที่ และความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ย่อมมีได้ในบางที่ในทวันทสมาสอื่นนั้น ฉันนั้น”

อย่างไรก็ตาม ศัพท์ว่า กฺวจิ ไม่พบในสูตรก่อนหน้าสูตร ตถา ทฺวนฺเท นี้ จึงติดตามมาจากสูตรก่อนไม่ได้ ดังนั้น ควรตั้งรูปว่า อาธิปจฺจปริวาโร เป็นเอกพจน์อย่างเดียวด้วยวิธีวินาธิการ-โยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ติดตามมาอันได้แก่ นปุํสกลิงฺคํ]

๓๕๙. ตถา ทฺวนฺเท ปาณิ-ตูริย-โยคฺค-เสนงฺค-ขุทฺทชนฺตุก-วิวิธวิรุทฺธ-วิสภาคตฺถาทีนญฺจ.

เช่นเดียวกันนั้น ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์ที่มีความหมายว่าอวัยวะของปราณชาติ, ส่วนของเครื่องดนตรี, ส่วนของกสิกรรม, ส่วนของกองทัพ, สัตว์ตัวเล็กๆ, สัตว์ที่ตรงกันข้ามโดยประการต่างๆ, ธรรมที่ต่างกัน[โดยลักษณะ]อันเสมอกัน[โดยหน้าที่] เป็นต้น และศัพท์อื่นๆ ย่อมมีในทวันทสมาสนั่นเทียว

เอกตฺตญฺจ อ.ความเป็นเอกพจน์ ด้วย *นปุํสกลิงฺคญฺจ* อ.ความเป็นนปุงสกลิงค์ ด้วย *โหติ* ย่อมมี *ทิคุสมาเส* ในทิคุสมาส *ยถา* ฉันใด ฯ *เอกตฺตญฺจ* อ.ความเป็นเอกพจน์ ด้วย *นปุํสกลิงฺคญฺจ* อ.ความเป็นนปุงสกลิงค์ ด้วย *ปาณิ ฯเปฯ วิสภาคตฺถาทีนํ สทฺทานํ* จ ของศัพท์ ท. อันมีอรรถที่เป็นอวัยวะของสัตว์มีชีวิต, ส่วนของเครื่องดนตรี, ส่วนของกสิกรรม, ส่วนของกองทัพ, สัตว์ตัวเล็ก, สัตว์ที่เป็นปฏิปักษ์กันโดยประการต่างๆ และธรรมที่มีประการต่างๆ [โดยลักษณะ]และมีส่วนเสมอกัน[โดยหน้าที่] นั่นเทียว *โหติ* ย่อมมี *ทฺวนฺเท* ในทวันทสมาส *ตถา* ฉันนั้น ฯ

[สูตรนี้แสดงศัพท์ที่เป็นสมาหารทวันทสมาสเท่านั้น โดยระบุว่าเป็นศัพท์ที่เกี่ยวกับอวัยวะของสัตว์มีชีวิต เช่น จกฺขุโสตํ (ตาและหู) ดังนี้เป็นต้น โดยบทสำเร็จของสมาสนี้จะมีรูปเป็นเอกพจน์นปุงสกลิงค์เหมือนกับสมาหารทิคุสมาส ศัพท์ที่เข้าสมาสแล้วเป็นรูปเอกพจน์มีดังที่ท่านแสดงไว้นี้

อย่างไรก็ตาม วิธีการของสูตรนี้ก็ไม่แน่นอนเสมอไป เพราะปรากฏบางคำใช้เป็นรูปพหูพจน์ เช่น หตฺถปาทา (เท้าและมือ), มํสโลหิตานิ (เนื้อและโลหิต) และบางคำก็ไม่เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น อํโม (อํ และ ม) ในสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง การกำหนดความเป็นนปุงสกลิงค์นั้น พบแน่นอนในอัพยยีภาวสมาส ไม่แน่นอนในทิคุสมาสและทวันทสมาสที่เป็นสมาหาร การกำหนดลิงค์ดังกล่าวในอัพยยีภาวสมาส ก็เพราะว่าอัพยยีภาวสมาสเป็นสมาสที่มีบทหน้าที่เป็นอัพยยศัพท์เป็นประธาน ลิงค์ที่เป็นนปุงสกลิงค์จึงถูกกำหนดความเป็นเพื่อห้ามความเป็นอลิงค์ แต่การกำหนดลิงค์ในสมาหารทิคุสมาสและสมาหารทวันท-สมาส กล่าวไว้เพื่อห้ามความเป็นลิงค์ทั้งสาม เพราะสมาสเหล่านั้นมีบทหลังเป็นประธาน จึงอาจมีลิงค์ทั้งสามได้ตามบทหลัง ดังนั้น ท่านจึงตั้งสูตรกำหนดความเป็นนปุงสกลิงค์ไว้ในสมาสเหล่านั้น

คำว่า นปุํสกลิงฺคํ มาจาก นปุํสกลิงฺคตฺต ลบภาวปัจจัยด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น หรือด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบปัจจัย) หรือมาจาก นปุํสกลิงฺคภาว ลบ ภาว ศัพท์หลัง ตามนัยนี้จัดเป็นอุตตรโลปสมาส คือ สมาสที่ลบบทหลัง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นปุํสกลิงฺคสฺส ภาโว นปุํสกลิงฺคํ

คัมภีร์นยาสะและสุตตนิเทศ (สูตร ๓๒๒) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่สมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตรนี้ ส่วนคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๔๙๔) กล่าวว่าเป็นอัญญมัญญสมุจจยะ คือ รวบรวมซึ่งกันและกัน โดยรวบรวมข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรอันได้แก่ ศัพท์อันมีอรรถที่เป็นอวัยวะของสัตว์มีชีวิต เป็นต้น

คำแปล จ ศัพท์ในสูตรนี้กล่าวตามอรรถสันนิฏฐานาวธาวณะ คือ ตัดสินโดยย้ำความ พบในอีกมติหนึ่งของคัมภีร์สุตตนิเทศ และคล้อยตามข้อความในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๙๑๓) ว่า

กาโกลูกํ อิตฺยาโท ปรตฺตา วิภาสา รุกฺขมิคอิติ ปตฺตํ จกาเรน พาธียเต.[๓๔๒]

“ในอุทาหรณ์ว่า กาโกลูกํ เป็นต้น วิธีที่มาถึงด้วยสูตรว่า วิภาสา รุกฺขมิค เป็นต้นย่อมถูกห้ามไว้ด้วย จ ศัพท์ เพราะเป็นสูตรหลัง”]

ยถา ทิคุสมาเส, ตถา สมาหารทฺวนฺทสมาเสปิ ปาณิ-ตูริย-โยคฺค-เสนงฺคตฺถานํ ขุทฺทชนฺตุก-วิวิธวิรุทฺธ-วิสภาคตฺถอิจฺเจวมาทีนญฺจ เอกตฺตํ โหติ นปุํสกลิงฺคตฺตญฺจ.

ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ย่อมมีในทิคุสมาส ฉันใด ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์ที่มีความหมายว่า อวัยวะของปราณชาติ, ส่วนของเครื่องดนตรี, ส่วนของกสิกรรม, ส่วนของกองทัพ และศัพท์ที่มีความหมายว่า สัตว์ตัวเล็กๆ, สัตว์ที่ตรงกันข้ามโดยประการต่างๆ, ธรรมที่ต่างกัน[โดยลักษณะ]อันเสมอกัน[โดยหน้าที่] อย่างนี้เป็นต้นนั่นเทียว ย่อมมีแม้ในสมาหารทวันทสมาส ฉันนั้น

[คำว่า วิสภาคตฺถอิจฺเจวมาทีนญฺจ ตัดบทเป็น วิสภาค + อตฺถ + อิติ + เอวํ + อาทีนํ + จ]

ปาณิโน จ ตูริยานิ จ โยคฺคานิ จ เสนา จาติ ปาณิตูริยโยคฺคเสนา.

ปราณชาติ เครื่องดนตรี กสิกรรม และกองทัพ มีรูปว่า ปาณิตูริยโยคฺคเสนา

ตาสมงฺคานิ ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคานิ.

องค์แห่งสิ่งเหล่านั้น มีรูปว่า ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคานิ

ทฺวนฺทโต ปรตฺตา องฺคสทฺโท ปจฺเจกมภิสมฺพชฺฌเต.

ท่านย่อมประกอบ องฺค ศัพท์ทุกศัพท์[ในสมาสนั้น]เพราะอยู่ท้ายทวันทสมาส

[คำว่า ปจฺเจกมภิสมฺพชฺฌเต ตัดบทเป็น ปจฺเจกํ + อภิสมฺพชฺฌเต (อภิ บทหน้า + สํ บทหน้า + พธ (พนฺเธ = ผูก) + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ)

คำว่า ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺค ตัดบทเป็น ปาณิตูริยโยคฺคเสนา + องฺค เวลาแปลเอา องฺค ไปไว้ท้ายศัพท์ทุกศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าด้วย ส่วนศัพท์ที่อยู่ท้ายทวันทสมาสก็ให้ประกอบกับศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าอย่างนี้เช่นเดียวกัน ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวถึงปริภาสาหรือกฎทั่วไปว่า

ทฺวนฺทโต ปรํ ยํ สุยฺยมานํ, ตํ ปจฺเจกมภิสมฺพชฺฌเต.[๓๔๓]

“บทใดได้ยินท้ายทวันทสมาส บทนั้นย่อมถูกประกอบไว้ทีละบท”

ปริภาสาข้างต้นพบในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

ทฺวนฺทโต ปโร ปจฺเจกมภิสมฺพชฺฌเต.[๓๔๔]

“ศัพท์ที่อยู่ท้ายทวันทสมาส ย่อมถูกประกอบไว้ทีละศัพท์”]

ขุทฺทา จ เต ชนฺตุกา เจติ ขุทฺทชนฺตุกา.

ทั้งสิ่งที่มีขนาดเล็กเหล่านั้นก็เป็นสัตว์ด้วย จึงชื่อว่า ขุททชันตุกะ (สัตว์ตัวเล็กๆ) [เช่น ฑํสมกสํ (เหลือบและยุง)]

วิวิเธนากาเรน วิรุทฺธา วิวิธวิรุทฺธา, นิจฺจวิโรธิโน.

สัตว์ที่ตรงกันข้ามตามลักษณะต่างๆ ชื่อว่า วิวิธวิรุทธะ คือ สัตว์ที่ขัดแย้งกันอย่างแน่นอน [เช่น พิฬาลมูสิกํ (แมวกับหนู)]

สมาโน ภาโค เยสํ เต สภาคา.

ส่วนที่เสมอกันย่อมมีแก่ธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สภาคะ (ธรรมที่มีส่วนเสมอกัน)

"เตสุ วุทฺธี"ติอาทินา สมานสฺส สอาเทโส.

แปลง สมาน ศัพท์เป็น ส ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

วิวิธา จ เต ลกฺขณโต สภาคา จ กิจฺจโตติ วิสภาคา.

ทั้งธรรมที่หลากหลายโดยลักษณะเหล่านั้นก็มีสภาพเสมอกันโดยหน้าที่ ดังนั้นจึงชื่อว่า วิสภาคะ

[อุทาหรณ์ของธรรมเช่นนี้ คือ สีลปญฺญาณํ (ศีลและปัญญา) มีลักษณะต่างกันโดยศีลมีลักษณะเย็นสนิท ปัญญามีลักษณะหยั่งเห็น แต่มีหน้าที่ขจัดกิเลสเหมือนกัน]

ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคานิ จ ขุทฺทชนฺตุกา จ วิวิธวิรุทฺธา จ วิสภาคา จาติ ทฺวนฺโท.

พึงกระทำทวันทสมาสว่า อวัยวะของปราณชาติ, ส่วนของเครื่องดนตรี, ส่วนของกสิกรรม, ส่วนของกองทัพ, สัตว์เล็กๆ, สัตว์ที่ตรงกันข้ามโดยประการต่างๆ และธรรมที่ต่างกัน[โดยลักษณะ]อันเสมอกัน[โดยหน้าที่]

อิธ พหุตฺตา ปุพฺพนิปาตสฺส อนิยโม.

ในอุทาหรณ์นี้มีความไม่แน่นอนของการวางศัพท์ไว้ข้างหน้า เพราะ[ศัพท์]มีจำนวนมาก

[ตามปกติให้วางบทที่มีพยางค์น้อยกว่าไว้ข้างหน้า (ตามสูตร ๓๕๘) แต่อุทาหรณ์ว่า ปาณิ-ตูริย เป็นต้นมีศัพท์ต่างๆ มากด้วยกัน ท่านจึงวางศัพท์ต่างๆ ในสูตรไว้เช่นนั้น โดยไม่วาง ขุทฺทชนฺตุก ศัพท์เป็นต้น ๓ ศัพท์ไว้หน้า ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺค ซึ่งมีพยางค์มากกว่า]

เต อตฺถา เยสํ เต ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถา.

อรรถคืออวัยวะของปราณชาติเป็นต้นเหล่านั้นของศัพท์เหล่าใดมีอยู่ ศัพท์เหล่านั้นมีรูปว่า ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถา

เต อาทโย เยสํ เต ตทาทโย.

ศัพท์ที่มีอรรถเหล่านั้นเป็นต้นของหมู่ศัพท์เหล่าใดมีอยู่ หมู่ศัพท์เหล่านั้นมีรูปว่า ตทาทโย (หมู่ศัพท์ที่มีศัพท์ที่มีอรรถเหล่านั้นเป็นต้น)

[คำว่า เต เป็นศัพท์แทนที่ใช้ย่อคำว่า ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธ-วิสภาคตฺถา]

อาทิคฺคหเณน อญฺโญญฺญลิงฺควิเสสิตสงฺขฺยาปริมาณตฺถปจนจณฺฑาลตฺถทิสตฺถา-ทีนญฺจ ทฺวนฺเท เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตญฺจ.

ด้วย อาทิ ศัพท์ ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์ที่มีลิงค์ต่างกันและกัน, ของศัพท์ที่มีความหมายว่า การนับ, จำนวน, ของศัพท์ที่มีความหมายว่า นายพราน, คนจัณฑาล และของศัพท์ที่มีความหมายว่า ทิศ เป็นต้นย่อมมีในทวันทสมาส

อิติ ปาณยงฺคตฺถภาวโต จกฺขุโสตสทฺทานํ อิมินา เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตญฺจ กตฺวา สมาสตฺตา นามพฺยปเทเส กเต สฺยาทฺยุปฺปตฺติ อมาเทสาทิ.

เมื่อกระทำ จกฺขุโสต ศัพท์ให้เป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์เพราะเป็นศัพท์มีความหมายว่า อวัยวะของปราณชาติด้วยสูตรนี้อย่างนี้แล้ว เมื่อตั้งชื่อเป็นนามเพราะ [จกฺขุโสต] เป็นสมาสแล้ว ให้ลงวิภัตติมี สิ วิภัตติเป็นต้น และแปลง [สิ วิภัตตินั้น]เป็น อํ เป็นต้น

[คำว่า จกฺขุ คือ ตา คำว่า โสต คือ หู เมื่อเข้าสมาสเป็น จกฺขุโสต ก็มีความหมายพิเศษ

จากเดิมว่า (ตาและหู) จึงตั้งชื่อเป็นนามอีกครั้งหนึ่ง เพราะบทสมาสแสดงความหมายอื่นที่พิเศษไปจากเดิม แล้วเมื่อคำนี้สำเร็จเป็นบทนามแล้วจึงลงวิภัตตินามได้ตามปริภาสาสูตรว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปราปจฺจยา (ลงวิภัตติและปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์

อาทิ ศัพท์ใน อมาเทสาทิ หมายถึง วิธีอย่างอื่นๆ มีการลบสระและปกติสระหน้า เป็นต้น]

จกฺขุโสตํ, เห จกฺขุโสต, จกฺขุโสตํ, จกฺขุโสเตน.

เช่น

[ปฐมา] จกฺขุโสตํ

[อาลปนะ] เห จกฺขุโสต

[ทุติยา] จกฺขุโสตํ

[ตติยา] จกฺขุโสเตน

เอวํ สพฺพตฺเถกวจนเมว.

เป็นเอกพจน์เท่านั้นในทุกวิภัตติอย่างนี้

จกฺขุโสต สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐมา	จกฺขุโสตํ
อาลปนะ	เห จกฺขุโสต
ทุติยา	จกฺขุโสตํ
ตติยา	จกฺขุโสเตน
จตุตถี	จกฺขุโสตสฺส
ปัญจมี	จกฺขุโสตา จกฺขุโสตมฺหา จกฺขุโสตสฺมา
ฉัฏฐี	จกฺขุโสตสฺส
สัตตมี	จกฺขุโสเต จกฺขุโสตมฺหิ จกฺขุโสตสฺมึ

การประกอบรูปศัพท์ จกฺขุโสตํ

ศัพท์เดิมเป็น จกฺขุ จ โสต จ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จกฺขุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จ ศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย โสต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า จกฺขุ จ โสตํ จ (ตาและหู) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

เชื่อมบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อทวันทสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย โสตํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย โสต ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ จ ศัพท์ทั้งสองด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ตั้ง จกฺขุโสต เป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ตถา ทฺวนฺเท ปาณิ” เป็นต้น

สำเร็จรูปเป็น จกฺขุโสต

ตั้ง จกฺขุโสต ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จกฺขุโสต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น จกฺขุโสตํ

มุขญฺจ นาสิกา จ มุขนาสิกํ.

ปากและจมูก มีรูปว่า มุขนาสิกํ

[คำว่า มุข มีความหมายว่า ปาก หรือ ใบหน้า ในที่นี้เข้าสมาสอยู่กับ นาสิกา (จมูก) จึงหมายถึงปาก แต่ในบางแห่งก็มีความหมายว่า ใบหน้า ดังคำว่า ปุณฺณจนฺทสมํ มุขํ (พระพักตร์เสมอเหมือนพระจันทร์เพ็ญ)]

"สโร รสฺโส นปุํสเก"ติ อนฺตสฺส รสฺสตฺตํ.

เป็นรัสสะแห่งสระท้าย[ของ นาสิกา] ด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก (สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ)

หนุ จ คีวา จ หนุคีวํ.

คางและคอ มีรูปว่า หนุคีวํ

เอวํ กณฺณนาสํ, ปาณิปาทํ, ฉวิมํสโลหิตํ.

อุทาหรณ์ว่า

กณฺณนาสํ (หูและจมูก) = กณฺโณ จ นาสา จ กณฺณนาสํ.

ปาณิปาทํ (มือและเท้า) = ปาณิ จ ปาโท จ ปาณิปาทํ.

ฉวิมํสโลหิตํ (ผิว, เนื้อ และโลหิต) = ฉวิ จ มํสํ จ โลหิตํ จ ฉวิมํสโลหิตํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

หตฺถปาทา มํสโลหิตานีติอาทีนํ ปน อิตรีตรโยเคน สิทฺธํ.

ส่วนการประกอบรูปศัพท์ของตัวอย่างว่า หตฺถปาทา (มือและเท้า), มํสโลหิตานิ (เนื้อและเลือด) เป็นต้นย่อมมีด้วยอิตรีตรโยคะ

[อุทาหรณ์ที่ท่านนำมาแสดงนี้ ถ้าตามนัยของสูตรนี้แล้วจะต้องเป็นสมาหารทวันทสมาส แต่ในพระไตรปิฎกเข้าสมาสเป็นอสมาหารทวันทสมาส จึงถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษตามอุทาหรณ์ ดังข้อความในพระบาลีว่า

น โข โภ อานนฺท โส ปุริโส สตตํ สมิตํ ชานาติ ฉินฺนา เม หตฺถปาทาติ, อปิ จ โข ปน นํ ปจฺจเวกฺขมาโน ชานาติ ฉินฺนา เม หตฺถปาทาติ.[๓๔๕]

"ท่านพระอานนท์ผู้เจริญ บุรุษนั้นย่อมไม่รู้เสมอว่า มือและเท้าของเราขาดแล้ว แต่เขาพิจารณาย่อมรู้ได้ว่า มือและเท้าของเราขาดไป"

ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อากาสํ อากาสคตํ อฆํ อฆคตํ วิวรํ วิวรคตํ อสมฺผุฏฺฐํ มํสโลหิเตหิ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจติ ราหุล อชฺฌตฺติกา อากาสธาตุ.[๓๔๖]

"หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างอื่นเป็นภายใน อาศัยตน เป็นอากาศ มีลักษณะว่าง ไม่ทึบ มีลักษณะไม่ทึบเป็นช่อง มีลักษณะเป็นช่อง อันเนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง เป็นภายใน อันกรรมและกิเลสเข้าไปยึดมั่น ดูกรราหุล นี้เราเรียกว่าอากาสธาตุ เป็นภายใน"

ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อากาสํ อากาสคตํ อฆํ อฆคตํ วิวรํ วิวรคตํ อสมฺผุฏฺฐํ มํสโลหิเตหิ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขุ อชฺฌตฺติกา อากาสธาตุ.[๓๔๗]

"หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างอื่นเป็นภายใน อาศัยตน เป็นอากาศ มีลักษณะว่าง ไม่ทึบ มีลักษณะไม่ทึบเป็นช่อง มีลักษณะเป็นช่อง อันเนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง เป็นภายใน อันกรรมและกิเลสเข้าไปยึดมั่น ดูกรภิกษุ นี้เราเรียกว่าอากาสธาตุ เป็นภายใน"]

เอวํ ปาณฺยงฺคตฺเถ.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ในสมาสที่มีศัพท์เป็นไป]ในความหมายว่า อวัยวะของปราณชาติ ดังนี้แล

ตูริยงฺคตฺเถ- คีตญฺจ วาทิตญฺจ คีตวาทิตํ, สมฺมญฺจ ตาฬญฺจ สมฺมตาฬํ. สมฺมนฺติ กํสตาฬํ. ตาฬนฺติ หตฺถตาฬํ. สงฺโข จ ปณโว จ ฑิณฺฑิโม จ, สงฺขา จ ปณวา จ ฑิณฺฑิมา จาติ วา สงฺขปณวฑิณฺฑิมํ.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ในสมาสที่มีศัพท์เป็นไป]ในความหมายว่า ส่วนของเครื่องดนตรี เช่น

การขับและการประโคม มีรูปว่า คีตวาทิตํ

กังสดาลและฉาบ มีรูปว่า สมฺมตาฬํ

บทว่า สมฺมํ แปลว่า กังสดาล (ระฆังวงเดือน) บทว่า ตาฬํ (ฉาบ) คือ ฉาบมือ

สังข์ บัณเฑาะว์ และเปิงมาง หรือวิเคราะห์ว่า สังข์ทั้งหลาย บัณเฑาะว์ทั้งหลาย และเปิงมางทั้งหลาย มีรูปว่า สงฺขปณวฑิณฺฑิมํ

[คำว่า ตูริยงฺค (ส่วนของเครื่องดนตรี) ยังใช้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สหจรณนัย คือ นัยที่หมายถึงสิ่งที่ดำเนินไปร่วมกัน หรือฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัยอีกด้วย ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงเครื่องดนตรีมีฉิ่งและฉาบเป็นต้น แต่เจตนายังหมายถึงกิริยาที่เนื่องด้วยเครื่องดนตรีอีกด้วย จึงมีอุทาหรณ์ว่า คีตญฺจ วาทิตญฺจ คีตวาทิตํ (การขับและการประโคม มีรูปว่า คีตวาทิตํ)]

ปณวาทโย เทฺวปิ เภริวิเสสา.

เครื่องหนังทั้งสองมีบัณเฑาะว์เป็นต้นเป็นกลองชนิดหนึ่ง

[คำว่า ปณว (บัณเฑาะว์) คือ กลองสองหน้าขนาดเล็กชนิดหนึ่งมีหลักอยู่ตอนบน ผูกตุ้มห้อยลงมาทางหน้ากลอง ใช้ไกวให้ตุ้มแกว่งกระทบหน้ากลองทั้ง ๒ ข้าง

คำว่า ฑิณฺฑิม (เปิงมาง) คือ กลองชนิดหนึ่งมีหน้าขึง ๒ หน้า สำหรับตีเข้ากับปี่พาทย์]

โยคฺคงฺคตฺเถ- ยถา ผาโล จ ปาจนญฺจ ผาลปาจนํ, ยุคญฺจ นงฺคลญฺจ ยุคนงฺคลํ.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ในสมาสที่มีศัพท์เป็นไป]ในความหมายว่าส่วนของกสิกรรม เช่น

ผาลและปฏัก มีรูปว่า ผาลปาจนํ

แอกและไถ มีรูปว่า ยุคนงฺคลํ

[คำว่า โยคฺค หมายถึง อุปกรณ์ของกสิกรรม สำเร็จรูปมาจาก โยค ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย ในอิทังตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ยุคสฺส หิตา โยคา, โยคานํ อิทํ โยคฺคํ (โยคคะ คือ กรรมที่เป็นของวัว, กสิกรรม) ดังหลักฐานในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาว่า

ยุคสฺส หิตา โยคา, โคณา. เตสมิทํ โยคฺคํ กสิกมฺมํ.[๓๔๘]

“สัตว์ที่อันเกื้อกูลแก่แอก ชื่อว่า โยคะ คือ วัว กรรมที่เป็นของวัว ชื่อว่า โยคคะ คือ กสิกรรม”

ดังนั้น โยคฺคงฺค (ส่วนของกสิกรรม) จึงหมายถึง อุปกรณ์ที่ใช้สำหรับกสิกรรมนั่นเอง]

เสนงฺคตฺเถ- หตฺถิโน จ อสฺสา จ หตฺถิอสฺสํ, รถา จ ปตฺติกา จ รถปตฺติกํ, อสิ จ จมฺมญฺจ อสิจมฺมํ. จมฺมนฺติ สรวารณผลกํ. ธนุ จ กลาโป จ ธนุกลาปํ. กลาโปติ ตูณีรํ.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ในสมาสที่มีศัพท์เป็นไป]ในความหมายว่า ส่วนของกองทัพ เช่น

ช้างทั้งหลายและม้าทั้งหลาย มีรูปว่า หตฺถิอสฺสํ

รถทั้งหลายและพลทหารราบทั้งหลาย มีรูปว่า รถปตฺติกํ

ดาบและโล่ มีรูปว่า อสิจมฺมํ

บทว่า จมฺมํ (โล่) คือ แผ่นไม้ใช้ป้องกันลูกศร

ธนูและแล่ง มีรูปว่า ธนุกลาปํ

บทว่า กลาโป คือ แล่งบรรจุธนู

[รูปวิเคราะห์ที่กล่าวถึงช้างและม้าเป็นต้นตั้งแต่สองตัวเป็นต้นไป ให้ตั้งเป็นรูปพหูพจน์เท่านั้น ดังในที่นี้กล่าวว่า หตฺถิโน จ อสฺสา จ หตฺถิอสฺสํ แต่ถ้าหมายถึงช้างและม้าทีละตัวก็ควรตั้งรูปวิเคราะห์เป็นเอกพจน์ และมีรูปสำเร็จเป็นอสมาหารทวันทสมาสว่า หตฺถี จ อสฺโส จ หตฺถิอสฺสา (ช้างและม้า) ดังคัมภีร์มุคธโพธฎีกาใหม่กล่าวว่า

เสนงฺคานํ พหุตฺเต. หตฺถิโน จ อสฺสา จ หตฺถิอสฺสํ. พหุตฺเตติ กึ. หตฺถี จ อสฺโส จ หตฺถิอสฺสา.[๓๔๙]

“ในความมากของส่วนแห่งกองทัพ เช่น หตฺถิโน จ อสฺสา จ หตฺถิอสฺสํ (ช้างทั้งหลายและม้าทั้งหลาย มีรูปว่า หตฺถิอสฺสํ)

ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า พหุตฺเต (ในความมาก)

คำว่า พหุตฺเต (ในความมาก) มีประโยชน์เพื่อห้ามความเป็นสมาหารทวันทสมาสในอุทาหรณ์ว่า หตฺถี จ อสฺโส จ หตฺถิอสฺสา (ช้างและม้า มีรูปว่า หตฺถิอสฺสํ)”

กองทัพในปัจจุบัน คือ หน่วยทหารที่ประกอบด้วยทหาร ๓ กองพล และมีทหารหน่วยอื่นๆ เช่น หน่วยทหารช่าง หน่วยทหารสื่อสาร หน่วยทหารรถถัง หน่วยทหารปืนใหญ่ เป็นส่วนประกอบ มีแม่ทัพเป็นผู้บังคับบัญชา ส่วนกองทัพในสมัยก่อนแบ่งออกเป็น ๔ กอง คือ

๑. หัตถานีกะ กองช้าง ประกอบด้วยช้าง ๓ เชือกเป็นอย่างต่ำ มีทหารเฝ้ารักษาเชือกละ ๑๒ นาย

๒. หยานีกะ กองม้า ประกอบด้วยม้า ๓ ตัวเป็นอย่างต่ำ มีทหารเฝ้ารักษาตัวละ ๓ นาย

๓. รถานีกะ กองรถ ประกอบด้วยรถ ๓ คันเป็นอย่างต่ำ มีทหารเฝ้ารักษาคันละ ๔ นาย

๔. ปัตตานีกะ กองทหารราบ ประกอบด้วยทหารถืออาวุธ ๔ นายเป็นอย่างต่ำ

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

หตฺถี ทฺวาทสโปโส ติ- ปุริโส ตุรโค รโถ
จตุโปโสติ เอเตน ลกฺขเณนาธมนฺตโต.
หตฺถานีกํ หยานีกํ รถานีกํ ตโย ตโย
คชาทโย สสตฺถา ตุ ปตฺตานีกํ จตุชฺชนา.[๓๕๐]

“กองช้างเป็นต้นอย่างละสาม คือ กองช้าง กองม้า กองรถ ตามลักษณะอย่างต่ำดังนี้ว่า ช้างเชือกหนึ่งมีทหาร ๑๒ นาย ม้าตัวหนึ่งมีทหาร ๓ นาย รถคันหนึ่งมีทหาร ๔ นาย ส่วนทหาร ๔ นายมีอาวุธ ชื่อว่า กองทหารราบ”]

ขุทฺทชนฺตุกตฺเถ- ฑํสา จ มกสา จ ฑํสมกสํ.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ในสมาสที่มีศัพท์เป็นไป]ในความหมายว่า สัตว์ตัวเล็กๆ เช่น

เหลือบและยุง มีรูปว่า ฑํสมกสํ

[แม้ศัพท์ที่แสดงถึงสัตว์ตัวเล็กๆ ก็ลงวิภัตติพหูพจน์ในรูปวิเคราะห์ ถ้าหมายถึงสัตว์ตัวเล็กๆ ทีละตัวโดยความเป็นเอกพจน์ ก็ต้องเข้าสมาสเป็นอสมาหารทวันทสมาส ดังคัมภีร์มุคธโพธ-ฏีกาใหม่กล่าวว่า

ขุทฺทชนฺตุกานํ อตฺราปิ พหุตฺตเมว- ฑํสา จ มกสา จ ฑํสมกสํ. พหุตฺเตติ กึ. ฑํโส จ มกโส จ ฑํสมกสา.[๓๕๑]

“แม้ในอุทาหรณ์ของสัตว์ตัวเล็กๆ นี้ก็เป็นพหูพจน์ เช่น ฑํสา จ มกสา จ ฑํสมกสํ (เหลือบและยุง)

ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า พหุตฺเต (ในความมาก)

คำว่า พหุตฺเต (ในความมาก) มีประโยชน์เพื่อห้ามความเป็นสมาหารทวันทสมาสในอุทาหรณ์ว่า ฑํโส จ มกโส จ ฑํสมกสา (เหลือบและยุงทั้งหลาย)”]

เอวํ กุนฺถกิปิลฺลิกํ, กีฏปฏงฺคํ, กีฏสรีสปํ.

อุทาหรณ์ว่า

กุนฺถกิปิลฺลิกํ (มดและปลวก) = กุนฺถา จ กิปิลฺลิกา จ กุนฺถกิปิลฺลิกํ.

กีฏปฏงฺคํ (ตั๊กแตนและหิ่งห้อย) = กีฏา จ ปฏงฺคา จ กีฏปฏงฺคํ.

กีฏสรีสปํ (ตั๊กแตนและงู) = กีฏา จ สรีสปา จ กีฏสรีสปํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ตตฺถ กุนฺถา สุขุมกิปิลฺลิกา, กีฏา กปาลปิฏฺฐิกปาณา.

ในบรรดาตัวอย่างเหล่านั้น ปลวกตัวเล็ก ชื่อว่า กุนถะ, สัตว์ที่มีหลังเหมือนกระเบื้อง ชื่อว่า กีฏะ

[คำว่า ขุทฺทชนฺตุก (สัตว์ตัวเล็กๆ) ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาแสดงคำจำกัดความของคำนี้ว่า

ขุทฺทชนฺตุ สิยานฏฺฐิ อถ วา ขุทฺทโกว โย
สตํ วา ปสเต เยสํ เกจิ อานกุลา อิติ.[๓๕๒]

“สัตว์ที่ไม่มีกระดูก ชื่อว่า สัตว์ตัวเล็กๆ อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ชนิดใดตัวเล็กมาก[จนเกือบมองไม่เห็น] สัตว์ชนิดนั้นชื่อว่า สัตว์ตัวเล็กๆ อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ร้อยตัวที่อยู่ในอุ้งมือได้ ชื่อว่า สัตว์ตัวเล็กๆ บางอาจารย์กล่าวว่า สัตว์ตัวเล็กๆ จนถึงพังพอน ชื่อว่า สัตว์ตัวเล็กๆ”

ข้อความข้างต้นนำมาจากคัมภีร์กาตันตรวฤตติปัญชิกา (เล่ม ๓ หน้า ๓๗๗) โดยปริวรรตจากสันสกฤตเป็นบาลี มีข้อความในต้นฉบับสันสกฤตว่า

กฺุษฺฏฺรชนฺตุรนสฺถิะ สฺยาทฺ อถวา กุษฺฏร เอว ยะ
ศตํ วา ปฺรสฤเตา เยศาํ เกจิทานกุลาทปิ.[๓๕๓]]

วิวิธวิรุทฺธตฺเถ- อหิ จ นกุโล จ, อหี จ นกุลา จาติ วา อหินกุลํ.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ในสมาสที่มีศัพท์เป็นไป]ในความหมายว่า สัตว์ที่ตรงกันข้ามโดยประการต่างๆ เช่น

งูและพังพอน หรือว่า งูทั้งหลายและพังพอนทั้งหลาย มีรูปว่า อหินกุลํ

เอวํ พิฬารมูสิกํ. อนฺตสฺส รสฺสตฺตํ. กาโกลูกํ, สปฺปมณฺฑูกํ, ครุฬสปฺปํ.

อุทาหรณ์ว่า

พิฬารมูสิกํ (แมวและหนู) ซึ่งมีการรัสสะสระท้าย[ของ มูสิกา] = พิฬาโร จ มูสิกา จ พิฬารมูสิกํ.

กาโกลูกํ (กาและนกฮูก) = กาโก จ อุลูโก จ กาโกลูกํ.

สปฺปมณฺฑูกํ (งูและกบ) = สปฺโป จ มณฺฑูโก จ สปฺปมณฺฑูกํ.

ครุฬสปฺปํ (ครุฑและนาค) = ครุโฬ จ สปฺโป จ ครุฬสปฺปํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของสัตว์ที่ตรงข้ามกันโดยประการต่างๆ ไว้เป็นรูปเอกพจน์ว่า อหิ จ นกุโล จ อหินกุลํ หรือรูปพหูพจน์ว่า อหี จ นกุลา จ อหินกุลํ เพราะไม่มีการกำหนดความมีมาก (พหุตฺต) เหมือนศัพท์ที่แสดงถึงส่วนประกอบของกองทัพและสัตว์ตัวเล็กๆ จึงอาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์ก็ได้ คัมภีร์พาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๙๑๓) แสดงรูปวิเคราะห์เป็นพหูพจน์ไว้อย่างเดียวว่า อหี จ นกุลา จ อหินกุลํ เท่านั้น [มีรูปสันสกฤตว่า อหโย นกุลาศฺเจติ วิคฺรหะ]

คำว่า อนฺตสฺส รสฺสตฺตํ หมายถึง การรัสสะสระ อา ของ มูสิกา เป็น อ ด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก (สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ) แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๖๑๘) จะแสดงว่า มูสิก เป็นปุงลิงค์โดยกล่าวว่า มูสิโก ตฺวาขุ อุนฺทุโร (มูสิก, อาขุ, อุนฺทุร = หนู) แต่สันสกฤตถือว่าเป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์โดยมีรูปว่า มูษิก, มูษิกา ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๓๔๐) ดังนั้น ในที่นี้จึงกล่าวถึงการรัสสะสระ อา ของ มูสิกา เป็น อ แม้ในพระบาลีก็พบรูปอิตถีลิงค์ในประโยคว่า

จตสฺโส อิมา ภิกฺขเว มูสิกา.[๓๕๔]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนูมี ๔ จำพวกเหล่านี้"

จตสฺโส มูสิกา.[๓๕๕]

"หนู ๔ จำพวก"

ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๕๙) แสดงความเห็นว่า คำว่า ครุฬสปฺปํ น่าจะมีรูปเป็น สปฺปครุฬํ เพราะศัพท์ที่มีพยางค์น้อยควรวางไว้ข้างหน้า หรือรูปนี้อาจมีได้เพราะกฎข้างต้นไม่แน่นอน

เหตุที่กากับนกฮูกเป็นศัตรูกันมีความปรากฏในคัมภีร์ชาดก คือ สมัยก่อนฝูงนกประชุมกันเพื่อตั้งพระราชา นกบางพวกเสนอให้แต่งตั้งนกฮูกเป็นราชา แต่กาคัดค้านเรื่องนั้นโดยอ้างว่านกฮูกหน้าบูดอยู่ตลอดเวลา เวลาโกรธแล้วจะทำหน้าอย่างไร การคัดค้านของกาส่งผลให้นกฮูกไม่ได้เป็นพระราชา ตั้งแต่นั้นมาสัตว์ทั้งสองจำพวกจึงกลายเป็นศัตรูกัน ถ้ากาเห็นนกฮูกตอนกลางวันก็จะรุมจิกจนตาย ถ้านกฮูกเห็นกาตอนกลางคืนก็จะรุมจิกหัวกาจนตายเช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์ชาดกว่า

น เม รุจฺจติ ภทฺทํ โว   อุลูกสฺสาภิเสจนํ
อกฺกุทฺธสฺส มุขํ ปสฺส   กถํ กุทฺโธ กริสฺสติ.[๓๕๖]

"ขอความเจริญจงมีแก่ท่านทั้งหลาย การแต่งตั้งนกฮูกให้เป็นใหญ่นั้นข้าพเจ้ายังไม่ชอบใจ ท่านจงมองดูหน้านกฮูกที่ยังไม่โกรธดูซิ ถ้านกฮูกโกรธจักทำหน้าอย่างไร"]

วิสภาคตฺเถ- สีลญฺจ ปญฺญาณญฺจ สีลปญฺญาณํ, สมโถ จ วิปสฺสนา จ สมถวิปสฺสนํ.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ในสมาสที่มีศัพท์เป็นไป]ในความหมายว่า ธรรมที่ต่างกัน[โดยลักษณะ]อันเสมอกัน[โดยหน้าที่] เช่น

ศีลและปัญญา มีรูปว่า สีลปญฺญํ

สมถะและวิปัสสนา มีรูปว่า สมถวิปสฺสนํ

[ศีลมีลักษณะเย็นสนิท ปัญญามีลักษณะหยั่งเห็น ทั้งสองอย่างแม้ต่างกันโดยลักษณะ ก็มีหน้าที่ขจัดกิเลสเหมือนกัน จึงเป็นธรรมที่ต่างกันโดยลักษณะเหมือนกันโดยหน้าที่ ส่วนสมถะก็มี

ลักษณะทำให้จิตสงบจากนิวรณ์ วิปัสสนามีลักษณะหยั่งเห็นไตรลักษณ์ ทั้งสองมีหน้าที่เหมือนกันโดยการขจัดกิเลส]

เอวํ นามรูปํ, หิโรตฺตปฺปํ, สติสมฺปชญฺญํ, โลภโมหํ, โทสโมหํ, อหิริกาโนตฺตปฺปํ, ถินมิทฺธํ, อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจมิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

นามรูปํ (นามรูป) = นามํ จ รูปํ จ นามรูปํ.

หิโรตฺตปฺปํ (หิริโอตัปปะ) = หิริ จ โอตฺตปฺปํ จ หิโรตฺตปฺปํ.

สติสมฺปชญฺญํ (สติและสัมปชัญญะ) = สติ จ สมฺปชญฺญํ จ สติสมฺปชญฺญํ.

โลภโมหํ (โลภะและโมหะ) = โลโภ จ โมโห จ โลภโมหํ.

โทสโมหํ (โทสะและโมหะ) = โทโส จ โมโห จ โทสโมหํ.

อหิริกาโนตฺตปฺปํ (ความไม่ละอายและความไม่เกรงกลัวบาป) = อหิริกํ จ อโนตฺตปฺปํ จ อหิริกาโนตฺตปฺปํ.

ถินมิทฺธํ (ความง่วงและความเซื่องซึม) = ถินํ จ มิทฺธํ ถินมิทฺธํ.

อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ (ความฟุ้งซ่านและความเดือดร้อนใจ) = อุทฺธจฺจํ จ กุกฺกุจฺจํ จ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[นามรูปมีหน้าที่เหมือนกันโดยความเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะทั้ง ๖ ดังพระพุทธพจน์ว่า "นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ (สฬายตนะย่อมเกิดขึ้นเพราะนามรูปเป็นปัจจัย) แต่นามมีลักษณะน้อมจิตสู่อารมณ์ (นมนลกฺขณํ) ส่วนรูปมีลักษณะแปรปรวน (รุปฺปนลกฺขณํ)"

หิริโอตตัปปะมีหน้าที่เหมือนกันโดยการคุ้มครองโลก เพราะเป็นธรรมคุ้มครองโลก แต่หิริมีลักษณะละอายต่อบาป (ลชฺชาลกฺขณํ) ส่วนโอตตัปปะมีลักษณะสะดุ้งกลัวผลบาป (โอตฺตปฺปนลกฺขณํ)

โลภะและโมหะมีหน้าที่เหมือนกันโดยความเป็นอกุศลมูล แต่โลภะมีลักษณะติดพัน (อภิสงฺคลกฺขโณ) ส่วนโมหะมีลักษณะไม่รู้จริง (อญฺญาณลกฺขโณ)

ดังนี้เป็นต้น]

“อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหี”ติ เอตฺถ “อํโม”ติ นิทฺเทสทสฺสนโต กตฺถจิ นปุํสกลิงฺคตฺตํ น โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

พึงทราบว่าไม่เป็นนปุงสกลิงค์ในบางที่ เพราะพบการแสดงรูปว่า อํโม ในสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) นี้

เตน อาธิปจฺจปริวาโร ฉนฺทปาริสุทฺธิ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติยนฺติอาทิ สิชฺฌติ.

เพราะเหตุนั้น ตัวอย่างเป็นต้นว่า อาธิปจฺจปริวาโร (ความเป็นใหญ่และบริวาร), ฉนฺทปาริสุทฺธิ (การนำฉันทะและปาริสุทธิ), ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติยํ (ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล) ย่อมสำเร็จได้

[บทว่า อํโม ในสูตร อํโม เป็นสมาหารทวันทสมาส มิใช่อสมาหารทวันทสมาส เพราะถ้าเป็นอสมาหารทวันทสมาสแล้วจะต้องได้รูปเป็น อํมา แต่รูปนี้เป็นรูปพิเศษที่เป็นสมาหารทวันทสมาสแต่กระจายเป็นปุงลิงค์ ตัวอย่างที่ยกมาแสดงนี้ซึ่งมีรูปเป็นปุงลิงค์หรืออิตถีลิงค์ก็เช่นเดียวกัน โดยมีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- อาธิปจฺจํ จ ปริวาโร จ อาธิปจฺจปริวาโร (ความเป็นใหญ่และบริวาร)
- ฉนฺโท จ ปาริสุทฺธิ จ ฉนฺทปาริสุทฺธิ (การนำฉันทะและปาริสุทธิ)
- ปฏิสนฺธิ จ ปวตฺติ จ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติ (ปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล)

ตามอุทาหรณ์ข้างต้นนี้ สมาหารทวันทสมาสพบในลิงค์ทั้งสาม แต่ใช้เป็นนปุงสกลิงค์เป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ รูปปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ข้างต้น ให้ตั้งเป็นเอกพจน์ด้วยการแบ่งสูตรเว้นศัพท์ตามมาในสูตรว่า ตถา ทฺวนฺเท เป็นต้น โดยเว้นคำว่า นปุํสกลิงฺค ที่ตามมาจากสูตรว่า โส นปุํสกลิงฺโค จึงมีรูปเป็นเอกพจน์และลิงค์อื่นจากนปุงสกลิงค์ได้

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ก็กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

กตฺถจิ น โหติ สภาปริสายาติ ญาปกา. อาธิปจฺจปริวาโร, ฉนฺทปาริสุทฺธิ, ปฏิสนฺธิปวตฺติยํ.[๓๕๗]

“ในบางแห่งความเป็นนปุงสกลิงค์ย่อมไม่มี เพราะปรากฏหลักฐานว่า สภาปริสาย (สภา และ ปริสา ศัพท์) [ในสูตรว่า ตึ สภาปริสาย (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย สภา และ ปริสา ศัพท์เป็น ตึ ได้บ้าง เช่น สภตึ (ในสภา) ปริสตึ (ในบริษัท)] มีตัวอย่างอื่นว่า อาธิปจฺจปริวาโร (ความเป็นใหญ่และบริวาร), ฉนฺทปาริสุทฺธิ (การนำฉันทะและปาริสุทธิ), ปฏิสนฺธิปวตฺติยํ (ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล)”

คำว่า อาธิปจฺจปริวาโร (ความเป็นใหญ่และบริวาร) ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย นิธิ-กัณฑสูตรว่า

สุวณฺณตา สุสรตา สุสณฺฐานา สุรูปตา
อาธิปจฺจปริวาโร สพฺพเมเตน ลพฺภติ.[๓๕๘]

"ความมีผิวพรรณงดงาม ความมีเสียงไพเราะ ความมีทรวดทรงสมส่วน ความมีรูปสวย ความเป็นใหญ่และบริวาร ทั้งหมดจะได้ด้วยขุมทรัพย์นี้"

คำว่า ฉนฺทปาริสุทฺธิ (การนำฉันทะและปาริสุทธิ) ปรากฏในคัมภีร์กังขาวิตรณีว่า

ฉนฺทปาริสุทฺธิ อุตุกฺขานํ ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ.[๓๕๙]

"กิจ ๕ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่า บุพกิจของอุโบสถ คือ การบอกฉันทะ การบอกปาริสุทธิ การบอกฤดู การนับจำนวนภิกษุ และการบอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอ"

คำว่า ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติยํ (ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล) กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถ-สังคหะว่า

จิตฺตุปฺปาทานมิจฺเจวํ กตฺวา สงฺคหมุตฺตรํ
ภูมิปุคฺคลเภเทน ปุพฺพาปรนิยามิตํ.
ปวตฺติสงฺคหํ นาม ปฏิสนฺธิปวตฺติยํ
ปวกฺขามิ สมาเสน ยถาสมฺภวโต กถํ.[๓๖๐]

"เมื่อข้าพเจ้าแสดงการประมวลจิตและเจตสิกอันดีงามดังนี้แล้ว จักกล่าวปริจเฉทชื่อว่า ปวัตติสังคหะ (ประมวลความเป็นไป) ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ซึ่งกำหนดไว้ตามลำดับจิตก่อนหลัง พร้อมด้วยประเภทของภูมิและบุคคล โดยย่อตามสมควร"

คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๑) กล่าวว่า สมลิงฺครูปานํ ภินฺนลิงฺคตฺถานํ ทฺวนฺเทปิ เอกตฺตํ, โน นปุํสกตฺตํ (ความเป็นเอกพจน์ย่อมมีแม้ในทวันทสมาสของศัพท์ที่มีลิงค์เหมือนกัน แต่มีเนื้อความของลิงค์ต่างกัน ความเป็นนปุงสกลิงค์ย่อมไม่มี) หมายความว่า ศัพท์ว่า ปุตฺต และ ทาร ที่เป็นปุงลิงค์เหมือนกัน แต่หมายถึงบุรุษและสตรีที่ต่างกัน ต้องเข้าสมาสเป็นเอกพจน์เท่านั้นโดย

ไม่เป็นนปุงกลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุตฺตา จ ทารา จ ปุตฺตทาโร (บุตรและภรรยา) ท่านนำข้อความในทีฆนิกาย ปาถิกวรรคมาอ้างอิงไว้ว่า

ปุตฺตทาโรปิสฺส อคุตฺโต อรกฺขิโต โหติ.[๓๖๑]

“เขาชื่อว่าไม่คุ้มครอง ไม่รักษาบุตรภรรยา”

นอกจากตัวอย่างข้างต้นแล้ว เมื่อสืบค้นจากพระบาลียังพบอุทาหรณ์อื่นว่า

ปุตฺตทาโร โปเสตพฺโพ.[๓๖๒]

“พึงเลี้ยงดูบุตรภรรยา”

ปุตฺตทาโร วา ปนสฺส ลเภยฺย เอโส โข อมฺหากํ เหตุ อธมฺมจารี วิสมจารี อโหสิ มา นํ นิรยํ นิรยปาลาติ.[๓๖๓]

“หรือบุตรและภรรยาของผู้นั้นจะพึงได้ข้ออ้างหรือว่า คนนี้ประพฤติอธรรม ประพฤติไม่สม่ำเสมอ เพราะข้าพเจ้าทั้งหลายเป็นเหตุ ขอนายนิรยบาลอย่าฉุดคร่าเขาไปยังนรกเลย”

ชานาติ โข ปนสฺส ปุตฺตทาโร อยํ มยฺหํ ภตฺตาติ. โสปิ ชานาติ อยํ มยฺหํ ปุตฺตทาโรติ.[๓๖๔]

“อนึ่ง บุตรและภรรยาของเขาก็รู้ว่า ผู้นี้เป็นนายของเรา แม้ตัวเขาก็รู้ว่า ผู้นี้เป็นบุตรและภรรยาของเรา”

นอกจากนั้น ความไม่แน่นอนของนปุงสกลิงค์ในสมาหารทวันทสมาสที่กล่าวมานี้ ยังพบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาหลายฉบับว่า

อาสโย จ อนุสโย จ อาสยานุสโย. ชาติคฺคหเณน จ ทฺวนฺทสมาสวเสน จ เอกวจนํ เวทิตพฺพํ.[๓๖๕]

“คำว่า อาสยานุสยะ คือ อาสยะและอนุสัย พึงทราบเอกพจน์โดยการถือเอาประเภทเดียวกันและโดยเนื่องด้วยทวันทสมาส”

ตตฺถ นานาสํวาโส จาติอาทินา สมาหารทฺวนฺเทปิ กฺวจิ นปุํสกลิงฺคํ พฺยภิจรตีติ นปุํสกตฺตาภาโว ยถา มคฺคามคฺโคติ.[๓๖๖]

“ในเรื่องนั้น นปุงสกลิงค์ย่อมกล่าวไว้ในบางที่แม้ในสมาหารทวันทสมาสโดยทำรูปวิเคราะห์ว่า นานาสํวาโส จ เป็นต้น ดังนั้น จึงไม่มีความเป็นนปุงสกลิงค์ ดังคำว่า มคฺคามคฺโค (ทางและมิใช่ทาง)”

สมาหารทฺวนฺเทปิ หิ ปุลฺลิงฺคํ กตฺถจิ สทฺทวิทู อิจฺฉนฺติ.[๓๖๗]

“โดยแท้จริงแล้ว ผู้รู้ไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารถนาปุงลิงค์ในบางแห่งแม้ในสมาหารทวันทสมาส”

อนึ่ง ในไวยากรณ์สันสกฤตก็อนุญาตเรื่องนี้ไว้เช่นเดียวกัน ดังข้อความในคัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๒๔) ว่า

อโห จ รตฺติ จ อโหรตฺโต, สมาหาเรปิ ปุมตฺตํ.[๓๖๘]

“กลางวันและกลางคืน มีรูปว่า อโหรัตตะ ความเป็นปุงลิงค์ย่อมมีได้แม้ในสมาหารทวันทสมาส”]

อญฺโญญฺญลิงฺควิเสสิตานํ ทฺวนฺเท- ทาสี จ ทาโส จ ทาสิทาสํ,

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ที่มีลิงค์ต่างกัน ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น

ทาสและทาสี มีรูปว่า ทาสิทาสํ

“กฺวจาที”ติอาทินา มชฺเฌ รสฺสตฺตํ.

รัสสะสระในท่ามกลางด้วยสูตรว่า กฺวจาทิ เป็นต้น (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

เอวํ อิตฺถิปุมํ, ปตฺตจีวรํ, สาขาปลาสมิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

อิตฺถิปุมํ (หญิงและชาย) = อิตฺถี จ ปุมา จ อิตฺถิปุมํ.

ปตฺตจีวรํ (บาตรและจีวร) = ปตฺโต จ จีวรํ จ ปตฺตจีวรํ.

สาขาปลาสํ (กิ่งไม้และใบไม้) = สาขา จ ปลาโส จ สาขาปลาสํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๒) กล่าวว่าให้ทำรัสสะใน อิตฺถิปุม ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ แต่พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๐) กล่าวว่าให้ทำรัสสะด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ก็ได้ ดังข้อความว่า

อิตฺถี จ ปุมา จ อิตฺถิปุมํ. เอตฺถ จ ยทาทินา รสฺโสติ วุตฺตํ. กฺวจาทินา รสฺโสติปิ ญายเต.[๓๖๙]

“หญิงและชาย ชื่อว่า อิตถิปุมะ อนึ่ง ในอุทาหรณ์นี้ ท่านกล่าวไว้[ในคัมภีร์พาลาวตาร]ว่า ยทาทินา รสฺโส (เป็นรัสสะด้วยสูตร ยทนุปปนฺนา เป็นต้น) บุคคลย่อมทราบว่าเป็นรัสสะด้วยสูตรว่า กฺวจาทิ เป็นต้น อีกด้วย”]

สงฺขฺยาปริมาณตฺถานํ ทฺวนฺเท- เอกกญฺจ ทุกญฺจ เอกกทุกํ,

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ที่มีความหมายว่า การนับและจำนวน ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น

หมวดหนึ่งและหมวดสอง มีรูปว่า เอกกทุกํ

สงฺขฺยาทฺวนฺเท- อปฺปสงฺขฺยา ปุพฺพํ นิปตติ.

ในสังขยาทวันทสมาส จำนวนน้อยย่อมวางไว้เป็นบทหน้า

เอวํ ทุกติกํ, ติกจตุกฺกํ, จตุกฺกปญฺจกํ, ทีโฆ จ มชฺฌิโม จ ทีฆมชฺฌิมํ.

อุทาหรณ์ว่า

ทุกติกํ (หมวดสองและหมวดสาม) = ทุกํ จ ติกํ ทุกติกํ.

ติกจตุกฺกํ (หมวดสามและหมวดสี่) = ติกํ จ จตุกฺกํ จ ติกจตุกฺกํ.

จตุกฺกปญฺจกํ (หมวดสี่และหมวดห้า) = จตุกฺกํ จ ปญฺจกํ จตุกฺกปญฺจกํ.

ยาวและปานกลาง มีรูปว่า ทีฆมชฺฌิมํ [หมายถึง ปริมาณํ (จำนวน)]

ก็เช่นเดียวกันนี้

ปจนจณฺฑาลตฺถานํ ทฺวนฺเท- โอรพฺภิกา จ สูกริกา จ โอรพฺภิกสูกริกํ.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ที่มีความหมายว่า นายพรานและคนจัณฑาล ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น

คนฆ่าแกะและคนฆ่าหมู มีรูปว่า โอรพฺภิกสูกริกํ

[คำว่า ปจน (นายพราน) สำเร็จรูปมาจาก ปจ ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปจนฺตีติ ปจนา (ปจนะ คือ ผู้เบียดเบียนสัตว์)

คนจัณฑาล คือ คนวรรณะชั้นต่ำสุด หรือคนที่เป็นวรรณะต่างกัน ซึ่งเกิดจากบิดาเป็นศูทร มารดาเป็นพราหมณ์ บุคคลเหล่านี้ต้องทำงานชั้นต่ำ คือ การทิ้งอุจจาระ เป็นต้น]

เอวํ สากุณิกมาควิกํ,

อุทาหรณ์ว่า

สากุณิกมาควิกํ (คนฆ่านกและคนฆ่าเนื้อ) = สากุณิกา จ มาควิกา จ สากุณิกมาควิกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

สปาโก จ จณฺฑาโล จ สปากจณฺฑาลํ, ปุกฺกุสฉวฑาหกํ, เวนรถการํ.

คนกินสุนัขและคนจัณฑาล มีรูปว่า สปากจณฺฑาลํ

ปุกฺกุสฉวฑาหกํ (คนทิ้งดอกไม้และสัปเหร่อ) = ปุกฺกุโส ฉวฑาหโก จ ปุกฺกุสฉวฑาหกํ.

เวนรถการํ (ช่างสานและช่างหนัง) = เวโน จ รถกาโร จ เวนรถการํ.

[ในคำว่า สปาก บทว่า ส มาจาก สา (สุนัข) มีรูปวิเคราะห์ว่า สํ สุนขํ ปจตีติ สปาโก (สปากะ คือ คนกินสุนัข)

ปุกฺกุส (คนทิ้งดอกไม้) คือ ผู้ทิ้งอุจจาระ ในสมัยก่อนถังอุจจาระเขาจะเอาดอกไม้คลุมไว้ ผู้ที่ทำหน้าที่ทิ้งอุจจาระจึงเรียกว่า ปุกฺกุส]

ตตฺถ เวนา ตจฺฉกา, รถการา จมฺมการา.

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เวน คือ ช่างสาน, บทว่า รถการ คือ ช่างหนัง

ทิสตฺถานํ ทฺวนฺเท- ปุพฺพา จ อปรา จาติ อตฺเถ ทฺวนฺทสมาสํ วิภตฺติโลปญฺจ กตฺวา อิธาทิคฺคหเณน เอกตฺเต นปุํสกลิงฺคตฺเต จ กเต “สโร รสฺโส นปุํสเก”ติ รสฺสตฺตํ.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ที่มีความหมายว่า ทิศ ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น

เมื่อกระทำให้เป็นทวันทสมาส ในความหมายว่า ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก และลบวิภัตติแล้ว เมื่อความเป็นเอกพจน์และความเป็นนปุงสกลิงค์ถูกกระทำแล้วด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้ รัสสะ[สระกลางสมาส]ด้วยสูตรว่า สโร รสฺโส นปุํสเก (สระท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ย่อมเป็นรัสสะ)

ปุพฺพาปรํ, เห ปุพฺพาปร, ปุพฺพาปรํ, ปุพฺพาปเรน, ปุพฺพาปรสฺส อิจฺจาทิ.

รูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา]　ปุพฺพาปรํ (ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก)

[อาลปนะ]　เห ปุพฺพาปร

[ทุติยา　ปุพฺพาปรํ

[ตติยา]　ปุพฺพาปเรน

[จตุตถี]　ปุพฺพาปรสฺส

ย่อมสำเร็จ

เอวํ ปุรตฺถิมปจฺฉิมํ, ทกฺขิณุตฺตรํ, อธรุตฺตรํ.

อุทาหรณ์ว่า

ปุรตฺถิมปจฺฉิมํ (ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก) = ปุรตฺถิมา จ ปจฺฉิมา จ ปุรตฺถิมปจฺฉิมํ.

ทกฺขิณุตฺตรํ (ทิศใต้และทิศเหนือ) = ทกฺขิณา จ อุตฺตรา จ ทกฺขิณุตฺตรํ.

อธรุตฺตรํ (ทิศเบื้องล่างและทิศเบื้องบน) = อธรา จ อุตฺตรา จ อธรุตฺตรํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า อธรุตฺตรํ มีรูปว่า อธุตฺตรํ (อโธ + อุตฺตรํ) ในฉบับพยาขยาของสิงหลบางฉบับ และปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๘๒๔) แต่ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ที่แปลมาจากภาษาสิงหลมีรูปว่า อธรุตฺตรํ ในที่นี้ใช้เป็น อธรุตฺตรํ ตามฉบับฉัฏฐสังคีติซึ่งสอดคล้องกับอุทาหรณ์ในคัมภีร์ปาณินิที่จะกล่าวถึงต่อไป

ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๒) แสดงความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์ที่มีความหมายว่า ทิศ ในทวันทสมาสไว้ด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรว่า วิภาสา เป็นต้นที่จะกล่าวต่อไป มีอุทาหรณ์ว่า ปุพฺพาปรํ (ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก), ปุพฺพาปรา (ทิศตะวันออกและทิศตะวันตกทั้งหลาย) คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๑-๘๒) นำหลักฐานจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๓) มาอ้างไว้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ทกฺขิณปจฺฉิมทิสาสุ (ในทิศใต้และทิศตะวันตกทั้งหลาย) และได้กล่าวถึงรูป ทกฺขิณปจฺฉิมาสุ ทิสาสุ (ในทิศใต้และทิศตะวันตกทั้งหลาย) ว่าปรากฏในที่บางแห่ง ท่านยังกล่าวว่าแม้ในคัมภีร์ปาณินิก็กล่าวถึงความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์เหล่านี้โดยไม่แน่นอน อีกทั้งในวุตติเป็นต้นและพยาขยาของคัมภีร์นั้นก็แสดงทวิพจน์ของ ปุพฺพาปร ศัพท์อีกด้วย นอกจากนั้น ในวุตติของคัมภีร์กาศิกาก็กล่าวไว้เหมือนอย่างนั้น ด้วยเหตุนี้ มติของท่านผู้แต่งคัมภีร์พาลาวตารจึงสมควรกว่า

ข้อความในไวยากรณ์สันสกฤตที่ท่านเอ่ยถึง มีดังต่อไปนี้

วิภาสา รุกฺขมิคติณธญฺญพฺยญฺชนปสุสกุณฺยสฺสวฬวปุพฺพาปราธรุตฺตรานํ.[๓๗๐]

“ทวันทสมาสของศัพท์มี รุกฺข (ต้นไม้), มิค (เนื้อ) ติณ (หญ้า), ธญฺญ (ธัญพืช), พฺยญฺชน (กับข้าว), ปสุ (ปศุสัตว์), สกุณี (นก) อสฺสวฬว (ม้าและลา) ปุพฺพาปร (ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก) อธรุตฺตร (ทิศเบื้องล่างและทิศเบื้องบน) เป็นเอกพจน์ได้บ้าง”

อนึ่ง คำอธิบายปาณินิที่เรียกว่ากาศิกาได้แสดงอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ว่า ปุพฺพาปรํ, ปุพฺพาปเร, อธรุตฺตรํ, อธรุตฺตเร [มีรูปสันสกฤตว่า ปูรฺวาปรมฺ, ปูรฺวาปเร, อธโรตฺตรมฺ, อธโรตฺตเร]

"นปุํสกลิงฺคํ, เอกตฺตํ, ทฺวนฺเท"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า นปุํสกลิงฺคํ (ความเป็นนปุงสกลิงค์), เอกตฺตํ (ความเป็นเอกพจน์) และบทว่า ทฺวนฺเท (ในทวันทสมาส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๖๐. วิภาสา รุกฺข-ติณ-ปสุ-ธน-ธญฺญ-ชนปทาทีนญฺจ.

ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์มี รุกฺข (ต้นไม้), ติณ (หญ้า), ปสุ (ปศุสัตว์), ธน (ทรัพย์), ธญฺญ (ธัญพืช) และ ชนปท (แคว้น) เป็นต้น และศัพท์อื่นๆ ย่อมมีในทวันทสมาสได้บ้าง

เอกตฺตญฺจ อ.ความเป็นเอกพจน์ ด้วย *นปุํสกลิงฺคญฺจ* อ.ความเป็นนปุงสกลิงค์ ด้วย *รุกฺข ฯเปฯ ชนปทาทีนํ สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. อันมี รุกฺข, ติณ, ปสุ, ธน, ธญฺญ และ ชนปท เป็นต้น *โหติ* ย่อมมี *ทฺวนฺเท* ในทวันทสมาส *วิภาสา* บ้าง ฯ

[สูตรนี้แสดงศัพท์ที่เป็นสมาหารทวันทสมาสและอสมาหารทวันทสมาสทั้งสองอย่าง โดยระบุว่าเป็นศัพท์ที่กล่าวถึงต้นไม้ เช่น อสฺสตฺถา จ กปิตฺถา จ อสฺสตฺถกปิตฺถํ หรือ อสฺสตฺถกปิตฺถา (ต้นโพธิ์และต้นมะขวิด) ดังนี้เป็นต้น

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๒๓) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่สมุจจยะเหมือนกับในสูตรว่า ตถา ทฺวนฺเท เป็นต้นนั่นแหละ ส่วนคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๓๒๓) กล่าวว่าทำหน้าที่อนุกัฑฒนะโดยดึงศัพท์ว่า นปุํสกลิงฺคํ และ เอกตฺตํ มาไว้ในสูตรนี้ และไม่ให้ติดตามไปสู่สูตรต่อไปคือสูตรว่า สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ]

รุกฺข-ติณ-ปสุ-ธน-ธญฺญ-ชนปทาทีนเมกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตญฺจ วิภาสา โหติ ทฺวนฺเท สมาเส.

ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์ว่า รุกฺข (ต้นไม้), ติณ (หญ้า), ปสุ (ปสุสัตว์), ธน (ทรัพย์), ธญฺญ (ธัญพืช) และ ชนปท (แคว้น) เป็นต้น ย่อมมีในทวันทสมาสได้บ้าง

เอกตฺตาภาเว พหุวจนํ, ปรสฺเสว ลิงฺคญฺจ.

เมื่อไม่มีความเป็นเอกพจน์ ก็เป็นพหูพจน์และมีลิงค์ของบทหลังนั่นเทียว

[ท่านให้กระจายรูปพหูพจน์ของอสมาหารทวันทสมาสตามลิงค์ของบทหลัง]

ตตฺถ รุกฺขานํ ทฺวนฺเท อสฺสตฺถา จ กปิตฺถา จาติ อตฺเถ สมาหาเร ทฺวนฺทสมาสา-ทิมฺหิ กเต อิมินา วิกปฺเปเนกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตญฺจ.

ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น เมื่อทำให้เป็นสมาหารทวันทสมาสในความหมายว่า "ต้นโพธิ์และต้นมะขวิด" ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์ว่า ต้นไม้ ย่อมมีในทวันทสมาสด้วยสูตรนี้ได้บ้าง

อสฺสตฺถกปิตฺถํ, อสฺสตฺถกปิตฺถา วา.

เช่น อสฺสตฺถกปิตฺถํ หรือว่า อสฺสตฺถกปิตฺถา (ต้นโพธิ์และต้นมะขวิด)

[ในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตนิยมใช้ชื่อของต้นไม้เป็นปุงลิงค์ ผลไม้และดอกไม้เป็นนปุงสกลิงค์ จึงไม่นิยมแต่งเป็นรูปว่า อมฺพรุกฺโข หรือ อมฺพผลํ แต่ใช้เป็น อมฺโพ หรือ อมฺพํ ก็อาจสื่อถึงต้นมะม่วงหรือผลมะม่วงได้ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

จมฺปกมฺพาทิกุสุม- ผลนามํ นปุํสเก
มลฺลิกาที ตุ กุสุเม สลิงฺคา วีหโย ผเล.[๓๗๑]

"ชื่อของดอกไม้มี จมฺปก (จำปา) และ อมฺพ (มะม่วง) เป็นต้น ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์ [ถ้าหมายถึงต้นไม้ ก็เป็นปุงลิงค์]

ส่วน มลฺลิกา (มะลิ) เป็นต้นซึ่งเป็นไปในดอกไม้ และศัพท์แสดงถึงธัญพืชที่เป็นไปในผลเป็นศัพท์มีลิงค์ของตน [คือ ใช้ได้ทั้งสามลิงค์]"

ชื่อต้นไม้และดอกไม้ที่มีลิงค์ต่างกัน เช่น

- จมฺปโก (ต้นจัมปา) จมฺปกํ (ดอกจำปา)
- อมฺโพ (ต้นมะม่วง) อมฺพํ (ผลมะม่วง)
- อโสโก (ต้นอโศก) อโสกํ (ดอกอโศก)
- กณฺณิกาโร (ต้นกรรณิการ์) กณฺณิการํ (ดอกกรรณิการ์)

ชื่อต้นไม้และดอกไม้ที่มีลิงค์เดียวกัน เช่น

- วีหิ (ข้าวเปลือก) [ปุงลิงค์]

- มลฺลิกา (ต้นมะลิ, ดอกมะลิ) [อิตถีลิงค์]
- สุมนา (ต้นมะลุลี, ดอกมะลุลี) [อิตถีลิงค์]
- สาลิ (ข้าวสาลี) [อิตถีลิงค์]
- กุงฺคุ (ข้าวฟ่างเล็ก) [อิตถีลิงค์]

การประกอบรูปศัพท์ อสฺสตฺถกปิตฺถํ

ศัพท์เดิมเป็น อสฺสตฺถ จ กปิตฺถ จ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย อสฺสตฺถ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อสฺสตฺถา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จ ศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย กปิตฺถ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กปิตฺถา

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อสฺสตฺถา จ กปิตฺถา จ (ต้นโพธิ์และต้นมะขวิด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

เชื่อมบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อทวันทสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย อสฺสตฺถา และ กปิตฺถา ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ จ ศัพท์ทั้งสองด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ตั้ง อสฺสตฺถกปิตฺถ เป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ได้บ้างด้วยสูตรว่า “วิภาสา รุกฺขติณ” เป็นต้น

สำเร็จรูปเป็น อสฺสตฺถกปิตฺถ

ตั้ง อสฺสตฺถกปิตฺถ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อสฺสตฺถกปิตฺถ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อสฺสตฺถกปิตฺถํ

เอวํ อมฺพปนสํ, อมฺพปนสา วา, ขทิรปลาสํ, ขทิรปลาสา วา, ธวสฺสกณฺณกํ, ธวสฺสกณฺณกา วา.

อุทาหรณ์ว่า

อมฺพปนสํ หรือว่า อมฺพปนสา (ต้นมะม่วงและต้นขนุน) = อมฺโพ จ ปนโส อมฺพปนสํ, อมฺพปนสา.

ขทิรปลาสํ หรือว่า ขทิรปลาสา (ต้นสีเสียดและต้นทองกวาว) = ขทิโร จ ปลาโส จ ขทิรปลาสํ, ขทิรปลาสา.

ธวสฺสกณฺณกํ หรือว่า ธวสฺสกณฺณกา (ต้นตะแบกและต้นหูกวาง) = ธโว จ อสฺสกณฺโณ จ ธวสฺสกณฺณกํ, ธวสฺสกณฺณกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ติณานํ ทฺวนฺเท- อุสีรานิ จ พีรณานิ จ อุสีรพีรณํ, อุสีรพีรณานิ วา.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ว่า หญ้า ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น

หญ้าแฝกและหญ้าคมบาง มีรูปว่า อุสีรพีรณํ หรือว่า อุสีรพีรณานิ

เอวํ มุญฺชปพฺพชํ, มุญฺชปพฺพชา วา, กาสกุสํ, กาสกุสา วา.

อุทาหรณ์ว่า

มุญฺชปพฺพชํ หรือว่า มุญฺชปพฺพชา (หญ้าปล้องและหญ้ามุงกระต่าย) = มุญฺชานิ จ ปพฺพชานิ มุญฺชปพฺพชํ, มุญฺชปพฺพชา.

กาสกุสํ หรือว่า กาสกุสา (หญ้าเป้งและหญ้าคา) = กาโส จ กุโส จ กาสกุสํ, กาสกุสา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ปสูนํ ทฺวนฺเท- อชา จ เอฬกา จ อเชฬกํ, อเชฬกา วา, หตฺถี จ คาโว จ อสฺสา จ วฬวา จ หตฺถิควสฺสวฬวํ, หตฺถิควสฺสวฬวา วา.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ว่า ปศุสัตว์ ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น

แพะทั้งหลายและแกะทั้งหลาย มีรูปว่า อเชฬกํ หรือว่า อเชฬกา

ช้างทั้งหลาย โคทั้งหลาย ม้าทั้งหลาย และนางม้าทั้งหลาย มีรูปว่า หตฺถิควสฺสวฬวํ หรือว่า หตฺถิควสฺสวฬวา

[อุทาหรณ์ของปศุสัตว์บางอย่างซ้ำกันกับส่วนของกองทัพ คัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๙๑๖) จึงกล่าวว่า การถือเอาปศุสัตว์ในที่นี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าส่วนของกองทัพเข้าสมาสเป็นสมาหารทวันทสมาสไม่แน่นอน]

"กฺวจา"ติอาทินา รสฺสตฺตํ, "โอ สเร จา"ติ อวาเทโส จ.

รัสสะ[สระท้าย]ด้วยสูตรว่า กฺวจา เป็นต้น (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง) แปลง[โอ ท้าย โค ศัพท์]เป็น อว ด้วยสูตรว่า โอ สเร จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และแปลงสระอื่นๆ ในสมาส เป็น อว ในเพราะสระหลัง)

โคมหิสํ, โคมหิสา วา, เอเณยฺยวราหํ, เอเณยฺยวราหา วา, สีหพฺยคฺฆตรจฺฉํ, สีหพฺยคฺฆตรจฺฉา วา.

โคมหิสํ หรือว่า โคมหิสา (โคและกระบือ) = คาโว จ มหิสา จ โคมหิสํ, โคมหิสา.

เอเณยฺยวราหํ หรือว่า เอเณยฺยวราหา เนื้อทรายและหมู = เอเณยฺยา จ วราหา จ เอเณยฺยวราหํ, เอเณยฺยวราหา.

สีหพฺยคฺฆตรจฺฉํ หรือว่า สีหพฺยคฺฆตรจฺฉา (ราชสีห์ เสือ และหมาไน) = สีหา จ พฺยคฺฆา จ ตรจฺฉา จ สีหพฺยคฺฆตรจฺฉํ, สีหพฺยคฺฆตรจฺฉา.

ธนานํ ทฺวนฺเท- หิรญฺญญฺจ สุวณฺณญฺจ หิรญฺญสุวณฺณํ, หิรญฺญสุวณฺณานิ วา.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ว่า ทรัพย์ ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น

เงินและทอง มีรูปว่า หิรญฺญสุวณฺณํ หรือว่า หิรญฺญสุวณฺณานิ

เอวํ ชาตรูปรชตํ, ชาตรูปรชตานิ วา, มณิมุตฺตสงฺขเวฬุริยํ, มณิมุตฺตสงฺขเวฬุริยา วา.

อุทาหรณ์ว่า

ชาตรูปรชตํ หรือว่า ชาตรูปรชตานิ (ทองและเงิน) = ชาตรูปญฺจ รชตญฺจ ชาตรูปรชตํ, ชาตรูปรชตานิ.

มณิมุตฺตสงฺขเวฬุริยํ หรือว่า มณิมุตฺตสงฺขเวฬุริยา (มณี มุกดา สังข์ และไพฑูรย์) = มณิ จ มุตฺตา จ สงฺโข จ เวฬุริยํ จ มณิมุตฺตสงฺขเวฬุริยํ, มณิมุตฺตสงฺขเวฬุริยา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ธญฺญานํ ทฺวนฺเท- สาลี จ ยวา จ สาลิยวํ, สาลิยวา วา.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ว่า ธัญพืช เช่น

ข้าวสาลีและข้าวบาร์เล่ย์ มีรูปว่า สาลิยวํ หรือว่า สาลิยวา

เอวํ ติลมุคฺคมาสํ, ติลมุคฺคมาสา วา.

อุทาหรณ์ว่า

ติลมุคฺคมาสํ หรือว่า ติลมุคฺคมาสา (งา ถั่วเขียว และถั่วราชมาส) = ติลํ จ มุคฺโค จ มาโส จ ติลมุคฺคมาสํ, ติลมุคฺคมาสา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ชนปทานํ ทฺวนฺเท- กาสี จ โกสลา จ กาสิโกสลํ, กาสิโกสลา วา, วชฺชี จ มลฺลา จ วชฺชิมลฺลํ, วชฺชิมลฺลา วา, องฺคา จ มคธา จ องฺคมคธํ, องฺคมคธา วา.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ว่า แคว้น ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น

แคว้นกาสีและแคว้นโกศล มีรูปว่า กาสิโกสลํ หรือว่า กาสิโกสลา

แคว้นวัชชีและแคว้นมัลละ มีรูปว่า วชฺชิมลฺลํ หรือว่า วชฺชิมลฺลา

แคว้นอังคะและแคว้นมคธ มีรูปว่า องฺคมคธํ หรือว่า องฺคมคธา

[ชื่อแคว้นเป็นรูปพหูพจน์เสมอ ท่านจะกล่าวไว้ในสูตร ๓๗๗ ว่า ชนปทนาเมสุ ปน สพฺพตฺถ พหุวจนเมว ภวติ (อนึ่ง ความเป็นพหุวจนะย่อมมีในชื่อของแคว้น ในที่ทั้งปวง) หมายความว่า ชื่อแคว้นมี องฺค, มคธ เป็นต้น ให้ใช้รูปพหูพจน์เสมอทุกชื่อในทุกที่ เพราะมีพระราชกุมารผู้ครองแคว้นหลายพระองค์ร่วมกันปกครอง จึงใช้พหูพจน์เรียกเจ้าครองแคว้นเหล่านั้นก่อน ต่อมาจึงใช้แคว้นเป็นพหูพจน์ตามไปด้วยโดยฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวโดยอ้อมด้วยการกล่าวถึงฐานี (เจ้าครองแคว้น) โดยใช้ฐานะ (แคว้น) เป็นชื่อของฐานี ดังคำว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล] ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โกสเลสุ ชนปเทติ โกสลา นาม ชานปทิโน ราชกุมารา. เตสํ นิวาโส เอโกปิ ชนปโท รูฬฺหิสทฺเทน โกสลาติ วุจฺจติ. ตสฺมึ โกสเลสุ ชนปเท.[๓๗๒]

“คำว่า โกสเลสุ ชนปเท (ในแคว้นโกศล) หมายความว่า ราชกุมารทั้งหลายผู้ครองแคว้นชื่อว่า โกศล แม้แคว้นหนึ่งอันเป็นที่อยู่ของราชกุมารเหล่านั้นก็เรียกว่า โกศล โดยความเป็นสำนวน [พระผู้มีพระภาคเสด็จเที่ยวไป]ในแคว้นโกศลนั้น”

แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวว่า

ปุมฺพหุตฺเต กุรู สกฺกา　　โกสลา มคธา สิวี
กลิงฺคาวนฺติ ปญฺจาลา　　วชฺชี คนฺธารเจตโย.
วงฺคา วิเทหา กมฺโพชา　　มทฺทา ภคฺคงฺคสีหฬา
กสฺมีรา กาสิ ปณฺฑวาที　　สิยุํ ชนปทนฺตรา.[๓๗๓]

“แคว้นที่มีชื่อเฉพาะซึ่งเป็นไปในปุงลิงค์ พหูพจน์ คือ กุรุ สักกะ โกศล มคธ สิวี กลิงคะ อวันตี ปัญจาละ วัชชี คันธาระ เจตี วังคะ วิเทหะ กัมโพชะ มัทททะ ภัคคะ อังคะ สีหฬะ กัสมีระ กาสี และปัณฑวะ เป็นต้น”]

อาทิคฺคหเณน อญฺโญญฺญปฺปฏิปกฺขธมฺมานํ สกุณตฺถานญฺจ ทฺวนฺเท วิภาสา เอกตฺตํ โหติ นปุํสกลิงฺคตฺตญฺจ.

ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ของศัพท์อันมีสภาพที่เป็นปฏิปักษ์กันและกัน และของศัพท์ที่มีความหมายว่า นก ในทวันทสมาส ย่อมมีได้ด้วย อาทิ ศัพท์

กุสลญฺจ อกุสลญฺจ กุสลากุสลํ, กุสลากุสลา วา.

เช่น

กุศลและอกุศล มีรูปว่า กุสลากุสลํ หรือว่า กุสลากุสลา

เอวํ สาวชฺชานวชฺชํ, สาวชฺชานวชฺชา วา, หีนปฺปณีตํ หีนปฺปณีตา วา, กณฺหสุกฺกํ, กณฺหสุกฺกา วา, สุขทุกฺขํ, สุขทุกฺขานิ วา, ปฏิฆานุนยํ. ปฏิฆานุนยา วา, ฉายาตปํ, ฉายา-ตปา วา, อาโลกนฺธการํ, อาโลกนฺธการา วา,

อุทาหรณ์ว่า

สาวชฺชานวชฺชํ หรือว่า สาวชฺชานวชฺชา (บาปที่มีโทษและบุญที่ปราศจากโทษ) = สาวชฺชํ จ อนวชฺชํ จ สาวชฺชานวชฺชํ, สาวชฺชานวชฺชา.

หีนปฺปณีตํ หรือว่า หีนปฺปณีตา (บาปที่ทรามและบุญที่ประณีต) = หีนํ จ ปณีตํ จ หีนปฺปณีตํ, หีนปฺปณีตา.

กณฺหสุกฺกํ หรือว่า กณฺหสุกฺกา (ดำและขาว) = กณฺหํ จ สุกฺกํ จ กณฺหสุกฺกํ, กณฺหสุกฺกา.

สุขทุกฺขํ หรือว่า สุขทุกฺขานิ (สุขและทุกข์) = สุขํ จ ทุกฺขํ จ สุขทุกฺขํ, สุขทุกฺขานิ.

ปฏิฆานุนยํ หรือว่า ปฏิฆานุนยา (ความชังและความรัก) = ปฏิโฆ จ อนุนโย จ ปฏิฆานุนยํ, ปฏิฆานุนยา.

ฉายาตปํ หรือว่า ฉายาตปา (ร่มเงาและแสงแดด) = ฉายา จ อาตโป จ ฉายาตปํ, ฉายาตปา.

อาโลกนฺธการํ หรือว่า อาโลกนฺธการา (แสงสว่างและความมืด) = อาโลโก จ อนฺธกาโร จ อาโลกนฺธการํ, อาโลกนฺธการา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในเรื่องนี้ท่านกล่าวถึงศัพท์ที่มีสภาพที่เป็นปฏิปักษ์กันและกัน (อญฺโญญฺญปฺปฏิปกฺขธมฺม) เช่น กุสลากุสล เป็นต้น แต่คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๓) กล่าวถึงสภาพที่ไม่ใช่ทัพพะซึ่งขัดแย้งกันแน่นอน (นิจฺจวิโรธิอทฺทพฺพ) ที่จริงแล้ว สภาพที่ไม่ใช่ทัพพะก็คือสภาวธรรมที่ไม่ใช่บุคคล สัตว์ สิ่งของ จะเห็นได้ว่าคำว่า กุสลากุสล โดยองค์ธรรมคือเจตนาที่ไม่ใช่บุคคล สัตว์ และสิ่งของ อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๒) กล่าววิจารณ์ว่าข้อความในคัมภีร์พาลาวตารมีความชัดเจนกว่าปทรูปสิทธิปกรณ์ เพราะระบุถึงสภาวธรรม (อทฺทพฺพ) ถ้ากล่าวเพียงว่า ศัพท์ที่มีสภาพที่เป็นปฏิปักษ์กันและกัน ก็อาจหมายรวมถึงศัพท์ว่า กาโลลูก (กาและนกฮูก) อีกด้วย]

รตฺติ จ ทิวา จ รตฺตินฺทิวํ, รตฺตินฺทิวา วา, อหญฺจ รตฺติ จ อโหรตฺตํ, อโหรตฺตา วา.

กลางคืนและกลางวัน มีรูปว่า รตฺตินฺทิวํ หรือว่า รตฺตินฺทิวา

กลางวันและกลางคืน มีรูปว่า อโหรตฺตํ หรือว่า อโหรตฺตา

“กฺวจิ สมาสนฺต”อิจฺจาทินา อาการิการานมตฺตํ.

แปลง อา อักษรและ อิ อักษรเป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺต เป็นต้น

[อห ศัพท์จัดเข้าในมโนคณะ จึงแปลง อ ของ ห เป็น โอ ด้วยสูตรว่า เอเตสโม โลเป ได้รูปว่า อโหรตฺตํ

รูปว่า อโหรตฺตํ ให้แปลง อิ ของ รตฺติ เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺต เป็นต้น หรือลง อ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๕) ว่า ทีฆาโหวสฺเสกเทเสหิ จ รตฺยา (ลง อ ปัจจัยท้ายบทสมาสของ รตฺติ ศัพท์ที่อยู่หลังจาก ทีฆ ศัพท์, อห ศัพท์, วสฺส ศัพท์, ศัพท์ที่กล่าวถึงบางส่วน, อสังขยาศัพท์ และสังขยาศัพท์) เช่น ทีฆรตฺตํ (ราตรีอันยาวนาน), อโหรตฺตํ (ทิวาและราตรี), วสฺสรตฺตํ (ราตรีที่ชุ่มด้วยน้ำฝน), ปุพฺพรตฺตํ (ส่วนต้นของราตรี), อปรรตฺตํ (ส่วนหลังของราตรี), อฑฺฒรตฺตํ (ครึ่งหนึ่งของราตรี)

ดังนั้น จึงไม่ควรมีรูปปฐมาวิภัตติว่า อโหรตฺติ หรือรูปทุติยาวิภัตติว่า อโหรตฺตึ อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีบางแห่งพบปาฐะที่ผิดพลาดว่า อโหรตฺตึ แต่ควรมีรูปว่า อโหรตฺตํ จึงจะตรงตามหลักภาษา ดังข้อความในคัมภีร์ธรรมบทว่า

ทิวา ตปติ อาทิจฺโจ รตฺติมาภาติ จนฺทิมา
สนฺนทฺโธ ขตฺติโย ตปติ ฌายี ตปติ พฺราหฺมโณ
อถ สพฺพมโหรตฺตํ พุทฺโธ ตปติ เตชสา.[๓๗๔]

"พระอาทิตย์ สว่างกลางวัน พระจันทร์ สว่างกลางคืน นักรบสง่างามเมื่อสวมเกราะ พระอรหันต์ สง่างามเมื่อเข้าฌาน แต่พระพุทธเจ้าสง่างามทั้งกลางวันกลางคืน"

ต้นฉบับคัมภีร์ธรรมบท ฉบับฉัฏฐสังคีติ ฉบับไทย ฉบับสิงหล และฉบับโรมัน มีรูปว่า อโหรตฺตึ ทุกฉบับ แต่รูปที่ถูกไวยากรณ์ควรเป็น อโหรตฺตํ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

สกุณานํ ทฺวนฺเท- หํสา จ พกา จ หํสพกํ, หํสพกา วา.

[ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ว่า นก ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น

หงส์ทั้งหลายและนกกระยางทั้งหลาย มีรูปว่า หํสพกํ หรือว่า หํสพกา

เอวํ การณฺฑวจกฺกวากํ, การณฺฑวจกฺกวากา วา, มยูรโกญฺจํ, มยูรโกญฺจา วา, สุกสาลิกํ, สุกสาลิกา วา.

อุทาหรณ์ว่า

การณฺฑวจกฺกวากํ หรือว่า การณฺฑวจกฺกวากา (นกเป็ดน้ำและนกจากพราก) = การณฺฑวา จ จกฺกวากา จ การณฺฑกจกฺกวากํ, การณฺฑกจกฺกวากา.

มยูรโกญฺจํ หรือว่า มยูรโกญฺจา (นกยูงและนกกระเรียน) = มยูรา จ โกญฺจา จ มยูรโกญฺจํ, มยูรโกญฺจา.

สุกสาลิกํ หรือว่า สุกสาลิกา (นกแก้วและนกสาริกา) = สุกา จ สาลิกา จ สุกสาลิกํ, สุกสาลิกา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๓) ยังเพิ่มอรรถของ อาทิ ศัพท์อีกอย่างหนึ่ง คือ ศัพท์ที่แสดง

ถึงกับข้าว โดยกล่าวว่า พฺยญฺชนานํ- ทธิฆตํ, ทธิฆตานิ ([ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์]ของศัพท์ที่แสดงถึงกับข้าว ย่อมมีในทวันทสมาส เช่น ทธิฆตํ (นมส้มและเนยใส), ทธิฆตานิ (นมส้มและเนยใสทั้งหลาย)]

สมาหารทฺวนฺโท.

จบ สมาหารทวันทสมาส

เยภุยฺเยน เจตฺถ-

อจฺจิตปฺปสรํ ปุพฺพํ อิวณฺณุวณฺณกํ กฺวจิ
ทฺวนฺเท สราทฺยการนฺตํ พหูสฺวนิยโม ภเว.

อนึ่ง ในสมาหารทวันทสมาสนี้ ส่วนมาก-

"บทที่ควรเคารพนับถือและบทที่มีพยางค์น้อยย่อมเป็นบทหน้า, บทที่มี อิ วัณณะและ อุ วัณณะ[ลงท้าย]ย่อมเป็นบทหน้า, บทที่มีสระอยู่ต้นและมี อ อักษรอยู่ท้ายย่อมเป็นบทหน้าในบางที่ แต่ความไม่แน่นอนย่อมมีในสมาสที่มีศัพท์หลายศัพท์"

[คาถานี้กล่าวสรุปความประโยคว่า อิธ ทฺวนฺเท อจฺจิตตรํ ปุพฺพํ นิปตติ (ในทวันทสมาสนี้ บทที่ควรเคารพนับถือมากกว่าย่อมวางไว้เบื้องหน้า) เป็นต้น แต่ไม่มีประโยคว่า สงฺขฺยาทฺวนฺเท อปฺปสงฺขฺยา ปุพฺพํ นิปตติ (ในสังขยาทวันทสมาส จำนวนน้อยย่อมวางไว้เป็นบทหน้า) ดังนั้น คัมภีร์กัจจายนสารฎีกาใหม่จึงแต่งคาถาเพื่อให้ได้ความบริบูรณ์ว่า

อจฺจิตปฺปสรํ ปุพฺพํ อิวณฺณุวณฺณนฺตํ กฺวจิ
ทฺวนฺเท สราทฺยการนฺต- มปฺปสงฺขฺยา ปุเร คตา
เอโส ปทฺทฺวเย วุตฺโต พหูสฺวนิยโม ภเว.[๓๗๕]

"ในทวันทสมาส บทที่ควรเคารพนับถือและบทที่มีพยางค์น้อยย่อมเป็นบทหน้า, บทที่มี อิ วัณณะและ อุ วัณณะ[ลงท้าย]ย่อมเป็นบทหน้า, บทที่มีสระอยู่ต้นและมี อ อักษรอยู่ท้ายย่อมเป็นบทหน้าในบางที่, จำนวนน้อยย่อมเป็นไปข้างหน้า กฎนี้กล่าวไว้ในบทสองบท แต่ความไม่แน่นอนย่อมมีในสมาสที่มีศัพท์หลายศัพท์"]

ทฺวนฺทสมาโส นิฏฺฐิโต.

จบ ทวันทสมาส

ปุพฺพุตฺตรุภยญฺญตฺถปฺ- ปธานตฺตา จตุพฺพิโธ
สมาโสยํ ทิคุกมฺม- ธารเยหิ จ ฉพฺพิโธ.

"สมาสนี้มี ๔ อย่าง เพราะความมีเนื้อความของบทหน้า, บทหลัง, บททั้งสอง และบทอื่น เป็นประธาน

มี ๖ อย่าง ด้วยทิคุสมาสและกรรมธารยสมาส"

[ในคำว่า "สมาสนี้มี ๔ อย่าง เพราะความมีเนื้อความของบทหน้า, บทหลัง, บททั้งสอง และบทอื่น เป็นประธาน" คือ

- สมาสที่มีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน คือ อัพยยีภาวสมาส
- สมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน คือ ตัปปุริสสมาส (รวมทิคุสมาส และกรรมธารยสมาสด้วย)
- สมาสที่มีเนื้อความของบททั้งสองเป็นประธาน คือ ทวันทสมาส
- สมาสที่มีเนื้อความของบทอื่นเป็นประธาน คือ พหุพพีหิสมาส

อีกอย่างหนึ่ง สมาสมี ๖ อย่าง โดยเพิ่มทิคุสมาส และกรรมธารยสมาสเข้ามา]

ทุวิโธ อพฺยยีภาโว นวธา กมฺมธารโย
ทิคุ ทุธา ตปฺปุริโส อฏฺฐธา นวธา ภเว
พหุพฺพีหิ ทฺวิธา ทฺวนฺโท สมาโส จตุรฏฺฐธาติ.

"อัพยยีภาวสมาสมี ๒ อย่าง กรรมธารยสมาสมี ๙ อย่าง ทิคุสมาสมี ๒ อย่าง ตัปปุริสสมาสมี ๘ อย่าง พหุพพีหิสมาสมี ๙ อย่าง ทวันทสมาสมี ๒ อย่าง สมาสมี ๓๒ อย่าง โดยประการฉะนี้"

[คำว่า "อัพยยีภาวสมาส ๒ อย่าง" คือ อุปสัคคปุพพกะ (มีอุปสรรคอยู่หน้า) และนิปาตปุพพกะ (มีนิบาตอยู่หน้า)

คำว่า "กรรมธารยสมาส ๙ อย่าง" คือ วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส เป็นต้น

คำว่า "ทิคุสมาส ๒ อย่าง" คือ สมาหารทิคุ และอสมาหารทิคุ

คำว่า “ตัปปุริสสมาส ๘ อย่าง” คือ ทุติยาตัปปุริสสมาส เป็นต้น ๖ อย่าง พร้อมด้วย อมาทิปรตัปปุริสสมาส และอลุตตสมาส

คำว่า “พหุพพีหิสมาส ๙ อย่าง” คือ ทวิปทตุลยาธิกรณะ เป็นต้น

คำว่า “ทวันทสมาส ๒ อย่าง” คือ สมาหารทวันทสมาส และอิตรีตรโยคทวันทสมาส

คำว่า จตุรฏฺจธา (มี ๓๒ อย่าง) เป็นคุณิตสังขยา คือ สังขยาคูณ มีรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ คุณิตา อฏฺฐ จตุรฏฺฐ (๘ คูณด้วย ๔ = ๓๒), จตุรฏฺจ อสฺส อตฺถีติ จตุรฏฺจธา (มี ๓๒ อย่าง) ลง ธา ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตด้วยการแบ่งสูตรว่า ธา จ ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสังขยาศัพท์ในการจำแนก)

ตัวอย่างของสังขยาคูณพบในคำว่า ทฺวิสตํ (๒๐๐) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว สตานิ ทฺวิสตํ และพบในคำว่า โสฬสิตฺถิสหสฺสานิ นาริโย (สาวรุ่น ๑๖,๐๐๐ นาง) โดย โสฬส (๑๖) คูณกับ สหสฺสานิ (๑ พัน) เป็น ๑๖,๐๐๐ ถ้าเป็นมิสสกสังขยาคือสังขยาบวกก็ต้องเป็น ๑,๐๑๖ สังขยาทั้งสองอย่างมีรูปวิเคราะห์ต่างกัน คือ คุณิตสังขยามีรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺถีนํ สหสฺสานิ อิตฺถิสหสฺสานิ, โสฬสหิ คุณิตานิ อิตฺถิสหสฺสานิ โสฬสิตฺถิสหสฺสานิ (พันแห่งสตรีที่คูณด้วย ๑๖) ส่วนในมิสสกสังขยามีรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺถีนํ สหสฺสานิ อิตฺถิสหสฺสานิ, โสฬสหิ อธิกานิ อิตฺถิสหสฺสานิ โสฬสิตฺถิสหสฺสานิ (พันแห่งสตรีที่บวกด้วย ๑๖) อุทาหรณ์ข้างต้นพบในคัมภีร์อปทานว่า

โสฬสิตฺถิสหสฺสานิ นาริโย สมลงฺกตา
วิจิตฺตวตฺถาภรณา อามุตฺตมณิกุณฺฑลา.[๓๗๖]

“สาวรุ่น ๑๖,๐๐๐ นาง ประดับตกแต่งสวยงาม สวมใส่ผ้าอาภรณ์อย่างงดงาม ห้อยตุ้มหูแก้วมณี”

แม้คัมภีร์อรรถกถาของอปทานจะมิได้ระบุบทข้างต้นว่าเป็นคุณิตสังขยา ก็ทราบได้จากอุทาหรณ์ว่า ฉฬาสีติสหสฺสานิ นาริโย (สตรีสาวล้วน ๘๖,๐๐๐ นาง) ซึ่งเป็นคุณิตสังขยาเช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ฉฬาสีติสหสฺสานีติ ฉสหสฺสานิ อสีติสหสฺสานิ สมลงฺกตา สุฏฺฐุ อลงฺกตา สชฺชิตา นาริโย อิตฺถิโย.[๓๗๗]

"คำว่า ฉฬาสีติสหสฺสานิ (๘๖,๐๐๐ นาง) หมายความว่า สาวรุ่นผู้ประดับตกแต่งสวยงาม คือ ประดับประดาอย่างดีแล้ว ๘๐,๐๐๐ นาง และ ๖,๐๐๐ นาง"]

อิติ ปทรูปสิทฺธิยํ สมาสกณฺโฑ จตุตฺโถ.

จบ สมาสกัณฑ์ที่ ๔ ในปทรูปสิทธิปกรณ์

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๔๘๘
๒	พาลาวตาร. หน้า ๔๖
๓	กจฺจายนเภท. คาถา ๑๒๖
๔	ปทวิจารคัณฐิ. หน้า ๑๓๕
๕	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๓๐
๖	นีติ. สุตฺต. สูตร ๖๙๒
๗	ปรมตฺถวิโสธนี. หน้า ๗
๘	นีติ. สุตฺต. สูตร ๖๙๕
๙	กจฺจายนสารนวฏีกา. คำอธิบายคาถา ๖๙
๑๐	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๓๐
๑๑	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๓๐
๑๒	นีติ. สุตฺต. สูตร ๖๙๖
๑๓	สารตฺถวิลาสินี. ๓.๒
๑๔	นฺยาส. สูตร ๓๑๖
๑๕	วิภกฺติรฺ ลุปฺยเต ยตฺร ตทฺรฺถสฺตุ ปฺรตียเต เอกปทฺยํ ปทานำ จ ส สมาโสภิธียเต. (สารสฺวตฏีกา. เล่ม ๑ หน้า ๑๖๒)
๑๖	พา. ปุราณ. ฏี. หน้า ๑๔๑
๑๗	สุโพธาลงฺการ. คาถา ๑๒๑
๑๘	นีติ. สุตฺต. สูตร ๖๙๒
๑๙	พาลาวตาร. หน้า ๔๕
๒๐	นิรุตฺตทีปนี. สูตร ๔๑๓
๒๑	มณิมญฺชู. ๒.๒๔-๒๕
๒๒	ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๓๒๔-๒๕
๒๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๒๘
๒๔	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๒๐
๒๕	นฺยาส. สูตร ๑๑๙, ๒๑๒
๒๖	นีติ. ปท. หน้า ๒๔๔
๒๗	นีติ. สุตฺต. สูตร ๓๕๖
๒๘	สี. นวฏี. ๑.๕๗๑
๒๙	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๔๔
๓๐	มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒๘๐ ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมสฺติ.
๓๑	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๓๔
๓๒	นฺยาส. สูตร ๒๔๕
๓๓	นฺยาส. สูตร ๘๓
๓๔	อรฺถวตทฺสมุทายานำ สมาสคฺรหณํ นิยมารฺถมฺ. กฤตฺ, การกะ, ทารกะ, กรฺตฺตา, ทรฺตฺตา, ตทฺธิตะ, เอาปควะ, กาปฏวะ, สาสะ, ราชปุรุษะ, พฺราหฺมณกมฺพละ. สมาสคฺรหณสฺย นิยมารฺถตฺวาทฺ วากฺยสฺยารฺถวตะ สํชฺญา ภวติ. (กาศิกา. ๑.๒.๔๖)

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๕	อรฺถวตฺสมุทายานำ สมาสคฺรหณํ นิยมารฺถมฺ. อรฺถวตฺสมุทายานำ สมาสคฺรหณํ นิยมารฺถํ ภวิษฺยติ. สมาส เอวารฺถวตำ สมุทายานำ ปฺราติปทิกสํชฺโฌ ภวติ นานฺย อิติ. (มหาภาษฺย. ๑.๒.๔๕)
๓๖	อนฺยถา เทวทตฺต คามภฺยาช ศุกฺลํ ทณฺฑฺเฑน อิตฺยาทิวากฺยสฺยาปิ ปฺราติปทิกตฺวาปตฺเตา สุพฺลุกฺ สฺยาตฺ. (พาลมโนรมา. สูตร ๑๗๙)
๓๗	อวฺยยปูรฺวาทลิงฺคไตว ปฺราปฺเตติ วจนมฺ (กาตนฺตฺร. สูตร ๒๗๓) ในบางฉบับพบประโยคว่า อวฺยยปูรฺวปทตฺวาตฺ อลิงฺคไตว ปฺราปฺเตติ วจนมฺ.
๓๘	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๓๕
๓๙	โมคฺ. ๓.๙
๔๐	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๓๘
๔๑	นิรุตฺติ. สูตร ๓๓๘
๔๒	ขุ. ชา. ๒๘.๑๒๓.๑๓๙
๔๓	สารตฺถ. ๑.๕๔๑
๔๔	กัจจายนสุตตัตถฎีกา. คำอธิบายสูตร ๕๐๐
๔๕	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๔๖
๔๖	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๔๖
๔๗	สี. นวฏี. ๑.๑๑๖
๔๘	อภิธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๔๐๑
๔๙	สารตฺถวิลาสินี. ๑.๕๘
๕๐	กฺวจิตฺปฺรวฤตฺติะ กฺวจิทปฺรวฤตฺติะ กฺวจิทฺวิภาษา กฺวจิทนฺยเทว วิเธรฺวิธานํ พหุธา สมีกฺษฺย จตุรฺวิธํ พาหุลกํ วทํติ. (สารสฺวต. เล่ม ๑ หน้า ๓๘)
๕๑	มูลฏี. ๑.๖๗
๕๒	ม. ฏี. ๓.๒๖๙
๕๓	ที. ฏี. ๒.๑๖๐
๕๔	ม. อ. ๑.๔๒๑, ที. ฏี. ๒.๓๕๙
๕๕	ที. อ. ๓.๗๕
๕๖	ที. ฏี. ๓.๙๖
๕๗	กงฺขา. หน้า ๑๔๘
๕๘	กงฺขา. นวฏี. หน้า ๒๒๙
๕๙	ม. ฏี. ๒.๒๗๓
๖๐	กฤตฺยลฺยุโฏ พหุลมฺ. ภาเว'กรฺตฺตริ จ การก-อิติ นิวฤตฺตมฺ. กฤตฺยสํชฺญกาะ ปฺรตฺยยา ลฺยุฏฺ พหุลมรฺเถษุ ภวนฺติ. ยตฺร วิหิตา-สฺตโตนฺยตฺราปิ ภวนฺติ. ภาวกรฺมโณะ กฤตฺยา กฤตฺยารฺวิหิตาะ การกานฺตเรปิ ภวนฺติ. สฺนานียํ จูรฺณมฺ, ทานีโย พฺราหฺมณะ, กรณาธิกรณโยรฺภาเว จ ลฺยุฏฺ อนฺยตฺราปิ ภวติ. อปเสจนมวสฺนาวณมฺ, ราชโภชนาะ ศาลยะ, ราชาจฺฉาทนานิ วาสำสิ, ปฺรสฺ-กนฺทนมฺ, ปฺรปตนมฺ, พหุลคฺรหณาทนฺเยปิ กฤโต ยถาปฺราปฺตมภิเธยํ วฺยภิจรนฺติ. ปาทาภฺยำ หฺริยเต, ปาทหารกะ, คเล โจปฺยเต คเลโจปกะ. (ปาณินิ และกาศิกา ๓.๓.๑๑๓)
๖๑	นฺยาส. สูตร ๓๒๔
๖๒	นีติ. ปท. หน้า ๒๑๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๖๓	สทฺทตฺถเภทจินฺตาฏีกา. คำอธิบายคาถา ๒๓๗-๓๘
๖๔	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๓๙
๖๕	โมคฺคลฺลานปญฺจิกาปทีป. หน้า ๑๐๓
๖๖	พาลาวตารปุราณฏีกา. หน้า ๑๔๕
๖๗	มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๖๙
๖๘	สารสฺวตฏีกา. เล่ม ๑ หน้า ๒๘๘
๖๙	เภทจินฺตาทีปนี. คำอธิบายคาถา ๒๓๗-๓๘
๗๐	วชิร. หน้า ๒๘
๗๑	อภิ. อ. ๑.๙๗
๗๒	อภิ. อ. ๑.๙๗
๗๓	สทฺทตฺถเภทจินฺตาฏีกา. คำอธิบายคาถา ๒๓๗-๓๘
๗๔	เภทจินฺตาทีปนี. คาถา ๒๘๙
๗๕	สี. นวฏี. ๒.๘
๗๖	สี. นวฏี. ๑.๒๐๐
๗๗	พาลาวตาร. หน้า ๔๕
๗๘	รูป. สูตร ๓๖๐
๗๙	พาลาวตาร. หน้า ๕๕
๘๐	ที. อ. ๒.๓๗
๘๑	วิ. อ. ๑.๑๐๑, ที. อ. ๑.๓๕
๘๒	สี. นวฏี. ๑.๒๑๙
๘๓	สารตฺถ. ๑.๑๒
๘๔	นิรุตฺติมญฺชู. หน้า ๒๐
๘๕	ศพฺทสฺโตมหานิธิ. หน้า ๓๒๗
๘๖	นิรุตฺติมญฺชู. หน้า ๔๕
๘๗	ขุ. ชา. ๒๗.๑๑๐.๒๖๗
๘๘	ชา. อ. ๖.๑๒๗
๘๙	วิสุทฺธิ. ๑.๓๐๙-๑๐
๙๐	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๓.๑๑
๙๑	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๔๑
๙๒	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๔๓
๙๓	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๕๐๓
๙๔	พาลาวตาร. หน้า ๕๐
๙๕	อตฺร สมาสคตปูรฺวฺวปทสฺไยว เสะ ปุํวตฺ สฺยาตฺ, น ตุ ปรปทสฺย. (มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๒๐)
๙๖	องฺ. อ. ๑.๔๒๑
๙๗	สารตฺถ. ๑.๔๗๒
๙๘	พาลาวตาร. หน้า ๖๖
๙๙	ปฺราควสฺถาโต'วสฺถานฺเรณาภูตสฺยาชาตสฺยานนฺตรํ ตทาตฺมนาโต'วสฺถานฺตเรณ ชนฺม อภูตตทฺภาวะ. (มุคฺธโพธนวฏีกา. หน้า ๕๐๐)
๑๐๐	พาลาวตาร. หน้า ๖๖
๑๐๑	ตถา สตฺปุรุษะ, มหาปุรุษะ, ปรมปุรุษะ, อุตฺตมปุรุษะ. ปุรุโษตฺตม อิติ วิเศษณํ วา ปรํ สฺยาตฺ. (กาตนฺตฺร. ๒.๒๖๓)
๑๐๒	ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๑๒
๑๐๓	วิ. มหา. ๔.๖๕,๖๗,๗๘.๖๑,๖๖,๘๑
๑๐๔	อภิ. อ. ๑.๓๗๒
๑๐๕	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๔๓
๑๐๖	อภิธาน. คาถา ๖๙๖
๑๐๗	อมรโกษ. กัณฑ์ ๓ วรรค ๒๑ คาถา ๕๙
๑๐๘	นีติ. ปท. หน้า ๑๗๙

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๐๙	ม. อ. ๑.๓๒๗
๑๑๐	ขุ. ชา. ๒๗.๗๓.๒๗๙
๑๑๑	ชา. อ. ๖.๑๗๕
๑๑๒	อภิธานนิสสัยใหม่. ฉบับต่องปอก. หน้า ๓๙๓
๑๑๓	พาลาวตาร. หน้า ๔๖
๑๑๔	พาลาวตารนวฎีกา. หน้า ๑๕๕
๑๑๕	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๔๓
๑๑๖	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๔๖
๑๑๗	พาลาวตารนวฎีกา. หน้า ๑๕๕
๑๑๘	สํ. นิ. ๑๖.๑๓๗-๔๒.๑๘๑-๘๒
๑๑๙	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๑๗๑
๑๒๐	นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๐๗
๑๒๑	นสฺย ตตฺปุรุเษ โลปฺยะ. นสฺย สํพนฺธินิ ตตฺปุรุเษ นสฺย สํพนฺธี นกาโร โลปฺโย ภวติ. (กาตนฺตฺร. ๒.๒๘๐)
๑๒๒	ยทฺเยวํ ตตฺปุรุษคฺหเณนาปิ กิมิตฺยาห ตตฺปุรุษ อิโหปลกฺษณมฺ อิติ. สมาสมาตฺเร ภวตีตฺยรฺถะ. ตตฺปุรุษลกฺษณํ ตุ อุตฺตรารฺถเมว. (กาตนฺตฺรวฤตฺติฏีกา. เล่ม ๓ หน้า ๓๙๔)
๑๒๓	อภิ. วิ. ๓๕.๖๗๗.๓๓๖
๑๒๔	วิสุทฺธิ. ๑. ๑๖๔
๑๒๕	สารตฺถ. ๑.๔๓๘
๑๒๖	ตตฺวโพธินี. สูตร ๒๙๕๑
๑๒๗	กาตนฺตฺรวฤตฺติปญฺชิกา. เล่ม ๔ หน้า ๒๙๖
๑๒๘	มหาภาษฺย. อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๑
๑๒๙	อปฺรธานฺยํ วิเธรฺยตฺร ปฺรติเสเธ ปฺรธานตา ปฺรสชฺยปฺรติเสโธ'เสา กฺริยยา สห ยตฺร นญฺ. ปฺรธานตฺวํ วิเธรฺยตฺร ปฺรติเสเธ'ปฺรธานตา ปรฺยุทาสะ ส วิเชฺญยฺโย ยตฺโรตฺตรปเทน นญฺ. (สาหิตฺยทรฺปณฏีกา. หน้า ๕๕๐-๑)
๑๓๐	วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๒๙๒
๑๓๑	สี. นวฏี. ๒.๗๓
๑๓๒	ตตฺสาทฤศฺยมภาวศฺจ ตทนฺยตฺวํ ตทลฺปตา อปฺราศสฺตฺยํ วิโรธศฺจ นญรฺถาะ ษฏฺ ปฺรกฺรีรฺตฺติตาะ. (มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๒๕)
๑๓๓	นฺยาส. สูตร ๑
๑๓๔	เอกกฺขรโกส. คาถา ๑๓
๑๓๕	อกาโร วิษฺณุรุทฺทิษฺฏ อุการสฺตุ มเหศวระ มกาเรโณจฺยเต พฺรหฺมา ปฺรณเวน ตฺรโย มตาะ. (มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๑)
๑๓๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๔๗
๑๓๗	อภิธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๔๖
๑๓๘	อภิธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๔๖
๑๓๙	อนุทีปนี. หน้า ๒๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๔๐	อภิธาน. คาถา ๔๒๓
๑๔๑	ที. สี. ๙.๒๗๕.๙๖
๑๔๒	ม. ม. ๑๓.๔๐๙.๓๙๖
๑๔๓	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๔๙
๑๔๔	อภิ. อ. ๑.๑๘๓
๑๔๕	อภิ. อ. ๑.๑๗๗
๑๔๖	อภิ. อ. ๑.๑๗๗
๑๔๗	อภิ. อ. ๑.๑๗๗
๑๔๘	วิ. มหา. ๕.๔๗๖.๒๗๖
๑๔๙	วิ. อ. ๓.๒๔๘
๑๕๐	สารตฺถ. ๓.๓๙๑
๑๕๑	วิ. มหาวิ. ๑.๓๘๙.๒๙๗
๑๕๒	วิ. อ. ๒.๙๖
๑๕๓	กงฺขา. นวฏี. หน้า ๔๒๙
๑๕๔	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๓.๑๒
๑๕๕	อภิ. ป. ๔๐.๑๓.๖
๑๕๖	วิ. อ. ๑.๓๑-๒
๑๕๗	วิ. อ. ๑.๓๒
๑๕๘	นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๐๒
๑๕๙	เอวํ ปูรฺวสฺมินฺกาเล ภูต อิติ วิคฺรเห สปฺตมี-ปฺรถมาโยรฺโลเป กฺวจิทมาทฺยํตสฺย ปรตฺวํ อิติ ภูตอิติ ปทสฺยาเคฺร ปูรฺวอิติ ปทํ ลิขฺยเต. ภูตปูรฺว อิติ สิธฺยติ. (จนฺทฺรกีรฺติ. เล่ม ๑ หน้า ๑๖๗)
๑๖๐	มณิมญฺชู. ๑.๖๗
๑๖๑	มณิมญฺชู. ๑.๒๙๒
๑๖๒	มณิมญฺชู. ๑.๑๓๔
๑๖๓	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๓.๒๑
๑๖๔	มูลฏี. ๑.๑
๑๖๕	อนุฏี. ๑.๑
๑๖๖	ธาตฺวตฺถสงฺคห. คาถา ๑๙
๑๖๗	นีติ. ธาตุ. หน้า ๑
๑๖๘	อนุฏี. ๑.๑
๑๖๙	มธุฏี. ๑.๒๘๘
๑๗๐	กจฺจายนวณฺณนา. สูตร ๓๓๗
๑๗๑	โมคฺ. ๓.๕๐
๑๗๒	อภิธาน. คาถา ๑๔๖
๑๗๓	เอภฺโย คนฺธสฺย อิกาโร'นฺตาเทศะ สฺยาตฺ. อุทฺคนฺธิะ, ปูติคนฺธิะ, สุคนฺธิะ, สุรภิคนฺธิะ. (สิทธานฺตเกามุที. สูตร ๘๗๔)
๑๗๔	สูตฺสุรภิปูเตรฺคนฺธาทิรฺวา ตูปมานาตฺ. สุคนฺธิะ, ปทฺมคนฺธิะ ปทฺมคนฺธะ. (มุคฺธโพธ. สูตร ๔๐๓)
๑๗๕	โมคฺ. ๑.๕๑
๑๗๖	ขุ. อป. ๓๓.๒๘๔.๓๘๔
๑๗๗	ปโยคสิทฺธิ. สูตร ๑๘
๑๗๘	โมคฺ. ปญฺจิกาฏีกา. ๓.๔๐
๑๗๙	สงฺคห. ฏี. หน้า ๓๐๓
๑๘๐	มณิมญฺชู. ๒.๓๑๔
๑๘๑	กจฺจายนสาร. คาถา ๖๔
๑๘๒	นีติ. ปท. หน้า ๔๑๗
๑๘๓	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๕๑
๑๘๔	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๕๑
๑๘๕	ปทวิจารคัณฐิ. หน้า ๑๓๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๘๖	ปฺรฺวาปรโยรฺรรฺโถปลพฺเธา ปทมฺ. (กาตนฺตฺร. ๒.๒๐)
๑๘๗	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๕๑
๑๘๘	นาปทํ ศาสฺตฺเร ปฺรยุญฺชีต. (มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒๘๐)
๑๘๙	ปทรูปสิทธิคัณฐิ. หน้า ๗๓๗
๑๙๐	ปทรูปสิทธิคัณฐิ. หน้า ๗๓๖
๑๙๑	มหาภาษฺย. ๓.๓.๙ เล่ม ๒ หน้า ๑๔๗
๑๙๒	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๔.๒๙
๑๙๓	โมคฺ. ปญฺจิกาฏี. ๔.๒๙
๑๙๔	วิสุทฺธิ. ๑.๒๕
๑๙๕	วิสุทฺธิ. ๑.๖๑
๑๙๖	พาลาวตาร. หน้า ๔๘
๑๙๗	อภิ. อ. ๑.๙๐
๑๙๘	อภิ. อ. ๑.๙๑
๑๙๙	อภิ. อ. ๑.๔๑๖
๒๐๐	อภิธมฺมาวตาร. ๑.๑๗
๒๐๑	สารตฺถ. ๒.๑๓๗
๒๐๒	สํ. ฏี. ๒.๒๗๗, องฺ. ฏี. ๒.๓๕๒
๒๐๓	สํ. ฏี. ๑.๖๖
๒๐๔	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๒๕๓
๒๐๕	พาลาวตาร. หน้า ๕๘
๒๐๖	ปทสาธน. สูตร ๓๐๕
๒๐๗	วิสุทฺธิ. ๑.๓๐๔
๒๐๘	ตทิติ สรฺวนามฺนา จตุรฺถฺยนฺตสฺยารฺ ปราม-ฤศฺยเต, ตสฺไม อิทํ ตทรฺถมฺ ฯเปฯ ตทรฺเถน ปฺกฤติวิการภาเว สมาโสยมิษฺยเต. (กาศิกา. ๒.๑.๓๖)
๒๐๙	อภิธาน. คาถา ๙๑๓
๒๑๐	วารฺติก. ๒.๑.๓๖
๒๑๑	ทฺวิชายายํ ทฺวิชารฺถะ สูปะ, ทฺวิชารฺถา ยวาคูะ, ทฺวิชารฺถํ ปยะ. (สิทฺธานฺตเกามุที. สูตร ๖๙๘)
๒๑๒	อรฺถศพฺโท'ตฺร วสฺตุประ. อรฺโถ'ภิเธยไร-วสฺตุปฺรโยชนนิวฤตฺติษุอิตฺยมระ. อิห อุป-การกํ วสฺตุ วิวกฺษิตมิตฺยภิเปฺรตฺโยทาหรติ ทฺวิชายายํ ทฺวิชารฺถะ สูป อิติ. ตตฺร ทฺวิชา-ยายมิตฺยสฺวปทวิคฺรหะ. ตตฺร อรฺถศพฺทสฺ ถาเน อยมิติ ศพฺทะ นิตฺยสมาสตฺเวนาสฺว-ปทวิคฺรเหาจิตฺยาตฺ. ทฺวิชาเยติ ตาทรฺถฺย-จตุรฺถี. ตทนฺตสฺย อรฺถศพฺเทน สมาสะ. (พาลมโนรมา. คำอธิบายสูตร ๖๙๘)
๒๑๓	โมคฺ. ๓.๑๐
๒๑๔	อภิ. อ. ๑.๓๔๑-๔๒
๒๑๕	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๓๕
๒๑๖	ศตสหฺสเรา ปเรเณติ วกฺตวฺยมฺ. ศตาตฺปเร ปรสฺศตาะ, สหสฺราตฺปเร ปรสฺสหสฺราะ. ราชทนฺตาทิตฺวาตฺปรนิปาตะ. นิปาตนาตฺ-สุฑาคมะ. (วารฺติก. ๒.๑.๓๙)
๒๑๗	อภิธาน. คาถา ๘๐๔
๒๑๘	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๔๕
๒๑๙	นีติ. ธาตุ. หน้า ๑๐๗
๒๒๐	นีติ. ปท. หน้า ๒๑๓
๒๒๑	พุทฺธวํ. อ. หน้า ๗๑
๒๒๒	อภิธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๑
๒๒๓	น นิรฺทฺธารเณ. ปูรฺเวฺวณ สมาเส ปฺราปฺเต

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	ปฺติเษธ อารภฺยเต. นิรฺทฺธารเณ ยา ฉษฺฐี, สา น สมสฺยเต. (กาศิกา. ๒.๒.๑๐)
๒๒๔	ม. มู. ๑๒.๓๙๕.๓๕๕
๒๒๕	ม. อ. ๒.๒๑๒
๒๒๖	ม. มู. ๑๒.๓๕๔.๓๒๐
๒๒๗	ม. อ. ๒.๑๗๙
๒๒๘	ม. มู. ๑๒.๓๐.๑๘
๒๒๙	ม. อ. ๑.๑๐๓
๒๓๐	ม. มู. ๑๒.๑๘๖.๑๕๙
๒๓๑	ม. อ. ๑.๓๙๔
๒๓๒	นฺยาสปฺปทีปิกา. คำอธิบายสูตร ๓๒๘
๒๓๓	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๓.๑๐
๒๓๔	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๕๑
๒๓๕	เภทจินฺตาทีปนี. คำอธิบายคาถา ๒๔๓
๒๓๖	นฺยาสปฺปทีปิกา. คำอธิบายสูตร ๓๑๖
๒๓๗	พาลาวตาร. หน้า ๔๙
๒๓๘	เภทจินฺตา. คาถา ๒๔๓
๒๓๙	ที. สี. ๙.๒๘๖.๑๐๔
๒๔๐	ม. มู. ๑๒.๑๕๒.๑๑๓
๒๔๑	ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๒๙๒
๒๔๒	ขุ. ธ. ๒๕.๒๘๓.๖๕
๒๔๓	อภิธาน. คาถา ๕๔
๒๔๔	ขณฺฑวาจฺยรฺธศพฺโท น นิตฺยนปุํสกะ. คฺรามารฺโธ นครารฺโธ อิติ ยถา. สมำศวาจี ตุ นิตฺยนปุํสกะ, ส เอเวห คฤหฺยเต. (ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๗๑๓)
๒๔๕	มธฺยาหฺน อิติ อหฺโน มธฺยมิติ วิคฺรเห อยํ สมาสะ. (พาลมโนรมา. คำอธิบายสูตร ๗๑๓)
๒๔๖	วิ. มหาวิ. ๒.๕๓๗.๓๖
๒๔๗	วิ. อ. ๒.๑๘๐
๒๔๘	สารตฺถ. ๓.๙๖
๒๔๙	วิมติ. ๑.๔๒๔
๒๕๐	ปาจิตฺยาทิ. หน้า ๗๕
๒๕๑	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๖๐
๒๕๒	กัจจายนสุตตัตถฎีกา. คำอธิบายสูตร ๕๐๐
๒๕๓	กจฺจายนสารนวฎีกา. คำอธิบายคาถา ๘
๒๕๔	ยตฺร สมสฺยมานปทารฺถะ สมาสวาจฺเย วรฺตฺตเต ส ตทฺคุณสํวิชฺญาโนะ, ยถา ตฺริโลจนนะ ศิวะ. ตทนฺโยตทฺคุณสํวิชฺญานะ, ยถา หตกํสะ กฤษฺณะ. (มุคฺธโพธฎีกา. คำอธิบายสูตร ๓๑๘)
๒๕๕	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. คำอธิบายสูตร ๓๕๒
๒๕๖	ตฺริรฺทศ ปริมาณเมศำ ตฺริทศะ. ทศศพฺท สํขฺยาเน วรฺตฺตเต ปริมาณศพฺทสานฺนิธฺยาตฺ. (กาตนฺตฺร. ๒.๒๖๗)
๒๕๗	โมคฺ. ๓.๑๗
๒๕๘	อถ วา ตฺรฺยธิกาสฺตฺริราวฤตฺตาศฺจ ทศ ปริมาณเมษำ ฑฏฺ ศาก. อธิกาวฤตฺตศพฺทโลปะ เอกสฺไยว ตฺริศพฺทสฺย ตนฺตฺรตโยจฺจารณาตฺ อุภยารฺถปรตฺวมฺ. (ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๒๐๕)
๒๕๙	สํ. อ. ๑.๓๐
๒๖๐	สํ. ฏี. ๑.๗๙
๒๖๑	ตฺรยตฺรึศนฺมุขฺยคณวติ เทเว ยถา อรฺกา ทฺวาทศ, รุทฺรา เอกาทศ, วสโวษฺเฏา, วิศฺเว

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	เทเวา ทฺวาวิติ. (ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๒๐๕)
๒๖๒	วิมาน. อ. หน้า ๑๐๕
๒๖๓	เนตฺติ. อ. หน้า ๒๕๐-๕๑
๒๖๔	อภิธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๑
๒๖๕	ตฺริทศ ปุ. ตฺริสฺโร ทศา ชนฺมสตฺตาวินาศาขฺยา, น ตุ วฤทฺธิปริณามกฺษยา มตฺตฺยรฺานามิว เยษามฺ, เทเวษุ. (ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๒๐๕)
๒๖๖	อาทิตฺย วิศฺว วสวสฺ-ตุษิตา’ภาสฺวรา’นิลาะ มหาราชิก สาธฺยาศฺจ รุทฺราศฺจ คณเทวตาะ. (อมรโกษ. กัณฑ์ ๑ วรรค ๑ คาถา ๑๐)
๒๖๗	อภิธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๓
๒๖๘	นีติ. ปท. หน้า ๔๖๔
๒๖๙	กจฺจายนสาร. คาถา ๓๒
๒๗๐	ม. ฏี. ๓.๑๐๖
๒๗๑	พาลาวตาร. หน้า ๕๐
๒๗๒	อคฺนฺยาหิต ปุ. อคฺนิราหิโต เยน, อคฺนิ-อา-ธาญฺ กรฺมฺมณิ กฺต, วา ปรนิปาตะ. อคฺนิโหตฺริณิ สาคฺนิเก. (ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๕)
๒๗๓	กฺวจิทมาทฺยํตสฺย ปรตฺวํ, อาหิตาคฺนิะ, ภูตปูรฺวะ. (สารสฺวต. เล่ม ๑ หน้า ๑๖๗)
๒๗๔	อคฺเนา อาหิตะ อิติ วิคฺรเห ตตฺปุรุษสมาเส วิภกฺติโลเป กฤเต อคฺนิปทมาหิตปทสฺยาคฺเร ปฺรยุชฺยเต. อาหิตาคฺนิริติ อคฺนิวิษเย ตตฺประ อิตฺยรฺถะ. (จนฺทฺรกีรฺติ. เล่ม ๑ หน้า ๑๖๗-๘)
๒๗๕	สทฺทตฺถเภทจินฺตาทีปนี. คำอธิบายคาถา ๑๒๐
๒๗๖	ขุ. ธ. ๒๕.๖๐.๒๗
๒๗๗	พาลาวตารนวฏีกา. หน้า ๑๗๓
๒๗๘	พาลาวตารนวฏีกา. หน้า ๑๗๓
๒๗๙	คาณฺฑิ (ฑี ว - ปุ, น. คาณฺฑิรฺ คนฺถิร-สฺยสฺยาสฺติ วา. ปูรฺวฺวปททีรฺฆะ. อรฺชฺชุน จาเป จาปมาตฺเร จ. (ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๑๕๔)
๒๘๐	ม. มู. ๑๒.๑๖๑.๑๒๖
๒๘๑	สํ. นิ. ๑๖.๒๒๘.๒๕๒
๒๘๒	โมคฺ. ๒.๑๕๔
๒๘๓	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๒.๑๕๔
๒๘๔	ม. ฏี. ๒.๔๗
๒๘๕	สํ. ฏี. ๑.๑๖๙
๒๘๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๕๖
๒๘๗	นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๓๗
๒๘๘	ที. ฏี. ๒.๔๗
๒๘๙	อภิธาน. คาถา ๑๒๙
๒๙๐	เทฺวา วา ตฺรโย วา ทฺวิตฺรา. (สิทธานฺตเกามุที. สูตร ๘๔๔)
๒๙๑	สํขฺยาวาจกศพฺทสฺย สํขฺยาวาจกศพฺเทน สมาสมุทาหรติ เทฺวา วา ตฺรโย วา ทฺวิตฺรา อิติ. วารฺเถ พหุวฺรีหิ, ทฺวิตฺรยนฺตรา อิตฺยรฺถะ. (พาลมโนรมา. สูตร ๘๔๔)
๒๙๒	วิ. มหา. ๔.๑๒๓.๑๓๕
๒๙๓	วิ. จูฬ. ๗.๔๑๓.๒๔๖

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๙๔	วิ. มหาวิ. ๒.๕๔.๑๓๓
๒๙๕	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๕๓
๒๙๖	เทฺวา วา ตฺรโย วา ทฺวิตฺราะ, ตฺริจตุราะ, ปญฺจษาะ, ลกฺษโกฏฺาะ, เอกทฺวานฺ ทิวสำสฺติฏฺจ, สปฺตาษฺไฏรฺทิไนรฺยาสฺยสิ, วารฺถ เอวายํ สะ. วารฺโถ'ตฺร สํศโย น วิกลฺปะ, สํศยสฺไยว อุภยปกฺษปรามรฺศิตฺเวน พหุวิษยตฺวาตฺ. (มุคฺธโพธนวฏีกา. หน้า ๒๖๑)
๒๙๗	วารฺโถยํ พหุวฺรีหิะ. ส จ วารฺโถ น วิกลฺปะ, ปกฺเษ ทฺวิวจนสฺยาปตฺเตะ, กึ ตุ สํศยะ. (ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๘๔๔)
๒๙๘	ขุทฺทสิกฺขานวฏีกา. คำอธิบายคาถา ๒๓๓
๒๙๙	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๓.๕๑
๓๐๐	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๕๗
๓๐๑	ปรสฺปรเมกชาตียกฺริยากรณํ วฺยตีหาระ. (มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๔๙)
๓๐๒	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๓๕๖
๓๐๓	อตฺร ปรสฺปรสาหิตฺยสูจนาย จการทฺวยปฺรโยคะ. (พาลมโนรมา. อธิบายสูตร ๙๐๑)
๓๐๔	ม. ม. ๑๓.๑๖๐.๑๓๔
๓๐๕	ที. มหา. ๑๐.๙.๔
๓๐๖	กัจจายนคูฬหัตถทีปนี. หน้า ๑๗
๓๐๗	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๕๗
๓๐๘	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๕๗
๓๐๙	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๕๗
๓๑๐	กจฺจานตฺถทีปนี. สูตร ๓๒๙
๓๑๑	ขุ. เปต. ๒๖.๕๙๔.๒๒๗
๓๑๒	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๓.๑๙
๓๑๓	โมคฺ. ๓.๑๙
๓๑๔	กาตนฺตฺราสฺตุ อลฺปสฺวโร ภเวตฺ ปูรฺวฺวํ ทฺวนฺทฺเว ยจฺจารฺจิตํ ทฺวโยะ อิติ มนฺตฺวา ไทตฺยทานเว กฤษฺณารฺชุเน อิตฺยาทฺยปฺยุทาหรนฺติ. อิทนฺตุ มนุษฺยเทเว จกฺรวากครุเฑา อุทูขลมุษเล กากมยูเรา อิตฺยาทิวิสฺตรวฺยภิจารทรฺศนาทเนโนเปกฺษิตมฺ. (มุคฺธโพธนวฏีกา. หน้า ๒๔๓)
๓๑๕	มูลฏี. ๒.๙๗
๓๑๖	ปฏิสํ. อ. ๒.๑๒
๓๑๗	สุโพธาลงฺการ. คาถา ๑๐๑
๓๑๘	สุโพธาลงฺการ. คาถา ๑๐๒
๓๑๙	กจฺจายนสารนวฏีกา. คำอธิบายคาถา ๖๘
๓๒๐	โมคฺ. ๓.๑๙
๓๒๑	อิตเรตรโยโค'วยวปฺรธานะ, เตน อวยวกเต ทฺวิตฺวพหุตฺเว ภวตะ. สมาหาระ สํหติปฺรธานะ, เตน สํหเตเรกตฺวาเทกวจนเมว อิติ เภทะ. (มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๒๐)
๓๒๒	สํ. นิ. ๑๖.๖๓.๙๕
๓๒๓	สํ. ฏี. ๒.๑๓๓
๓๒๔	องฺ. ติก. ๒๐.๗๑.๒๐๓
๓๒๕	องฺ. อ. ๒.๒๑๘
๓๒๖	สํ. ข. ๑๗.๘๙.๑๐๔
๓๒๗	อภิ. อ. ๑.๓๐๐
๓๒๘	ที. อ. ๒.๓๘๗

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๒๙	ที. ฏี. ๒.๓๘๘
๓๓๐	อป. อ. ๑.๒๔๙
๓๓๑	โมคฺ. ๓.๗๐
๓๓๒	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๓.๗๐
๓๓๓	ชายาศพฺทสฺย ชมฺภาโว ทมฺภาศฺจ นิปาตฺยเต. (กาศิกา. ๒.๒.๓๑)
๓๓๔	ทมฺปตี, ชมฺปตี, ชายาปตี. ชายาศพฺทสฺย ชมฺภาโว ทมฺภาวศฺจ วา นิปาตฺยเต. อากฤติคโณ'ยมฺ. (สิทฺธานฺตเกามุที. สูตร ๙๐๒)
๓๓๕	ชายายา ทมฺชเมา วา/ ปตฺเยา. ปติศพฺเท ปเร ชายาศพฺทสฺย สฺถาเน ทมฺชมา อาเทสา วา ภวนฺติ. ทมฺปตี, ชมฺปตี, ชายาปตี. (อาศุโพธ. สูตร ๑๖๖)
๓๓๖	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๓.๗๐
๓๓๗	อภิธาน. คาถา ๒๕๒
๓๓๘	ทมฺปตี ชมฺปตี ชายา- ปตี ภารฺยาปตี จ เตา ครฺภาศโย ชรายุ สฺยา- ทุลฺพํ จ กลโล'สฺตฺริยามฺ. (อมรโกษ. กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๖ คาถา ๓๘)
๓๓๙	โมคฺ. ๓.๑๙
๓๔๐	กจฺจายนสารนวฏีกา. คำอธิบายคาถา ๖๘
๓๔๑	พาลาวตารนวฏีกา. หน้า ๑๗๙
๓๔๒	กาโกลูกมิตฺยาเทา ปรตฺวาตฺ วิภาษา วฤกฺษมฤคอิติ ปฺราปฺตํ จกาเรณ พาธฺยเต. (สิทฺธานฺตเกามุที. สูตร ๙๑๓)
๓๔๓	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๕๙
๓๔๔	ทฺวนฺทฺวาตฺประ ปฺรตฺเยกมภิสมฺพธฺยเต. (ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๑๓๗)
๓๔๕	ม. ม. ๑๓.๒๓๕.๒๑๑-๑๒
๓๔๖	ม. ม. ๑๓.๑๑๖.๙๔
๓๔๗	ม. อุ. ๑๔.๓๕๓.๓๑๓
๓๔๘	โมคฺ. ปญฺจิกาฏี. ๓.๑๙
๓๔๙	เสนางฺคานำ พหุตฺเว. หสฺตินศฺจ อศฺวาศฺจ หสฺตฺยศฺวมฺ. พหุตฺเวติ กึ. หสฺตี จ อศฺวศฺจ หสฺตฺยศฺเวา. (มุคฺธโพธนวฏีกา. หน้า ๒๕๓)
๓๕๐	อภิธาน คาถา. ๓๘๒-๘๓
๓๕๑	กฺษุทฺรชนฺตุผลานมฺ อตฺราปิ พหุตฺวเมว. ทํศาศฺจ มศกาศฺจ ทํสมศกมฺ. พหุตฺเว กึ. ทํศศฺจ มศกศฺจ ทํศมศเกา. (มุคฺธโพธนวฏีกา. หน้า ๒๕๓)
๓๕๒	โมคฺ. ปญฺจิกาฏี. ๓.๑๙
๓๕๓	กาตนฺตฺรวฤตฺติปญฺชิกา. ๓.๓๗๗
๓๕๔	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๐๗.๑๒๒
๓๕๕	อภิ. ปุ. ๓๖.๑๕๘.๓๙
๓๕๖	ขุ. ชา. ๒๖.๖๐.๘๒
๓๕๗	โมคฺ. ๓.๒๐
๓๕๘	ขุ. ขุ. ๒๕.๑๑.๑๓
๓๕๙	กงฺขา. หน้า ๑
๓๖๐	สงฺคห. หน้า ๒๑
๓๖๑	ที. ปา. ๑๑.๒๔๙.๑๕๘
๓๖๒	ม. มู. ๑๒.๔๔๖.๔๓๖
๓๖๓	ม. ม. ๑๒.๔๔๗.๔๓๗
๓๖๔	องฺ. ๒๐.๗๑.๒๐๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๖๕	ปฏิสํ. อ. ๑.๖๓	๓๗๑	อภิธาน. คาถา ๕๔๖
๓๖๖	ขุทฺทสิกฺขานวฏีกา. คำอธิบายคาถา ๑๙๘	๓๗๒	ที. อ. ๑.๒๑๕
๓๖๗	วิภาวินี. หน้า ๑๙๙	๓๗๓	อภิธาน. คาถา ๑๘๔-๘๕
๓๖๘	อหศฺจ ราตฺริศฺจ อโหราตฺระ, สมาหาเรปิ ปุํสฺตฺวมฺ. (มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๒๔)	๓๗๔	ขุ. ธ. ๒๕.๓๘๗.๘๔
๓๖๙	พาลาวตารนวฏีกา. หน้า ๑๘๐	๓๗๕	กจฺจายนสารนวฏีกา. คำอธิบายคาถา ๖๘
๓๗๐	วิภาษา วฤกฺษมฤคตฤณธานฺยวฺยญฺชนปศุศกุนฺยศฺววฑวปูรฺวาปราธโรตฺตราณามฺ. (ปาณินิ. ๒.๔.๑๒)	๓๗๖	ขุ. อป. ๓๒.๒๔๖.๓๒
		๓๗๗	อป. อ. ๑.๓๓๕

ดัชนีค้นคำ

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

โกสัลละ, พระ. **มหารูปสิทธินิสสัย [ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี, ๒๕๐๘.

____________. **วิสุทธาโยงกัจจายนสุตตัตถฎีกา [กัจจายนสุตตัตถฎีกา].** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๖.

คันธสาระ, พระ. **กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพฯ: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

____________. **วุตโตทยมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

____________. **สุโพธาลังการมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

คิริศจันทรวิทยารัตนะ. “มุคธโพธสังเกฺษปฎีกา” ใน **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จักกปาละ, พระ. **พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

จันทรโกมิน. **จานทรวยากรณะ.** ปูนา: โรงพิมพ์เอม, ๒๔๙๖.

จำรูญ ธรรมดา. “ปัชชมธุ แปล” ใน **คัมภีร์นมักการะปาฐะ-ปัชชมธุ บาลี/แปล.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **รูปสิทธิภาสาฎีกา [ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา].** อมรปูระ: โรงพิมพ์นิวบาม่า, ๒๕๔๐.

ชเวอ่อง, **ปาณินิ สิทธานตเกามุที ปาฐ นิสสัย อธิบาย.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, พ.ศ. ๒๕๓๓.

ชัมพุธชะ, พระ. **ปทรูปสิทธินิสสัย.** มันดเลย์: ปิฏกัตต่อเปียนปวาเย, ๒๔๘๒.

ชญาเนนทรสรัสวดี. "ตัตตวโพธินี" ใน **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

ชานกีประสาททวิเวที. "สมีกษา" ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ชานกีประสาททวิเวทะ. **กาตนฺตฺรวฺยากรณวิมรรศะ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๑๘.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

____________. **ปรมัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๐.

____________. **ประมวลถามตอบของแลดีสยาดอ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหินทะ, ม.ป.ป.

ตันเปียน, อำมาตย์. **นยาสัปปทีปิกา.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กวิมยัดมัน, ๒๔๕๖.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

____________, **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

____________, **อาศุโพธวยากรณะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิทยาสังสถาน, ๒๕๓๕.

ตริโลจนทาสะ, "กาตันตรวฤตติปัญชิกา" ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ทาฐานาคะ, พระ. **นิรุตติสารมัญชูสา.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ทุรคสิงหะ, "กาตันตรวฤตติ" ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

____________, "กาตันตรฎีกา" ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธัมมานันทะ, พระ. **เนตติหารัตถทีปนี อุปจาร และ นย.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

นภาลัย สุวรรณธาดา และอื่นๆ. **เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย ๓.** นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๕.

นาคะ, พระ. **กัจจานสังเขป.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑ, ๒๕๐๙.

นาเคศภัฏฏะ, **ปริภาเษนทุเสขระ.** พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

ปตัญชลิ. **วยากรณมหาภาษยะ.** ปูนา: โรงพิมพ์ภันดาร์การ์ อินสทิทุท, ๒๕๒๘.

ปาณินิ. **ปาณินียศิกษา.** เดลฮี: โรงพิมพ์พับลิชชิ่ง เฮ้าส์, ๒๕๓๔.

ปิยทัสสีและอื่นๆ, **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตาร นิสสัย ๗ คัมภีร์.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ธนวตี, ๒๕๑๐.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

____________. **ปทรูปสิทธิฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

____________. **ปัชชมธุ.** ม.ป.ท., ๒๔๙๓.

ภัฏโฏชิ ทิกษิต. **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. "สัททสารัตถชาลินี" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

มหาวิชิตาวี, พระ. **กัจจายนวัณณนา.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

มหายสะ, พระ. "กัจจายนเภทะ" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉสย-ปิฏกัต, ๒๕๐๗.

เมธาวี, พระ. **กัจจายนคุฬหัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๙๙.

โมคคัลลานะ, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

____________. "อภิธานัปปทีปิกา" ใน **ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. "กัจจายนสาระ" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

วชิรพุทธิ, พระ. **นยาสะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาสุเทพ. "พาลมโนรมา" ใน **ไวยากรณสิทธานตเกามุที.** ดิลลี: โรงพิมพ์โมติลาน พนา-รสีทาส, ๒๕๐๔.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฏกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

____________. **วิสุทธาโยง กัจจายนสุตตัตถะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวตี. ๒๕๐๕.

โวปเทวะ. **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

ศรรววรรมัน. **กาตันตรวยากรณะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะและอื่นๆ, พระ. **สุโพธาลังการฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๗.

สังฆรักขิตะ. พระ. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๙๘.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. **สุตตนิเทศ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมสิริ, พระ. "สัททัตถเภทจินตา" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

สิทธัตถะ, พระ. **สารสังคหะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวตี, ๒๔๗๙.

สีลานันทะ, พระ. **ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๓.

____________. **ปทวินิจฉยสังคหะ.** มันดเลย์: วัดมหาวิสุทธาราม, ๒๕๔๙.

____________. **คำอธิบายฐาน กรณ์ และปยตนะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มาจูรี, ๒๕๔๑.

เสนาปติ, พระ. "การิกา" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

อมรสิงหะ และอัคคธัมมะ. **อมรโกษ และอมรารถประกาศิกา ภาษาฎีกา.** ฉบับโรเนียว, ๒๔๘๒.

อริยวังสะ, พระ. **มณิสารมัญชูสา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๒.

อัคคธัมมะ, พระ. **กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฎกัต. ๒๕๑๗.

___________. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

___________. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกานิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๗.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อุกกังสาจาระ, พระ. **สะปเยกัน สัททาจีนิสยะเตต [กัจจานัตถทีปนี].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมัณไทปิฎกัต. ๒๕๐๔.

___________. **รูปสิทธิคัณฐิ [ปทรูปสิทธิคัณฐิ].** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

อุตตมสิกขะ, พระ. "กัจจายนเภทนวฎีกา" ใน **สัททาแงฎีกาปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ธัมมวตี, ๒๔๗๒.

Malalasekara, G.M. **Dictionary of Pali Proper names,** London: The Pali Text Society, 1974.

